พระสุตตันตปิฎก

เล่ม ๒๒

ขุททกนิกาย จูฬนิทเทส

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ปารายนวรรค

วัตถุคาถา

เรื่องพราหมณ์พาวรีส่งศิษย์ทูลถามปัญหา

[๑] พราหมณ์พาวรี เป็นผู้เรียนจบมนต์ ปรารถนาความเป็นผู้ไม่มีกังวล ออกจากพระนครโกศลอันน่ารื่นรมย์ ไปสู่ทักขิณา-ปถชนบท

[๒] พราหมณ์นั้นอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี อันเป็นพรมแดนแว่นแคว้นอัสสกะและแว่นแคว้นมุฬกะต่อกัน เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยการเที่ยวภิกขาและผลไม้.

[๓] เมื่อพราหมณ์นั้นเข้าไปอาศัย (อยู่) บ้านได้เป็นหมู่ใหญ่ด้วยความเจริญอันเกิดแต่บ้านนั้น พราหมณ์นั้นได้บูชามหายัญ

[๔] พราหมณ์นั้นบูชามหายัญแล้วก็กลับเข้าไปสู่อาศรม เมื่อพราหมณ์นั้นกลับเข้าไปแล้ว พราหมณ์อื่นก็มา.

[๕] พราหมณ์อื่นมีเท้าพิการ เดินงกงัน ฟันเขลอะ มีธุลีบนศีรษะ
เข้าไปหาพาวรีพราหมณ์แล้ว ขอทรัพย์ห้าร้อย.

[๖] พาวรีพราหมณ์เห็นพราหมณ์นั้นเข้าแล้ว ก็เชิญให้นั่ง แล้ว
ก็ถามถึงความสุขสำราญและความไม่มีโรค และได้กล่าว
คำนี้ว่า

[๗] ทรัพย์ของเรามีอันจะพึงให้ เราสละหมดแล้ว. ดูกรพราหมณ์
ท่านเชื่อเราเถิด ทรัพย์ห้าร้อยของเราไม่มี.

[๘] ถ้าเมื่อเราขอ ท่านจักไม่ให้. ในวันที่เจ็ด ศีรษะของท่านจง
แตกเจ็ดเสี่ยง.

[๙] พราหมณ์นั้นเป็นคนโกหก ปรุงแต่งแสดงเหตุให้กลัว.
พราหมณ์พาวรีได้ฟังคำของพราหมณ์นั้นแล้ว ก็เป็นทุกข์.

[๑๐] มีลูกศรคือความโศกเสียบแทงแล้ว ไม่บริโภคอาหาร ก็ซูบ
ผอม. ใช่แต่เท่านั้น ใจของพาวรีพราหมณ์ผู้มีจิตเป็นอย่างนั้น
ย่อมไม่ยินดีในการบูชา.

[๑๑] เทวดา (ที่สิงอยู่ใกล้อาศรมของพราหมณ์พาวรี) ผู้ปรารถนา
ประโยชน์ เห็นพาวรีพราหมณ์หวาดกลัวเป็นทุกข์อยู่ จึงเข้า
ไปหาพราหมณ์พาวรีแล้วได้กล่าวว่า.

[๑๒] พราหมณ์ผู้มีความต้องการทรัพย์นั้น เป็นคนโกหก ย่อม
ไม่รู้จักศีรษะ. ความรู้จักศีรษะหรือธรรมอันให้ศีรษะตกไป
ย่อมไม่มีแก่พราหมณ์นั้น.

[๑๓] พาวรีพราหมณ์ดำริว่า เทวดานี้อาจรู้ได้ในบัดนี้. (กล่าวว่า)
ข้าพเจ้าถามแล้ว ขอท่านจงบอกศีรษะและธรรมอันให้ศีรษะ
ตกไปแก่ข้าพเจ้าเถิด. ข้าพเจ้าจะขอฟังคำของท่าน.

[๑๔] แม้ข้าพเจ้าก็ไม่รู้จักศีรษะและธรรมอันให้ศีรษะตกไป. ข้าพเจ้า
ไม่มีความรู้ในเรื่องนี้. ความเห็นซึ่งศีรษะและธรรมอันให้
ศีรษะตกไป ย่อมมีแก่พระชินะทั้งหลายเท่านั้น.

[๑๕] พา. ก็ในบัดนี้ ใครในปฐพีมณฑลนี้ย่อมรู้จักศีรษะและธรรม อันให้ศีรษะตกไป. ดูกรเทวดา ขอท่านจงบอกท่านผู้นั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด.

[๑๖] เท. พระสักยบุตร เป็นวงศ์ของพระโอกกากราชเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์บุรี เป็นพระพุทธเจ้าผู้นำสัตว์โลก เป็นผู้ทำ (แสดง) ธรรมอันสว่าง.

[๑๗] ดูกรพราหมณ์ พระสักยบุตรนั่นแหละ เป็นพระสัมพุทธเจ้า ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง บรรลุกำลังแห่งอภิญญาทั้งปวง มีจักษุในธรรมทั้งปวง ทรงถึงธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งธรรมทั้งปวง ทรงน้อมพระทัยไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิ.

[๑๘] พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระพุทธเจ้าในโลก มีพระจักษุ ย่อมทรงแสดงธรรม. ท่านจงไปทูลถามพระองค์เถิด. พระองค์จักทรงพยากรณ์ปัญหานั้นแก่ท่าน.

[๑๙] พราหมณ์พาวรีได้ฟังคำว่า พระสัมพุทธเจ้า แล้วมีความเบิกบานใจ มีความโศกเบาบาง และได้ปีติอันไพบูลย์.

[๒๐] พราหมณ์พาวรีนั้น มีใจยินดี มีความเบิกบาน โสมนัส ถามถึง (พระผู้มีพระภาค) กะเทวดานั้น. (และประกาศว่า) พระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งของสัตว์โลก ประทับอยู่ ณ ที่ใด คือ บ้านนิคมหรือชนบทที่เขาทำแล้ว เราทั้งหลายพึงไปนมัสการพระสัมพุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่าสัตว์ ณ ที่นั้น.

[๒๑] เท. พระสักยบุตรนั้น เป็นพระชินะ มีพระปัญญาสามารถ มีพระปัญญากว้างขวางเช่นแผ่นดินอันประเสริฐ เป็นนักปราชญ์ ไม่มีอาสวะ ทรงรู้แจ้งศีรษะและธรรมอันให้ศีรษะตกไป ทรงองอาจกว่านรชน ประทับอยู่ ณ พระราชมณเฑียรแห่งพระเจ้าโกศลในพระนครสาวัตถี.

[๒๒] ลำดับนั้น พราหมณ์พาวรีได้เรียกพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นศิษย์
ผู้ถึงฝั่งแห่งมนต์มา (บอกว่า). ดูกรมาณพทั้งหลาย มานี่เถิด.
เราจักบอก.ขอท่านทั้งหลายจงฟังคำของเรา.

[๒๓] ความปรากฏเนืองๆ แห่งพระผู้มีพระภาคพระองค์ใดนั้น
ยากที่จะหาได้ในโลก วันนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น
เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก มีพระนามปรากฏว่า พระ
สัมพุทธเจ้า. ท่านทั้งหลายจงรีบไปเมืองสาวัตถี ดู
พระสัมพุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์.

[๒๔] ข้าแต่ท่านพราหมณ์ ก็ข้าพเจ้าทั้งหลายเห็นแล้วจะรู้จักว่า
เป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างไร? ข้าพเจ้าทั้งหลาย จะรู้จัก
พระสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วยอุบายอย่างไร? ขอท่านจง
บอกอุบายนั้นแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายผู้ไม่รู้เถิด.

[๒๕] พา. ก็มหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ มาแล้วในมนต์ทั้งหลาย
ท่านกล่าวไว้แจ่มแจ้งบริบูรณ์แล้วโดยลำดับ.

[๒๖] ท่านผู้ใดมีมหาบุรุษลักษณะเหล่านั้นในกายตัว ท่านผู้นั้นมีคติ
เป็นสองอย่างเท่านั้น มิได้มีคติเป็นที่สาม.

[๒๗] คือ ถ้าอยู่ครองเรือน พึงครอบครองแผ่นดินนี้. ย่อมปกครอง
โดยธรรม โดยไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศาตรา.

[๒๘] และถ้าท่านผู้นั้นออกบวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระ
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มีกิเลสดังหลังคาอันเปิดแล้ว
ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า.

[๒๙] พราหมณ์พาวรี (บอกแล้ว) ซึ่งชาติ โคตร ลักษณะ
และมนต์อย่างอื่นอีก กะพวกศิษย์ (ได้สั่งว่า). ท่าน
ทั้งหลายจงถามถึงศีรษะ และธรรมอันให้ศีรษะตกไปด้วยใจ
เท่านั้น.

[๓๐] ถ้าท่านผู้นั้นจักเป็นพระพุทธเจ้าผู้เห็นธรรมไม่มีเครื่องกั้น. เมื่อ
ท่านทั้งหลายถามปัญหาด้วยใจแล้ว ก็จักแก้ด้วยวาจา.
[๓๑] พราหมณ์ ๑๖ คน ผู้เป็นศิษย์ คือ อชิตพราหมณ์ ติสสเมตเตยย
พราหมณ์ ปุณณกพราหมณ์ เมตตคูพราหมณ์.
[๓๒] โธตกพราหมณ์ อุปสีวพราหมณ์ นันทพราหมณ์ เหมก
พราหมณ์ โตเทยยพราหมณ์ กัปปพราหมณ์ ชตุกัณณี
พราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิต.
[๓๓] ภัทราวุธพราหมณ์ อุทยพราหมณ์ โปสาลพราหมณ์ โมฆ
ราชพราหมณ์ผู้เป็นนักปราชญ์ ปิงคิยพราหมณ์ผู้แสวงหาคุณใหญ่
ได้ฟังวาจาของพราหมณ์พาวรีแล้ว.
[๓๔] ทั้งหมดนั้น เฉพาะคนหนึ่งๆ เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ ปรากฏ
แก่โลกทั้งปวง เป็นผู้เจริญฌาน ยินดีในฌาน เป็นธีรชน
ผู้มีจิตอบรมด้วยวาสนาในกาลก่อน.
[๓๕] พราหมณ์ผู้เป็นศิษย์ทุกคน ทรงชฎาและหนังสือ อภิวาท
พราหมณ์พาวรีและกระทำประทักษิณแล้ว มุ่งหน้าเดินไปทาง
ทิศอุดร.
[๓๖] สู่สถานเป็นที่ตั้งแห่งแว่นแคว้นมฬกะ เมืองมาหิสสติในกาล
นั้น เมืองอุชเชนี เมืองโคนัทธะ เมืองเวทิสะ เมืองวน
สวหยะ.
[๓๗] เมืองโกสัมพี เมืองสาเกต เมืองสาวัตถี เป็นเมืองอุดม
เมืองเสตัพยะ เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองกุสินารา.
[๓๘] เมืองปาวา โภคนคร เมืองเวสาลี เมืองมคธและปาสาณเจดีย์
อันเป็นรมณียสถาน น่ารื่นรมย์ใจ.
[๓๙] พราหมณ์เหล่านั้นรีบขึ้นสู่ภูเขา (ปาสาณเจดีย์) เหมือนคน
กระหายน้ำรีบหาน้ำเย็น เหมือนพ่อค้ารีบหาลาภใหญ่ และเหมือน
คนถูกความร้อนแผดเผาและรีบหาร่ม ฉะนั้น.

[๔๐] ก็ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคอันภิกษุสงฆ์ห้อมล้อมแล้วทรง
แสดงธรรมแก่พระภิกษุทั้งหลายอยู่ ประหนึ่งว่าราชสีห์บันลือ
สีหนาทอยู่ในป่า.
[๔๑] อชิตพราหมณ์ ได้เห็นพระสัมพุทธเจ้าผู้เพียงดังว่าดวงอาทิตย์
มีรัศมีฉายออกไป และเหมือนดวงจันทร์เต็มดวงในวันเพ็ญ.
[๔๒] ลำดับนั้น อชิตพราหมณ์ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง รื่นเริงใจ
เพราะได้เห็นอนุพยัญชนะบริบูรณ์ ในพระกายของพระผู้มี
พระภาค ได้ทูลถามปัญหาด้วยใจ.
[๔๓] อ. ท่านเจาะจงใคร? จงบอกชาติ บอกโคตรพร้อมด้วย
ลักษณะ. บอกความสำเร็จในมนต์ทั้งหลาย. พราหมณ์สอน
มาณพ เท่าไร?
[๔๔] พ. พราหมณ์นั้นมีอายุ ๑๒๐ ปี ชื่อพาวรีโดยโคตร. ลักษณะ
๓ อย่างมีในตัวของพราหมณ์นั้น. พราหมณ์นั้นเป็นผู้ถึงฝั่งแห่ง
ไตรเพท.
[๔๕] พาวรีพราหมณ์ ถึงความสำเร็จในธรรมของตน สอนมาณพ
๕๐๐ ในมหาบุรุษลักษณะ และคัมภีร์อิติหาสะ พร้อมทั้งคัมภีร์
นิฆัณฑุศาสตร์ และคัมภีร์เกฏุภศาสตร์.
[๔๖] ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดกว่านรชน ผู้ตัดเสียซึ่งตัณหา ขอพระองค์
ทรงประกาศความกว้างแห่งลักษณะทั้งหลาย ของพราหมณ์
พาวรี. ความสงสัยอย่าได้มีแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายเลย.
[๔๗] พราหมณ์นั้นย่อมปกปิดหน้าได้ด้วยลิ้น. มีอุณาโลมอยู่ใน
ระหว่างคิ้ว. และมีอวัยวะที่ซ่อนอยู่ในผ้าอยู่ในฝัก. ดูกร
มาณพ ท่านจงรู้อย่างนี้.
[๔๘] ชนทั้งปวงไม่ได้ฟังใครๆ ซึ่งเป็นผู้ถาม ได้ฟังปัญหาทั้งหลาย
ที่พระผู้มีพระภาคทรงแก้แล้วเกิดความโสมนัส ประนมอัญชลี
ย่อมคิดไปต่างๆ (ว่า)

[๔๙] ใครหนอเป็นเทวดา เป็นพระพรหม หรือเป็นพระอินทร์ผู้สุชัมบดี เมื่อเขาถามปัญหาด้วยใจ จะแก้ปัญหานั้นกะใครได้?

[๕๐] อ. พาวรีพราหมณ์ย่อมถามถึงศีรษะ และธรรมอันทำให้ศีรษะตกไป. ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหา ขอพระองค์ทรงโปรดพยากรณ์ข้อนั้น. กำจัดเสียซึ่งความสงสัยของข้าพระองค์ทั้งหลายเถิด.

[๕๑] พ. ท่านจงรู้เถิดว่า อวิชชาเป็นศีรษะ วิชชาประกอบกับศรัทธา สติ สมาธิ ฉันทะ และวิริยะ เป็นธรรมเครื่องยังศีรษะให้ตกไป.

[๕๒] ลำดับนั้น อชิตมาณพผู้อันความโสมนัสเป็นอันมากอุดหนุนแล้วกระทำซึ่งหนังเสือเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง แล้วซบเศียรลงแทบพระยุคลบาท (ทูลว่า)

[๕๓] ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ผู้มีพระจักษุ พราหมณ์พาวรีพร้อมด้วยพวกศิษย์ มีจิตเบิกบานโสมนัส ขอถวายบังคมพระยุคลบาทของพระองค์.

[๕๔] พ. พราหมณ์พาวรีพร้อมด้วยพวกศิษย์จงเป็นผู้มีสุข. ดูกรมาณพและแม้ท่านก็ขอให้มีความสุข มีชีวิตอยู่ยืนนานเถิด.

[๕๕] เราให้โอกาสแก่พาวรีพราหมณ์ แก่ท่าน และแก่พราหมณ์ทั้งหมด ตลอดข้อสงสัยทั้งปวง. ท่านทั้งหลายย่อมปรารถนาปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ในใจ ก็จงถามเถิด.

[๕๖] เมื่อพระสัมพุทธเจ้าทรงประทานโอกาสแล้ว อชิตพราหมณ์นั่งประนมมือ แล้วทูลถามปฐมปัญหากะพระตถาคต ในบริษัทนั้น.

จบวัตถุคาถา.

อชิตมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านอชิตะ

[๕๗] (ท่านอชิตะทูลถามปัญหาว่า)

โลกอันอะไรสิหุ้มห่อไว้? โลกไม่ปรากฏเพราะเหตุอะไรสิ?
อะไรเล่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น? ขอพระองค์จงตรัสบอก.
อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

[๕๘] คำว่า โลกอันอะไรสิหุ้มห่อไว้ ความว่า โลกนรก โลกเดียรัจฉาน โลกเปรตติวิสัย โลกมนุษย์ โลกเทวดา ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกกับทั้งเทวโลก นี้เรียกว่าโลก โลกนี้อันอะไรปกปิด ปิดบัง ปกคลุม หุ้มห่อ ครอบไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกอันอะไรสิหุ้มห่อไว้?

[๕๙] บทว่า อิติ ในอุเทศว่า "อิจฺจายสฺมา อชิโต" เป็นบทสนธิ เป็นบทเกี่ยวเนื่อง เป็นบทยังบทให้บริบูรณ์ เป็นความประชุมแห่งอักขระ เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ บทว่า อิตินี้ เป็นไปตามลำดับบท. บทว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ บทว่า อายสฺมานี้ เป็นเครื่องกล่าวถึงเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง. บทว่า อชิโต เป็นชื่อ เป็นเครื่องนับ เป็นเครื่องหมายรู้ เป็นบัญญัติ เป็นเครื่องร้องเรียก เป็นนาม เป็นการตั้งชื่อ เป็นเครื่องทรงชื่อ เป็นภาษาที่ร้องเรียกกัน เป็นเครื่องแสดงให้ปรากฏ เป็นเครื่องกล่าวเฉพาะของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า "อิจฺจายสฺมา อชิโต".

[๖๐] คำว่า โลกไม่ปรากฏเพราะเหตุอะไรสิ ความว่าโลกไม่ปรากฏ ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ไม่ไพโรจน์ ไม่แจ่ม ไม่กระจ่าง เพราะเหตุอะไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกไม่ปรากฏเพราะเหตุอะไรสิ?

[๖๑] คำว่า อะไรเล่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น ขอพระองค์จงตรัสบอกความว่า อะไรเป็นเครื่องฉาบทา เป็นเครื่องข้อง เป็นเครื่องผูก เป็นเครื่องเข้าไปเศร้าหมอง ของโลกนั้น คือโลกอันอะไรฉาบทา ติดให้เปื้อน ให้มัวหมองเปื้อน ระคนไว้ ข้องไว้ คล้องไว้ พัวพันไว้? ขอพระองค์จงตรัสบอก เล่า แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อะไรเล่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น? ขอพระองค์จงตรัสบอก.

[๖๒] คำว่า อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น ความว่า อะไรเป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นเครื่องเสียดสี เป็นอันตราย เป็นเครื่องขัดข้องของโลกนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า (อชิตมาณพทูลถามปัญหาว่า)

โลกอันอะไรสิห่อหุ้มไว้? โลกไม่ปรากฏเพราะเหตุอะไรสิ?
อะไรเล่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น? ขอพระองค์จงตรัสบอก.
อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น?

[๖๓] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอชิตะ)

โลกอันอวิชชาหุ้มห่อไว้ โลกไม่ปรากฏเพราะความตระหนี่
เรากล่าวตัณหาว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลก. ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของ
โลกนั้น.

[๖๔] ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนสุดเบื้องต้น ความไม่รู้ในส่วนสุดเบื้องปลาย ความไม่รู้ทั้งในส่วนสุดเบื้องต้นและส่วนสุดเบื้องปลาย ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลาย อันอาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ ความเป็นปัจจัยแห่งธรรมนี้ ชื่อว่า "อวิชชา" ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ถึงพร้อมเฉพาะ ความไม่ตามตรัสรู้ ความไม่ตรัสรู้พร้อม ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือพร้อม ความไม่ถือรอบ ความไม่เห็นเสมอ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความรู้ได้ยาก ความเป็นคนเขลา ความไม่รู้ทั่วพร้อม ความหลงใหล ความมัวเมา อวิชชาเป็นโอฆะ อวิชชาเป็นโยคะ อวิชชาเป็นอนุสัย อวิชชาเป็นเครื่องกลุ้มรุม อวิชชาเป็นข่าย โมหะ อกุศลมูล ชื่อว่า "อวิชชา" ในอุเทศว่า อวิชชายนิวุโต โลโก นี้เรียกว่า อวิชชา. โลกนรก โลกเดียรัจฉาน โลกเปตติวิสัย โลกมนุษย์ โลกเทวดา ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลก กับทั้งเทวโลก นี้เรียกว่าโลก. โลกอันอวิชชานี้ ปิดบัง ปกคลุม หุ้มห่อ ครอบไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกอันอวิชชาหุ้มห่อไว้.

[๖๕] พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า "อชิต". บทว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวด้วยความเคารพ. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงทำลายราคะ เพราะเหตุนั้น

จึงชื่อว่า ภควา. ทรงทำลายโทสะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. ทรงทำลายโมหะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. ทรงทำลายมานะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. ทรงทำลายทิฏฐิ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. ทรงทำลายเสี้ยนหนาม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. ทรงจำแนก ทรงแจกวิเศษ ทรงจำแนกเฉพาะซึ่งธรรมรตนะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. ทรงทำซึ่งที่สุดแห่งภพทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. มีกายอันอบรมแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. มีศีลอันอบรมแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. มีจิตอันเจริญแล้ว มีปัญญาอันเจริญแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า และป่าเปลี่ยว เงียบเสียง ไม่มีเสียงกึกก้อง ปราศจากลม แต่หมู่ชน ควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่การหลีกออกเร้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งอรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส แห่งอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งฌาน อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๔ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งวิโมกข์ ๘ อภิภายตนะ ๘ อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งสัญญาภาวนา ๒๐ กสิณสมาบัติ ๑๐ สมาธิอันสัมปยุตอานาปาณัสสติ อสุภฌานสมาบัติ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมมรรคมีองค์ ๘ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งกำลังของพระตถาคต ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภควา. พระนามว่า ภควานี้ พระมารดามิได้ทรงตั้ง พระบิดามิได้ทรงตั้ง พระภคินีมิได้ทรงตั้ง พระภาดามิได้ทรงตั้ง มิตรและอำมาตย์มิได้ตั้ง พระญาติสาโลหิตมิได้ทรงตั้ง สมณพราหมณ์แลเทวดาก็มิได้ตั้ง. พระนามว่า ภควา นี้ เป็นวิโมกขันติกนาม คือ พระนามที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งความหลุดพ้น. พระนามว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ พระนามของพระผู้มีพระภาคทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว พร้อมด้วยการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ณ ควงไม้มหาโพธิ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า "อชิตาติ ภควา".

[๖๖] คำว่า โลกไม่ปรากฏเพราะความตระหนี่ มีความว่า ความตระหนี่ ๕ ประการ คือ อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ ๑ กุลมัจฉริยะ ตระหนี่สกุล ๑ ลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ลาภ ๑ วรรณมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ ๑ ธรรมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรม ๑ ท่านเรียกว่า เววิจฉะ ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ความเป็นผู้ตระหนี่ ความปรารถนาต่างๆ ความเหนียวแน่น ความเป็นผู้มีจิตหดหู่โดยความเป็นจิตเผ็ดร้อน ความที่แห่งจิตอันใครเชื่อไม่ได้เห็นปานนี้ เรียกว่า ความตระหนี่. อีกอย่างหนึ่ง แม้ความตระหนี่ขันธ์ ท่านก็เรียกว่ามัจฉริยะ แม้ความตระหนี่ธาตุ ท่านก็เรียกว่ามัจฉริยะ ๑. แม้ความตระหนี่อายตนะ ท่านก็เรียกว่ามัจฉริยะ ความถือเอา ท่านก็เรียกว่า มัจฉริยะ ความประมาท สมควรกล่าว การปล่อยจิต ความเพิ่มการปล่อยจิต ในกายทุจริตก็ดี ในวจีทุจริตก็ดี ในมโนทุจริตก็ดี ในเบญจกามคุณก็ดี หรือความเป็นผู้ทำโดยความไม่เอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ทำไม่ติดต่อ ความเป็นผู้หยุดๆ ความเป็นผู้มีความประพฤติย่อหย่อน ความเป็นผู้ปลงฉันทะ ความเป็นผู้ทอดธุระ ความเป็นผู้ไม่ส้องเสพ ความไม่เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจ ความไม่ประกอบเนืองๆ ในการบำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นความประมาท ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา ความเป็นผู้มัวเมา เห็นปานนี้ เรียกว่า ประมาท.

คำว่า โลกไม่ปรากฏเพราะความตระหนี่ เพราะความประมาท ความว่าโลกไม่ปรากฏ ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ไม่ไพโรจน์ ไม่แจ่ม ไม่กระจ่าง เพราะความตระหนี่นี้ เพราะความประมาทนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกไม่ปรากฏ เพราะความตระหนี่ เพราะความประมาท.

[๖๗] คำว่า เรากล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก ความว่า ตัณหา เรียกว่า ชัปปา ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความยินดี ความพลอยยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความปรารถนา ความหลง ความติดใจ ความอยาก ความพัวพัน ความข้อง ความจม ความหวั่นไหว ความลวง ธรรมชาติอันให้สัตว์เกิด ธรรมชาติอันให้สัตว์เกิดกับทุกข์ ธรรมชาติอันเย็บไว้ ธรรมชาติเพียงดังข่าย ธรรมชาติอันไหลไป ธรรมชาติอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ความเป็นผู้หลับ ความกว้างขวาง ธรรมชาติอันให้อายุเสื่อม ความเป็นเพื่อน ความตั้งใจไว้ ธรรมชาติอันเป็นเหตุนำไปสู่ภพ ธรรมชาติเพียงดังว่าป่า ธรรมชาติเพียงดังว่าหมู่ไม้ในป่า ความสนิทสนม ความมีเยื่อใย ความเพ่ง ความพัวพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง ความเป็นผู้หวัง ความหวังในรูป ความหวังในเสียง ความหวังในกลิ่น ความหวังในรส ความหวังในโผฏฐัพพะ ความหวังในลาภ ความหวังในทรัพย์ ความ -

หวังในบุตร ความหวังในชีวิต ความกระซิบ ความกระซิบทั่ว ความกระซิบยิ่ง กิริยาที่กระซิบ ความเป็นผู้กระซิบ ความโลภ กิริยาที่โลภ ความเป็นผู้โลภ ความที่ตัณหาหวั่นไหว ความเป็นผู้ต้องการให้สำเร็จ ความกำหนัดผิดธรรมดา ความโลภไม่สม่ำเสมอ ความใคร่ กิริยาที่ใคร่ ความปรารถนา ความทะเยอทะยาน ความประสงค์ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา รูปตัณหา อรูปตัณหา นิโรธตัณหา รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา โอฆะ โยคะ คันถะ อุปาทาน ธรรมชาติเป็นเครื่องกั้น ธรรมชาติเป็นเครื่องบัง ธรรมชาติเป็นเครื่องปิด ธรรมชาติเป็นเครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย กิเลสเครื่องกลุ้มรุม ธรรมชาติเพียงดังว่าเถาวัลย์ ความตระหนี่ มูลแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงมาร เบ็ดมาร วิสัยมาร โคจรแห่งมาร เครื่องผูกแห่งมาร ตัณหาเพียงดังว่าแม่น้ำ ตัณหาเพียงดังว่าข่าย ตัณหาเพียงดังว่าสายโซ่ ตัณหาเพียงดังว่าทะเล อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล นี้เรียกว่า ชัปปา (ตัณหา) ตัณหานี้เป็นเครื่องทา เป็นเครื่องข้อง เป็นเครื่องผูก เป็นอุปกิเลสของโลก โลกอันตัณหานี้ไล้ทา ฉาบทา ให้หมอง ให้มัวหมอง ให้เปื้อน ระคนไว้ ข้องไว้ คล้องไว้ พันไว้ เราย่อมกล่าว บอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เรากล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก.

[๖๘] ชื่อว่า ทุกข์ ในอุเทศว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น คือ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ทุกข์ในนรก ทุกข์ในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกข์ในเปตติวิสัย ทุกข์ในมนุษย์ ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล ทุกข์มีการตั้งอยู่ในครรภ์เป็นมูล ทุกข์มีความออกจากครรภ์เป็นมูล ทุกข์เนื่องแต่สัตว์ผู้เกิด ทุกข์เนื่องแต่ผู้อื่นแห่งสัตว์ผู้เกิด ทุกข์เกิดแต่ความเพียรของตน ทุกข์เกิดแต่ความเพียงของผู้อื่น ทุกข์ในทุกข์ สงสารทุกข์ วิปริณามทุกข์ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคในศีรษะ โรคในหู โรคในปาก โรคฟัน โรคไอ โรคมองคร่อ โรคริดสีดวงจมูก โรคร้อนใน โรคชรา โรคในท้อง โรคสลบ โรคลงแดง โรคจุกเสียด โรคลงท้อง โรคเรื้อน ฝี กลาก โรคหืด โรคลมบ้าหมู หิดด้าน หิดเปื่อย คุดทะราด ลำลาบ คุดทะราดใหญ่ โรครากเลือด โรคดี โรคเบาหวาน โรคริดสีดวงทวาร โรคต่อม บานทะโรค อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีดีเป็นต้นประชุมกัน อาพาธเกิดเพราะฤดูแปรไป อาพาธเกิดเพราะเปลี่ยนอิริยาบถไม่สม่ำเสมอกัน อาพาธเกิดเพราะความเพียร อาพาธเกิดเพราะผลกรรม

ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์แต่เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน ความตายของมารดาก็เป็นทุกข์ ความตายของบิดาก็เป็นทุกข์ ความตายของพี่น้องชายก็เป็นทุกข์ ความตายของพี่น้องหญิงก็เป็นทุกข์ ความตายของบุตรก็เป็นทุกข์ ความตายของธิดาก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งญาติก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งโภคทรัพย์ก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายเพราะโรคก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งศีลก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งทิฏฐิก็เป็นทุกข์ รูปาทิธรรมเหล่าใด มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้นก็ปรากฏ รูปาทิธรรมเหล่านั้นก็มีความดับไปในเบื้องปลายปรากฏ วิบากอาศัยกรรม กรรมอาศัยวิบาก รูปอาศัยนาม นามก็อาศัยรูป นามรูปไปตามชาติ ชราก็ติดตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ตั้งอยู่ในทุกข์ ไม่มีอะไรต้านทาน ไม่มีอะไรเป็นที่เร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง นี้เรียกว่าทุกข์. ทุกข์เป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นเครื่องเสียดสี เป็นอันตราย เป็นเครื่องขัดข้อง ของโลกนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

โลกอันอวิชชาหุ้มห่อไว้. โลกไม่ปรากฏเพราะความตระหนี่.
เรากล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก. ทุกข์เป็นภัยใหญ่
ของโลกนั้น.

[๖๙] (ท่านอชิตะทูลถามว่า)

กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในอายตนะทั้งปวง. อะไรเป็น
เครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย? ขอพระองค์จงทรงตรัสบอกธรรม
เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย. กระแสทั้งหลายอันอะไรย่อม
ปิดกั้นได้?

[๗๐] กระแส คือ ตัณหา กระแส คือ ทิฏฐิ กระแส คือ กิเลส กระแส คือ ทุจริต กระแส คือ อวิชชา ชื่อว่ากระแสในอุเทศว่า "สวนฺติ สพฺพธิ โสตา" บทว่า สพฺพธิ คือ ในอายตนะทั้งปวง. บทว่า สวนฺติ ความว่า ย่อมไหลไป ย่อมไหลหลั่ง ย่อมเลื่อนไป ย่อมเป็นไป คือ ย่อมไหลไป ย่อมหลั่งไป ย่อมเลื่อนไป ย่อมเป็นไปในรูปทางจักษุ ในเสียงทางหู ในกลิ่นทางจมูก ในรสทางลิ้น ในโผฏฐัพพะทางกาย ย่อมไหลไป ย่อมหลั่งไป ย่อมเลื่อนไป ย่อมเป็นไปในธรรมารมณ์ทางใจ รูปตัณหา ย่อมไหลไป ย่อมหลั่งไป ย่อมเลื่อน

ไป ย่อมเป็นไปทางจักษุ สัททตัณหาย่อมไหลไป ... ทางหู คันธตัณหาย่อมไหลไป ... ทางจมูก รสตัณหาย่อมไหลไป ... ทางลิ้น โผฏฐัพพตัณหาย่อมไหลไป ... ทางกาย ธรรมตัณหาย่อมไหลไป ย่อมหลั่งไป ย่อมเลื่อนไป ย่อมเป็นไปทางใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในอายตนะทั้งปวง.

[๗๑] คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา อชิโต เป็นบทสนธิ เป็นบทเกี่ยวเนื่อง เป็นบทยังบทให้บริบูรณ์ เป็นความประชุมแห่งอักขระ เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ. คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท. บทว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวถึงความเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง. บทว่า อชิโต เป็นชื่อ เป็นเครื่องนับ เป็นเครื่องหมายรู้ เป็นบัญญัติ เป็นเครื่องร้องเรียก เป็นนาม เป็นการตั้งชื่อ เป็นเครื่องทรงชื่อ เป็นภาษาที่ร้องเรียกกัน เป็นเครื่องแสดงให้ปรากฏ เป็นเครื่องกล่าวเฉพาะของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า "อิจฺจายสฺมา อชิโต".

[๗๒] คำว่า อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย ความว่าอะไรเป็นเครื่องกั้น คือ เป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเครื่องรักษา เป็นเครื่องคุ้มครองกระแสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย?

[๗๓] คำว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย ความว่า ขอพระองค์จงตรัส คือ จงทรงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเครื่องรักษา เป็นเครื่องคุ้มครองกระแสทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกซึ่งธรรมเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย.

[๗๔] คำว่า กระแสทั้งหลายอันอะไรย่อมปิดกั้นได้ ความว่า กระแสทั้งหลายอันอะไรย่อมปิดบังได้ คือ ย่อมตัดขาด ย่อมไม่ไหล ย่อมไม่หลั่ง ย่อมไม่เลื่อน ย่อมไม่เป็นไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กระแสทั้งหลายอันอะไรย่อมปิดได้?

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า (อชิตมาณพทูลถามว่า)

กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในอายตนะทั้งปวง. อะไรเป็น
เครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย? ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรม

เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย. กระแสทั้งหลายอันอะไรย่อม
ปิดกั้นได้?

[๓๕] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอชิตะ) กระแสเหล่าใด
ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น. เรากล่าวธรรม
เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย. กระแสเหล่านี้อันปัญญา
ย่อมปิดกั้นได้.

[๓๖] คำว่า กระแสเหล่าใดในโลก ความว่า กระแสเหล่านี้ใด เราบอกแล้ว เล่าแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แต่งตั้งแล้ว เปิดเผยแล้ว จำแนกแล้ว ทำให้ตื้นแล้ว ประกาศแล้ว คือ กระแสตัณหา กระแสทิฏฐิ กระแสกิเลส กระแสทุจริต กระแสอวิชชา. บทว่า ในโลก คือ ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กระแสเหล่าใดในโลก. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า อชิตะ.

[๓๗] ความระลึก คือ ความตามระลึก ความระลึกเฉพาะ สติ ความระลึก ความทรง ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติสัมโพชฌงค์ เอกายนมรรค (มรรคเป็นที่ไปแห่งบุคคลผู้เดียว) ชื่อว่า สติ ในอุเทศว่า "สติ เตสํ นิวารณํ" นี้เรียกว่า สติ. บทว่าเป็นเครื่องกั้น ความว่า เป็นเครื่องกั้น คือ เป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเครื่องรักษา เป็นเครื่องคุ้มครอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น.

[๓๘] คำว่า เราย่อมกล่าวธรรมเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย ความว่า ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมทำให้ตื้น ย่อมประกาศ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ เป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเครื่องรักษา เป็นเครื่องคุ้มครองกระแสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราย่อมกล่าวธรรมเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย.

[๓๙] ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า ปัญญา ในอุเทศว่า ปญฺญาเยเต ปิถิยฺยเร. ข้อว่า กระแสเหล่านี้ อันปัญญาย่อมปิดกั้นได้ ความว่า กระแสเหล่านี้ อันปัญญาย่อมปิดกั้นได้ คือ ย่อมตัดขาด ไม่ไหลไป ไม่หลั่งไป ไม่เลื่อนไป ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า สังขาร

ทั้งปวงเป็นทุกข์ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ย่อมปิดกั้นได้... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ ย่อมปิดกั้นได้ ไม่เป็นไป กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ ย่อมปิดกั้นได้ คือ ย่อมปกปิด ย่อมไม่ไหลไป ไม่หลั่งไป ไม่เลื่อนไป ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ปฏิปทาเครื่องให้ถึงความดับอาสวะ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้ ธรรมเหล่านี้ควรละ ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเป็นเครื่องออกไปแห่งผัสสายตนะ ๖ ย่อมปิดกั้นได้ ...

ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเป็นเครื่องออกไปแห่งอุปาทานขันธ์ ๕ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นความเกิด ความดับ คุณโทษ และอุบายเป็นเครื่องออกไปแห่งมหารูป ๔ ย่อมปิดกั้นได้ ... ไม่เป็นไป. กระแสเหล่านี้ อันปัญญาของบุคคลผู้รู้เห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ย่อมปิดกั้นได้ คือ ย่อมปกปิด ย่อมไม่ไหลไป ไม่หลั่งไป ไม่เลื่อนไป ไม่เป็นไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กระแสเหล่านี้ อันปัญญาย่อมปิดกันได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น
เรากล่าวธรรมเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านี้
อันปัญญาย่อมปิดกั้นได้.

[๘๐] (ท่านอชิตะทูลถามว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และนามรูป ย่อมดับ
ไป ณ ที่ไหน? ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์จงตรัส
บอกความข้อนั้นแก่ข้าพระองค์เถิด.

[๘๑] ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ความเลือกเฟ้น ความเลือกเฟ้นทั่ว ความกำหนดพร้อม ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ความเป็นบัณฑิต ความเป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้ละเอียดอ่อน ปัญญาเป็นเครื่องจำแนก ความคิด ความพิจารณา ปัญญาดังแผ่นดิน ความปรีชา ปัญญาอันน้อมไป ความเห็นแจ้ง ความรู้ทั่วพร้อม ปัญญาอันเจาะแทงเหมือนประตัก ปัญญินทรีย์ ปัญญาเป็นกำลัง ปัญญาเพียงดังศาตรา ปัญญาเพียงดังปราสาท ปัญญาเพียงดังแสงสว่าง ปัญญาเพียงดังรัศมี ปัญญาเพียงดังประทีป ปัญญาเพียงดังรัตนะ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าปัญญา ในอุเทศว่า "ปญฺญา เจว สติ จาปิ" ความระลึก ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ ชื่อว่า สติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อชิตมาณพทูลถามว่า ปัญญา สติ.

[๘๒] คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ... นามรูป ความว่า อรูปขันธ์ ๔ ชื่อว่า นาม มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ชื่อว่า รูป บทว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก

เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ บทว่า มาริสนี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ... นามรูป.

[๘๓] คำว่า เอตมฺเม ในอุเทสว่า "เอตมฺเม ปุฏฺโฐ ปพฺรูหิ" ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถาม ทูลวิงวอน เชื้อเชิญ ให้ประสาทข้อความใด บทว่า ปุฏฺโฐ ความว่า ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว คือ ทูลวิงวอน ทูลขอเชิญ ให้ประสาท บทว่า ปพฺรูหิ ความว่า ขอจงตรัสจงบอก จงแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์จงตรัสบอกความข้อนั้นแก่ข้าพระองค์.

[๘๔] คำว่า กตฺเถตํ อุปรุชฺฌติ ความว่า นั่นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับ ณ ที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นั่นย่อมดับ ณ ที่ไหน.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และนามรูป ย่อม
ดับไป ณ ที่ไหน? ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์จงตรัส
บอกความข้อนั้นแก่ข้าพระองค์เถิด.

[๘๕] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูกรอชิตะ ท่านได้ถามปัญหาข้อใดแล้ว เราจะแก้ปัญหา
ข้อนั้นแก่ท่าน. นามและรูปดับไปไม่มีส่วนเหลือ ณ ที่ใด
นามรูปนั้นก็ดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ.

[๘๖] บทว่า ยเมตํ ในอุเทศว่า "ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ" คือ ปัญญา สติและนามรูป บทว่า อปุจฺฉิ คือ มาถาม มาวิงวอน เชื้อเชิญ ให้ประสาทแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านได้ถามปัญหาใดแล้ว.

[๘๗] พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า "อชิตะ" ในอุเทศว่า "อชิต ตํ วทามิ เต" บทว่า ตํ คือ ปัญญา สติ และนามรูป บทว่า วทามิ ความว่า เราจะกล่าว จะบอก จะแสดง จะบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศปัญหานั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรอชิตะ เราจะกล่าวปัญหานั้นแก่ท่าน.

[๘๘] อรูปขันธ์ ๔ ชื่อว่า นาม ในอุเทศว่า "ยตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ อเสสํ อุปรุชฺฌติ" มหาภูตรูป ๔ รูปอันอาศัยมหาภูตรูป ๔ ชื่อว่ารูป. คำว่า อเสสํ ความว่า ไม่เหลือ คือทั้งหมด

โดยกำหนัดทั้งหมด ทั้งหมดโดยประการทั้งหมด ไม่เหลือ ไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า อเสสํ นี้ เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. คำว่า อุปรุชฺฌติ ความว่า ย่อมดับ คือสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นามรูปย่อมดับไม่เหลือ ณ ที่ใด.

[๘๙] คำว่า นามรูปนั้นดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ ความว่า ธรรมเหล่าใด คือ นามและรูป พึงเกิดขึ้นในสงสารมีส่วนเบื้องต้น และที่สุดอันรู้ไม่ได้ เว้นภพ ๗ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ. ธรรมเหล่าใด คือ นามและรูป พึงเกิดขึ้นในภพ ๕ เว้นภพ ๒ ธรรมเหล่านั้น ย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วยสกทาคามิมรรคญาณ. ธรรมเหล่าใด คือ นามและรูป พึงเกิดขึ้นในกามธาตุ รูปธาตุ หรืออรูปธาตุ เว้นภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วยอนาคามิมรรคญาณ. ธรรมเหล่าใด คือ นามและรูป พึงเกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วยอรหัตมรรคญาณ. เมื่อพระอรหันต์ปรินิพานด้วยปรินิพพานธาตุอันเป็นอนุปาทิเสส ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญา สติ และนามรูป ย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณดวงก่อน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นามรูปนั้นย่อมดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูกรอชิตะ ท่านได้ถามปัญหาข้อใดแล้ว เราจะแก้ปัญหา
ข้อนั้นแก่ท่าน นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือ ณ ที่ใด
นามรูปนั้นก็ดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ.

[๙๐] (ท่านอชิตะทูลถามว่า)

พระอรหันตขีณาสพเหล่าใดผู้มีสังขาตธรรม และพระเสข
บุคคลในทิฏฐิเป็นต้นนี้มีมาก ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์
ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์ผู้มีปัญญา ได้โปรด

ตรัสบอกความดำเนินของพระขีณาสพและเสขบุคคลเหล่านั้น
แก่ข้าพระองค์เถิด.

[๕๑] คำว่า "เย จ สงฺขาตธมฺมา เส" ความว่า พระอรหันตขีณาสพ ท่านกล่าวว่ามีสังขาตธรรม. เพราะเหตุไร? พระอรหันตขีณาสพท่านจึงกล่าวว่า มีสังขาตธรรม เพราะเหตุว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น มีธรรมอันนับแล้ว คือ มีธรรมอันรู้แล้ว มีธรรมอันพินิจแล้ว มีธรรมอันพิจารณาแล้ว มีธรรมอันเป็นแจ้งแล้ว มีธรรมอันแจ่มแจ้งแล้ว คือ มีธรรมอันนับแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา. อนึ่ง ขันธ์ ธาตุ อายตนะ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ อันพระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นนับพร้อมแล้ว. อนึ่ง พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น ตั้งอยู่แล้วในที่สุดแห่งขันธ์ ในที่สุดแห่งธาตุ ในที่สุดแห่งอายตนะ ในที่สุดแห่งคติ ในที่สุดแห่งอุปบัติ ในที่สุดแห่งปฏิสนธิ ในที่สุดแห่งภพ ในที่สุดแห่งสงสาร ในที่สุดแห่งวัฏฏะ ตั้งอยู่ในภพอันมีในที่สุดตั้งอยู่ในอัตภาพอันมีในที่สุด เป็นพระอรหันต์ผู้ทรงไว้ซึ่งกายอันมีในที่สุด.

ภพและอัตภาพ คือ ความเกิด ความตายและสงสารนี้
ของพระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นมีเป็นครั้งสุดท้าย ท่านไม่มี
การเกิดในภพใหม่อีก.

เหตุนั้น พระอรหันตขีณาสพ ท่านจึงกล่าวว่า มีสังขาตธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่าใด ผู้มีสังขาตธรรม.

[๕๒] คำว่า "เสกฺขา" ในอุเทศว่า "เย จ เสกฺขา ปุถูอิธ" ความว่า เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าพระเสขะ? เพราะยังต้องศึกษาต่อไป. ศึกษาอะไร? ศึกษาอธิศีลสิกขาบ้าง อธิจิตสิกขาบ้าง อธิปัญญาสิกขาบ้าง.

ก็อธิศีลสิกขาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีลสำรวมในปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีลขันธ์แม้เล็ก ศีลขันธ์แม้ใหญ่ ศีลเป็นที่พึ่ง เป็นเครื่องกั้น เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นประมุข เป็นประทานแห่งความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย นี้ชื่อว่า อธิศีลสิกขา.

ก็อธิจิตตสิกขาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน นี้ชื่อว่า อธิจิตตสิกขา.

ก็อธิปัญญาสิกขาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญา เครื่องพิจารณา เห็นความเกิดและความดับ เป็นอริยะ เป็นเครื่องชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ. ภิกษุย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ปฏิปทา เครื่องให้ถึงความดับอาสวะ นี้ชื่อว่าอธิปัญญาสิกขา.

พระเสขะทั้งหลาย คำนึงถึงไตรสิกขานี้ศึกษาอยู่ รู้ศึกษาอยู่ อธิษฐานจิตศึกษาอยู่ น้อมใจไปด้วยศรัทธาศึกษาอยู่ ประคองความเพียรศึกษาอยู่ ตั้งสติไว้ศึกษาอยู่ ตั้งจิตศึกษาอยู่ รู้ทั่วด้วยปัญญาศึกษาอยู่ รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งศึกษาอยู่ กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ศึกษาอยู่ ละธรรมที่ควรละศึกษาอยู่ เจริญธรรมที่ควรเจริญศึกษาอยู่ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งศึกษาอยู่ ประพฤติเอื้อเฟื้อ ประพฤติเต็มใจ สมาทานประพฤติไป เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าพระเสขะ.

บทว่า ปุถู ความว่า มีมาก คือ พระเสขะเหล่านี้ ได้แก่พระโสดาบัน ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล พระสกทาคามี ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามิผล พระอนาคามี ท่านผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามิผล พระอรหันต์ และท่านผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตผล. บทว่า อิธ ความว่า ในทิฏฐิ คือ ในความควรนี้ ในความชอบใจนี้ ในความถือนี้ ในวินัยนี้ ในธรรมนี้ ในธรรมวินัยนี้ ในปาพจน์นี้ ในพรหมจรรย์นี้ ในสัตถุศาสน์นี้ ในอัตภาพนี้ ในมนุษยโลกนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าและพระเสขะทั้งหลายในทิฏฐินี้มีมาก.

[๔๓] คำว่า ปุฏฺโฐ ปพฺรูหิ มาริส" ในอุเทศว่า "เตสํ เม นิปโกริยํ ปุฏฺโฐ ปพฺรูหิ มาริส" ความว่า แม้พระองค์ มีปัญญา เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีฌาน มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส อันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว คือ ไต่ถาม ทูลวิงวอน ทูลอาราธนา ทูลเชื้อเชิญให้ประสาทแล้ว ขอจงตรัส คือ จงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศซึ่งความดำเนิน คือ ความประพฤติ ความเป็นไป ความประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ ธรรมอันเป็นโคจร ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ข้อปฏิบัติของพระอรหันต -

ขีณาสพผู้มีสังขาตธรรม และพระเสขะเหล่านั้น. บทว่า มาริส นี้เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์ผู้มีปัญญาจงตรัสบอกถึงความดำเนินของพระอรหันตขีณาสพ และพระเสขะเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์เถิด.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

พระอรหันตขีณาสพเหล่าใดผู้มีสังขาตธรรม และพระเสข
บุคคลในทิฏฐินี้มีมาก ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ข้าพระองค์
ทูลถามแล้ว ขอพระองค์ผู้มีปัญญา จงตรัสบอกความดำเนิน
ของพระอรหันตขีณาสพ และพระเสขบุคคลเหล่านั้น
แก่ข้าพระองค์เถิด.

[๙๔] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูกรอชิตะ ภิกษุไม่พึงติดใจในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว
ฉลาดในธรรมทั้งปวง พึงมีสติเว้นรอบ.

[๙๕] โดยอุทานว่า กามา ในอุเทศว่า "กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย ดังนี้ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

วัตถุกามเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าพอใจ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาส แพะ แกะ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แว่นแคว้น ชนบท ฉางข้าว เรือนคลัง วัตถุอันชวนให้กำหนัดอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตถุกาม อีกอย่างหนึ่ง กามส่วนอดีต กามส่วนอนาคต กามส่วนปัจจุบัน กามภายใน กามภายนอก กามทั้งภายในภายนอก กามเลว กามปานกลาง กามประณีต กามมีในอบาย กามมีในมนุษย์ กามอันเป็นทิพย์ กามที่ปรากฏ กามที่นิรมิตเอง กามที่ผู้อื่นนิรมิต กามที่หวงแหน กามที่ไม่หวงแหน กามที่ถือว่าของเรา กามที่ไม่ถือว่าของเรา กามาวจรธรรมแม้ทั้งปวง รูปาวจรธรรมแม้ทั้งปวง อรูปาวจรธรรมแม้ทั้งปวง ธรรมอันเป็นวัตถุแห่งตัณหา ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งตัณหา ชื่อว่ากาม เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความใคร่ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม.

กิเลสกามเป็นไฉน? ฉันทะ ราคะ ฉันทราคะ สังกัปปะ ราคะ สังกัปปราคะ เป็นกาม ความพอใจในกาม ความกำหนัดในกาม ความเพลิดเพลินในกาม ตัณหาในกาม เสน่หาในกาม ความกระหายในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความติดใจในกาม ความหลงในกาม ความพัวพันในกาม ในกามทั้งหลาย กามโอฆะ กามโยคะ กามุปาทาน กามฉันทนิวรณ์.

ดูกรกาม เราได้เห็นรากเง่าของเจ้าแล้ว.

ดูกรกาม เจ้าเกิดเพราะความดำริถึง. เราจักไม่ดำริถึงเจ้าละ.

ดูกรกาม เจ้าจักไม่มีด้วยอาการอย่างนี้.

เหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม. ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล เรียกว่า ความติดใจ.

คำว่า ไม่ติดใจในกามทั้งหลาย ความว่า ไม่ติดใจ คือ ไม่พัวพัน เป็นผู้ไม่ติดใจ ไม่ถึงความติดใจ ไม่หลงใหล ไม่พัวพัน ปราศจากความติดใจ สละความติดใจ คายความติดใจ ปล่อยความติดใจ ละความติดใจ สลัดความติดใจ ปราศจากความกำหนัด สละความกำหนัด คลายความกำหนัด ปล่อยความกำหนัด ละความกำหนัด สลัดความกำหนัด ในกิเลสกามทั้งหลาย ในวัตถุกามทั้งหลาย เป็นผู้ไม่หิว ดับสนิท เย็นแล้ว เป็นผู้เสวยสุข มีตนอันประเสริฐอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ติดใจในกามทั้งหลาย.

[๘๖] จิต มนะ มานัส หทัย ธรรมชาติขาวผ่อง อายตนะคือใจ อินทรีย์คือใจ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุ ชื่อว่า ใจ ในอุเทศว่า "มนสานาวิโล สิยา". จิต เป็นธรรมชาติขุ่นมัว ยุ่งไป เป็นไป สืบต่อ หวั่นไหว หนุนไป ไม่สงบ เพราะกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ โกธะ อุปนาหะ มักขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเฐยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ จิต เป็นธรรมชาติขุ่นมัว ยุ่งไป เป็นไป สืบต่อไป หวั่นไหว หนุนไป ไม่สงบ เพราะกิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุสลาภิสังขารทั้งปวง.

คำว่า พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ความว่า พึงเป็นผู้ไม่ขุ่นมัว คือ ไม่ยุ่งไป ไม่เป็นไป ไม่สืบต่อไป ไม่หวั่นไหว ไม่หนุนไป สงบแล้วด้วยจิต คือ พึงละ สละ บรรเทา กระทำให้มี

ในที่สุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งกิเลสทั้งหลายอันทำความขุ่นมัว พึงเป็นผู้งด เว้น เว้นขาด ออกไป สลัด สงบ ระงับ หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสทั้งหลายอันทำความขุ่นมัว พึงเป็นผู้มีใจปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัวอยู่.

[๔๗] คำว่า กุสโล สพฺพธมฺมานํ ความว่า เป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา พึงเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงแม้ด้วยอาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงโดยเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังฝี เป็นดังลูกศร เป็นความลำบาก เป็นอาพาธ เป็นอย่างอื่น เป็นสภาพชำรุด เป็นเสนียด เป็นอุบาทว์ เป็นสภาพไม่สำราญ เป็นภัย เป็นอุปสรรค หวั่นไหว ผุพัง ไม่ยั่งยืน ไม่มีอะไรต้านทาน ไม่มีที่เร้น ไม่มีสรณะ ไม่เป็นที่พึ่ง ว่าง เปล่า สูญ เป็นอนัตตา มีโทษ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่เป็นแก่นสาร เป็นมูลแห่งทุกข์ เป็นผู้ฆ่า เป็นสภาพปราศจากความเจริญ มีอาสวะ ปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหยื่อแห่งมาร มีชาติเป็นธรรมดา มีชราเป็นธรรมดา มีพยาธิเป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดา มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา โดยความเกิด โดยความดับ ไม่มีคุณ มีโทษไม่มีอุบายเป็นเครื่องออกไป พึงเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงแม้ด้วยอาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงเป็นผู้ฉลาดในขันธ์ ... ธาตุ ... อายตนะ ... ปฏิจจสมุปบาท ... สติปัฏฐาน ... สัมมัปปธาน ... อิทธิบาท ... อินทรีย์ ... พละ ... โพชฌงค์ ... มรรค ... ผล ... นิพพาน พึงเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงแม้ด้วยอาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะ ๑๒ คือ จักษุรูป หู เสียง จมูก กลิ่น ลิ้น รส กาย โผฏฐัพพะ ใจ ธรรมารมณ์ เรียกว่า ธรรมทั้งปวง. ก็ภิกษุเป็นผู้ละความกำหนัดในอายตนะภายในภายนอก คือ ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งเหมือนตาลยอดด้วน ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา ด้วยเหตุใด ภิกษุพึงเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงแม้ด้วยเหตุประมาณเท่านี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ฉลาดในธรรมทั้งปวง.

[๙๘] บทว่า สโต ในอุเทศว่า "สโต ภิกขุ ปริพฺพเช" ความว่า ภิกษุมีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานในกาย ๑ มีสติเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานในเวทนาทั้งหลาย ๑ มีสติเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานในจิต ๑ มีสติเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานในธรรมทั้งหลาย ๑.

ภิกษุมีสติด้วยเหตุ ๔ ประการแม้อื่นอีก คือ มีสติเพราะเว้นความเป็นผู้ไม่มีสติ ๑ เพราะนำธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความทำสติ ๑ เพราะละธรรมเป็นข้าศึกแก่สติ ๑ เพราะไม่หลงลืมธรรมอันเป็นนิมิตแห่งสติ ๑.

ภิกษุมีสติด้วยเหตุ ๔ ประการแม้อื่นอีก คือ มีสติเพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยสติ ๑ เพราะความชำนาญด้วยสติ ๑ เพราะความเป็นผู้คล่องแคล่วด้วยสติ ๑ เพราะไม่กลับลงจากสติ ๑.

ภิกษุมีสติด้วยเหตุ ๔ ประการแม้อื่นอีก คือ มีสติเพราะความเป็นผู้มีสติเสมอ ๑ เพราะความเป็นผู้สงบ ๑ เพราะความเป็นผู้ระงับ ๑ เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมของผู้สงบ ๑.

มีสติเพราะพุทธานุสสติ เพราะธัมมานุสสติ เพราะสังฆานุสสติ เพราะสีลานุสสติ เพราะจาคานุสสติ เพราะเทวดานุสสติ เพราะอานาปานัสสติ เพราะมรณานุสสติ เพราะกายคตาสติ เพราะอุปสมานุสสติ สติ ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกายนมรรค นี้เรียกว่าสติ. ภิกษุเป็นผู้เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยสตินี้ ภิกษุนั้นเรียกว่ามีสติ.

คำว่า "ภิกขุ" คือ ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้ทำลายธรรม ๗ ประการ คือ เป็นผู้ทำลายสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ภิกษุนั้นเป็นผู้ทำลายอกุศลธรรมอันลามก อันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา และมรณะต่อไป.

(พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ดูกรสภิยะ)

ภิกษุนั้นบรรลุถึงปรินิพพานแล้ว เพราะธรรมเป็นหนทางที่ตนทำ
(ดำเนิน) แล้ว ข้ามพ้นความสงสัยได้แล้ว ละแล้วซึ่งความเสื่อม
และความเจริญ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีภพใหม่สิ้นแล้ว.

คำว่า ภิกษุพึงมีสติเว้นรอบ ความว่า ภิกษุพึงมีสติเว้นรอบ คือ พึงมีสติเดิน พึงมีสติยืน พึงมีสตินั่ง พึงมีสตินอน พึงมีสติก้าวไปข้างหน้า พึงมีสติถอยกลับ พึงมีสติแลดู พึงมีสติเหลียวดู พึงมีสติคู้เข้า พึงมีสติเหยียดออก พึงมีสติทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร พึงมีสติเที่ยวไป พึงมีสติอยู่ คือ เป็นไป เปลี่ยนแปลง รักษา บำรุง เยียวยา ให้เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภิกษุพึงมีสติเว้นรอบ.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ภิกษุไม่พึงติดใจในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง
พึงมีสติเว้นรอบ.

[๙๙] พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ธรรมจักษุ (โสดาปัตติมรรค) ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแล้วแก่เทวดาและมนุษย์หลายพัน ผู้มีฉันทะร่วมกัน มีประโยคร่วมกัน มีความประสงค์ร่วมกัน มีความอบรมวาสนาร่วมกัน กับอชิตพราหมณ์นั้นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา. และจิตของอชิตพราหมณ์นั้น พ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น. หนังเสือ ชฎา ผ้าคากรอง ไม้เท้า ลักจั่น น้ำ ผม และหนวดของอชิตพราหมณ์หายไปแล้ว พร้อมด้วยการบรรลุอรหัต. อชิตพราหมณ์นั้น เป็นภิกษุครองผ้ากาสายะเป็นบริขาร ทรงสังฆาฏิ บาตรและจีวร เพราะการปฏิบัติตามประโยชน์ นั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาค ประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก ดังนี้.

จบ อชิตมาณวกปัญหานิสเทสที่ ๑.

ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านติสสเมตเตยยะ

[๑๐๐] (ท่านติสสเมตเตยยะทูลถามว่า)

ใครสันโดษแล้วในโลกนี้? ความหวั่นไหวของใครย่อมไม่มี?
ใครรู้ส่วนสุดทั้งสองแล้ว ย่อมไม่ติดในท่ามกลางด้วยปัญญา?
พระองค์ตรัสเรียกใครว่า เป็นมหาบุรุษ? ใครล่วงแล้วซึ่งตัณหา
อันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้?

[๑๐๑] คำว่า ใครสันโดษแล้วในโลกนี้ ความว่า ใครพอใจ คือ ชอบใจ มีความดำริบริบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใครสันโดษแล้วในโลกนี้? บทว่า อิติ ในอุเทศว่า "อิจฺจายสฺมา ติสฺสเมตฺเตยฺโย" ดังนี้ เป็นบทสนธิ คือ เป็นบทเกี่ยวเนื่อง เป็นบทยังเนื้อความให้บริบูรณ์ เป็นความประชุมแห่งอักขระ เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ บทว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวถึงเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง. คำว่า ติสฺสเมตฺเตยฺโย เป็นชื่อ เป็นเครื่องนับ เป็นเครื่องหมายรู้ เป็นบัญญัติ เป็นเครื่องเรียกร้อง เป็นนาม เป็นการตั้งชื่อ เป็นเครื่องทรงชื่อ เป็นภาษาที่เรียกร้องกัน เป็นเครื่องแสดงให้ปรากฏ เป็นเครื่องกล่าวเฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า "อิจฺจายสฺมา ติสฺสเมตฺเตยฺโย".

[๑๐๒] คำว่า ความหวั่นไหวของใครย่อมไม่มี ความว่า ความหวั่นไหวเพราะตัณหา ความหวั่นไหวเพราะทิฏฐิ ความหวั่นไหวเพราะมานะ ความหวั่นไหวเพราะกิเลส ความหวั่นไหวเพราะกรรม ความหวั่นไหวเหล่านี้ของใครย่อมไม่มี คือ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ คือ ความหวั่นไหว อันใครละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว มีความไม่ควรเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟ คือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความหวั่นไหวของใครย่อมไม่มี?

[๑๐๓] คำว่า ใครรู้ส่วนสุดทั้งสองแล้ว ความว่า ใครรู้จัก คือ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้ง ซึ่งส่วนสุดทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใครรู้จักส่วนสุดทั้งสองแล้ว?

[๑๐๔] คำว่า ไม่ติดในท่ามกลางด้วยปัญญา ความว่า ไม่ติด คือ ไม่เข้าไปติด ออกไป สลัดออกไป หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ติดในท่ามกลางด้วยปัญญา.

[๑๐๕] คำว่า พระองค์ตรัสเรียกใครว่าเป็นมหาบุรุษ ความว่า พระองค์ตรัสเรียกใคร คือ ตรัสใคร ทรงสำคัญใคร ทรงชมเชยใคร ทรงเห็นใคร ทรงบัญญัติใครว่าเป็นมหาบุรุษ คือ เป็นอัคคบุรุษ บุรุษสูงสุด บุรุษวิเศษ บุรุษประธาน อุดมบุรุษ บุรุษประเสริฐ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์ตรัสเรียกใครว่าเป็นมหาบุรุษ?

[๑๐๖] คำว่า ใครล่วงแล้วซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้ ความว่า ใครล่วงแล้ว คือ เข้าไปล่วงแล้ว ก้าวล่วงแล้ว พ้นแล้ว เป็นไปล่วงแล้ว ซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใครล่วงแล้วซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ใครสันโดษแล้วในโลกนี้? ความหวั่นไหวของใครย่อมไม่มี?
ใครรู้ส่วนสุดทั้งสองแล้ว ย่อมไม่ติดในท่ามกลางด้วยปัญญา?
พระองค์ย่อมตรัสเรียกใครว่าเป็นมหาบุรุษ? ใครล่วงแล้วซึ่ง
ตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้?

[๑๐๗] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรเมตเตยยะ) ภิกษุมีพรหมจรรย์ในเพราะกามทั้งหลาย ปราศจากตัณหา มีสติทุกเมื่อ ทราบแล้ว ดับแล้ว ไม่มีความหวั่นไหว ภิกษุนั้นรู้ยิ่งซึ่งส่วนสุดทั้งสอง และท่ามกลางด้วยปัญญาแล้ว ไม่ติดอยู่ เราเรียกภิกษุนั้นว่า เป็นมหาบุรุษ. ภิกษุนั้น ล่วงเสียแล้วซึ่งตัณหา อันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้.

[๑๐๘] โดยอุทานว่า กามา ในอุเทศว่า "กาเมสุ พฺรหฺมจริยวา" ดังนี้ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑ ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่าวัตถุกาม เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม, คำว่า มีพรหมจรรย์ ความว่า ความงด ความเว้น ความเว้นขาด ความขับไล่เวร กิริยาที่ไม่กระทำ ความไม่ทำ ความไม่ต้อง ความไม่ล่วงแดน ซึ่งความถึงพร้อมด้วยอสัทธรรมเรียกว่า พรหมจรรย์.

อีกอย่างหนึ่ง โดยตรงท่านเรียก อริยมรรคมีองค์ ๘ คือสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิว่าพรหมจรรย์. ภิกษุใดเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ภิกษุนั้น ท่านเรียกว่า มีพรหมจรรย์ เขาเรียกบุคคลว่า มีทรัพย์

เพราะทรัพย์ เรียกกันว่า มีโภคะ เพราะโภคะ เรียกกันว่ามียศ เพราะยศ เรียกกันว่า มีศิลป เพราะศิลป เรียกกันว่ามีศีล เพราะศีล เรียกกันว่า มีความเพียร เพราะความเพียร เรียกกันว่า มีปัญญา เพราะปัญญา เรียกกันว่ามีวิชชา เพราะวิชชา ฉันใด ภิกษุใดเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ภิกษุนั้นท่านก็เรียกว่า มีพรหมจรรย์ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีพรหมจรรย์ในเพราะกามทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยโคตรว่า ดูกรเมตเตยยะ. คำว่า ภควา เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรเมตเตยยะ.

[๑๐๙] รูปตัณหา ... ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า "ปราศจากตัณหา มีสติทุกเมื่อ". ภิกษุใดละตัณหานี้ขาดแล้ว คือ ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว มีความไม่ควรเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ ภิกษุนั้นท่านเรียกว่า ปราศจากตัณหา คือ สละตัณหาแล้ว คายตัณหาแล้ว ปล่อยตัณหาแล้ว ละตัณหาแล้ว สละคืนตัณหาแล้ว มีราคะไปปราศจากแล้ว สละราคะแล้ว คายราคะแล้ว ปล่อยราคะแล้ว ละราคะแล้ว สละคืนราคะแล้ว เป็นผู้ไม่มีความหิว เป็นผู้ดับแล้ว เย็นแล้ว เสวยสุข มีตนเป็นเพียงดังพรหมอยู่.

คำว่า สทา ความว่า ทุกเมื่อ คือ ทุกสมัย ตลอดกาลทั้งปวง กาลเป็นนิตย์ กาลยั่งยืน ติดต่อ เนืองๆ เนื่องกัน ต่อลำดับไม่สับสนกัน ไม่ว่าง ประกอบด้วยความพร้อมเพรียงถูกต้องกัน กาลเป็นปุเรภัต กาลเป็นปัจฉาภัต ตลอดยามต้น ตลอดยามกลาง ตลอดยามหลัง ในข้างแรม ในข้างขึ้น ในฤดูฝน ในฤดูหนาว ในฤดูร้อน ในตอนวัยต้น ในตอนวัยกลาง ในตอนวัยหลัง.

คำว่า มีสติ ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ ชื่อว่า มีสติ เพราะเป็นผู้เจริญสติปัฏฐาน คือการพิจารณาเห็นกายในกาย ๑ ... การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ๑ ... พิจารณาเห็นจิตในจิต ๑ ... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ๑ ฯลฯ ภิกษุนั้นท่านเรียกว่า ผู้มีสติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปราศจากตัณหา มีสติทุกเมื่อ.

[๑๑๐] คำว่า ญาณ ปัญญา กิริยาที่รู้ ความเลือกเฟ้น ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม ปัญญาอันเห็นชอบ ชื่อว่า สังขา ในอุทเทศว่า สงฺขาย นิพฺพุโต ภิกขุ.

คำว่า ทราบแล้ว ความว่า ทราบ คือ รู้ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว คือ ทราบ ... ทำให้แจ่มแจ้งแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

อีกอย่างหนึ่ง ทราบ ... ทำให้แจ่มแจ้งแล้วโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ... เป็นทุกข์ ... เป็นโรค ... เป็นดังหัวฝี ... เป็นลูกศร ฯลฯ โดยไม่มีอุบายเครื่องออกไป.

คำว่า ดับแล้ว ความว่า ชื่อว่าดับแล้ว เพราะเป็นผู้ดับราคะ โทสะ โมหะ ... มทะ ปมาทะ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุสลาภิสังขารทั้งปวง.

คำว่า ภิกฺขุ ความว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ทำลายธรรม ๗ ประการ ฯลฯ ภิกษุนั้น ... อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีภพใหม่สิ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ ... ทราบแล้ว ดับแล้ว.

[๑๑๑] คำว่า ตสฺส ในอุเทศว่า "ตสฺส โน สนฺติ อิญฺชิตา" ความว่า พระอรหันตขีณาสพไม่มีความหวั่นไหว คือ ความหวั่นไหวเพราะตัณหา ความหวั่นไหวเพราะทิฏฐิ ความหวั่นไหวเพราะมานะ ความหวั่นไหวเพราะกิเลส ความหวั่นไหวเพราะกรรม. ความหวั่นไหวเหล่านี้ย่อมไม่มี ได้แก่ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ แก่ภิกษุนั้น คือความหวั่นไหวเหล่านี้ภิกษุนั้นละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ไม่อาจเกิดขึ้นอีก เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุนั้นไม่มีความหวั่นไหวทั้งหลาย.

[๑๑๒] คำว่า ที่สุด ในอุเทศว่า "โส อุภนฺตมภิญฺญาย มชฺเฌ มนฺตา น ลิมฺปติ" ดังนี้ ความว่า ผัสสะเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง เหตุให้เกิดผัสสะเป็นส่วนสุดที่สอง ความดับผัสสะเป็นท่ามกลาง อดีตเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง อนาคตเป็นส่วนสุดที่สอง ปัจจุบัน เป็นท่ามกลาง สุขเวทนาเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง ทุกขเวทนาเป็นส่วนสุดที่สอง อทุกขมสุขเวทนาเป็นท่ามกลาง นามเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง รูปเป็นส่วนสุดที่สอง วิญญาณเป็นท่ามกลาง อายตนะภายใน ๖ เป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง อายตนะภายนอก ๖ เป็นส่วนสุดที่สอง วิญญาณเป็นท่ามกลาง สักกายะเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง เหตุให้เกิดสักกายะเป็นส่วนสุดที่สอง ความดับสักกายะเป็นท่ามกลาง.

ปัญญา ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม ปัญญาอันเห็นชอบ เรียกว่า มันตา.

ความติด ๒ อย่าง คือ ความติดเพราะตัณหา ๑ ความติดเพราะทิฏฐิ ๑ ชื่อว่า เลปา. ความติดเพราะตัณหาเป็นไฉน? การทำเขต การทำแดน การทำส่วน การทำความกำหนด

ความหวงแหน ความยึดถือ โดยส่วนแห่งตัณหาว่า นี้ของเรา นั่นของเรา เท่านี้ของเรา ประมาณเท่านี้ของเรา รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ไร่นา ที่ดิน เงิน ทอง บ้านนิคม ราชธานี แว่นแคว้น ชนบท ฉางข้าว คลังของเรา บุคคลย่อมยึดถือเอามหาปฐพีแม้ทั้งสิ้นว่าเป็นของเราด้วยสามารถแห่งตัณหา และตัณหาวิปริต ๑๐๘ นี้ เป็นความติดเพราะตัณหา. ความติดเพราะทิฏฐิเป็นไฉน? สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ อันตคาหิกทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ ทิฏฐิ ความเห็น รกชัฏคือทิฏฐิ ทางกันดารคือทิฏฐิ เสี้ยนหนามคือทิฏฐิ ความดิ้นรนคือทิฏฐิ ความประกอบไว้คือทิฏฐิ ความถือ ความถือเฉพาะ ความถือมั่น ความลูบคลำ ทางชั่ว ทางผิด ความเป็นผิด ลัทธิแห่งเดียรถีย์ ความถือด้วยความแสวงหาผิด ความถืออันวิปริต ความถืออันวิปลาส ความถือผิด ความถือในวัตถุอันไม่จริงว่าวัตถุจริง ทิฏฐิ ๖๒ เท่าใด นี้เป็นความติดเพราะทิฏฐิ.

คำว่า ภิกษุนั้นรู้ยิ่งซึ่งส่วนสุดทั้งสองและท่ามกลาง ด้วยปัญญาแล้วไม่ติดอยู่ ความว่า ภิกษุนั้นรู้ยิ่ง ทราบ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้ง ซึ่งส่วนสุดทั้งสองและท่ามกลางด้วยปัญญาแล้ว ไม่ติดอยู่ คือ ไม่เข้าไปติด ไม่ทา ไม่เปื้อน ออกไป สละไป หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีจิตปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุนั้นรู้ยิ่งซึ่งส่วนสุดทั้งสอง และท่ามกลางด้วยปัญญาแล้ว ไม่ติดอยู่.

[๑๑๓] คำว่า ตํ พฺรูมิ มหาปุริโส ความว่า เราย่อมเรียก กล่าว สำคัญ บอก เห็น บัญญัติ ภิกษุนั้นว่า เป็นมหาบุรุษ คือ เป็นอัคคบุรุษ บุรุษสูงสุด บุรุษวิเศษ บุรุษเป็นประธาน อุดมบุรุษ บุรุษประเสริฐ. ท่านพระสารีบุตรทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า มหาบุรุษ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเท่าไรหนอแล บุคคลจึงเป็นมหาบุรุษ? พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรสารีบุตร เรากล่าวว่า เป็นมหาบุรุษ เพราะเป็นผู้มีจิตหลุดพ้น เราไม่กล่าวว่า เป็นมหาบุรุษเพราะเป็นผู้น้อมจิตเชื่อ. ดูกรสารีบุตร ก็ภิกษุเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างไร? ดูกรสารีบุตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จิตย่อมคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น ภิกษุเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ... ในจิต ... เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อ

ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น. ดูกรสารีบุตร ภิกษุเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แล ดูกรสารีบุตร เรากล่าวว่า เป็นมหาบุรุษ เพราะเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว เราไม่กล่าวว่า เป็นมหาบุรุษ เพราะเป็นผู้น้อมจิตเชื่อ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า "เราย่อมเรียกภิกษุนั้นว่า มหาบุรุษ".

[๑๑๔] คำว่า ภิกษุนั้นล่วงแล้วซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้ ความว่า ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่า ตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้. ตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้นั้น อันภิกษุใดละแล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ไม่อาจเกิดขึ้นอีก เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ ภิกษุนั้นล่วงแล้ว คือ เข้าไปล่วงแล้ว ล่วงไปแล้ว ล่วงเลยไปแล้ว ซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าล่วงแล้วซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้;

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ภิกษุมีพรหมจรรย์ในเพราะกามทั้งหลาย ปราศจากตัณหา มี
สติทุกเมื่อ ทราบแล้ว ดับแล้ว ไม่มีความหวั่นไหว. ภิกษุนั้น
รู้ส่วนสุดทั้งสองและท่ามกลางด้วยปัญญาแล้ว ย่อมไม่ติด
อยู่. เราเรียกภิกษุนั้นว่าเป็นมหาบุรุษ. ภิกษุนั้นล่วงเสียแล้ว
ซึ่งตัณหาอันเป็นเครื่องเย็บไว้ในโลกนี้.

[๑๑๕] พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ธรรมจักษุ (โสดาปัตติมรรค) ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแล้วแก่เทวดาและมนุษย์หลายพัน ผู้มีฉันทะร่วมกัน มีประโยคร่วมกัน มีความประสงค์ร่วมกัน มีความอบรมวาสนาร่วมกันกับติสสเมตเตยยพราหมณ์นั้นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา. และจิตของติสสเมตเตยยพราหมณ์นั้นพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น. หนังเสือ ชฎา ผ้าคากรอง ไม้เท้า ลักจั่นน้ำ ผมและหนวดของติสสเมตเตยยพราหมณ์หายไปแล้ว พร้อมด้วยการบรรลุอรหัต. ติสสเมตเตยยพราหมณ์นั้นเป็นภิกษุครองผ้ากาสายะเป็นบริขาร ทรงสังฆาฏิ บาตรและจีวร เพราะการปฏิบัติตามประโยชน์ นั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาคประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ดังนี้.

จบติสสเมตเตยยมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๒

ปุณณกมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านปุณณกะ

[๑๑๖] (ท่านปุณณกะทูลถามดังนี้ว่า)

ข้าพระองค์มีความประสงค์ด้วยปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้
ไม่มีตัณหาเครื่องหวั่นไหว ผู้เห็นมูล. ฤาษี มนุษย์ กษัตริย์
และพราหมณ์เป็นอันมากในโลกนี้อาศัยอะไร จึงพากัน
แสวงหายัญให้แก่เทวดาทั้งหลาย? ข้าแต่พระผู้มีพระภาค
ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหา
นั้นแก่ข้าพระองค์เถิด.

[๑๑๗] คำว่า ผู้ไม่มีตัณหาเครื่องหวั่นไหว ผู้เห็นมูล ความว่า ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล เรียกว่า ความหวั่นไหว. ตัณหาอันเป็นความหวั่นไหวนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละขาดแล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดุจตาลยอดด้วนถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าไม่มีความหวั่นไหว. พระผู้มีพระภาคชื่อว่าอเนชะ เพราะพระองค์ทรงละตัณหาเครื่องหวั่นไหวขาดแล้ว ย่อมไม่ทรงหวั่นไหวเพราะลาภ แม้เพราะความเสื่อมลาภ แม้เพราะยศ แม้เพราะความเสื่อมยศ แม้เพราะสรรเสริญ แม้เพราะนินทา แม้เพราะสุข แม้เพราะทุกข์ ... ไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่คลอนแคลน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อเนชะ.

คำว่า มูลทสฺสาวี ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมูล คือ ทรงเห็นเหตุ ทรงเห็นนิทาน ทรงเห็นสมภพ ทรงเห็นสมุฏฐาน ทรงเห็นอาหาร ทรงเห็นอารมณ์ ทรงเห็นปัจจัย ทรงเห็นสมุทัย. อกุศลมูล ๓ คือ โลภะอกุศลมูล ๑ โทสะอกุศลมูล ๑ โมหะอกุศลมูล ๑. สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งความเกิดขึ้นแห่งกรรม ๓ ประการนี้ คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดา มนุษย์

หรือสุคติอย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่น ย่อมไม่ปรากฏเพราะกรรมเกิดแต่โลภะ เพราะกรรมเกิดแต่โทสะ เพราะกรรมเกิดแต่โมหะ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ปิตติวิสัย หรือทุคติ อย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่น ย่อมปรากฏ เพราะกรรมเกิดแต่โลภะ เพราะกรรมเกิดแต่โทสะ เพราะกรรมเกิดแต่โมหะ. อกุศลมูล ๓ ประการนี้ เพื่อความเกิดแห่งอัตภาพในนรก ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ในปิตติวิสัย. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้ทรงเห็นดังนี้. พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมูล ฯลฯ ทรงเห็นสมุทัย แม้ด้วยประการอย่างนี้.

กุศลมูล ๓ ประการ คือ อโลภะกุศลมูล ๑ อโทสะกุศลมูล ๑ อโมหะกุศลมูล ๑. สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า กุศลมูล ๓ ประการนี้ ฯลฯ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ปิตติวิสัย หรือทุคติอย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่น ย่อมไม่ปรากฏเพราะกรรมเกิดแต่อโลภะ เพราะกรรมเกิดแต่อโทสะ เพราะกรรมเกิดแต่อโมหะ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ เทวดา มนุษย์ หรือสุคติอย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่น ย่อมปรากฏเพราะกรรมเกิดแต่อโลภะ เพราะกรรมเกิดแต่อโทสะ เพราะกรรมเกิดแต่อโมหะ. กุศลมูล ๓ ประการนี้ เพื่อความเกิดแห่งอัตภาพในเทวดา และในมนุษย์. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้ทรงเห็นดังนี้. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงเห็นมูล ฯลฯ ทรงเห็นสมุทัย แม้ด้วยประการอย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอกุศล เป็นส่วนอกุศล เป็นฝ่ายอกุศล ธรรมทั้งหมดนั้นมีอวิชชาเป็นมูล มีอวิชชาเป็นที่รวม มีอวิชชาอันอรหัตมรรคกำจัดได้ ย่อมถึงความเพิกถอนทั้งหมด. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้ทรงเห็นดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมูล ฯลฯ ทรงเห็นสมุทัย แม้ด้วยประการอย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นกุศล เป็นส่วนกุศล เป็นฝ่ายกุศล ธรรมทั้งหมดนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูล มีความไม่ประมาทเป็นที่รวม ความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวว่าเป็นยอดแห่งธรรมเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้ทรงเห็นดังนี้. พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมูล ฯลฯ ทรงเห็นสมุทัย แม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้ทรงเห็นว่า อวิชชาเป็นมูลแห่งสังขาร สังขารเป็นมูลแห่งวิญญาณ วิญญาณเป็นมูลแห่งนามรูป นามรูปเป็นมูลแห่งสฬายตนะ สฬายตนะเป็นมูลแห่งผัสสะ ผัสสะเป็นมูลแห่งเวทนา เวทนาเป็นมูลแห่งตัณหา ตัณหาเป็นมูลแห่งอุปาทาน อุปาทานเป็นมูลแห่งภพ ภพเป็นมูลแห่งชาติ ชาติเป็นมูลแห่งชราและมรณะ. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้ทรงเห็นดังนี้. พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมูล ฯลฯ ทรงเห็นสมุทัย แม้ด้วยประการอย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอกุศล เป็นส่วนอกุศล เป็นฝ่ายอกุศล ธรรมทั้งหมดนั้นมีอวิชชาเป็นมูล มีอวิชชาเป็นที่รวม มีอวิชชาอันอรหัตมรรคกำจัดได้ ย่อมถึงความเพิกถอนทั้งหมด. พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมูล ทรงเห็นเหตุ ทรงเห็นนิทาน ทรงเห็นสมภพ ทรงเห็นสมุฏฐาน ทรงเห็นอาหาร ทรงเห็นอารมณ์ ทรงเห็นปัจจัย ทรงเห็นสมุทัย แม้ด้วยประการอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ทรงหวั่นไหว ทรงเห็นมูล.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา ปุณฺณโก เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า ปุณฺณโก เป็นชื่อของพราหมณ์นั้น.

[๑๑๘] คำว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า ความว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า คือ ข้าพระองค์ประสงค์จะทูลถามปัญหาจึงมาเฝ้า ประสงค์จะฟังปัญหาจึงมาเฝ้า เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า แม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ความว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายประสงค์จะทูลถามปัญหา คือ ประสงค์จะฟังปัญหาจึงมาเฝ้า คือ เข้ามาเฝ้า เข้าใกล้ นั่งใกล้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า แม้ด้วยประการอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า พระองค์ทรงมีประสงค์ด้วยปัญหาจึงเสด็จมา คือ แม้พระองค์ก็ทรงอาจ ทรงสามารถ ทรงเป็นผู้ควรจะตรัส จะวิสัชนา จะทรงแสดง จะชี้แจง ซึ่งปัญหาที่ข้าพระองค์ทูลถาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า แม้ด้วยประการฉะนี้.

[๑๑๙] คำว่า กึนิสฺสิตา ในอุเทศว่า กึนิสฺสิตา อิสโย มนุชา ความว่า อาศัย คือ หวัง เยื่อใย เข้าไปใกล้ พัวพัน น้อมใจถึงซึ่งอะไร. บุคคลพวกใดพวกหนึ่งมีชื่อว่าฤาษี คือ ผู้ที่บวชเป็นฤาษี เป็นอาชีวก เป็นนิครนถ์ เป็นชฎิล เป็นดาบส ชื่อว่า อิสโย. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกมนุษย์ว่า มนุชา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ฤาษี มนุษย์อาศัยอะไร?

[๑๒๐] ผู้ที่เกิดเป็นชาติกษัตริย์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ชื่อว่ากษัตริย์ ในอุเทศว่า "ขตฺติยา พฺราหฺมณา เทวตานํ"

ผู้ที่ยกย่องสรรเสริญกันว่า มีวาทะเจริญ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ชื่อว่าพราหมณ์. คำว่า เทวตานํ ความว่า อาชีวกเป็นเทวดาของพวกอาชีวกสาวก นิครนถ์เป็นเทวดาของพวกนิครนถ์สาวก ชฎิลเป็นเทวดาของพวกชฎิลสาวก ปริพาชกเป็นเทวดาของพวกปริพาชกสาวก ดาบสเป็นเทวดาของพวกดาบสสาวก ช้างเป็นเทวดาของพวกประพฤติหัตถีพรต ม้าเป็นเทวดาของพวกประพฤติอัสสพรต โคเป็นเทวดาของพวกประพฤติโคพรต สุนัขเป็นเทวดาของพวกประพฤติกุกกุรพรต กาเป็นเทวดาของพวกประพฤติกากพรต ท้าววาสุเทพเป็นเทวดาของพวกประพฤติวาสุเทวพรต พลเทพเป็นเทวดาของพวกประพฤติพลเทพพรต ท้าวปุณณภัทร์เป็นเทวดาของพวกประพฤติปุณณภัททพรต ท้าวมณิภัทร์เป็นเทวดาของพวกประพฤติมณิภัททพรต ไฟเป็นเทวดาของพวกประพฤติอัคคิพรต นาคเป็นเทวดาของพวกประพฤตินาคพรต ครุฑเป็นเทวดาของพวกประพฤติสุบรรณพรต ยักษ์เป็นเทวดาของพวกประพฤติยักขพรต อสูรเป็นเทวดาของพวกประพฤติอสูรพรต คนธรรพ์เป็นเทวดาของพวกประพฤติคันธัพพพรต ท้าวมหาราชเป็นเทวดาของพวกประพฤติมหาราชพรต จันทเทวบุตรเป็นเทวดาของพวกประพฤติจันทรพรต สุริยเทพบุตรเป็นเทวดาของพวกประพฤติสุริยพรต อินทเทพบุตรเป็นเทวดาของพวกประพฤติอินทรพรต พรหมเป็นเทวดาของพวกประพฤติพรหมพรต พวกเทพเป็นเทวดาของพวกประพฤติเทพพรต ทิศทั้งหลายเป็นเทวดาของพวกประพฤติทิศาพรต พระทักขิไณยบุคคลผู้สมควรแก่ไทยธรรมของชนเหล่าใด ก็เป็นเทวดาของชนเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กษัตริย์ ... พราหมณ์ ... เทวดาทั้งหลาย.

[๑๒๑] ไทยธรรม คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจยเภสัชบริขาร ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องประทีป ท่านเรียกว่า

ยัญ ในอุเทศว่า "ยญฺญมกปฺปึสุ ปุถูธ โลเก". คำว่า แสวงหาแล้วซึ่งยัญ ความว่า แม้ชนเหล่าใดย่อมแสวงหา เสาะหา สืบหายัญ คือ จีวร ... เครื่องประทีป แม้ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่าแสวงหายัญ. แม้ชนเหล่าใดย่อมจัดแจงยัญ คือ จีวร ... เครื่องประทีป แม้ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่าแสวงหายัญ. แม้ชนเหล่าใดย่อมให้ ย่อมบูชา ย่อมบริจาคยัญ คือ จีวร ... เครื่องประทีป แม้ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่า แสวงหายัญ.

คำว่า เป็นอันมาก คือ ยัญเหล่านั้นก็มาก ผู้บูชายัญนั้นก็มาก หรือพระทักขิไณยบุคคลนั้นก็มาก. ยัญเหล่านั้นมากอย่างไร? ยัญเหล่านั้นมาก คือ จีวร ... เครื่องประทีป ยัญเหล่านั้นมากอย่างนี้. ผู้บูชายัญนั้นมากอย่างไร? ผู้บูชายัญนั้นมาก คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดาและมนุษย์ ผู้บูชายัญนั้นมากอย่างนี้. หรือพระทักขิไณยบุคคลนั้นมากอย่างไร? พระทักขิไณยบุคคลนั้นมาก คือ สมณะ พราหมณ์ ยาจก วณิพก สาวกหรือพระทักขิไณยบุคคลนั้นมากอย่างนี้. คำว่า ในโลกนี้ คือในมนุษยโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามากในโลกนี้ ... แสวงหาแล้วซึ่งยัญ.

[๑๒๒] การถามมี ๓ อย่าง คือ อทิฏฐโชตนาปุจฉา ๑ ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา ๑ วิมติเฉทนาปุจฉา ๑ ชื่อว่าปุจฉา ในอุเทศว่า "ปุจฺฉามิ ตํ ภควา พฺรูหิ เม ตํ".

อทิฏฐโชตนาปุจฉาเป็นไฉน? ลักษณะที่ยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เทียบเคียง ไม่พิจารณา ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ปรากฏ โดยปกติ บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อเทียบเคียง เพื่อพิจารณา เพื่อต้องการให้แจ่มแจ้ง เพื่อต้องให้ปรากฏ ซึ่งลักษณะนั้น ชื่อว่า อทิฏฐโชตนาปุจฉา.

ทิฏฐสังสันทนาปุจฉาเป็นไฉน? ลักษณะที่รู้ เห็น เทียบเคียง พิจารณาแจ่มแจ้ง ปรากฏ โดยปกติ บุคคลย่อมถามปัญหา เพื่อต้องการสนทนากับบัณฑิตอื่นๆ ชื่อว่า ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา.

วิมติเฉทนาปุจฉาเป็นไฉน? บุคคลแล่นไปสู่ความสงสัย ความเคลือบแคลง มีใจเป็นสองว่า เรื่องนี้เป็นอย่างนี้หรือหนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้ เรื่องนี้เป็นไฉนหนอ หรือเป็นอย่างไร ดังนี้ โดยปกติ บุคคลย่อมถามปัญหา เพื่อต้องการตัดความเคลือบแคลงเสีย นี้ชื่อว่าวิมติเฉทนาปุจฉา. ปุจฉา ๓ ประการนี้.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ มนุสสปุจฉา ๑ อมนุสสปุจฉา ๑ นิมมิตปุจฉา ๑.

มนุสสปุจฉาเป็นไฉน? มนุษย์ทั้งหลายเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ย่อมทูลถามปัญหา ภิกษุทั้งหลาย ... ภิกษุณีทั้งหลาย ... อุบาสกทั้งหลาย ... อุบาสิกาทั้งหลาย ... พระราชาทั้งหลาย ... กษัตริย์ทั้งหลาย ... พราหมณ์ทั้งหลาย ... แพศย์ทั้งหลาย ... ศูทรทั้งหลาย ... คฤหัสถ์ทั้งหลาย ... บรรพชิตทั้งหลาย เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ย่อมทูลถามปัญหา นี้ชื่อว่า มนุสสปัญหา.

อมนุสสปุจฉาเป็นไฉน? อมนุษย์ทั้งหลายเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว ย่อมทูลถามปัญหา นาคทั้งหลาย ... ครุฑทั้งหลาย ... ยักษ์ทั้งหลาย ... อสูรทั้งหลาย ... คนธรรพ์ทั้งหลาย ... ท้าวมหาราชทั้งหลาย ... พระอินทร์ทั้งหลาย ... พระพรหมทั้งหลาย ... เทวดาทั้งหลาย เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว ย่อมทูลถามปัญหา นี้ชื่อว่า อมนุสสปุจฉา.

นิมมิตปุจฉาเป็นไฉน? พระผู้มีพระภาคทรงนิรมิตพระรูปใด อันสำเร็จด้วยพระทัย มีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง พระพุทธนิรมิตนั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ย่อมตรัสถามปัญหา พระผู้มีพระภาคทรงวิสัชนา นี้ชื่อว่า นิมมิตปุจฉา. ปุจฉา ๓ ประการนี้.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามประโยชน์ตน ๑ การถามประโยชน์ผู้อื่น ๑ การถามประโยชน์ทั้งสอง ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามถึงทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ๑ การถามถึงสัมปรายิกัตถประโยชน์ ๑ การถามถึงปรมัตถประโยชน์ ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามถึงเนื้อความอันไม่มีโทษ ๑ การถามถึงเนื้อความอันไม่มีกิเลส ๑ การถามถึงเนื้อความอันผ่องแผ้ว ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามถึงเรื่องอดีต ๑ การถามถึงเรื่องอนาคต ๑ การถามถึงเรื่องปัจจุบัน ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามเรื่องภายใน ๑ การถามเรื่องภายนอก ๑ การถามเรื่องทั้งภายในภายนอก ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามเรื่องกุศล ๑ การถามเรื่องอกุศล ๑ การถามเรื่องอัพยากฤต ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามเรื่องขันธ์ ๑ การถามเรื่องธาตุ ๑ การถามเรื่องอายตนะ ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามเรื่องสติปัฏฐาน ๑ การถามเรื่องสัมมัปปธาน ๑ การถามเรื่องอิทธิบาท ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามเรื่องอินทรีย์ ๑ การถามเรื่องพละ ๑ การถามเรื่องโพชฌงค์ ๑.

ปุจฉาอีก ๓ ประการ คือ การถามเรื่องมรรค ๑ การถามเรื่องผล ๑ การถามเรื่องนิพพาน ๑.

คำว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น ความว่า ข้าพระองค์ทูลถาม คือ ทูลขอ ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ประสาท ซึ่งปัญหานั้นว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหาแก่ข้าพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น.

คำว่า ภควา นี้ เป็นคำกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ. คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ คำว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ ความว่า ขอพระองค์จงตรัส ... ขอพระองค์จงประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกราบทูลว่า

ข้าพระองค์มีความประสงค์ด้วยปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้ไม่
หวั่นไหว ผู้เห็นมูล. ฤาษี มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์เป็น
อันมากในโลกนี้ อาศัยอะไร จึงพากันแสวงหายัญให้แก่
เทวดาทั้งหลาย ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถาม
ปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์
เถิด.

[๑๒๓] (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรปุณณกะ)

ฤาษี มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์ พวกใดพวกหนึ่งนี้ เป็น
อันมากในโลกนี้ พากันแสวงหายัญแก่เทวดาทั้งหลาย. ดูกร
ปุณณกะ ฤาษี มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์ เป็นอันมาก
ในโลกนี้ เหล่านั้น หวังความเป็นอย่างนี้ อาศัยชรา จึง
พากันแสวงหายัญแก่เทวดาทั้งหลาย.

[๑๒๔] คำว่า เยเกจิเม ในอุเทศว่า "เยเกจิเม อิสโย มนุชา" ดังนี้ ความว่า ทั้งหมด โดยกำหนดทั้งหมด ทั้งหมดโดยประการทั้งหมด ไม่เหลือ ไม่มีส่วนเหลือ คำว่า เยเกจิเม นี้เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. บุคคลพวกใดพวกหนึ่ง มีชื่อว่า ฤาษี คือ พวกที่บวชเป็นฤาษี อาชีวก นิครนถ์ ชฎิล ดาบส ชื่อว่า ฤาษี. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกมนุษย์ว่า มนุชา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ฤาษี มนุษย์ ... เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า ปุณณกะ. พระนามว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ พระนามว่า ภควา นี้ เป็น สัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรปุณณกะ.

[๑๒๕] ผู้ที่เกิดเป็นชาติกษัตริย์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ชื่อว่ากษัตริย์ ในอุเทศว่า "ขตฺติยา พฺราหมณา เทวตานํ".

ผู้ที่ยกย่องสรรเสริญกันว่ามีวาทะเจริญเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ชื่อว่าพราหมณ์ คำว่า เทวตานํ ความว่า อาชีวกเป็นเทวดาของพวกอาชีวบสาวก ฯลฯ ทิศทั้งหลายเป็นเทวดาของพวกประพฤติ ทิศาพรต พระทักขิไณยบุคคลผู้สมควรแก่ไทยธรรมของชนเหล่าใด ก็เป็นเทวดาของชนเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กษัตริย์ พราหมณ์ ... แก่เทวดาทั้งหลาย.

[๑๒๖] ไทยธรรม คือ จีวร ... เครื่องประทีป ท่านเรียกว่ายัญ ในอุเทศว่า ยญฺญมกปฺปึสุ ปุถูธ โลเก. คำว่า แสวงหาแล้วซึ่งยัญ ความว่า แม้ชนเหล่าใดย่อมแสวงหา เสาะหา สืบหา ยัญ คือ จีวร ... เครื่องประทีป แม้ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่าแสวงหายัญ. คำว่า เป็นอันมาก คือ ยัญเหล่านั้นก็มาก ผู้บูชายัญนั้นก็มาก หรือพระทักขิไณยบุคคลนั้นก็มาก. ยัญเหล่านั้นมาก อย่างไร? ฯลฯ หรือพระทักขิไณยบุคคลมากอย่างนี้. คำว่า ในโลกนี้ คือ ในมนุษยโลก เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มากในโลกนี้ ... แสวงหาแล้วซึ่งยัญ.

[๑๒๗] คำว่า อาสึสมานา ในอุเทศว่า อาสึสมานา ปุณฺณก อิตฺถตํ ความว่า หวัง คือ หวังได้รูป หวังได้เสียง หวังได้กลิ่น หวังได้รส หวังได้โผฏฐัพพะ หวังได้บุตร หวังได้ ภรรยา หวังได้ทรัพย์ หวังได้ยศ หวังได้ความเป็นใหญ่ หวังได้อัตภาพในสกุลกษัตริย์มหาศาล หวังได้อัตภาพในสกุลพราหมณ์มหาศาล หวังได้อัตภาพในสกุลคฤหบดีมหาศาล หวังได้อัตภาพ ในเทวดาชาวจาตุมหาราชิก หวังได้อัตภาพในเทวดาชาวดาวดึงส์ หวังได้อัตภาพในเทวดาชาวยามา หวังได้อัตภาพในเทวดาชาวดุสิต หวังได้อัตภาพในเทวดาชาวนิมมานรดี หวังได้อัตภาพใน

[๑๒๘] คำว่า ชรํ สิตา ในอุเทศว่า ชรํ สิตา ยญฺญมกปฺปึสุ ความว่า อาศัยชรา อาศัยพยาธิ อาศัยมรณะ อาศัยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส บุคคลพวกนั้นแสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยชาติ หรือว่าอาศัยชาติจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยชรา หรือว่าอาศัยชราจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยพยาธิ หรือว่าอาศัยพยาธิจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยมรณะ หรือว่าอาศัยมรณะจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส หรือว่าอาศัยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยคติ หรือว่าอาศัยคติจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยอุปบัติ หรือว่าอาศัยอุปบัติจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยปฏิสนธิ หรือว่าอาศัยปฏิสนธิจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยภพ หรือว่าอาศัยภพจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยสงสาร หรือว่าอาศัยสงสารจึงแสวงหายัญในเทวดา แสวงหายัญในเทวดา เพราะอาศัยวัฏฏะ หรือว่าอาศัยวัฏฏะจึงแสวงหายัญในเทวดา ปรารถนา พัวพัน เข้าถึง ติดใจ น้อมใจไปแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาศัยชรา จึงแสวงหายัญ.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

"ฤาษี มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์ พวกใดพวกหนึ่งนี้ เป็น
อันมากในโลกนี้ แสวงหายัญ แก่เทวดาทั้งหลาย. ดูกรปุณณกะ
ฤาษี มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์เป็นอันมากในโลกนี้เหล่านั้น
หวังความเป็นอย่างนี้ อาศัยชราจึงแสวงหายัญแก่เทวดาทั้งหลาย.

[๑๒๙] (ท่านปุณณกะทูลถามว่า)

มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์ พวกใดพวกหนึ่งนี้ มีเป็นอันมาก
ในโลกนี้ แสวงหาแล้วซึ่งยัญ แก่เทวดาทั้งหลาย. ข้าแต่
พระผู้มีพระภาคผู้นิรทุกข์ ผู้บูชายัญเหล่านั้นไม่ประมาทแล้ว
ในทางยัญ ได้ข้ามพ้นแล้วซึ่งชาติชราบ้างหรือ? ข้าแต่พระผู้มี

พระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น ขอพระองค์จงตรัสบอก
ปัญหานั้น แก่ข้าพระองค์เถิด.

[๑๓๐] คำว่า เยเกจิเม ในอุเทศว่า เยเกจิเม อิสโย มนุชา ดังนี้ ฯลฯ คำว่า กจฺจิสุ เต ภควา ยญฺญปเถ อปฺปมตฺตา ความว่า การถามเพื่อตัดความสงสัย การถามเพื่อตัดความเคลือบแคลง การถามเพื่อตัดความมีใจเป็นสอง การถามโดยไม่ใช่ส่วนเดียว เรื่องนี้เป็นอย่างนี้หรือหนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้ เรื่องนี้เป็นไฉน หรือเป็นอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บ้างหรือ. คำว่า เต ความว่า ผู้บูชายัญ. คำว่า ภควา เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควานี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค บุคคลพวกนั้น ... บ้างหรือ.

คำว่า ไม่ประมาทแล้วในทางยัญ ความว่า ยัญนั้นแหละท่านกล่าวว่าทางยัญ อริยมรรค ทางอริยะ มรรคเทวดา ทางเทวดา มรรคพรหม ทางพรหม ฉันใด ยัญนั่นแหละ ท่านกล่าวว่าทางยัญ ฉันนั้นเหมือนกัน. คำว่า ไม่ประมาทแล้ว ความว่า ไม่ประมาทแล้ว คือ ทำโดยความเคารพ ทำติดต่อ ทำไม่หยุด มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน ไม่ทอดฉันทะ ไม่ทอดธุระในทางยัญ คือ ประพฤติอยู่ในทางยัญนั้น มากอยู่ในทางยัญนั้น หนักอยู่ในทางยัญนั้น น้อมไปในทางยัญนั้น โอนไปในทางยัญนั้น เงื้อมไปในทางยัญนั้น น้อมใจไปในทางยัญนั้น มีทางยัญนั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ประมาทแล้วในทางยัญ. แม้ชนเหล่าใดแสวงหาสืบหา เสาะหายัญ คือ จีวร ... เครื่องประทีป เป็นผู้กระทำโดยเคารพ ฯลฯ มีทางยัญนั้นเป็นใหญ่ แม้ชนเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วในทางยัญ. แม้ชนเหล่าใดจัดแจงยัญ คือ จีวร ... แม้ชนเหล่านั้น เป็นผู้ไม่ประมาทแล้วในทางยัญ. แม้ชนเหล่าใดย่อมให้ ย่อมบูชา ย่อมบริจาคยัญ คือ จีวร ... แม้ชนเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วในทางยัญ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ผู้บูชายัญเหล่านั้น ไม่ประมาทในทางยัญ ... บ้างหรือ.

[๑๓๑] คำว่า "อตารุ ชาติญฺจ มาริส" ความว่า ผู้บูชายัญเหล่านั้นได้ข้ามพ้นแล้ว คือ ข้ามขึ้นแล้ว ข้ามทั่วแล้ว ก้าวล่วงแล้ว ล่วงไปแล้วซึ่งชาติ ชรา และมรณะ. คำว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ คำว่า มาริส นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้นิรทุกข์ ผู้บูชายัญเหล่านั้น ได้ข้ามพ้นแล้วซึ่งชาติและชรา.

[๑๓๒] คำว่า ปุจฺฉามิ ตํ ในอุเทศว่า "ปุจฺฉามิ ตํ ภควา พฺรูหิ เม ตํ" ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถาม คือ ขอทูลวิงวอน ขอเชิญ ขอให้ทรงประสาท ขอจงตรัสบอกปัญหานั้น แก่ข้าพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น คำว่า ภควา นั้น เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ คำว่า พฺรูหิ เม ตํ ความว่า ขอพระองค์จงตรัส คือ ขอจงบอก ขอจงแสดง ขอจงบัญญัติ ขอจงแต่งตั้ง ขอจงเปิดเผย ขอจงจำแนก ขอจงทำให้ตื้น ขอจงทรงประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

มนุษย์ กษัตริย์ พราหมณ์ พวกใดพวกหนึ่ง มีเป็นอันมาก
ในโลกนี้ แสวงหาแล้วซึ่งยัญแก่เทวดาทั้งหลาย. ข้าแต่ พระผู้
มีพระภาคผู้นิรทุกข์ ผู้บูชายัญเหล่านั้นไม่ประมาทแล้วในทางยัญ
ได้ข้ามพ้นแล้วซึ่งชาติและชราบ้างหรือ, ข้าแต่พระผู้มีพระภาค
ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้น
แก่ข้าพระองค์.

[๑๓๓] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรปุณณกะ)

ชนทั้งหลายย่อมหวัง ย่อมชม (ย่อมชอบ) ย่อมบูชา อาศัย
ลาภแล้ว ย่อมชอบกามทั้งหลาย. เราย่อมกล่าวว่า ชนเหล่านั้น
ประกอบการบูชายัญ กำหนัดแล้วด้วยความกำหนัดในภพ ไม่
ข้ามพ้นชาติและชราไปได้.

[๑๓๔] คำว่า อาสึสนฺติ ในอุเทศว่า อาสึสนฺติ โถมยนฺติ อภิชปฺปนฺติ ชุหนฺติ ดังนี้ ความว่า หวังได้รูป หวังได้เสียง หวังได้กลิ่น หวังได้รส หวังได้โผฏฐัพพะ หวังได้บุตร หวังได้ภรรยา หวังได้ทรัพย์ หวังได้ยศ หวังได้ความเป็นใหญ่ หวังได้อัตภาพในสกุลกษัตริย์มหาศาล หวังได้อัตภาพในสกุลพราหมณ์มหาศาล หวังได้อัตภาพในสกุลคฤหบดีมหาศาล หวังได้อัตภาพในเทวดาชาวจาตุมหาราชิก ฯลฯ หวัง ยินดี ปรารถนา รักใคร่การได้อัตภาพในเทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมหวัง.

คำว่า ย่อมชม ความว่า ย่อมชมยัญบ้าง ย่อมชมผลบ้าง ย่อมชมทักขิไณยบุคคลบ้าง.

ย่อมชมยัญอย่างไร? ย่อมชม คือ ยกย่อง พรรณนา สรรเสริญว่า เราให้ของรัก เราให้ของเจริญใจ เราให้ของประณีต เราให้ของที่ควร เราเลือกให้ เราให้ของไม่มีโทษ เราให้เนืองๆ เมื่อกำลังให้ จิตก็เลื่อมใส ย่อมชมยัญ อย่างนี้.

ย่อมชมผลอย่างไร ย่อมชม ยกย่อง พรรณนา สรรเสริญว่า เพราะยัญนี้เป็นเหตุ จักได้รูป ... จักได้โผฏฐัพพะ จักได้อัตภาพในสกุลกษัตริย์มหาศาล ฯลฯ จักได้อัตภาพในเทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหม ย่อมชมผลอย่างนี้. ย่อมชมทักขิไณยบุคคลอย่างไร? ย่อมชม ยกย่อง พรรณนา สรรเสริญว่า พระทักขิไณยบุคคลเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยชาติ ถึงพร้อมด้วยโคตร เป็นผู้ชำนาญมนต์ ทรงมนต์ เรียนจบไตรเพท พร้อมด้วยคัมภีร์นิฆัณฑุศาสตร์และเกตุภศาสตร์ เป็นประเภทอักขระ มีคัมภีร์อิติหาสเป็นที่ห้า เป็นผู้เข้าใจตัวบท เข้าใจไวยากรณ์ ชำนาญในคัมภีร์โลกายตนะและตำราทำนายมหาบุรุษลักษณะ เป็นผู้ปราศจากราคะบ้าง ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะบ้าง เป็นผู้ปราศจากโทสะบ้าง ปฏิบัติเพื่อกำจัดโทสะบ้าง เป็นผู้ปราศจากโมหะบ้าง ปฏิบัติเพื่อกำจัดโมหะบ้าง ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุตติญาณทัสสนะ ย่อมชมทักขิไณยบุคคลอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมหวัง ย่อมชม.

คำว่า อภิชปฺปนฺติ ความว่า ย่อมชอบการได้รูป ... ชอบการได้โผฏฐัพพะ ชอบการได้อัตภาพในสกุลกษัตริย์มหาศาล ฯลฯ ชอบการได้อัตภาพในเทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมหวัง ย่อมชม ย่อมชอบ.

คำว่า ชุหนฺติ ความว่า ย่อมบูชา คือ ย่อมให้ ย่อมสละ ย่อมบริจาค ซึ่งจีวร ... เครื่องประทีป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมหวัง ย่อมชม ย่อมชอบ ย่อมบูชา.

คำว่า ปุณฺณกาติ ภควา ความว่า พระผู้มีพระภาค ย่อมตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า ปุณณกะ.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรปุณณกะ.

[๑๓๕] คำว่า อาศัยลาภแล้วย่อมชอบกามทั้งหลาย ความว่า อาศัยการได้รูปแล้วย่อมชอบกามทั้งหลาย ฯลฯ อาศัยการได้อัตภาพในเทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหมแล้ว ย่อมชอบ คือ ยินดี ปรารถนากามทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อาศัยลาภแล้วย่อมชอบกามทั้งหลาย.

[๑๓๖] คำว่า เต ในอุเทศว่า "เต ยาชโยคา ภวราครตฺตา นาตรึสุ ชาติชรนฺติ พฺรูมิ" ดังนี้ ความว่า ผู้บูชายัญ.

คำว่า ยาชโยคา ความว่า ผู้ประกอบ คือ ประกอบทั่ว ประกอบทั่วด้วยดี ในการบูชาทั้งหลาย คือ ประพฤติในการบูชา มากอยู่ในการบูชา หนักอยู่ในการบูชา เอนไปในการบูชา โอนไปในการบูชา เงื้อมไปในการบูชา น้อมใจไปในการบูชา มีการบูชาเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายผู้ประกอบในการบูชายัญเหล่านั้น.

คำว่า ภวราครตฺตา ความว่า ตัณหาท่านเรียกว่า ภวราคะ (อนึ่ง) ความพอใจในภพ ความกำหนัดในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ตัณหาในภพ ความเยื่อใยในภพ ความกระหายในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความลุ่มหลงในภพ ความหมกมุ่นในภพ ในภพทั้งหลาย เรียกว่า ภวราคะ ผู้บูชายัญเหล่านั้นกำหนัดแล้ว คือ ติดใจ หลงใหล หมกมุ่น ข้อง เกี่ยวข้อง พัวพันแล้วในภพทั้งหลายด้วยความกำหนัดในภพ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้บูชายัญเหล่านั้น ประกอบในการบูชา ยินดีแล้วด้วยภวราคะ.

คำว่า นาตรึสุ ชาติชรนฺติ พฺรูมิ ความว่า เราย่อมกล่าว คือ ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมทำให้ตื้น ย่อมประกาศว่า ผู้บูชายัญเหล่านั้น ประกอบในการบูชา กำหนัดแล้วด้วยภวราคะ ไม่ข้าม คือ ไม่ข้ามขึ้น ไม่ข้ามพ้น ไม่ก้าวล่วง ไม่เป็นไปล่วงซึ่งชาติ ชรา และมรณะ คือ เป็นผู้ไม่ออก ไม่สลัดออก ไม่ล่วง ไม่พ้น ไม่เป็นไปล่วงจากชาติ ชรา และมรณะ ย่อมวนเวียนอยู่ภายในชาติ ชรา และมรณะ ย่อมวนเวียนอยู่ภายในทางสงสาร เป็นผู้เป็นไปตามชาติ อันชราแล่นตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราย่อมกล่าวว่า ผู้บูชายัญเหล่านั้น ประกอบในการบูชา ยินดีด้วยภวราคะ ไม่ข้ามพ้นซึ่งชาติ ชรา และมรณะไปได้.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูกรปุณณกะ ชนทั้งหลายย่อมหวัง ย่อมชม (ย่อมชอบ)
ย่อมบูชา อาศัยลาภแล้ว ย่อมชอบกามทั้งหลาย. เราย่อม
กล่าวว่า ชนเหล่านั้นประกอบการบูชายัญ กำหนัดแล้ว
ด้วยความกำหนัดในภพ ไม่ข้ามพ้นชาติและชราไปได้.

[๑๓๗] (ท่านปุณณกะทูลถามว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ถ้าชนเหล่านั้น ประกอบด้วยการบูชา
ด้วยยัญทั้งหลาย ไม่ข้ามพ้นชาติและชราไปได้. ข้าแต่พระองค์
ผู้นิรทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้ บัดนี้ ใครเล่าในเทวโลกและมนุษยโลก
ได้ข้ามพ้นชาติและชรา. ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์
ขอทูลถามปัญหานั้น ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่
ข้าพระองค์.

[๑๓๘] คำว่า เต เจ นาตรึสุ ยาชโยคา ความว่า ผู้บูชายัญเหล่านั้นประกอบในการบูชา กำหนัดแล้วด้วยความกำหนัดในภพ ไม่ข้าม คือ ไม่ข้ามขึ้น ไม่ข้ามพ้น ไม่ก้าวล่วง ไม่เป็นไปล่วง ซึ่งชาติ ชรา และมรณะ คือ เป็นผู้ไม่ออก ไม่สลัดออก ไม่ล่วง ไม่พ้น ไม่เป็นไปล่วง จากชาติ ชรา และมรณะ ย่อมวนเวียนอยู่ภายในชาติชราและมรณะ ย่อมวนเวียนอยู่ภายในทางสงสาร เป็นผู้เป็นไปตามชาติ อันชราแล่นตาม พยาธิครอบงำ มรณะห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าชนเหล่านั้นประกอบในการบูชา ไม่ข้ามพ้น.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจจายสฺมา ปุณฺณโก เป็นบทสนธิ ฯลฯ ท่านปุณณกะ.

[๑๓๙] คำว่า ยญฺเญหิ ชาติญฺจ ชรญฺจ มาริส ความว่า ด้วยยัญเป็นอันมาก คือ ด้วยยัญต่างๆ ชนิด ด้วยยัญมากมาย.

คำว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ.

คำว่า มาริส นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ยญฺเญหิ ชาติญฺจ ชรญฺจ มาริส.

[๑๔๐] คำว่า อถ โก จรหิ เทวมนุสฺสโลเก อตาริ ชาติญฺจ ชรญฺจ มาริส ความว่า เมื่อเป็นดังนั้น ใครเล่าในโลก พร้อมทั้งเทวโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ข้ามแล้ว คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วง ซึ่งชาติ ชรา และมรณะ?

คำว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ คำว่า มาริส นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพยำเกรง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์

ผู้นิรทุกข์ เมื่อเป็นดังนั้น ในบัดนี้ ใครเล่า ในเทวโลกและมนุษยโลก ได้ข้ามพ้นชาติและชราไปได้?

[๑๔๑] คำว่า ปุจฺฉามิ ตํ ภควา พฺรูหิ เม ตํ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานี้นั้น คือ ขอวิงวอน ขอเชื้อเชิญ ขอให้ทรงประสาทปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ. คำว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้น แก่ข้าพระองค์ ความว่า ขอพระองค์จงตรัสบอก ... ขอจงประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ถ้าชนเหล่านั้น ประกอบในการ
บูชาด้วยยัญทั้งหลาย ไม่ข้ามพ้นชาติและชราไปได้. ข้าแต่
พระองค์ผู้นิรทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้ ใครเล่าในเทวโลกและ
มนุษยโลก ได้ข้ามพ้นชาติและชรา? ข้าแต่พระผู้มีพระภาค
ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอก
ปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

[๑๔๒] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรปุณณกะ)

เราย่อมกล่าวว่า ความหวั่นไหวในโลกไหนๆ มิได้มีแก่
พระอรหันตขีณาสพใด เพราะทราบฝั่งนี้และฝั่งโน้นในโลก
พระอรหันตขีณาสพนั้น เป็นผู้สงบ ขจัดทุจริต เพียงดัง
ว่าควัน ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง ได้ข้ามแล้ว ซึ่งชาติ
และชรา.

[๑๔๓] ญาณ ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ตรัสว่า สังขา ในอุเทศว่า "สงฺขาย โลกสฺมึ ปโรปรานิ".

คำว่า ปโรปรานิ ความว่า มนุษยโลกตรัสว่าฝั่งนี้. เทวโลกตรัสว่าฝั่งโน้น. กามธาตุตรัสว่าฝั่งนี้. รูปธาตุและอรูปธาตุตรัสว่าฝั่งโน้น. กามธาตุ รูปธาตุ ตรัสว่าฝั่งนี้. อรูปธาตุตรัสว่าฝั่งโน้น.

คำว่า สงฺขาย โลกสฺมึ ปโรปรานิ ความว่า เพราะทราบ คือ รู้เทียบเคียง พิจารณา ให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏ ซึ่งฝั่งนี้และฝั่งโน้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร ฯลฯ โดยไม่มีอุบายเครื่องสลัดออกได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเพราะทราบฝั่งโน้นและฝั่งนี้ในโลก.

คำว่า ปุณฺณกาติ ภควา ความว่า พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า ปุณณกะ.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรปุณณกะ.

[๑๔๔] คำว่า ยสฺส ในอุเทศว่า ยสฺสิญฺชิตํ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก" ดังนี้ ได้แก่ พระอรหันตขีณาสพ. คำว่า อิญฺชิตํ คือความหวั่นไหวเพราะตัณหา ความหวั่นไหวเพราะทิฏฐิ ความหวั่นไหวเพราะกิเลส ความหวั่นไหวเพราะมานะ ความหวั่นไหวเพราะกรรม ความหวั่นไหว เหล่านั้นไม่มี คือ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ แก่พระอรหันตขีณาสพใด คือ ความหวั่นไหว เหล่านี้ พระอรหันตขีณาสพใด ละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจ เกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ.

คำว่า กุหิญฺจิ ความว่า ไหนๆ คือ แห่งไหน แห่งไร ภายใน หรือภายนอก หรือ ทั้งภายในภายนอก.

คำว่า โลเก คือในอบายโลก ฯลฯ ในอายตนโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความ หวั่นไหวในโลกไหนๆ มิได้มีแก่พระอรหันตขีณาสพใด.

[๑๔๕] คำว่า สนฺโต ในอุเทศว่า "สนฺโต วิธูโม อนีโฆ นิราโส อตาริ โส ชาติชรนฺติ พฺรูมิ" ดังนี้ ความว่า ชื่อว่า สันตะ เพราะเป็นผู้มีราคะสงบ มีโทสะสงบ มี โมหะสงบ ชื่อว่าสงบแล้ว คือ เข้าไปสงบแล้ว ระงับแล้ว ดับแล้ว ระงับเฉพาะแล้ว เพราะ เป็นผู้สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว เข้าไปสงบแล้ว เผาแล้ว ดับแล้ว ปราศจากแล้ว ระงับ เฉพาะแล้วซึ่งความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข่งดี ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสงบ.

คำว่า วิธูโม ความว่า กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต อันพระอรหันตขีณาสพขจัดแล้ว กำจัดแล้ว ให้เหือดแห้งแล้ว ทำให้สิ้นสุดแล้ว ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ... ความประมาท กิเลสทั้งปวง ... อกุสลาภิสังขารทั้งปวง อันพระอรหันตขีณาสพขจัดแล้ว กำจัดแล้ว ให้เหือดแห้งแล้ว ทำให้สิ้นสุดแล้ว.

อนึ่ง ความโกรธท่านกล่าวว่า เป็นดังควัน

ดูกรพราหมณ์ ท่านมีมานะเปรียบเหมือนดังเครื่องหาบ มี
ความโกรธเปรียบเหมือนควัน มีการพูดเท็จเปรียบเหมือนเถ้า
มีลิ้นเปรียบเหมือนทัพพี หฤทัยของสัตว์ทั้งหลายเปรียบ
เหมือนสถานที่บูชายัญของท่าน ตนที่ฝึกดีแล้ว เป็นกำเนิด
ของบุรุษ.

อนึ่ง ความโกรธย่อมเกิดด้วยอาการ ๑๐ อย่าง คือ ความโกรธเกิดด้วยผูกใจว่า คนโน้นได้ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราแล้ว ๑ คนโน้นประพฤติอยู่ซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ๑ คนโน้นจักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ๑ คนโน้นได้ประพฤติแล้วซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๑ คนโน้นประพฤติอยู่ซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๑ คนโน้นจักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๑ คนโน้นได้ประพฤติแล้วซึ่งประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๑ คนโน้นประพฤติอยู่ซึ่งประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๑ คนโน้นจะประพฤติซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๑. อีกอย่างหนึ่ง ความโกรธย่อมเกิดในฐานะอันไม่ควร ความปองร้าย ความมุ่งร้าย ความขัดเคือง ความโกรธตอบ ความเคือง ความเคืองทั่ว ความเคืองเสมอ ความชัง ความชังทั่ว ความชังเสมอ ความพยาบาทแห่งจิต ความประทุษร้ายในใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ความเป็นผู้โกรธ ความชัง กิริยาที่ชัง ความเป็นผู้ชัง ความพยาบาท กิริยาที่พยาบาท ความเป็นผู้พยาบาท ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความเป็นผู้ดุร้าย ความเพาะวาจาชั่ว ความไม่พอใจของจิต นี่เรียกว่า ความโกรธ.

อนึ่ง พึงทราบความโกรธมาก โกรธน้อย ความโกรธเป็นแต่เพียงทำจิตให้ขุ่นมัวในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงให้มีหน้าเง้าหน้างอ. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้หน้าเง้าหน้างอ ในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงให้คางสั่น. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้คางสั่นในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงเปล่งผรุสวาจา. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เปล่งผรุสวาจาในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงให้เหลียวดูทิศทางต่างๆ. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เหลียวดูทิศต่างๆ ในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงการจับท่อนไม้และศาตรา. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้จับท่อนไม้และศาตราในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงเงื้อท่อนไม้และศาตรา. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เงื้อท่อนไม้และศาตราในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงตีฟัน. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้ตีฟันในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงฉีกขาดเป็นบาดแผล. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้ถึงฉีกขาดเป็นบาดแผลในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ให้หักให้แหลก. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้หักให้แหลกในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ให้อวัยวะน้อยใหญ่เคลื่อนที่. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้อวัยวะน้อยใหญ่เคลื่อนที่ในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ให้ชีวิตดับ. ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้ชีวิตดับในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงความสละบริจาคอวัยวะทั้งหมด. เมื่อใด ความโกรธให้ฆ่าบุคคลอื่นแล้วให้ฆ่าตน เมื่อนั้น ความโกรธถึงความเป็นความโกรธแรงยิ่ง ถึงความเป็นความโกรธมากยิ่ง โดยอาการอย่างนี้ ความโกรธนั้น อันพระอรหันตขีณาสพใด ละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้นอีก เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ พระอรหันตขีณาสพนั้น เรียกว่าผู้กำจัดกิเลสเพียงดังควัน. พระอรหันตขีณาสพชื่อว่า วิธูมะ เพราะเป็นผู้ละความโกรธ เพราะเป็นผู้กำหนดรู้วัตถุแห่งความโกรธ เพราะเป็นผู้ตัดขาดซึ่งเหตุแห่งความโกรธ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิธูมะ.

คำว่า อนีโฆ ความว่า ราคะเป็นทุกข์ โทสะเป็นทุกข์ โมหะเป็นทุกข์ ความโกรธเป็นทุกข์ ความผูกโกรธเป็นทุกข์ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์. ทุกข์เหล่านั้น อันพระอรหันตขีณาสพใดละได้แล้ว ... เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ พระอรหันตขีณาสพนั้น เรียกว่าผู้ไม่มีทุกข์.

คำว่า ไม่มีความหวัง ความว่า ตัณหาเรียกว่าความหวัง ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌาโลภะ อกุศลมูล เรียกว่าความหวัง. ตัณหาอันเป็นความหวังนั้น อันพระอรหันตขีณาสพใดละได้แล้ว เผาเสียได้แล้วด้วยไฟคือญาณ พระอรหันตขีณาสพนั้น เรียกว่า ผู้ไม่มีความหวัง.

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความก้าวลง ความบังเกิด ความเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย ความได้เฉพาะซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์เหล่านั้นๆ ชื่อว่า ชาติ.

ความแก่ ความเสื่อม ความเป็นผู้มีฟันหัก ความเป็นผู้มีผมหงอก ความเป็นผู้มีหนังย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์เหล่านั้นๆ ชื่อว่า ชรา.

คำว่า สนฺโต วิธูโม อนีโฆ นิราโส อตาริ โส ชาติ ชรนฺติ พฺรูมิ ความว่า เราย่อมกล่าว ... ย่อมประกาศว่า พระอรหันตขีณาสพใด เป็นผู้สงบ กำจัดกิเลสเพียงดังว่าควัน ไม่มีทุกข์ และไม่มีความหวัง พระอรหันตขีณาสพนั้นข้ามได้แล้ว ข้ามขึ้นแล้ว ข้ามทั่วแล้ว ล่วงแล้ว เป็นไปล่วงแล้วซึ่งชาติ ชรา และมรณะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราย่อมกล่าวว่า พระอรหันตขีณาสพนั้น เป็นผู้สงบ กำจัดกิเลสเพียงดังว่าควัน ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง ข้ามได้แล้วซึ่งชาติและชรา.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เราย่อมกล่าวว่า ความหวั่นไหวในโลกไหนๆ มิได้มีแก่
พระอรหันตขีณาสพใด เพราะทราบฝั่งนี้และฝั่งโน้นในโลก
พระอรหันตขีณาสพนั้น เป็นผู้สงบ กำจัดกิเลสเพียงดังว่า
ควัน ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง ได้ข้ามแล้วซึ่งชาติ
และชรา.

พร้อมด้วยเวลาจบคาถา ฯลฯ ท่านพระปุณณกะนั้น เป็นภิกษุครองผ้ากาสายะเป็นบริขาร ทรงสังฆาฏิ บาตร และจีวร นั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาค ประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ ปุณณกมาณวกปัญหานิทเทส ที่ ๓.

เมตตคูมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านเมตตคู

[๑๔๖] (ท่านเมตตคูทูลถามว่า)

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอ
พระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้น แก่ข้าพระองค์. ข้าพระองค์
ย่อมสำคัญซึ่งพระองค์ว่าเป็นผู้จบเวท มีพระองค์อันให้เจริญ
แล้ว. ทุกข์มีชนิดเป็นอันมาก เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ในโลก
เกิดมาแต่ที่ไหนหนอ?

[๑๔๗] การถามมี ๓ อย่าง คือ อทิฏฐโชตนาปุจฉา ๑ ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา ๑ วิมติเฉทนาปุจฉา ๑ ฯลฯ (เหมือนในข้อ ๑๒๒) เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา เมตฺตคู เป็นคำเชื่อมบท ฯลฯ ชื่อว่า อิจฺจายสฺมา เมตฺตคู.

[๑๔๘] คำว่า มญฺญามิ ตํ เวทคุํ ภาวิตตฺตํ ความว่า ข้าพระองค์ย่อมสำคัญซึ่งพระองค์ว่า ผู้จบเวท ย่อมสำคัญซึ่งพระองค์ว่า มีพระองค์อันอบรมแล้ว คือ ข้าพระองค์ย่อมสำคัญ ย่อมรู้ ย่อมรู้ทั่ว ย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้แจ้งเฉพาะ ย่อมแทงตลอดอย่างนี้ว่า พระองค์เป็นผู้จบเวท มีพระองค์อันให้เจริญแล้ว.

ก็พระผู้มีพระภาคทรงจบเวทอย่างไร? ญาณ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิมังสา วิปัสสนา สัมมาทิฏฐิ เรียกว่าเวท.

พระผู้มีพระภาคทรงถึงที่สุด ทรงบรรลุถึงที่สุด ทรงไปสู่ที่สุด ทรงบรรลุซึ่งที่สุด ทรงถึงส่วนสุดรอบ ถึงส่วนสุดแล้ว ทรงถึงความจบ ทรงบรรลุความจบแล้ว แห่งชาติ ชรา และมรณะ ทรงถึงที่ต้านทาน ทรงบรรลุถึงที่ต้านทาน ทรงถึงที่เร้น ทรงบรรลุถึงที่เร้น ทรงถึงที่พึ่ง ทรงบรรลุถึงที่พึ่ง ทรงถึงความไม่มีภัย ทรงบรรลุถึงความไม่มีภัย ทรงถึงความไม่เคลื่อน ทรงบรรลุถึงความไม่เคลื่อน ทรงถึงความไม่ตาย ทรงบรรลุความไม่ตาย ทรงถึงนิพพาน ทรงบรรลุนิพพาน ด้วยเวทเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงถึงที่สุดแห่งเวททั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเวทคู.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงถึงที่สุดด้วยเวททั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเวทคู.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ชื่อว่าเวทคู เพราะพระองค์ทรงทราบแล้วซึ่งธรรม ๗ ประการ คือ ทรงทราบสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และพระองค์ทรงทราบอกุศลธรรมอันลามก อันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา และมรณะต่อไป.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรสภิยะ)

บุคคลเลือกเวทเหล่าใดทั้งสิ้น เวทเหล่านั้น ของสมณพราหมณ์
ก็มีอยู่ บุคคลนั้นปราศจากราคะในเวทนาทั้งปวง ล่วงเวททั้งปวง
แล้ว ชื่อว่าเวทคู.

พระผู้มีพระภาค มีพระองค์อันให้เจริญแล้วอย่างไร?

พระผู้มีพระภาคมีพระกาย มีศีล มีจิต มีปัญญา มีสติปัฏฐาน มีสัมมัปปธาน มีอิทธิบาท มีอินทรีย์ มีพละ มีโพชฌงค์ มีมรรค อันให้เจริญแล้ว ทรงละกิเลสแล้ว ทรงแทงตลอดอกุปปธรรมแล้ว มีนิโรธอันทรงทำให้แจ่มแจ้งแล้ว พระองค์ทรงกำหนดรู้ทุกข์ ทรงละสมุทัย ทรงเจริญมรรค ทรงทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ทรงรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ทรงกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ทรงละธรรมที่ควรละ ทรงเจริญธรรมที่ควรเจริญ ทรงทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง. พระองค์มีธรรมไม่น้อย มีธรรมมาก มีธรรมลึก มีธรรมประมาณไม่ได้ มีธรรมยากที่จะหยั่งลงได้ มีธรรมรัตนะมาก เปรียบเหมือนทะเลหลวง ทรงประกอบด้วยฉฬังคุเบกขา พระองค์ทรงเห็นรูปด้วยพระจักษุแล้ว ไม่ดีพระทัย ไม่เสียพระทัย ทรงวางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ ทรงได้ยินเสียงด้วยพระโสตแล้ว ทรงดมกลิ่นด้วยพระฆานะแล้ว ทรงลิ้มรสด้วยพระชิวหาแล้ว ทรงถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยพระกายแล้ว ทรงทราบธรรมารมณ์ด้วยพระมนัสแล้ว ไม่ดีพระทัย ไม่เสียพระทัย ทรงวางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่. ทรงเห็นรูปอันน่าพอใจด้วยพระจักษุแล้ว ไม่ทรงติดใจ ไม่ทรงรักใคร่ ไม่ทรงยังราคะให้เกิด. พระองค์มีพระกายคงที่ มีพระทัยคงที่ ดำรงอยู่ด้วยดีในกายใน พ้นกิเลสดีแล้ว. ทรงเห็นรูปนั้นอันไม่เป็นที่ชอบใจด้วยพระจักษุแล้ว ไม่ทรงเก้อเขิน มีพระทัยมิได้ขัดเคือง มีพระทัยไม่หดหู่ มีพระทัยไม่พยาบาท พระองค์มีพระกายคงที่ มีพระทัยคงที่ ดำรงอยู่ด้วยดีในภายใน พ้นกิเลสดีแล้ว. ทรงได้ยิน

เสียงอันน่าพอใจด้วยพระโสตแล้ว ทรงดมกลิ่นอันน่าพอใจด้วยพระฆานะแล้ว ทรงลิ้มรสอันน่าพอใจด้วยพระชิวหาแล้ว ทรงถูกต้องโผฏฐัพพะอันน่าพอใจด้วยพระกายแล้ว ทรงทราบธรรมารมณ์อันน่าพอใจด้วยพระมนัสแล้ว ไม่ทรงติดใจ ไม่ทรงรักใคร่ ไม่ทรงยังราคะให้เกิด. พระองค์มีพระกายคงที่ มีพระทัยคงที่ ดำรงอยู่ด้วยดีในภายใน พ้นกิเลสดีแล้ว. ทรงรู้แจ้งธรรมารมณ์อันไม่เป็นที่พอใจด้วยพระมนัสแล้ว ไม่ทรงเก้อเขิน มีพระทัยมิได้ขัดเคืองมี พระทัยไม่หดหู่ มีพระทัยไม่พยาบาท. พระองค์มีพระกายคงที่ มีพระทัยคงที่ ดำรงอยู่ด้วยดีในภายใน พ้นวิเศษดีแล้ว. ทรงเห็นรูปด้วยพระจักษุแล้ว มีพระกายคงที่ในรูป ทั้งที่ชอบใจและไม่ชอบใจ มีพระทัยคงที่ ดำรงอยู่ด้วยดีในภายใน พ้นวิเศษดีแล้ว. ทรงได้ยินเสียงด้วยพระโสตแล้ว ทรงดมกลิ่นด้วยพระฆานะแล้ว ทรงลิ้มรสด้วยพระชิวหาแล้ว ทรงถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยพระกายแล้ว ทรงทราบธรรมารมณ์ด้วยพระมนัสแล้ว มีพระกายคงที่ในธรรมทั้งหลาย ทั้งที่ชอบใจและไม่ชอบใจ มีพระทัยคงที่ ดำรงอยู่ด้วยดีในภายใน พ้นวิเศษดีแล้ว. ทรงเห็นรูปด้วยพระจักษุแล้ว ไม่ทรงรักในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความรัก ไม่ทรงชังในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความชัง ไม่ทรงหลงในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ไม่ทรงโกรธในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ ไม่ทรงมัวเมาในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ไม่ทรงเศร้าหมองในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง. ทรงได้ยินเสียงด้วยพระโสตแล้ว ทรงดมกลิ่นด้วยพระฆานะแล้ว ทรงลิ้มรสด้วยพระชิวหาแล้ว ทรงถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยพระกายแล้ว ทรงทราบธรรมารมณ์ด้วยพระมนัสแล้ว ไม่ทรงรักในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความรัก ไม่ทรงขัดเคืองในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ไม่ทรงหลงในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ไม่ทรงโกรธในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ ไม่ทรงมัวเมาในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ไม่ทรงเศร้าหมองในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง พระผู้มีพระภาคเป็นแต่เพียงทรงเห็นรูปที่ทรงเห็น เป็นแต่เพียงทรงได้ยินในเสียงที่ทรงได้ยิน เป็นแต่เพียงทรงทราบในอารมณ์ที่ทรงทราบ เป็นแต่เพียงทรงรู้ในธรรมารมณ์ที่ทรงรู้แจ้ง ไม่ทรงติดในรูปที่ทรงเห็น ในเสียงที่ทรงได้ยิน ในอารมณ์ที่ทรงทราบ ในธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ไม่ทรงเข้าถึง ไม่ทรงอาศัย ไม่ทรงเกี่ยวข้อง ทรงพ้นวิเศษแล้ว. ไม่ทรงเกี่ยวข้องในรูปที่ทรงเห็น มีพระทัยอันไม่ให้มีเขตแดนอยู่ ไม่ทรงเข้าถึง ... ไม่ทรงเกี่ยวข้อง ในเสียงที่ทรงได้ยิน ในอารมณ์ที่ทรงทราบ ในธรรมารมณ์ที่ทรงรู้แจ้ง มีพระทัยอันไม่มีเขตแดนอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระจักษุ ทรงเห็นรูปด้วยพระจักษุ แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะ มีพระทัยพ้นวิเศษดีแล้ว, พระผู้มี

พระภาคทรงมีพระโสต ทรงสดับเสียงด้วยพระโสต แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะ มีพระทัยพ้นวิเศษดีแล้ว. พระผู้มีพระภาคทรงมีพระฆานะ ทรงสูดกลิ่นด้วยพระฆานะ แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะ มีพระทัยพ้นวิเศษดีแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงมีพระชิวหา ทรงลิ้มรสด้วยพระชิวหา แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะ มีพระทัยพ้นวิเศษดีแล้ว. พระผู้มีพระภาคทรงมีพระกาย ทรงถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยพระกาย แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะ มีพระทัยพ้นวิเศษดีแล้ว. พระผู้มีพระภาคทรงมีพระมนัส ทรงรู้แจ้งธรรมด้วยพระมนัส แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะ มีพระทัยพ้นวิเศษดีแล้ว. พระผู้มีพระภาคทรงข่ม ทรงคุ้มครอง ทรงรักษา ทรงสำรวมพระจักษุอันชอบใจในรูป ยินดีในรูป พอใจในรูป และทรงแสดงธรรมเพื่อสำรวมจักษุนั้น, ทรงข่ม ทรงคุ้มครอง ทรงรักษา ทรงสำรวมพระโสตอันชอบใจในเสียง ยินดีในเสียง ทรงข่ม ทรงคุ้มครอง ทรงรักษา ทรงสำรวมพระฆานะอันชอบใจในกลิ่น ยินดีในกลิ่น ทรงข่ม ทรงคุ้มครอง ทรงรักษา ทรงสำรวมพระชิวหาอันชอบใจในรส ยินดีในรส ทรงข่ม ทรงคุ้มครอง ทรงรักษา ทรงสำรวมพระกายอันชอบใจในโผฏฐัพพะ ยินดีในโผฏฐัพพะ ทรงข่ม ทรงคุ้มครอง ทรงรักษา ทรงสำรวมพระมนัสอันชอบใจในธรรมารมณ์ ยินดีในธรรมารมณ์ พอใจในธรรมารมณ์ และทรงแสดงธรรมเพื่อสำรวมใจนั้น.

ชนทั้งหลาย ย่อมนำยานที่ตนฝึกแล้วไปสู่ที่ประชุม. พระราชา
ย่อมทรงประทับยานที่สารถีฝึกแล้ว. บุคคลที่ฝึกแล้วเป็นผู้ประเสริฐ
ในหมู่มนุษย์, บุคคลใดย่อมอดทนคำที่ล่วงเกินได้ บุคคลนั้นเป็น
ผู้ประเสริฐ. ม้าอัสดร ม้าอาชาไนย ม้าสินธพ ช้างใหญ่คือกุญชร
ที่เขาฝึกแล้ว จึงประเสริฐ. บุคคลฝึกตนแล้วประเสริฐกว่ายานมีม้า
อัสดร ที่สารถีฝึกแล้วเป็นต้นนั้น. ใครๆ พึงไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป
ด้วยยานเหล่านี้ เหมือนบุคคลที่มีตนฝึก (ด้วยความฝึกอินทรีย์)
ฝึกดี (ด้วยอริยมรรคภาวนา) ฝึกแล้ว ย่อมไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป
ฉะนั้น หาได้ไม่. พระขีณาสพทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหว ในเพราะ
มานะทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้หลุดพ้นจากกรรมกิเลส อันเป็นเหตุให้
เกิดบ่อยๆ บรรลุถึงภูมิที่ฝึกแล้ว (อรหัตผล). พระขีณาสพ
เหล่านั้น เป็นผู้มีความชนะในโลก อินทรีย์ทั้งหลาย. พระขีณาสพใด
ให้เจริญแล้ว อายตนะภายใน อายตนะภายนอก พระขีณาสพนั้น

ทำให้หมดเสพติดแล้ว พระขีณาสพนั้น ล่วงแล้วซึ่งโลกนี้และ
โลกอื่น ในโลกทั้งปวง มีธรรมอันให้เจริญแล้ว ฝึกดีแล้ว ย่อม
หวังมรณกาล.

คำว่า เอวํ ภควา ภาวิตตฺโต ความว่า ข้าพระองค์ย่อมสำคัญซึ่งพระองค์ว่า จบเวท มีพระองค์อันให้เจริญแล้ว.

[๑๔๙] คำว่า กุโตนุ ในอุเทศว่า "กุโตนุ ทุกฺขา สมุปาคตา เม" ความว่า เป็นการถามด้วยความสงสัย เป็นการถามด้วยความเคลือบแคลง เป็นการถามสองแง่ ไม่เป็นการถามโดยส่วนเดียวว่า เรื่องนี้เป็นอย่างนี้หรือหนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้? เรื่องนี้เป็นไฉนหนอ หรือเป็นอย่างไร? เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แต่อะไรหนอ.

ชื่อว่าทุกข์ คือ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์คือ ความโศก ความร่ำไร ความทุกข์ ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ทุกข์ในนรก ทุกข์ในดิรัจฉานกำเนิดทุกข์ในปิตติวิสัย ทุกข์ในมนุษย์ ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล ทุกข์มีการตั้งอยู่ในครรภ์ เป็นมูล ทุกข์มีความออกจากครรภ์เป็นมูล ทุกข์เนื่องแต่สัตว์ผู้เกิด ทุกข์เนื่องแต่ผู้อื่นแห่งสัตว์ผู้เกิด ทุกข์เกิดแต่ความเพียรของตน ทุกข์เกิดแต่ความเพียรของผู้อื่น ทุกข์ในทุกข์ สังสารทุกข์ วิปริณามทุกข์ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคในศีรษะ โรคที่หู โรคในปาก โรคฟัน โรคไอ โรคมองคร่อ โรคริดสีดวงจมูก โรคร้อนใน โรคชรา โรคในท้อง โรคสลบ โรคลงแดง โรคจุกเสียด โรคลงท้อง โรคเรื้อน โรคฝี กลาก โรคหืด โรคลมบ้าหมู หิดด้าน หิดเปื่อย คุดทะราด รำราบ คุดทะราดใหญ่ โรครากเลือด โรคดี โรคเบาหวาน โรคริดสีดวงทวาร โรคต่อม บานทะโรค อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีดีเป็นต้นประชุมกัน อาพาธเกิดเพราะฤดูแปรไป อาพาธเกิดเพราะเปลี่ยนอิริยาบถไม่สม่ำเสมอกัน อาพาธเกิดเพราะความเพียร อาพาธเกิดเพราะผลกรรม ความหนาว ความร้อนความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์แต่เหลือบยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เสือกคลาน ความตายของมารดาก็เป็นทุกข์ ความตายของบิดาก็เป็นทุกข์ ความตายของพี่ชายน้องชายก็เป็นทุกข์ ความตายของพี่หญิงน้องหญิงก็เป็นทุกข์ ความตายของบุตรก็เป็นทุกข์ ความตายของธิดาก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งญาติก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งโภคทรัพย์ก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งศีลก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งทิฏฐิก็เป็นทุกข์

รูปาทิธรรมเหล่าใดมีความเกิดในเบื้องต้นปรากฏรูปาทิธรรมเหล่านั้น ก็มีความดับไปในเบื้องปลายปรากฏ. วิบากอาศัยกรรม กรรมอาศัยวิบาก รูปอาศัยนาม นามก็อาศัยรูป นามรูปไปตามชาติ ชราก็ติดตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ตั้งอยู่ในทุกข์ ไม่มีอะไรต้านทาน ไม่มีอะไรเป็นที่เร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เหล่านี้เรียกว่าทุกข์.

ท่านพระเมตตคูย่อมทูลถาม ทูลวิงวอน ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ทรงประสาทซึ่งมูล เหตุ นิทาน เหตุเกิด แดนเกิด สมุฏฐาน อาหาร อารมณ์ ปัจจัย สมุทัย แห่งทุกข์เหล่านี้ ทุกข์เหล่านี้เข้ามาถึงพร้อม เกิด ประจักษ์ บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏแล้วแต่อะไร มีอะไรเป็นนิทาน มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นแดนเกิด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์เหล่านี้ เกิดมาแต่ที่ไหนหนอ?

[๑๕๐] คำว่า เยเกจิ ในอุเทศว่า "เยเกจิ โลกสฺมึ อเนกรูปา" ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ มีส่วนไม่เหลือ บทว่า เยเกจิ นี้เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด.

คำว่า โลกสฺมึ ความว่า ในอบายโลก ในมนุษยโลก ในเทวโลก ในขันธโลก ในธาตุโลก ในอายตนโลก.

คำว่า อเนกรูปา ความว่า ทุกข์ทั้งหลายมีอย่างเป็นอเนก คือ มีประการต่างๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์ทั้งหลายมีชนิดเป็นอเนกอย่างใดอย่างหนึ่งในโลก.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกราบทูลว่า

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอ
พระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. ข้าพระองค์
ย่อมสำคัญซึ่งพระองค์ว่าเป็นผู้จบเวท มีพระองค์อันให้เจริญ
แล้ว. ทุกข์ทั้งหลายมีชนิดเป็นอันมาก เหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ในโลก เกิดมาแต่ที่ไหนหนอ?

[๑๕๑] (พระผู้มีพระภาคตอบว่า ดูกรเมตตคู)

ท่านถามถึงเหตุแห่งทุกข์กะเราแล้ว. เรารู้อยู่อย่างไร ก็จะ

บอกเหตุนั้นแก่ท่าน. ทุกข์ทั้งหลายมีชนิดเป็นอันมาก อย่าง
ใดอย่างหนึ่งในโลก มีอุปธิเป็นเหตุ ย่อมเกิดขึ้น.

[๑๕๒] คำว่า ทุกฺขสฺส ในอุเทศว่า "ทุกฺขสฺส เว มํ ปภวํ อปุจฺฉิ" ความว่า แห่งชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์คือความโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าแห่งทุกข์.

คำว่า เว มํ ปภวํ อปุจฺฉสิ ความว่า ท่านถาม วิงวอน เชื้อเชิญ ให้ประสาทซึ่งมูลเหตุ นิทาน เหตุเกิด แดนเกิด สมุฏฐาน อาหาร อารมณ์ ปัจจัย สมุทัย แห่งทุกข์กะเรา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านถามถึงเหตุแห่งทุกข์กะเราแล้ว.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า เมตตคู. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรเมตตคู.

[๑๕๓] คำว่า ตนฺเต ปวกฺขามิ ในอุเทศว่า "ตนฺเต ปวกฺขามิ ยถา ปชานํ" ดังนี้ ความว่า เราจักกล่าว ... จักประกาศ ซึ่งมูล ... สมุทัยแห่งทุกข์นั้นแก่ท่าน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราจักกล่าวซึ่งมูลแห่งทุกข์นั้นแก่ท่าน.

คำว่า ยถา ปชานํ ความว่า เรารู้อยู่ รู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอดอย่างไร จะบอกธรรมที่ประจักษ์แก่ตนที่เรารู้เฉพาะด้วยตนเอง โดยจะไม่บอกว่า กล่าวกันมาดังนี้ๆ ไม่บอกตามที่ได้ยินกันมา ไม่บอกตามลำดับสืบๆ กันมา ไม่บอกโดยการอ้างตำรา ไม่บอกตามที่นึกเดาเอาเอง ไม่บอกตามที่คาดคะเนเอาเอง ไม่บอกด้วยความตรึกตามอาการ ไม่บอกด้วยความชอบใจว่าต้องกับลัทธิของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เรารู้อย่างไร.

[๑๕๔] คำว่า อุปธิ ในอุเทศว่า "อุปธินิทานา ปภวนฺติ ทุกฺขา" ดังนี้ ได้แก่อุปธิ ๑๐ ประการ คือ ตัณหูปธิ ทิฏฐูปธิ กิเลสูปธิ กัมมูปธิ ทุจจริตูปธิ อาหารูปธิ ปฏิฆูปธิ อุปธิคืออุปาทินนธาตุ ๔ อุปธิคืออายตนะภายใน ๖ อุปธิคือหมวดวิญญาณ ๖ ทุกข์แม้ทั้งหมดก็เป็นอุปธิ เพราะอรรถว่า ยากที่จะทนได้ เหล่านี้เรียกว่าอุปธิ ๑๐.

คำว่า ทุกฺขา คือชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ฯลฯ ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เหล่านี้เรียกว่าทุกข์. ทุกขืเหล่านี้มีอุปธิเป็นนิทาน มีอุปธิเป็นเหตุ มีอุปธิ

เป็นปัจจัย มีอุปธิเป็นการณ์ ย่อมมี ย่อมเป็น เกิดขึ้น เกิดพร้อม บังเกิด ปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์ทั้งหลาย มีอุปธิเป็นเหตุย่อมเกิดขึ้น.

[๑๕๕] คำว่า เยเกจิ ในอุเทศว่า "เยเกจิ โลกสฺมึ อเนกรูปา" ดังนี้ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ มีส่วนไม่เหลือ คำว่า เยเกจิ นี้เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. คำว่า โลกสฺมึ ความว่าในอบายโลก ในมนุษยโลก ในเทวโลก ในขันธโลก ในธาตุโลก ในอายตนโลก. คำว่า อเนกรูปา ความว่า ทุกข์ทั้งหลายมีอย่างเป็นอเนก มีประการต่างๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์ทั้งหลายมีชนิดเป็นอันมาก อย่างใดอย่างหนึ่งในโลก.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ท่านได้ถามเหตุแห่งทุกข์กะเราแล้ว. เรารู้อยู่อย่างไร ก็จะ
บอกเหตุนั้นแก่ท่าน. ทุกข์ทั้งหลาย มีชนิดเป็นอันมาก
อย่างใดอย่างหนึ่งในโลก มีอุปธิเป็นเหตุ ย่อมเกิดขึ้น.

[๑๕๖] ผู้ใดแล มิใช่ผู้รู้ ย่อมทำอุปธิ ผู้นั้นเป็นคนเขลา ย่อมเข้า
ถึงทุกข์บ่อยๆ. เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้รู้อยู่ ไม่พึงทำอุปธิ
เป็นผู้พิจารณาเหตุเกิดแห่งทุกข์.

[๑๕๗] คำว่า โย ในอุเทศว่า "โย เว อวิทฺวา อุปธึ กโรติ" ดังนี้ ความว่า กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา หรือ มนุษย์ผู้ใด คือ เช่นใด ควรอย่างไร ชนิดใด ประการใด ถึงฐานะใด ประกอบด้วยธรรมใด.

คำว่า อวิทฺวา ความว่า ไม่รู้ คือ ไปแล้วในอวิชชา ไม่มีญาณ ไม่มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทราม.

คำว่า อุปธึ กโรติ ความว่า กระทำซึ่งตัณหูปธิ ... อุปธิ คือ หมวดวิญญาณ ๖ คือ ให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้บังเกิด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มิใช่ผู้รู้กระทำอุปธิ.

[๑๕๘] คำว่า ปุนปฺปุนํ ทุกฺขมุเปติ ในอุเทศว่า "ปุนปฺปุนํ ทุกฺขมุเปติ มนฺโท" ดังนี้ ความว่า ย่อมถึง คือ เข้าถึง เข้าไปถึง ย่อมจับ ย่อมลูบคลำ ย่อมยึดมั่น ซึ่งชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์คือ ความโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจบ่อยๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เข้าถึงทุกข์บ่อยๆ.

คำว่า มนฺโท ความว่า เป็นคนเขลา คือ เป็นคนหลงมิใช่ผู้รู้ ไปแล้ว ในอวิชชา ไม่มีญาณ ไม่มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทราม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นคนเขลา เข้าถึงทุกข์บ่อยๆ.

[๑๕๙] คำว่า ตสฺมา ในอุเทศว่า "ตสฺมา ปชานํ อุปธึ น กยิรา" ดังนี้ ความว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะการณ์ เหตุ ปัจจัย นิทานนั้น บุคคลเมื่อเห็นโทษนี้ในอุปธิทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น.

คำว่า ปชานํ คือ รู้ รู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอด คือ รู้ ... แทงตลอดว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า อุปธึ น กยิรา ความว่า ไม่พึงกระทำ ... ไม่พึงกระทำตัณหูปธิ ... อุปธิ คือ อายตนะภายใน ๖ คือ ไม่พึงให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้บังเกิด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น รู้อยู่ ไม่พึงทำอุปธิ.

[๑๖๐] คำว่า ทุกฺขสฺส ความว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นแดนเกิด คือ เป็นผู้พิจารณาเห็นมูล เหตุ นิทาน สมภพ แดนเกิด สมุฏฐาน อาหาร อารมณ์ ปัจจัย สมุทัย แห่งชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์ คือ ความโศก ความร่ำไร ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ. ปัญญา คือ ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ เรียกว่า อนุปัสสนา. บุคคลเป็นผู้เข้าไป คือ เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบแล้วด้วยปัญญาอันพิจารณาเห็นนี้ บุคคลนั้นเรียกว่า ผู้พิจารณาเห็น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้พิจารณาเห็นแดนเกิดแห่งทุกข์.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

> ผู้ใดแล มิใช่ผู้รู้ ย่อมทำอุปธิ ผู้นั้นเป็นคนเขลา ย่อมเข้าถึง
> ทุกข์บ่อยๆ. เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้รู้อยู่ ไม่พึงทำอุปธิ
> เป็นผู้พิจารณาเห็นแดนเกิดแห่งทุกข์.

[๑๖๑] ข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้วซึ่งปัญหาใด พระองค์ได้ตรัสบอก

> ปัญหานั้นแล้วแก่ข้าพระองค์. ข้าพระองค์ทั้งหลาย จะขอ
> ทูลถามปัญหาข้ออื่น. ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้น.

ธีรชนทั้งหลายย่อมข้ามซึ่งโอฆะ ชาติ ชรา โสกะและ
ปริเทวะได้อย่างไรหนอ? พระองค์เป็นพระมุนี ขอทรงโปรด
แก้ปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยดี. แท้จริง ธรรมนั้น
อันพระองค์ทรงทราบแล้ว.

[๑๖๒] คำว่า ยนฺตํ อปุจฺฉิมฺห อกิตฺตยี โน ความว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายได้ทูลถาม คือ ทูลวิงวอน ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ทรงประสาทแล้วซึ่งปัญหาใด.

คำว่า อกิตฺตยี โน ความว่า พระองค์ได้ตรัส คือ บอก ... ทรงทำให้ง่าย ทรงประกาศแล้ว ซึ่งปัญหานั้นแล้วแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายได้ทูลถามปัญหาใดแล้ว พระองค์ได้ตรัสแก้ปัญหานั้นแล้วแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย.

[๑๖๓] คำว่า กถํ นุ ในอุเทศว่า "อญฺญํ ตํ ปุจฺฉาม ตทิงฺฆ พฺรูหิ กถํ นุ ธีรา วิตรนฺติ โอฆํ ชาติชฺชรํ โสกปริเทวญฺจ" ดังนี้ ความว่า เป็นการด้วยความสงสัย เป็นการถามด้วยความเคลือบแคลง เป็นการถามสองแง่ ไม่เป็นการถามโดยส่วนเดียวว่า เรื่องนี้เป็นอย่างนี้หรือหนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้? เรื่องนี้เป็นไฉนหนอแล หรือเป็นอย่างไร? เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อย่างไรหนอ?

คำว่า ธีรา คือ นักปราชญ์ บัณฑิต ผู้มีปัญญา ผู้มีความรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส.

คำว่า โอฆํ คือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฺโฐฆะ อวิชโชฆะ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความก้าวลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย ความได้เฉพาะซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์เหล่านั้นๆ ชื่อว่าชาติ.

ความแก่ ความเสื่อม ความเป็นผู้มีฟันหัก ความเป็นผู้มีผมหงอก ความเป็นผู้มีหนังย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์เหล่านั้นๆ ชื่อว่าชรา.

ความโศก กิริยาที่โศก ความเป็นผู้โศก ความโศก ณ ภายใน ความกรมเกรียม ณ ภายใน ความร้อน ณ ภายใน ความเร่าร้อน ณ ภายใน ความเกรียมกรอมแห่งจิต โทมนัส ลูกศรคือความโศก ของคนที่ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้า หรือของคนที่ถูกความฉิบหาย

แห่งโภคะกระทบเข้า ของคนที่ถูกความฉิบหายเพราะโรคกระทบเข้า หรือของคนที่ถูกความฉิบหายแห่งศีลกระทบเข้า ของคนที่ถูกความฉิบหายแห่งทิฏฐิกระทบเข้า ของคนที่ประจวบกับความฉิบหายอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือของคนที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า ชื่อว่า ความโศก.

ความร้องไห้ ความรำพัน กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่รำพัน ความเป็นผู้ร้องไห้ ความเป็นผู้รำพัน ความพูดถึง ความพูดเพ้อ ความพูดบ่อยๆ ความร่ำไร กิริยาที่ร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำไร ของคนที่ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้า ... หรือของคนที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า ชื่อว่า ปริเทวะ.

คำว่า ธีรชนทั้งหลายย่อมข้ามโอฆะ ชาติ ชรา โสกะและปริเทวะได้ อย่างไรหนอ ความว่า ธีรชนทั้งหลาย ย่อมข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งโอฆะ ชาติ ชรา โสกะและปริเทวะได้อย่างไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ธีรชนทั้งหลาย ย่อมข้ามโอฆะ ชาติ ชรา โสกะและปริเทวะได้อย่างไรหนอ?

[๑๖๔] คำว่า ตํ ในอุเทศว่า "ตมฺเม มุนี สาธุ วิยากโรหิ" ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ย่อมทูลถาม ทูลวิงวอน ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ทรงประสาท. ญาณ ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า โมนะ ในคำว่า มุนี. พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยญาณนั้น จึงเป็นพระมุนี คือ ถึงความเป็นพระมุนี. โมเนยยะ (ความเป็นมุนี) ๓ ประการ คือ กายโมเนยยะ วจีโมเนยยะ มโนโมเนยยะ.

กายโมเนยยะ เป็นไฉน? การละกายทุจริต ๓ อย่าง เป็นกายโมเนยยะ กายสุจริต ๓ อย่าง เป็นกายโมเนยยะ ญาณมีกายเป็นอารมณ์ เป็นกายโมเนยยะ ความกำหนดรู้กาย เป็นกายโมเนยยะ มรรคอันสหรคตด้วยความกำหนดรู้ เป็นกายโมเนยยะ ความละฉันทราคะในกาย เป็นกายโมเนยยะ ความดับกายสังขาร ความเข้าจตุตถฌาน เป็นกายโมเนยยะ นี้ชื่อว่า กายโมเนยยะ.

วจีโมเนยยะ เป็นไฉน? การละวจีทุจริต ๔ อย่าง เป็นวจีโมเนยยะ วจีสุจริต ๔ อย่าง เป็นวจีโมเนยยะ ญาณมีวาจาเป็นอารมณ์ เป็นวจีโมเนยยะ การกำหนดรู้วาจา เป็นวจีโมเนยยะ มรรคอันสหรคตด้วยการกำหนดรู้ เป็นวจีโมเนยยะ การละฉันทราคะในวาจา เป็นวจีโมเนยยะ ความดับวจีสังขาร ความเข้าทุติยฌาน เป็นวจีโมเนยยะ นี้ชื่อว่า วจีโมเนยยะ.

มโนโมเนยยะ เป็นไฉน? การละมโนทุจริต ๓ อย่าง เป็นมโนโมเนยยะ มโนสุจริต ๓ อย่าง เป็นมโนโมเนยยะ ญาณมีจิตเป็นอารมณ์ เป็นมโนโมเนยยะ การกำหนดรู้จิต เป็นมโนโมเนยยะ มรรคอันสหรคตด้วยความกำหนดรู้ เป็นมโนโมเนยยะ การละฉันทราคะในจิต ความดับจิตสังขาร ความเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ นี้ชื่อว่า มโนโมเนยยะ.

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงมุนี ผู้เป็นมุนีโดยกาย เป็นมุนีโดย
วาจา เป็นมุนีโดยใจ ผู้ไม่มีอาสวะถึงพร้อมด้วยความเป็น
มุนีว่า เป็นผู้ละอกุศลธรรมทั้งปวง. บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึง
มุนี ผู้เป็นมุนีโดยกาย เป็นมุนีโดยวาจา เป็นมุนีโดยใจ
ผู้ไม่มีอาสวะ ถึงพร้อมด้วยความเป็นมุนีว่า เป็นผู้มีบาปอัน
ลอยแล้ว.

มุนีผู้ประกอบด้วยธรรมอันทำให้เป็นมุนีเหล่านี้ เป็นมุนี ๖ จำพวก คือ เป็นอาคารมุนี ๑ อนาคารมุนี ๑ เสกขมุนี ๑ อเสกขมุนี ๑ ปัจเจกมุนี ๑ มุนิมุนี ๑. อาคารมุนี เป็นไฉน? คฤหัสถ์ผู้ครองเรือน มีบทอันเห็นแล้ว มีศาสนาอันรู้แจ้ง นี้ชื่อว่า อาคารมุนี. อนาคารมุนี เป็นไฉน? บรรพชิตผู้มีบทอันเห็นแล้ว มีศาสนาอันรู้แจ้งแล้ว นี้ชื่อว่า อนาคารมุนี. พระเสกขบุคคล ๗ จำพวก ชื่อเสกขมุนี. พระอรหันต์ชื่ออเสกขมุนี. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ชื่อปัจเจกมุนี. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อมุนิมุนี.

บุคคลย่อมไม่เป็นมุนีด้วยความเป็นผู้นิ่ง เป็นผู้หลง มิใช่ผู้รู้
ก็ไม่เป็นมุนี. ส่วนบุคคลใดเป็นบัณฑิต ถือธรรมอันประเสริฐ
เหมือนบุคคลประคองตราชั่ง ย่อมละเว้นบาปทั้งหลาย
บุคคลนั้นเป็นมุนี โดยเหตุนั้น บุคคลนั้นเป็นมุนี. บุคคล
ใด รู้จักโลกทั้ง ๒ บุคคลนั้นท่านเรียกว่าเป็นมุนี โดยเหตุนั้น.
บุคคลใด รู้ธรรมของอสัตบุรุษและธรรมของสัตบุรุษในโลก
ทั้งปวง ทั้งในภายในทั้งในภายนอก อันเทวดาและมนุษย์
ทั้งหลายบูชาแล้ว บุคคลนั้นล่วงแล้วซึ่งราคาทิธรรมเป็น
เครื่องข้อง และตัณหาดังว่าข่าย ชื่อว่าเป็นมุนี.

คำว่า สาธุ วิยากโรหิ ความว่า ขอพระองค์ทรงตรัสบอก คือ ทรงแสดง ... ทรงประกาศด้วยดี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์เป็นพระมุนี ขอทรงโปรดแก้ปัญหานั้นของข้าพระองค์ด้วยดี.

[๑๖๕] คำว่า ตถา หิ เต วิทิโต เอส ธมฺโม ความว่า จริงอย่างนั้น ธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้ว คือ ทรงรู้แล้ว ทรงเทียบเคียงแล้ว ทรงพิจารณาแล้ว ทรงให้เจริญแล้ว ทรงแจ่มแจ้งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จริงอย่างนั้น ธรรมนี้อันพระองค์ทรงทราบแล้ว.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้วซึ่งปัญหาใด พระองค์ได้ตรัสบอก
ปัญหานั้นแล้วแก่ข้าพระองค์. ข้าพระองค์ทั้งหลายจงขอทูล
ถามปัญหาข้ออื่น. ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้น.
ธีรชนทั้งหลายย่อมข้ามซึ่งโอฆะ ชาติ ชรา โสกะ และ
ปริเทวะได้อย่างไรหนอ? พระองค์เป็นพระมุนี ขอทรงโปรด
แก้ปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยดี. แท้จริง ธรรมนั้น
อันพระองค์ทรงทราบแล้ว.

[๑๖๖] (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรเมตตคู)

เราจักบอกธรรมในธรรมที่เราเห็นแล้ว อันประจักษ์แก่ตน
ที่บุคคลทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอัน
เกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในโลกแก่ท่าน.

[๑๖๗] คำว่า เราจักบอกธรรม ... แก่ท่าน ความว่า เราจักบอก ... ประกาศซึ่งพรหมจรรย์อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง และสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพาน และปฏิปทาอันให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราจักบอกธรรมแก่ท่าน. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า เมตตคู.

[๑๖๘] คำว่า ทิฏฺเฐ ธมฺเม ในอุเทศว่า "ทิฏฺเฐ ธมฺเม อนีติหํ" ดังนี้ ความว่า ในธรรมที่เราเห็น รู้ เทียบเคียง พิจารณา ให้เจริญแล้ว ปรากฏแล้ว คือ ในธรรมอันเราเห็นแล้ว ...

ปรากฏแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า เราจักบอกธรรมในธรรมที่เราเห็นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ความว่า เราจักบอกทุกข์ในทุกข์ที่เราเห็นแล้ว จักบอกสมุทัยในสมุทัยที่เราเห็นแล้ว จักบอกมรรคในมรรคที่เราเห็นแล้ว จักบอกนิโรธในนิโรธที่เราเห็นแล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า จักบอกธรรมในธรรมที่เราเห็นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ความว่า เราจักบอกธรรมที่จะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ในธรรมที่เราเห็นแล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า เราจักบอกธรรมในธรรมที่เราเห็นแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว.

คำว่า อนีติหํ ความว่า เราจักบอกซึ่งธรรมอันประจักษ์แก่ตน ที่เรารู้เฉพาะด้วยตนเอง โดยไม่บอกว่ากล่าวกันมาอย่างนี้ ไม่บอกตามที่ได้ยินกันมา ไม่บอกตามลำดับสืบๆ กันมา ไม่บอกโดยการอ้างตำรา ไม่บอกตามที่นึกเดาเอาเอง ไม่บอกตามที่คาดคะเนเอาเอง ไม่บอกโดยความตรึกตามอาการ ไม่บอกโดยความชอบใจว่าต้องกับลัทธิของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้วอันประจักษ์แก่ตน.

[๑๖๙] คำว่า ยํ วิทิตฺวา สโต จรํ ความว่า กระทำให้รู้แจ้ง คือ เทียบเคียง พิจารณาให้เจริญ ทำให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้รู้ ... ทำให้แจ่มแจ้งว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า สโต ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเป็นเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ บุคคลนั้นเรียกว่า มีสติ.

คำว่า จรํ คือ เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถเป็นไป รักษาบำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้ธรรมใดแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป.

[๑๗๐] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า วิสัตติกา. ตัณหาอันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในอุเทศว่า "ตเร โลเก วิสตฺติกํ"

ชื่อว่า วิสัตติกา ในคำว่า วิสตฺติกา เพราะอรรถว่ากระไร? เพราะอรรถว่า แผ่ไป เพราะอรรถว่า กว้างขวาง เพราะอรรถว่า ซ่านไป เพราะอรรถว่า ครอบงำ เพราะอรรถว่า นำไปผิด เพราะอรรถว่า ให้กล่าวผิด เพราะอรรถว่า มีรากเป็นพิษ เพราะอรรถว่า มีผลเป็นพิษ เพราะอรรถว่า มีการบริโภคเป็นพิษ.

อนึ่ง ตัณหานั้นกว้างขวาง ซ่านไป แผ่ซ่านไปใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกุล คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีตกาล อนาคตกาล ปัจจุบันกาล ธรรม คือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมที่รู้แจ้ง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิสัตติกา.

คำว่า โลก คือในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก.

คำว่า ตเร โลเก วิสตฺติกํ ความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีสติ พึงข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วง ซึ่งตัณหาอันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงข้ามตัณหาอันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในโลก.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เราจักบอกธรรมในธรรมที่เราเห็นแล้ว อันประจักษ์แก่ตน
ที่บุคคลทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอัน
เกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในโลก แก่ท่าน.

[๑๗๑] ข้าแต่พระองค์ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์ชอบใจ
พระดำรัสของพระองค์นั้น และธรรมอันสูงสุดที่บุคคลทราบ
แล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอันเกาะเกี่ยวใน
อารมณ์ต่างๆ ในโลกได้.

[๑๗๒] คำว่า ตํ ในอุเทศว่า "ตญฺจาหํ อภินนฺทามิ" ความว่า ซึ่งพระดำรัส คือ ทางแห่งถ้อยคำ เทศนา อนุสนธิ ของพระองค์.

คำว่า อภินนฺทามิ คือ ข้าพระองค์ย่อมยินดี ชอบใจ เบิกบาน อนุโมทนา ปรารถนา พอใจ ขอ ประสงค์ รักใคร่ ติดใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ย่อมชอบใจพระดำรัสของพระองค์นั้น.

[๑๗๓] คำว่า มเหสี ในอุเทศว่า มเหสี ธมฺมมุตฺตมํ ดังนี้ ความว่า ชื่อว่า มเหสี เพราะอรรถว่ากระไร? ชื่อว่า มเหสี เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหาซึ่งศีลขันธ์ใหญ่ ซึ่งสมาธิขันธ์ใหญ่ ซึ่งปัญญาขันธ์ใหญ่ ซึ่งวิมุตติขันธ์ใหญ่ ซึ่งวิมุตติญาณทัสสนขันธ์ใหญ่ ชื่อว่า มเหสี เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหาแล้วซึ่งความทำลายกองมืดใหญ่ ซึ่งความทำลายวิปลาสใหญ่ ซึ่งความถอนลูกศรคือตัณหาใหญ่ ซึ่งความตัดความสืบต่อทิฏฐิใหญ่ ซึ่งความให้มานะเป็นเช่นธงใหญ่ตกไป ซึ่งความระงับอภิสังขารใหญ่ ซึ่งความสละโอฆะใหญ่ ซึ่งความปลงภาระใหญ่ ซึ่งความตัดสังสารวัฏใหญ่ ซึ่งการให้ความเร่าร้อนใหญ่ดับไป ซึ่งความสงบระงับความเดือดร้อนใหญ่ ซึ่งความยกขึ้นซึ่งธรรมเป็นดังว่าธงใหญ่ ซึ่งสติปัฏฐานใหญ่ ซึ่งสัมมัปปธานใหญ่ ซึ่งอิทธิบาทใหญ่ ซึ่งอินทรีย์ใหญ่ ซึ่งพละใหญ่ ซึ่งโพชฌงค์ใหญ่ ซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ใหญ่ ซึ่งอมตนิพพานเป็นปรมัตถ์ใหญ่.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคชื่อว่า มเหสี เพราะอรรถว่า อันสัตว์ทั้งหลายผู้มีศักดิ์ใหญ่แสวงหา เสาะหา สืบหาว่า พระพุทธเจ้าประทับ ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคผู้เป็นเทวดาล่วงเทวดาประทับ ณ ที่ไหน พระนราศภประทับ ณ ที่ไหน.

อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอกตัณหา ความดับตัณหา ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า เป็นธรรมอุดม ในคำว่า ธมฺมมุตฺตมํ.

คำว่า อุตฺตมํ คือ ธรรมอันเลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน สูงสุด อย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ... ซึ่งธรรมอุดม.

[๑๗๔] คำว่า ยํ วิทิตฺวา สโต จรํ ความว่า ทำให้ทราบ คือ เทียบเคียง พิจารณาให้เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว คือ ทำให้ทราบ ... ทำให้แจ่มแจ้งแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า สโต ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเป็นเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ บุคคลนั้นท่านกล่าวว่า เป็นผู้มีสติ.

คำว่า จรํ คือ เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ... เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้แจ้งแล้วเป็นผู้มีสติเที่ยวไป.

[๑๗๕] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า วิสัตติกาตัณหาอันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในอุเทศว่า "ตเร โลเก วิสตฺติกํ"

วิสัตติกา ในบทว่า วิสตฺติกา เพราะอรรถว่ากระไร? ฯลฯ ซ่านไป แผ่ซ่านไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ฯลฯ ธรรม คือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมที่รู้แจ้ง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิสัตติกา.

คำว่า โลเก คือ ในอบายโลก ฯลฯ อายตนโลก.

คำว่า ตเร โลเก วิสตฺติกํ ความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีสติ พึงข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งตัณหา อันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงข้ามตัณหาอันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ในโลก.

เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์ชอบใจ
พระดำรัสของพระองค์นั้น และธรรมอันสูงสุดที่บุคคล
ทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอันเกาะเกี่ยว
ในอารมณ์ต่างๆ ในโลกได้.

[๑๗๖] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรเมตตคู) ท่านย่อมรู้ธรรม
อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง ชั้นต่ำ และชั้นกลาง
ส่วนกว้าง ท่านจงบรรเทาความยินดี ความพัวพัน และ
วิญญาณในธรรมเหล่านั้นเสีย ไม่พึงตั้งอยู่ในภพ.

[๑๗๗] คำว่า ท่านย่อมรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ความว่า ท่านย่อมรู้ คือ รู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอดซึ่งธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านย่อมรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้น โดยชื่อว่า เมตตคู. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรเมตตคู.

[๑๗๘] พระผู้มีพระภาคตรัสอนาคตว่า ชั้นสูง ในอุเทศว่า "อุทธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ" ดังนี้. ตรัสอดีตว่า ชั้นต่ำ. ตรัสปัจจุบันว่า ชั้นกลาง ส่วนกว้าง. ตรัสเทวโลกว่า ชั้นสูง. ตรัสนิรยโลกว่า ชั้นต่ำ. ตรัสมนุษยโลกว่า ชั้นกลาง ส่วนกว้าง. ตรัสกุศลธรรมว่า ชั้นสูง. ตรัสอกุศลธรรมว่า ชั้นต่ำ. ตรัสอพยากตธรรมว่า ชั้นกลาง ส่วนกว้าง. ตรัสอรูปธาตุว่า ชั้นสูง ตรัสกามธาตุว่า ชั้นต่ำ. ตรัสรูปธาตุว่า ชั้นกลาง ส่วนกว้าง. ตรัสสุขเวทนาว่า ชั้นสูง. ตรัสทุกขเวทนาว่า ชั้นต่ำ. ตรัสอทุกขมสุขเวทนาว่า ชั้นกลาง ส่วนกว้าง. ตรัสส่วนเบื้องบนตลอดถึงพื้นเท้าว่า ชั้นสูง. ตรัสส่วนเบื้องต่ำตลอดถึงปลายผมว่า ชั้นต่ำ. ตรัสส่วนกลางว่า ชั้นกลาง ส่วนกว้าง. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชั้นสูง ชั้นต่ำ และชั้นกลาง ส่วนกว้าง.

[๑๗๙] คำว่า เอเตสุ ในอุเทศว่า "เอเตสุ นนฺทิญฺจ นิเวสนญฺจ ปนุชฺช วิญฺญาณํ ภเว น ติฏฺเฐ" ดังนี้ ความว่า ในธรรมทั้งหลายที่เราบอกแล้ว ... ประกาศแล้ว ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่าความยินดี.

ความพัวพันในบทว่า นิเวสนํ มี ๒ อย่าง คือ ความพัวพันด้วยตัณหา ๑ ความพัวพันด้วยทิฏฐิ ๑. ความพัวพันด้วยตัณหาเป็นไฉน? ความถือว่าของเราอันทำให้เป็นแดน ... ด้วยส่วนตัณหาเท่าใด ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความพัวพันด้วยตัณหา. ความพัวพันด้วยทิฏฐิเป็นไฉน? สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความพัวพันด้วยทิฏฐิ.

คำว่า ปนุชฺช วิญฺญาณํ ความว่า วิญญาณอันสหรคตด้วยปุญญาภิสังขาร วิญญาณอันสหรคตด้วยอปุญญาภิสังขาร วิญญาณอันสหรคตด้วยอเนญชาภิสังขาร. ท่านจงบรรเทา คือ จงสลัด จงถอน จงถอนทิ้ง จงละ จงทำให้ไกล จงทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความยินดี ความพัวพัน และวิญญาณอันสหรคตด้วยอภิสังขารในธรรมเหล่านี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านจงบรรเทาความยินดี ความพัวพัน และวิญญาณในธรรมเหล่านี้.

ภพมี ๒ คือ กรรมภพ ๑ ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ ๑ ชื่อว่าภพในอุเทศว่า "ภเวน น ติฏฺเฐ". กรรมภพเป็นไฉน? ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร นี้เป็นกรรมภพ. ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิเป็นไฉน? รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีในปฏิสนธิ นี้เป็นภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ.

คำว่า ภเว น ติฏฺเฐ ความว่า เมื่อละขาด บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความยินดี ความพัวพัน วิญญาณอันสหรคตด้วยอภิสังขาร กรรมภพ และภพใหม่อันมีใน

ปฏิสนธิ ไม่พึงตั้งอยู่ในกรรมภพ ไม่พึงดำรงอยู่ ไม่พึงประดิษฐานอยู่ในภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านจงบรรเทา ... วิญญาณไม่พึงตั้งอยู่ในภพ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า

ท่านย่อมรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง ชั้นต่ำ
และชั้นกลางส่วนกว้าง. ท่านจงบรรเทาความยินดี ความพัวพัน
และวิญญาณในธรรมเหล่านั้นเสีย ไม่พึงตั้งอยู่ในภพ.

[๑๘๐] ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ มีสติ ไม่ประมาท มีความรู้แจ้ง
ละความยึดถือว่าเป็นของเราแล้ว เที่ยวไป พึงละชาติ ชรา
ความโศกและความรำพันอันเป็นทุกข์ในอัตภาพนี้เสียทีเดียว.

[๑๘๑] คำว่า เอวํวิหารี ในอุเทศว่า "เอวํวิหารี สโต อปฺปมตฺโต" ดังนี้ ความว่า ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความยินดี ความพัวพัน วิญญาณอันสหรคตด้วยอภิสังขาร กรรมภพ และภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีปกติอยู่อย่างนี้.

คำว่า สโต ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ ภิกษุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นผู้มีสติ.

คำว่า อปฺปมตฺโต ความว่า ภิกษุเป็นผู้ทำด้วยความเต็มใจ คือ ทำเนืองๆ ทำไม่หยุด มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน ไม่ปลงฉันทะ ไม่ทอดธุระ ไม่ประมาทในกุศลธรรม คือ ความพอใจ ความพยายาม ความหมั่น ความเป็นผู้มีความหมั่น ความไม่ถอยหลัง สติ สัมปชัญญะ ความเพียรให้กิเลสร้อนทั่ว ความเพียรชอบ ความตั้งใจ ความประกอบเนืองๆ ใด ในกุศลธรรมนั้นว่า เมื่อไร เราพึงบำเพ็ญศีลขันธ์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์ศีลขันธ์ที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในกุศลธรรมนั้น ... เมื่อไร เราพึงบำเพ็ญสมาธิขันธ์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์สมาธิขันธ์ที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในกุศลธรรมนั้น ... เมื่อไร เราพึงบำเพ็ญปัญญาขันธ์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์ปัญญาขันธ์ที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในกุศลธรรมนั้น ... เมื่อไร เราพึงบำเพ็ญวิมุตติขันธ์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์วิมุตติขันธ์ที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในกุศลธรรมนั้น ... เมื่อไร เราพึงบำเพ็ญวิมุตติญาณทัสสนขันธ์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในกุศลธรรมนั้น. ความพอใจเป็นต้นนั้น ชื่อว่าความไม่ประมาทในกุศลธรรม ความพอใจ ความพยายาม ... ความตั้งใจ

ความประกอบเนืองๆ ใดในกุศลธรรมนั้นว่า เมื่อไรเราพึงกำหนดรู้ทุกข์ที่ยังไม่กำหนดรู้ เราพึงละกิเลสทั้งหลายที่ยังไม่ได้ละ เราพึงเจริญมรรคที่ยังไม่เจริญ หรือเราพึงทำให้แจ้งซึ่งนิโรธที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ความพอใจเป็นต้นนั้น ชื่อว่าความไม่ประมาทในกุศลธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ เป็นผู้มีสติไม่ประมาท.

[๑๘๒] ภิกษุเป็นกัลยาณปุถุชนก็ดี ภิกษุเป็นพระเสขะก็ดี ชื่อว่า ภิกษุ ในอุเทศว่า "ภิกฺขุ จรํ หิตฺวา มมายิตานิ" ดังนี้.

คำว่า จรํ ความว่า เที่ยวไป คือ เที่ยวไปทั่ว ... เยียวยา.

ความยึดถือว่าของเรามี ๒ อย่าง คือ ความยึดถือว่าของเรา ด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความยึดถือว่าของเราด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความยึดถือว่าของเราด้วยอำนาจตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความยึดถือว่าของเราด้วยอำนาจทิฏฐิ ชื่อว่าความยึดถือว่าของเรา. ละความยึดถือว่าของเราด้วยอำนาจตัณหา สละคืนความยึดถือว่าของเราด้วยอำนาจทิฏฐิ ละ สละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุดให้ถึงความไม่มีซึ่งความยึดถือว่าของเราทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ ... ละแล้วซึ่งความยึดถือว่าของเราทั้งหลายเที่ยวไป.

[๑๘๓] ความเกิด ความเกิดพร้อม ... ความได้เฉพาะซึ่งอายตนะทั้งหลายในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์เหล่านั้นๆ ชื่อว่าชาติ ในอุเทศว่า "ชาติชฺชรํ โสกปริทฺเทวญฺจ อิเมว วิทฺวา ปชฺชเหยฺย ทุกขํ" ดังนี้. ความแก่ ความเสื่อม ... ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าชรา. ความโศก กิริยาที่โศก ... หรือของคนที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า ชื่อว่าความโศก. ความร้องไห้ ความรำพัน ... หรือของคนที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า ชื่อว่า ปริเทวะ.

คำว่า อิธ ความว่า ในทิฏฐินี้ ฯลฯ ในมนุษยโลกนี้.

คำว่า วิทฺวา ความว่า ผู้รู้แจ้ง คือถือความรู้แจ้ง มีญาณ มีความแจ่มแจ้ง เป็นนักปราชญ์. ชาติทุกข์ ฯลฯ ทุกข์คือโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ชื่อว่าทุกข์.

คำว่า ชาติชฺชรํ โสกปริทฺเทวญฺจ อิเธว วิทฺวา ปชฺชเหยฺย ทุกฺขํ ความว่า ผู้รู้แจ้ง คือ ถึงความรู้แจ้ง มีญาณ มีความแจ่มแจ้ง เป็นปราชญ์ พึงละ คือ พึงบรรเทา ทำให้สิ้นสุดให้ถึงความไม่มีซึ่งชาติ ชรา ความโศก และความร่ำไรในอัตภาพนี้เทียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า

ผู้รู้แจ้งพึงละชาติ ชรา ความโศก และความร่ำไรอันเป็นทุกข์ในอัตภาพนี้เทียว. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ มีสติ ไม่ประมาท มีความรู้แจ้ง
ละความยึดถือว่าเป็นของเรา แล้วเที่ยวไป พึงละชาติ ชรา
ความโศกและความรำพันอันเป็นทุกข์ในอัตภาพนี้เสียทีเดียว.

[๑๘๔] ข้าแต่พระโคดม ข้าพระองค์ชอบใจพระดำรัส ของพระองค์
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ที่ตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมไม่มีอุปธิ.
พระผู้มีพระภาคทรงละทุกข์ได้แล้วเป็นแน่.จริงอย่างนั้น ธรรม
นั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้ว.

[๑๘๕] คำว่า เอตํ ในอุเทศว่า "เอตาภินนฺทามิ วโจ มเหสิโน" ดังนี้ ความว่า ถ้อยคำ ทางถ้อยคำ เทศนา อนุสนธิของพระองค์.

คำว่า อภินนฺทามิ ความว่า ย่อมยินดี คือ ชอบใจ เบิกบาน อนุโมทนา ปรารถนา พอใจ ขอประสงค์ รักใคร่ ติดใจ.

คำว่า มเหสิโน ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหาศีลขันธ์ใหญ่ ฯลฯ พระนราศภประทับที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ชอบใจพระดำรัสของพระองค์ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่.

[๑๘๖] คำว่า สุกิตฺติตํ ในอุเทศว่า "สุกิตฺติตํ โคตม นูปธีกํ" ดังนี้ ความว่า อันพระองค์ตรัสแล้ว คือ ตรัสบอก ... ทรงประกาศแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตรัสดีแล้ว.

กิเลสทั้งหลายก็ดี ขันธ์ก็ดี อภิสังขารก็ดี ท่านกล่าวว่า อุปธิ ในอุเทศว่า "โคตม นูปธีกํ" เป็นธรรมที่ละอุปธิ คือ เป็นที่สงบอุปธิ ที่สละคืนอุปธิ ที่ระงับอุปธิ อมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระโคตม ... ตรัสดีแล้ว เป็นธรรมไม่มีอุปธิ.

[๑๘๗] คำว่า อทฺธา ในอุเทศว่า "อทฺธา หิ ภควา ปหาสิ ทุกฺขํ" ดังนี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยส่วนเดียว เป็นเครื่องกล่าวโดยไม่มีความสงสัย เป็นเครื่องกล่าวโดยไม่มีความเคลือบแคลง เป็นเครื่องกล่าวโดยไม่เป็นสองแง่ เป็นเครื่องกล่าวแน่นอน เป็นเครื่องกล่าวไม่ผิด คำว่า อทฺธา นี้ เป็นเครื่องกล่าวแน่แท้. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภวคา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า ปหาสิ ทุกขํ ความว่า พระองค์ทรงละ คือ ทรงละขาด ทรงบรรเทา ทรงทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งชาติทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์คือความโศก ความรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคทรงละทุกข์ได้แล้วเป็นแน่.

[๑๘๘] คำว่า จริงอย่างนั้น ธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้ว ความว่า จริงอย่างนั้น ธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบ คือ ทรงรู้ ทรงเทียบเคียง ทรงพิจารณา ทรงให้แจ่มแจ้งปรากฏแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จริงอย่างนั้น ธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้ว. เพราะฉะนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระโคตม ข้าพระองค์ชอบใจพระดำรัสของพระองค์
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ที่ตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมไม่มี
อุปธิ. พระผู้มีพระภาคทรงละทุกข์ได้แล้วเป็นแน่. จริง
อย่างนั้น ธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้ว.

[๑๘๙] พระองค์เป็นพระมุนีตรัสสอนชนเหล่าใดบ่อยๆ ก็ชนแม้
เหล่านั้นพึงละทุกข์ได้เป็นแน่. ข้าพระองค์มาพบแล้วซึ่ง
พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐ จักขอนมัสการพระองค์. ขอ
พระผู้มีพระภาคพึงตรัสสอนข้าพระองค์บ่อยๆ บ้าง.

[๑๙๐] คำว่า เต จาปิ ในอุเทศว่า "เต จาปิ นูน ปชเหยฺยุํ ทุกฺขํ" ดังนี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร์ คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา มนุษย์ พึงละได้.

คำว่า ทุกฺขํ ความว่า พึงลง คือ พึงบรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งชาติทุกข์ ... ความคับแค้นใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ก็แม้ชนเหล่านั้นพึงละทุกข์ได้เป็นแน่.

[๑๙๑] คำว่า เย ในอุเทศว่า "เย ตฺวํ มุนี อฏฺฐิตํ โอวเทยฺย" ดังนี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร์ คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา มนุษย์ เมตตคูพราหมณ์ย่อมกล่าวกับพระผู้มีพระภาคว่า ตฺวํ.

ญาณ เรียกว่า โมนะ ในคำว่า มุนี ฯลฯ บุคคลนั้นล่วงแล้วซึ่งราคาทิธรรมเป็นเครื่องข้อง และตัณหาเป็นดังว่าข่าย ย่อมเป็นมุนี.

คำว่า อฏฺฐิตํ โอวเทยฺย ความว่า ตรัสสอนโดยเอื้อเฟื้อ คือ ตรัสสอนเนืองๆ ตรัสสอน พร่ำสอนบ่อยๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์เป็นพระมุนี ตรัสสอนชนเหล่าใด บ่อยๆ.

[๑๘๒] เมตตคูพราหมณ์กล่าวกับพระผู้มีพระภาคว่า ตํ ในอุเทศว่า ตนฺตํ นมสฺสามิ สเมจฺจ นาค.

คำว่า นมสฺสามิ ความว่า ข้าพระองค์ขอนมัสการ คือ ขอ สักการะ เคารพ นับถือ บูชาด้วยกาย ด้วยจิต ด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นไปตามประโยชน์ หรือด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.

คำว่า สเมจฺจ ความว่า ข้าพระองค์มาพบ คือ มาประสบ มาหา มาเฝ้าแล้ว ขอนมัสการพระองค์เฉพาะพระพักตร์.

คำว่า นาค ความว่า ผู้ไม่มีความชั่ว, พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทำความชั่ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค. ไม่เสด็จไปสู่ความชั่ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค. ไม่เสด็จมาสู่ความชั่ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค.

พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทำความชั่วอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค. อกุศลธรรมทั้งปวงอันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไป ท่านกล่าวว่าความชั่ว.

บุคคลไม่ทำความชั่วน้อยหนึ่งในโลก สลัดแล้วซึ่งกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ทั้งปวง ซึ่งเครื่องผูกทั้งหลาย เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องในที่ทั้งปวง. บุคคลนั้นท่านกล่าวว่าเป็นนาค ผู้คงที่ มีจิตอย่างนั้น.

พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทำความชั่วอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค.

พระผู้มีพระภาคไม่เสด็จไปอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค? พระผู้มีพระภาคไม่เสด็จไปสู่ฉันทาคติ ไม่เสด็จไปสู่โทสาคติ ไม่เสด็จไปสู่โมหาคติ ไม่เสด็จไปสู่ภยาคติ. พระองค์ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจราคะ ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจโทสะ ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจโมหะ ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจทิฏฐิ ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจมานะ ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจอุทธัจจะ ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจวิจิกิจฉา ไม่เสด็จไปด้วยอำนาจอนุสัย ไม่ดำเนิน ไม่เสด็จออก ไม่ถูก

พัดไป ไม่ถูกนำไป ไม่ถูกเคลื่อนไปด้วยธรรมอันเป็นพวก พระผู้มีพระภาคไม่เสด็จไปอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค.

พระผู้มีพระภาคไม่เสด็จมาอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค? พระผู้มีพระภาคไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสทั้งหลาย ที่พระองค์ทรงละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค ... ด้วยสกทาคามิมรรค ... ด้วยอนาคามิมรรค ... ด้วยอรหัตมรรค. พระผู้มีพระภาคไม่เสด็จมาอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มาพบพระผู้มีพระภาคผู้เป็นนาค จึงขอนมัสการพระองค์.

[๑๙๓] คำว่า อปฺเปว มํ ภควา อฏฺฐิติ โอวเทยฺย ความว่า ขอพระผู้มีพระภาคพึงตรัสสอนข้าพระองค์บ่อยๆ คือ โปรดตรัสสอนโดยเอื้อเฟื้อ ตรัสสอนเนืองๆ ตรัสสอนพร่ำสอนบ่อยๆ บ้าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระผู้มีพระภาคพึงตรัสสอนข้าพระองค์บ่อยๆ บ้าง. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

พระองค์เป็นพระมุนี ตรัสสอนชนเหล่าใดบ่อยๆ ก็ชน
แม้เหล่านั้นพึงละทุกข์ได้เป็นแน่. ข้าพระองค์มาพบแล้ว
ซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐ จักขอนมัสการพระองค์.
ขอพระผู้มีพระภาคพึงตรัสสอนข้าพระองค์บ่อยๆ บ้าง.

[๑๙๔] บุคคลพึงรู้จักผู้ใดว่าเป็นพราหมณ์ ผู้ถึงเวท ไม่มีกิเลสเครื่อง
กังวล ไม่ข้องเกี่ยวในกามภพ ผู้นั้นข้ามได้แล้วซึ่งโอฆะนี้
โดยแท้ และเป็นผู้ข้ามถึงฝั่ง ไม่มีเสาเขื่อน ไม่มีความ
สงสัย.

[๑๙๕] คำว่า พฺราหฺมณํ ในอุเทศว่า ยํ พฺราหฺมณํ เวทคุํ อภิชญฺญา ความว่า ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะเป็นผู้ลอยเสียแล้วซึ่งธรรม ๗ ประการ. เป็นผู้ลอยสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ. เป็นผู้ลอยอกุศลบาปธรรมอันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไป.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรสภิยะ) พระผู้มีพระภาค
ลอยเสียแล้วซึ่งธรรมอันลามกทั้งปวง ปราศจากมลทิน มีจิต

ตั้งมั่นดี มีจิตคงที่ ล่วงแล้วซึ่งสงสาร เป็นผู้บริบูรณ์.

พระผู้มีพระภาคนั้นอันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัย เป็นผู้คงที่

บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้ประเสริฐ.

ญาณในมรรค ๔ ตรัสว่าเวท ในคำว่า เวทคุ ฯลฯ พราหมณ์นั้นเป็นเวทคู เพราะล่วงเสียซึ่งเวททั้งปวง.

คำว่า อภิชญฺญา ความว่า พึงรู้จัก คือ พึงรู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงรู้จักผู้ใดว่าเป็นพราหมณ์ผู้ถึงเวท.

[๑๘๖] คำว่า อกิญฺจนํ ในอุเทศว่า อกิญฺจนํ กามภเว อสตฺตํ ดังนี้ ความว่า เครื่องกังวล คือ ราคะ เครื่องกังวล คือ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต. เครื่องกังวลเหล่านี้อันผู้ใดละขาดแล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ ผู้นั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล.

โดยอุทานว่า กาม กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้ตรัสว่า วัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้ตรัสว่า กิเลสกาม.

ชื่อว่าภพ คือ ภพ ๒ อย่าง. คือ กรรมภพ ๑ ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ.

คำว่า อกิญฺจนํ กามภเว อสตฺตํ ความว่า ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ข้องเกี่ยว คือ ไม่ข้องแวะ ไม่เกาะเกี่ยว ไม่พัวพัน ในกามภพ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ข้องเกี่ยวในกามภพ.

[๑๘๗] คำว่า อทฺธา ในอุเทศว่า อทฺธา หิ โส โอฆมิมํ อตาริ ดังนี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยส่วนเดียว ฯลฯ คำว่า อทฺธา นี้เป็นเครื่องกล่าวแน่แท้. คำว่า โอฆํ คือ กามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ. คำว่า อตาริ ความว่า ข้ามแล้ว คือ ข้ามขึ้นแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ก้าวล่วงแล้ว เป็นไปล่วงแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้นั้นได้ข้ามแล้วซึ่งโอฆะนี้โดยแท้.

[๑๘๘] คำว่า ติณฺโณ ในอุเทศว่า "ติณฺโณ จ ปารํ อขิโล อกงฺโข" ดังนี้ ความว่า ผู้นั้นข้ามได้แล้ว คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ล่วงพ้นแล้ว เป็นไปล่วงแล้ว ซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ มีความอยู่จบแล้ว มีจรณะอันประพฤติแล้ว มีทางไกลอันถึงแล้ว

มีทิศอันถึงแล้ว มีที่สุดอันถึงแล้ว มีพรหมจรรย์อันรักษาแล้ว ถึงแล้วซึ่งทิฏฐิอันอุดม มีมรรคอันเจริญแล้ว มีกิเลสอันละแล้ว มีอกุปปธรรมอันแทงตลอดแล้ว มีนิโรธอันทำให้แจ้งแล้ว. ผู้นั้นกำหนดรู้ทุกข์แล้ว ละสมุทัยแล้ว เจริญมรรคแล้ว ทำนิโรธให้แจ่มแจ้งแล้ว รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งแล้ว กำหนดรู้ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้แล้ว ละซึ่งธรรมที่ควรละแล้ว เจริญซึ่งธรรมที่ที่ควรเจริญแล้ว ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งแล้ว. ผู้นั้นมีอวิชชาเพียงดังกลอนอันถอดออกแล้ว มีชาติสงสารเพียงดังคูอันกลบแล้ว มีตัณหาเพียงดังเสาระเนียดอันถอนขึ้นแล้ว ไม่มีลิ่มสลัก เป็นผู้ไกลจากกิเลสดังข้าศึก มีอัสมิมานะดังว่าธงล้มไปแล้ว มีภาระปลงเสียแล้ว เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้อง ละนิวรณ์มีองค์ ๕ เสียแล้ว ประกอบด้วยอุเบกขามีองค์ ๖ มีสติเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก มีธรรมเป็นที่พึ่งพิง ๔ มีทิฏฐิสัจจะเฉพาะอย่างหนึ่งๆ บรรเทาเสียแล้ว มีความแสวงหาอันประเสริฐบริบูรณ์โดยชอบ มีความดำริไม่ขุ่นมัว มีกายสังขารระงับแล้ว มีจิตพ้นวิเศษดีแล้ว มีปัญญาพ้นวิเศษดีแล้ว เป็นผู้บริบูรณ์ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว เป็นบุรุษอุดมเป็นบุรุษประเสริฐ เป็นผู้ถึงอรหันตผลอันประเสริฐ.

ผู้นั้นย่อมไม่ก่อ ไม่ทำลาย ทำลายเสร็จแล้วดำรงอยู่ ไม่ต้องละ ไม่ต้องยึดถือ ละเสร็จแล้วดำรงอยู่ ย่อมไม่เย็บ ไม่ยก ตัดเสร็จแล้วดำรงอยู่ ไม่ต้องกำจัด ไม่ต้องก่อ ก่อเสร็จแล้วดำรงอยู่ ชื่อว่าดำรงอยู่แล้ว เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ อันเป็นของพระอเสขะ ยังอริยสัจทั้งปวงให้ถึงเฉพาะแล้วดำรงอยู่ ล่วงเสียอย่างนี้แล้วดำรงอยู่ ดับไฟกิเลสแล้วดำรงอยู่ ดำรงอยู่ในความเป็นผู้ไม่วนเวียนยึดถือความชนะเสร็จแล้วดำรงอยู่ ดำรงอยู่ในความส้องเสพวิมุติ ดำรงอยู่ในเมตตา กรุณามุทิตา อุเบกขาอันบริสุทธิ์ ดำรงอยู่ในความบริสุทธิ์ส่วนเดียว ดำรงอยู่ในความเป็นผู้ไม่มีกัมมัญญะ (ตัณหา ทิฏฐิ มานะ) ดำรงอยู่เพราะความเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว ดำรงอยู่เพราะความเป็นผู้มีจิตสงบ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งขันธ์ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งธาตุ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งอายตนะ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งคติ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งอุปบัติ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งปฏิสนธิ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งภพ ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งสังขาร ดำรงอยู่ในที่สุดแห่งวัฏฏะ ดำรงอยู่ในภพอันมีในที่สุด ดำรงอยู่ในอัตภาพอันมีในที่สุด เป็นพระอรหันต์ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด.

พระขีณาสพนั้น มีภพนี้เป็นครั้งหลัง มีอัตภาพนี้และมีสงสาร
คือ ชาติ ชราและมรณะเป็นครั้งสุดท้าย ไม่มีภพใหม่.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว.

อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอกตัณหา ความดับตัณหา ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ตรัสว่าฝั่ง ในบทว่า ปารํ ดังนี้. ผู้นั้นถึงแล้วซึ่งฝั่ง คือ บรรลุถึงฝั่ง ไปสู่ส่วนสุด ถึงส่วนสุด ไปสู่ที่สุด ถึงที่สุด ไปสู่ส่วนสุดรอบ ถึงส่วนสุดรอบ ไปสู่ที่จบ ถึงที่จบ ไปสู่ที่ต้านทาน ถึงที่ต้านทาน ไปสู่ที่เร้น ถึงที่เร้น ไปสู่ที่พึ่ง ถึงที่พึ่ง ไปสู่ที่ไม่มีภัย ถึงที่ไม่มีภัย ไปสู่ที่ไม่เคลื่อน ถึงที่ไม่เคลื่อน ไปสู่อมตะ ถึงอมตะ ไปสู่นิพพาน ถึงนิพพาน. ผู้นั้นมีพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องอยู่ อยู่จบแล้ว มีจรณะประพฤติแล้ว ฯลฯ ไม่มีสงสาร คือ ชาติ ชราและมรณะ ไม่มีภพใหม่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว ถึงฝั่ง.

คำว่า ไม่มีเสาเขื่อน คือ ราคะเป็นเสาเขื่อน โทสะเป็นเสาเขื่อน โมหะเป็นเสาเขื่อน ความโกรธเป็นเสาเขื่อน ความผูกโกรธเป็นเสาเขื่อน ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวงเป็นเสาเขื่อน. ผู้ใดละเสาเขื่อนเหล่านี้แล้ว ตัดขาด สงบ ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ ผู้นั้นตรัสว่า เป็นผู้ไม่มีเสาเขื่อน.

คำว่าผู้ไม่มีความสงสัย คือ ความสงสัยในทุกข์ ความสงสัยในทุกขสมุทัย ความสงสัยในทุกขนิโรธ ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความสงสัยในเงื่อนเบื้องต้น ความสงสัยในเงื่อนเบื้องปลาย ความสงสัยในปฏิจจสมุปันนธรรม คือ ความเป็นปัจจัยแห่งสงขาราทิธรรมนี้ ความสงสัย กิริยาที่สงสัย ความเป็นผู้สงสัย ความเคลือบแคลง ความไม่ตกลง ความเป็นสองแง่ ความเป็นสองทาง ความลังเล ความไม่ถือเอาโดยส่วนเดียว ความระแวง ความระแวงรอบ ความตัดสินไม่ลง ความมีจิตครั่นคร้าม ความมีใจสนเท่ห์ เห็นปานนี้. ผู้ใดละความสงสัยเหล่านี้ ... เผาเสียแล้วด้วยไฟ คือ ญาณ ผู้นั้นตรัสว่า เป็นผู้ไม่มีความสงสัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว ถึงฝั่ง ไม่มีเสาเขื่อน ไม่มีความสงสัย. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

บุคคลพึงรู้จักผู้ใดว่า เป็นพราหมณ์ ผู้ถึงเวท ไม่มีกิเลสเครื่อง
กังวล ไม่ข้องเกี่ยวในกามภพ ผู้นั้นได้ข้ามแล้วซึ่งโอฆะนี้
โดยแท้ และเป็นผู้ข้ามถึงฝั่ง ไม่มีเสาเขื่อน ไม่มีความ
สงสัย.

[๑๙๙] นรชนใดในศาสนานี้ มีความรู้ เป็นเวทคู สลัดแล้วซึ่ง
บาปธรรมเป็นเครื่องข้องนี้ ในภพน้อยและภพใหญ่ นรชน
นั้นเป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง. เรา
กล่าวว่า นรชนนั้นได้ข้ามแล้วซึ่งชาติและชรา.

[๒๐๐] คำว่า วิทฺวา ในอุเทศว่า "วิทฺวา จ โย เวทคู นโร อิธ" ดังนี้ ความว่า ไปแล้วในวิชชา มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส.

คำว่า โย ความว่า ฯลฯ มนุษย์ใด คือ เช่นใด.

ญาณในมรรค ๔ ตรัสว่าเวท ในบทว่า เวทคู นรชน นั้น ชื่อว่าเป็นเวทคู เพราะล่วงเสียซึ่งเวททั้งปวง.

คำว่า นโร ได้แก่ สัตว์ นระ มาณพ ผู้อันเขาเลี้ยง บุคคล ผู้เป็นอยู่ ผู้ถึงชาติ สัตว์เกิด ผู้ถึงความเป็นใหญ่ ชนผู้เกิดแต่พระมนู.

คำว่า อิธ คือ ในทิฏฐินี้ ฯลฯ ในมนุษยโลกนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนใดในศาสนานี้ มีความรู้ เป็นเวทคู.

[๒๐๑] คำว่า ภวาภเว ในอุเทศว่า "ภวาภเว สงฺคมิมํ วิสชฺช" ดังนี้ ความว่า ในภพน้อยและภพใหญ่ คือ ในกรรมภพ (กรรมวัฏ) ในปุนัพภพ (วิปากวัฏ) ในกามภพ (กามธาตุ) ในกรรมภพ ในกามภพ ในปุนัพภพ ในรูปภพ ในกรรมภพ ในรูปภพ ในปุนัพภพ ในอรูปภพ ในกรรมภพ ในวิปากวัฏอันให้เกิดใหม่ในอรูปภพ ในภพบ่อยๆ ในคติบ่อยๆ ในอุปบัติบ่อยๆ ในปฏิสนธิบ่อยๆ ในความเกิดแห่งอัตภาพบ่อยๆ. บาปธรรมเป็นเครื่องข้องในบทว่า สงฺคํ มี ๗ อย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต เป็นเครื่องข้อง.

คำว่า สละแล้ว คือ สลัดแล้ว ซึ่งบาปธรรมเป็นเครื่องข้องทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า เปลื้องปล่อยบาปธรรมทั้งหลายเป็นเครื่องข้อง คือ เป็นเครื่องผูก เครื่องพัน เครื่องคล้อง เครื่องเกี่ยวข้อง เครื่องผูกพัน เครื่องพัวพัน. เปรียบเหมือนชนทั้งหลายย่อมทำความปลดปล่อยยาน คานหาม รถ เกวียน หรือล้อเลื่อน ย่อมให้เสียไป ฉันใด นรชนนั้นสละ สลัดบาปธรรมเป็นเครื่องข้องเหล่านั้น หรือปลดเปลื้องบาปธรรมทั้งหลายเป็นเครื่องข้อง

เป็นเครื่องผูกไว้ เป็นเครื่องพัน เป็นเครื่องคล้องไว้ เป็นเครื่องเกี่ยวข้อง เป็นเครื่องพัวพัน เป็นเครื่องผูกพัน ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สลัดแล้วซึ่งบาปธรรมเป็นเครื่องข้องนี้ในภพน้อยและภพใหญ่.

[๒๐๒] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า "โส วีตตณฺโห อนิโฆ นิราโส อตฺตาริ โสชาติชรนฺติ พฺรูมิ" ดังนี้ นรชนใดละตัณหานี้แล้ว ... เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ นรชนนั้นตรัสว่า เป็นผู้ปราศจากตัณหา คือ เป็นผู้สละตัณหา คายตัณหา ปล่อยตัณหา ละตัณหา สละคืนตัณหา ปราศจากราคะ สละราคะ คายราคะ ปล่อยราคะ ละราคะ สละคืนราคะ ไม่มีความหิว เป็นผู้ดับเยือกเย็นแล้ว เสวยสุขอยู่ด้วยตนอันประเสริฐ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนนั้นเป็นผู้ปราศจากตัณหา.

คำว่า อนิโฆ ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นทุกข์. นรชนใดละทุกข์เล่านี้แล้ว ... เผาเสียแล้วด้วยไฟ คือ ญาณ นรชนนั้นตรัสว่า ไม่มีทุกข์.

คำว่า ไม่มีความหวัง ความว่า ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่าความหวัง. นรชนใดละความหวัง คือ ตัณหานี้แล้ว ... เผาเสียแล้วด้วยไฟ คือ ญาณ นรชนนั้นตรัสว่า ไม่มีความหวัง.

ความเกิด ความเกิดพร้อม ... ความได้เฉพาะซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์นั้นๆ ชื่อว่าชาติ. ความแก่ ความเสื่อม ... ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายในหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์นั้นๆ ชื่อว่า ชรา. ความตาย ความจุติ ... ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ทั้งหลาย จากหมู่สัตว์นั้นๆ แห่งสัตว์นั้นๆ ชื่อว่ามรณะ. คำว่า นรชนนั้นเป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีความทุกข์ ไม่มีความหวัง เรากล่าวว่า นรชนนั้นได้ข้ามแล้ว ซึ่งชาติชรา ความว่า นรชนนั้นใดเป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง เรากล่าวบอก ... ประกาศว่า นรชนนั้นได้ข้ามแล้ว คือ ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วง ซึ่งชาติ ชรา และมรณะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนนั้นเป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง เรากล่าวว่า นรชนนั้นได้ข้ามแล้วซึ่งชาติและชรา. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

นรชนใดในศาสนานี้ มีความรู้ เป็นเวทคู สลัดแล้วซึ่งบาป
ธรรมเป็นเครื่องข้องนี้ ในภพน้อยและภพใหญ่ นรชนนั้น
เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง เรากล่าว
ว่านรชนนั้นได้ข้ามแล้วซึ่งชาติและชรา.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา เมตตคูพราหมณ์ ฯลฯ นั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาคประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ดังนี้แล.

จบ เมตตคูมาณวกปัญหานิทเทส ที่ ๔.

โธตกมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านโธตกะ

[๒๐๓] (ท่านโธตกะทูลถามว่า)

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอ
พระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. ข้าแต่พระ
องค์ผู้แสวงหาธรรมอันใหญ่ ข้าพระองค์ย่อมหวังพระวาจา
ของพระองค์. บุคคลได้ฟังพระดำรัสของพระองค์แล้ว พึง
ศึกษานิพพานเพื่อตน.

[๒๐๔] คำถามในคำว่า ปุจฺฉามิ ในอุเทศว่า "ปุจฺฉามิ ตํ ภควา พฺรูหิ เม ตํ" ดังนี้ มี ๓ อย่าง คือ อทิฏฐโชตนาปุจฺฉา ๑ ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา ๑ วิมติเฉทนาปุจฉา ๑. ฯลฯ ปุจฉา ๓ อย่างนี้ ฯลฯ ถามถึงนิพพาน.

คำว่า ปุจฺฉามิ ตํ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถาม คือ ทูลวิงวอน ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ประสาทปัญหานั้น ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า พฺรูหิ เม ตํ ความว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอก คือ โปรดบอก ... ขอทรงโปรดประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

คำว่า อิจฺจ ในอุเทศว่า "อิจฺจายสฺมา โธตโก" ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า โธตโก เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพระโธตกะทูลถามว่า.

[๒๐๕] คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้แสวงหาธรรมใหญ่ ข้าพระองค์ย่อมหวังพระวาจาของพระองค์ มีความว่า ข้าพระองค์ย่อมหวัง คือ ย่อมจำนง ปรารถนา ยินดี ประสงค์ รักใคร่ชอบใจ ซึ่งพระดำรัส คือ คำเป็นทาง เทศนา อนุสนธิ ของพระองค์.

คำว่า มเหสี ความว่า ชื่อว่ามเหสีเพราะอรรถว่ากระไร? ชื่อว่ามเหสีเพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหา ซึ่งศีลขันธ์ใหญ่ ฯลฯ พระนราสภประทับที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มเหสี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้แสวงหาธรรมใหญ่ ข้าพระองค์ย่อมหวังเฉพาะซึ่งพระวาจาของพระองค์.

[๒๐๖] คำว่า บุคคลได้ฟังพระดำรัสของพระองค์แล้ว ความว่า บุคคลได้ฟัง คือ ได้ยิน ศึกษา เข้าไปทรงจำ เข้าไปกำหนดแล้ว ซึ่งพระดำรัส คือ คำเป็นทาง เทศนา อนุสนธิของพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลได้ฟังพระดำรัสของพระองค์แล้ว.

[๒๐๗] สิกขา ในคำว่า สิกฺเข ในอุเทศว่า "สิกฺเข นิพฺพานมตฺตโน" ดังนี้ มี ๓ อย่าง คือ อธิสีลสิกขา ๑ อธิจิตตสิกขา ๑ อธิปัญญาสิกขา ๑ ฯลฯ นี้ชื่ออธิปัญญาสิกขา.

คำว่า นิพฺพานมตฺตโน ความว่า พึงศึกษาแม้อธิศีล แม้อธิจิต แม้อธิปัญญา เพื่อดับราคะ โทสะ โมหะ โกธะ อุปนาหะ เพื่อสงบ เพื่อเข้าไปสงบ เพื่อสงบวิเศษ เพื่อดับ เพื่อสละคืน เพื่อระงับ ฯลฯ อกุสลาสังขารทั้งปวง เพื่อนึกถึงสิกขา ๓ อย่างนี้ก็พึงศึกษา เมื่อรู้ก็พึงศึกษา เมื่อเห็นก็พึงศึกษา เมื่อพิจารณาก็พึงศึกษา เมื่ออธิษฐานจิตก็พึงศึกษา เมื่อน้อมใจไปด้วยศรัทธาก็พึงศึกษา เมื่อประคองความเพียรก็พึงศึกษา เมื่อเข้าไปตั้งสติก็พึงศึกษา เมื่อตั้งจิตก็พึงศึกษา เมื่อรู้ด้วยปัญญาก็พึงศึกษา เมื่อรู้ยิ่งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่งก็พึงศึกษา เมื่อกำหนดรู้ด้วยปัญญาเครื่องกำหนดรู้ก็พึงศึกษา เมื่อละธรรมที่ควรละก็พึงศึกษา เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญก็พึงศึกษา เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งก็พึงศึกษา สมาทานประพฤติสมาทานปฏิบัติไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงศึกษานิพพานเพื่อตน. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอ
พระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. ข้าแต่พระองค์
ผู้แสวงหาธรรมอันใหญ่ ข้าพระองค์ย่อมหวังพระวาจาของ
พระองค์. บุคคลได้ฟังพระดำรัสของพระองค์แล้ว พึงศึกษา
นิพพานเพื่อตน.

[๒๐๘] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโธตกะ)

ถ้าเช่นนั้น ท่านจงเป็นผู้มีปัญญา มีสติ ทำความเพียรใน
ทิฏฐินี้นี่แหละ. บุคคลได้ฟังคำแต่ปากเรานี้แล้ว พึงศึกษา
นิพพานเพื่อตน.

[๒๐๙] คำว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจง ... ทำความเพียร ความว่า ท่านจงทำความเพียร ทำความหมั่น ทำความเป็นผู้มีความหมั่น ทำความพยายาม ทำความทรงจำ ทำความเป็นผู้กล้า ยังฉันทะให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้เข้าไปตั้งไว้ ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจง ... ทำความเพียร.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า โธตกะ ในอุเทศว่า โธตกาติ ภควา.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโธตกะ.

[๒๑๐] คำว่า อิธ ในอุเทศว่า "อิเธว นิปฺปโก สโต" ดังนี้ คือ ทิฏฐินี้ ในความควรนี้ ในความชอบใจนี้ ในความถือนี้ ในธรรมนี้ ในวินัยนี้ ในธรรมวินัยนี้ ในปาพจน์นี้ ในพรหมจรรย์นี้ ในสัตถุศาสน์นี้ ในอัตภาพนี้ ในมนุษยโลกนี้.

คำว่า นิปโก ความว่า เป็นผู้มีปัญญา คือ เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส.

คำว่า สโต ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ ผู้นั้นตรัสว่ามีสติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีปัญญา มีสติ ... ในทิฏฐินี้นี่แหละ.

[๒๑๑] คำว่า ได้ฟังคำแต่ปากเรานี้แล้ว ความว่า ได้ยิน คือ ได้ฟัง ศึกษา เข้าไปทรงจำ เข้าไปกำหนดแล้วซึ่งถ้อยคำ คำเป็นทาง เทศนา อนุสนธิของเรา แต่ปากเรานี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลได้ฟังคำแต่ปากเรานี้แล้ว.

[๒๑๒] สิกขา ในคำว่า สิกฺเข ในอุเทศว่า "สิกฺเข นิพฺพานมตฺตโน" ดังนี้ มี ๓ คือ อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ฯลฯ นี้ ชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา.

คำว่า นิพฺพานมตฺตโน ความว่า พึงศึกษาแม้อธิศีล แม้อธิจิต แม้อธิปัญญา ... สมาทานปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงศึกษานิพพานเพื่อตน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ถ้าเช่นนั้น ท่านจงเป็นผู้มีปัญญา มีสติ ทำความเพียรในทิฏฐินี้
นี่แหละ. บุคคลได้ฟังคำแต่ปากเรานี้แล้ว พึงศึกษานิพพาน
เพื่อตน.

[๒๑๓] ข้าพระองค์ย่อมเห็นพระองค์ผู้เป็นเทพผู้ไม่มีเครื่องกังวล เป็น
พราหมณ์ เที่ยวอยู่ในมนุษยโลก. ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันต
จักษุ ข้าพระองค์ขอนมัสการพระองค์นั้น. ข้าแต่พระสักกะ
ขอพระองค์จงปลดเปลื้องข้าพระองค์ จากความสงสัยทั้งหลาย.

[๒๑๔] เทพ ในอุเทศว่า "ปสฺสามหํ เทวมนุสฺสโลเก" ดังนี้ มี ๓ คือ สมมติเทพ ๑ อุปบัติเทพ ๑ วิสุทธิเทพ ๑. สมมติเทพเป็นไฉน? พระราชา พระราชกุมารและพระเทวี เรียกว่า สมมติเทพ.

อุปบัติเทพเป็นไฉน? เทวดาชาวจาตุมหาราชิกา เทวดาชาวดาวดึงส์ เทวดาชาวยามา เทวดาชาวดุสิต เทวดาชาวนิมมานรดี เทวดาชาวปรนิมมิตวสวัตดี เทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหม และเทวดาในชั้นที่สูงกว่า เรียกว่าอุปบัติเทพ.

วิสุทธิเทพเป็นไฉน? พระอรหันตขีณาสพสาวกของพระตถาคต และพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า เรียกว่า วิสุทธิเทพ.

พระผู้มีพระภาคเป็นเทพ เป็นเทพยิ่งกว่าสมมติเทพ กว่าอุปบัติเทพ และกว่าวิสุทธิเทพทั้งหลาย เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เป็นสีหะยิ่งกว่าสีหะ เป็นนาคยิ่งกว่านาค เป็นเจ้าคณะยิ่งกว่าเจ้าคณะ เป็นมุนียิ่งกว่ามุนี เป็นพระราชายิ่งกว่าพระราชา.

คำว่า ปสฺสามหํ เทว มนุสฺสโลเก ความว่า ข้าพระองค์ย่อมเห็นพระองค์ผู้เป็นเทพ คือ ย่อมเห็นพระองค์ผู้เป็นอติเทพ ย่อมเห็น ย่อมดู ย่อมแลดู ย่อมเพ่งดู ย่อมเข้าพิจารณาซึ่งพระองค์ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ย่อมเห็นพระองค์ผู้เป็นเทพ ... ในมนุษยโลก.

[๒๑๕] คำว่า อกิญฺจนํ ในอุเทศว่า "อกิญฺจนํ พฺราหฺมณํ อริยมานํ" ดังนี้ ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต เป็นเครื่องกังวล เครื่องกังวลเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน

ให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่าไม่มีเครื่องกังวล.

คำว่า พฺราหฺมณํ ความว่า พระผู้มีพระภาคชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะทรงลอยธรรม ๗ ประการแล้ว คือ ทรงลอยสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทรงลอยธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลอันลามก อันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไป.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรสภิยะ)

พระผู้มีพระภาคลอยเสียแล้วซึ่งธรรมอันลามกทั้งปวง ปราศจาก
มลทิน มีจิตตั้งมั่นดี มีจิตคงที่ ล่วงแล้วซึ่งสงสาร เป็นผู้บริบูรณ์.
พระผู้มีพระภาคนั้น ตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว เป็นผู้คงที่
บัณฑิตกล่าวว่า เป็นผู้ประเสริฐ.

คำว่า อริยมานํ ความว่า เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ รักษา เป็นไป เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ไม่มีเครื่องกังวล เป็นพราหมณ์เที่ยวไป.

[๒๑๖] โธตกพราหมณ์กล่าวกะพระผู้มีพระภาคว่า ตํ ในอุเทศว่า "ตนฺตํ นมสฺสามิ สมนฺตจกฺขุ" ดังนี้.

คำว่า นมสฺสามิ ความว่า ข้าพระองค์ขอนมัสการด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยจิต ขอนมัสการด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นไปตามประโยชน์ หรือขอนมัสการ สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.

พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่าสมันตจักษุ ในบทว่า สมนฺตจกฺขุ. พระผู้มีพระภาคทรงเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณนั้น.

พระตถาคตพระองค์นั้น ไม่ทรงเห็นอะไรๆ น้อยหนึ่งในโลกนี้
อนึ่ง ไม่ทรงรู้อะไรๆ ที่ไม่ทรงรู้แล้ว ไม่มีเลย. พระตถาคต
ทรงรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง ธรรมชาติใดที่ควรแนะนำมีอยู่ พระ
ตถาคตทรงรู้ยิ่งซึ่งธรรมชาตินั้นแล้ว เพราะฉะนั้น พระตถาคต
จึงชื่อว่า มีพระสมันตจักษุ.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ข้าพระองค์ ขอนมัสการพระองค์.

[๒๑๗] คำว่า สักกะ ในอุเทศว่า "ปมุญฺจ มํ สกฺก กถํกถาหิ" ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงผนวชจากศากยสกุล แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสักกะ. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ แม้เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงชื่อว่าสักกะ. พระองค์มีทรัพย์เหล่านี้ คือ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตัปปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปัฏฐาน ทรัพย์คือสัมมัปปธาน ทรัพย์คืออิทธิบาท ทรัพย์คืออินทรีย์ ทรัพย์คือพละ ทรัพย์คือโพชฌงค์ ทรัพย์คือมรรค ทรัพย์คือผล ทรัพย์คือนิพพาน. พระผู้มีพระภาคมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ ด้วยรัตนทรัพย์ทั้งหลายอย่างนี้ แม้เพราะฉะนั้น พระองค์จึงชื่อว่าสักกะ. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นผู้อาจ ผู้องอาจ อาจหาญ มีความสามารถ ผู้กล้า ผู้แกล้วกล้า ผู้ก้าวหน้า ผู้ไม่ขลาด ผู้ไม่หวาดเสียว ผู้ไม่สะดุ้ง ผู้ไม่หนี ละความกลัวความขลาดเสียแล้ว ปราศจากความเป็นผู้มีขนลุกขนพอง แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สักกะ.

วิจิกิจฉา คือ ความสงสัยในทุกข์ ความสงสัยในทุกขสมุทัย ความสงสัยในทุกขนิโรธ ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความสงสัยในเงื่อนเบื้องต้น ความสงสัยในเงื่อนเบื้องปลาย ความสงสัยทั้งในเงื่อนเบื้องต้นและเงื่อนเบื้องปลาย ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ความที่สังขาราทิธรรมนี้เป็นปัจจัยแห่งกันและกัน ความสงสัย กิริยาที่สงสัย ความเป็นผู้สงสัย ความเคลือบแคลง ความไม่ตกลง ความเป็นสองแง่ ความเป็นสองทาง ความลังเล ความไม่ถือเอาโดยส่วนเดียว ความระแวง ความระแวงโดยรอบ ความตัดสินใจไม่ลง ความที่จิตครั่นคร้าม ใจสนเท่ห์ เรียกว่า กถังกถา.

คำว่า ข้าแต่พระสักกะ ขอพระองค์จงปลดเปลื้องข้าพระองค์ จากความสงสัยทั้งหลาย ความว่า ขอพระองค์จงปลดเปลื้อง จงปล่อย จงถอนขึ้น จงฉุดชัก จงให้ข้าพระองค์ออกไปจากลูกศร คือความสงสัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระสักกะ ขอพระองค์จงปลดเปลื้องข้าพระองค์จากความสงสัยทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์จึงทูลว่า

ข้าพระองค์ย่อมเห็นพระองค์ผู้เป็นเทพเจ้า ผู้ไม่มีเครื่องกังวล
เป็นพราหมณ์เที่ยวอยู่ในมนุษยโลก. ข้าแต่พระองค์ผู้มีสมันตจักษุ

ข้าพระองค์ขอนมัสการพระองค์นั้น. ข้าแต่พระสักกะ ขอ
พระองค์จงปลดเปลื้องข้าพระองค์ จากความสงสัยทั้งหลาย.

[๒๑๘] ดูกรโธตกะ เราไม่อาจปลดเปลื้องใครๆ ที่มีความสงสัยในโลกได้
ก็แต่ท่านเมื่อมารู้ธรรมอันประเสริฐ พึงข้ามโอฆะนี้ได้ด้วยความรู้
อย่างนี้

[๒๑๙] คำว่า เราไม่อาจปลดเปลื้อง ความว่า เราไม่อาจ ปลด เปลื้อง แก้ ปล่อย ถอนขึ้น ฉุดชักท่านให้ออกจากลูกศร คือความสงสัยได้ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า เราไม่อาจปลดเปลื้อง.

อีกอย่างหนึ่ง เราไม่อาจ ไม่สามารถ ไม่อุตสาหะ ไม่พยายาม ไม่กระทำความหมั่น ไม่กระทำความเป็นผู้มีความหมั่น ไม่กระทำเรี่ยวแรง ไม่ทำความทรงจำ ไม่ทำความเพียร ไม่ยังฉันทะให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ เพื่อจะแสดงธรรมกะบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ ผู้เกียจคร้าน มีความเพียรเลว ไม่ปฏิบัติตาม แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า เราไม่อาจปลดเปลื้อง.

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าบุคคลเหล่านั้นพึงปลดเปลื้องได้ ก็ไม่ต้องมีใครๆ อื่นช่วยปลดเปลื้อง. บุคคลทั้งหลายเป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันชอบ ปฏิปทาสมควร ปฏิปทาอันเป็นไปตามประโยชน์ ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม ด้วยเรี่ยวแรง กำลัง ความเพียร ความบากบั่น ของตน ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ อันเป็นส่วนของตนเอง พึงปลดเปลื้องได้ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า เราไม่อาจปลดเปลื้อง.

สมจริงตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรจุนทะ บุคคลนั้นหนอเป็นผู้ติดหล่มอยู่ด้วยตน จักถอนขึ้นซึ่งบุคคลอื่นผู้ติดหล่มได้ ข้อนี้ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. ดูกรจุนทะ บุคคลนั้นหนอ ไม่ได้ฝึก ไม่ได้ถูกแนะนำ ไม่ดับรอบแล้วด้วยตนเอง จักฝึกจักแนะนำให้บุคคลอื่นให้ดับรอบได้ ข้อนี้ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า เราไม่อาจปลดเปลื้องได้.

สมจริงตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

กรรมชั่วอันบุคคลทำด้วยตนเองแล้ว จักเศร้าหมองด้วยตนเอง.
กรรมชั่วอันบุคคลไม่ทำด้วยตนเองแล้ว ย่อมบริสุทธิ์ด้วยตนเอง.

ความบริสุทธิ์ ความไม่สุทธิ์ เฉพาะตน. ผู้อื่นจะช่วย
ชำระผู้อื่นให้บริสุทธิ์หาได้ไม่.

แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ จึงชื่อว่า เราไม่อาจปลดเปลื้อง.

สมจริงตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรพราหมณ์ นิพพานก็ตั้งอยู่อย่างนั้นแหละ. หนทางนิพพานก็ตั้งอยู่. เราผู้แนะนำก็ตั้งอยู่. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ สาวกทั้งหลายของเรา เราก็ตักเตือนอย่างนี้ พร่ำสอนอย่างนี้. บางพวกบรรลุนิพพานอันมีความสำเร็จส่วนเดียว. บางพวกก็ไม่บรรลุ. ดูกรพราหมณ์ ในเรื่องนี้ เราจะทำอย่างไรได้. ดูกรพราหมณ์ ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง. ใครถามทางแล้วก็บอกให้. บุคคลทั้งหลายปฏิบัติอยู่ด้วยตน พึงพ้นได้เอง. แม้ด้วยเหตุอย่างนี้จึงชื่อว่า เราไม่อาจปลดเปลื้อง.

[๒๒๐] คำว่า ดูกรโธตกะ ... ใครๆ ผู้มีความสงสัยในโลก ความว่า ซึ่งบุคคลผู้มีความสงสัย มีความเคลือบแคลง มีความระแวง มีความเห็นเป็นสองทาง มีวิจิกิจฉา.

คำว่า กญฺจิ ความว่า ใครๆ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา หรือมนุษย์.

คำว่า โลเก ความว่า ในอบายโลก ฯลฯ ในอายตนโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรโธตกะ ... ใครๆ ผู้มีความสงสัยในโลก.

[๒๒๑] คำว่า ก็แต่ ... เมื่อมารู้ธรรมอันประเสริฐ ความว่า อมตนิพพาน ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอกกิเลส ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ตรัสว่าเป็นธรรมอันประเสริฐ.

คำว่า เสฏฺฐํ ความว่า อันเลิศ คือ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธานอุดม.

คำว่า อาชานมาโน ความว่า รู้ทั่ว คือ รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ก็แต่ ... รู้ทั่วธรรมอันประเสริฐ.

[๒๒๒] คำว่า ท่านพึงข้ามโอฆะนี้ด้วยความมารู้อย่างนี้ ความว่า ท่านพึงข้าม คือ พึงก้าวล่วง พึงเป็นไปล่วง ซึ่งโอฆะคือกาม โอฆะคือภพ โอฆะคือทิฏฐิ โอฆะคืออวิชชา ด้วยความมารู้อย่างนี้. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านพึงข้ามโอฆะนี้ด้วยความมารู้อย่างนี้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า.

ดูกรโธตกะ เราไม่อาจปลดเปลื้องใครๆ ที่มีความสงสัย
ในโลกได้. ก็แต่ท่านเมื่อมารู้ธรรมอันประเสริฐ พึงข้าม
โอฆะนี้ได้ด้วยความมารู้อย่างนี้.

[๒๒๓] ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์โปรดทรงพระกรุณา
ตรัสสอนธรรมอันสงัดที่ข้าพระองค์พึงรู้ได้. ข้าพระองค์ไม่
ขัดข้องเหมือนอากาศ เป็นผู้สงบอยู่ในที่นี้นี่แหละ ไม่อาศัย
แล้วพึงเที่ยวไป.

[๒๒๔] คำว่า อนุสาส พฺรหฺเม ในอุเทศว่า "อนุสาสุ พฺรหฺเม กรุณายมาโน" ความว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์โปรดตรัสสอน คือ อนุเคราะห์ เอ็นดู เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์โปรดตรัสสอน.

คำว่า กรุณายมาโน ความว่า โปรดกรุณา ปราณี รักษา อนุเคราะห์ เอ็นดู เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์โปรดทรงพระกรุณาตรัสสอน.

[๒๒๕] อมตนิพพาน ... ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ตรัสว่า เป็นธรรมอันสงัด ในอุเทศว่า "วิเวกธมฺมํ ยมหํ วิชญฺญํ".

คำว่า ยมหํ วิชญฺญํ ความว่า ที่ข้าพระองค์พึงรู้ คือ พึงรู้แจ้ง พึงรู้แจ้งเฉพาะ พึงแทงตลอด เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ธรรมอันสงัดที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง.

[๒๒๖] คำว่า ข้าพระองค์ไม่ขัดข้องเหมือนอากาศ ความว่า ข้าพระองค์ไม่ขัดข้อง คือ ไม่ติด ไม่พัวพัน เหมือนอากาศอันไม่ขัดข้อง คือ ไม่ติด ไม่พัวพัน ด้วยเหตุอย่างนี้จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ไม่ขัดข้อง เหมือนอากาศ. ข้าพระองค์ไม่รัก ไม่ชัง ไม่หลง ไม่มัวหมองเหมือนอากาศที่ใครๆ ย้อมด้วยน้ำครั่ง น้ำขมิ้น น้ำสีเขียว น้ำสีฝาด ไม่ได้ ฉะนั้น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ไม่ขัดข้อง เหมือนอากาศ. ข้าพระองค์ไม่โกรธ ไม่ขัดเคือง ไม่หดหู่ ไม่กระทบกระทั่ง เหมือนอากาศ ไม่โกรธ ไม่ขัดเคือง ไม่หดหู่ ไม่กระทบกระทั่ง แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ไม่ขัดข้อง เหมือนอากาศ.

[๒๒๗] คำว่า อิเธว สนฺโต ในอุเทศว่า อิเธว สนฺโต อสิโต จเรยฺยํ ความว่า เป็นผู้สงบอยู่ในที่นี้นี่แหละ คือ เป็นผู้นั่งอยู่ในที่นี้นี่แหละ ผู้เป็นนั่งอยู่แล้ว ณ อาสนะนี้นี่

แหละ เป็นผู้นั่งอยู่แล้วในบริษัทนี้นี่แหละ แม้เพราะเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า เป็นผู้สงบอยู่ในที่นี้นี่แหละ.

อีกอย่างหนึ่ง ข้าพระองค์สงบ เข้าไปสงบ เข้าไปสงบวิเศษ ดับระงับแล้ว ในที่นี้นี่แหละ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า เป็นผู้สงบอยู่ในที่นี้นี่แหละ.

"คำว่า อสิโต ความว่า นิสัยมี ๒ อย่าง คือ ตัณหานิสัย ๑ ทิฏฐินิสัย ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าตัณหานิสัย. ฯลฯ นี้ชื่อว่าทิฏฐินิสัย. ข้าพระองค์ละตัณหานิสัย สละคืนทิฏฐินิสัย ไม่อาศัย จักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ ไม่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ไม่อาศัย สกุล คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ไม่อาศัยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัชบริขาร ไม่อาศัยกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ไม่อาศัยกามภพ รูปภพ อรูปภพ ไม่อาศัยสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ ไม่อาศัยเอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ไม่อาศัยอดีต อนาคต ปัจจุบัน ไม่อาศัย ไม่แอบ ไม่เข้าถึง ไม่พัวพัน ไม่น้อมใจ ออก สละ พ้นขาดแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมที่พึงรู้แจ้ง มีจิตอันทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าไม่อาศัย.

คำว่า จเรยฺยํ ความว่า พึงเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติไป เป็นไป เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์เป็นผู้สงบอยู่ ในที่นี้นี่แหละ ไม่อาศัยแล้ว พึงเที่ยวไป. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์โปรดทรงพระกรุณา
ตรัสสอนธรรมอันสงัดที่ข้าพระองค์พึงรู้ได้. ข้าพระองค์ไม่
ขัดข้องเหมือนอากาศ เป็นผู้สงบอยู่ในที่นี้นี่แหละ ไม่อาศัย
แล้ว พึงเที่ยวไป.

[๒๒๘] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโธตกะ) เราจักบอกความ
สงบในธรรมที่เราเห็นแล้ว อันประจักษ์แก่ตนแก่ท่าน ที่
บุคคลได้ทราบแล้วเป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอันซ่าน
ไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลกได้.

[๒๒๙] คำว่า เราจักบอกความสงบ ... แก่ท่าน ความว่า เราจักบอก คือ จักเล่า ... จักประกาศซึ่งความสงบราคะ ความสงบโทสะ ความสงบโมหะ ความสงบ เข้าไปสงบ ความ

เข้าไปสงบวิเศษ ความดับ ความระงับซึ่งความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความหัวดื้อ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุศลาภิสังขารทั้งปวง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เราจักบอกความสงบ ... แก่ท่าน. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า โธตกะ ในอุเทศว่า โธตกาติ ภควา ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควานี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโธตกะ.

[๒๓๐] คำว่า ทิฏฺเฐ ธมฺเม ในอุเทศว่า ทิฏฺเฐ ธมฺเม อนีติหํ ดังนี้ ความว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว คือ ในธรรมที่เรารู้แล้ว เทียบเคียงแล้ว พิจารณาแล้ว ปรากฏแล้ว แจ่มแจ้งแล้ว คือ ในธรรมที่เราเห็นแล้ว ... แจ่มแจ้งแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง เราจักบอกทุกข์ในทุกข์ที่เราเห็นแล้ว จักบอกสมุทัยในสมุทัยที่เราเห็นแล้ว จักบอกมรรคในมรรคที่เราเห็นแล้ว จักบอกนิโรธในนิโรธที่เราเห็นแล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง เราจักบอกธรรมอันบุคคลผู้บรรลุพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ในธรรมที่เราเห็นแล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว.

คำว่า ประจักษ์แก่ตน ความว่า เราจักบอกซึ่งธรรมอันประจักษ์แก่ตน ที่เรารู้เฉพาะด้วยตนเอง โดยไม่บอกว่ากล่าวกันมาดังนี้ ไม่บอกตามที่ได้ยินกันมา ไม่บอกตามลำดับสืบๆ กันมา ไม่บอกด้วยอ้างตำรา ไม่บอกตามที่นึกเดาเอาเอง ไม่บอกตามที่คาดคะเนเอาเอง ไม่บอกด้วยความตรึกตามอาการ ไม่บอกด้วยความชอบใจว่าต้องกับลัทธิของตน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ในธรรมที่เราเห็นแล้ว อันประจักษ์แก่ตน.

[๒๓๑] คำว่า ที่บุคคลรู้แจ้งแล้วเป็นผู้มีสติเที่ยวไป ความว่ากระทำให้รู้แจ้ง คือ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว คือ ทำให้รู้แจ้ง ... แจ่มแจ้งแล้วว่า สังขาร

ทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า เป็นผู้มีสติ ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ บุคคลนั้นตรัสว่า เป็นผู้มีสติ.

คำว่า เที่ยวไป ความว่า เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติ รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ที่รู้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป.

[๒๓๒] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูลตรัสว่า ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในอุเทศว่า "ตเร โลเก วิสตฺติกํ"

คำว่า วิสตฺติกา ความว่า ตัณหาชื่อวิสัตติกา เพราะอรรถว่ากระไร? ฯลฯ เพราะอรรถว่าซ่านไป กว้างขวาง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิสัตติกา.

คำว่า โลเก คือ ในอบายโลก ฯลฯ ในอายตนโลก. คำว่า พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก ความว่า พึงเป็นผู้มีสติข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลกนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เราจักบอกความสงบในธรรมที่เราเห็นแล้วอันประจักษ์ แก่ตน
แก่ท่าน ที่บุคคลได้ทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้าม
ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลกได้.

[๒๓๓] ข้าแต่พระองค์ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์ชอบใจ
พระดำรัสของพระองค์นั้น และสันติอันสูงสุดที่บุคคล
ทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปใน
อารมณ์ต่างๆ ในโลกได้.

[๒๓๔] คำว่า ตํ ในอุเทศว่า ตญฺจาหํ อภินนฺทามิ ความว่า ซึ่งพระดำรัส คือ ทางแห่งถ้อยคำ เทศนา อนุสนธิของพระองค์.

คำว่า อภินนฺทามิ ความว่า ข้าพระองค์ย่อมยินดี ชอบใจ เบิกบาน อนุโมทนา พอใจ ปรารถนา รักใคร่ ติดใจ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าพระองค์ย่อมชอบใจพระดำรัสของพระองค์นั้น.

คำว่า มเหสี ในอุเทศว่า มเหสี สนฺติมุตฺตมํ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหาซึ่งสีลขันธ์ใหญ่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มเหสี. พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหาซึ่งสมาธิขันธ์ใหญ่ ฯลฯ พระผู้มีพระภาคเป็นเทวดาล่วงเทวดา ประทับอยู่ ณ ที่ไหน. พระนราสภประทับอยู่ ณ ที่ไหน. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มเหสี.

อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอกกิเลส ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด เรียกว่า สันติ ในอุเทศว่า "สนฺติมุตฺตมํ".

คำว่า อุตฺตมํ ความว่า เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน สูงสุดอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มเหสี สนฺติมุตฺตมํ.

[๒๓๕] คำว่า ที่บุคคลรู้แจ้งแล้วเป็นผู้มีสติเที่ยวไป ความว่า กระทำให้รู้แจ้ง คือ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว คือ ทำให้รู้แจ้ง ... แจ่มแจ้งแล้ว สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า เป็นผู้มีสติ ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐาน เครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ บุคคลนั้นเรียกว่า เป็นผู้มีสติ.

คำว่า จรํ ความว่า เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติ รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ที่รู้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป.

[๒๓๖] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล เรียกว่า ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในอุเทศว่า "ตเร โลเก วิสตฺติกํ".

คำว่า วิสตฺติกา ความว่า ตัณหาชื่อวิสัตติกา เพราะอรรถว่ากระไร? ฯลฯ เพราะอรรถว่าซ่านไป กว้างขวาง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิสตฺติกา.

คำว่า โลเก คือ ในอบายโลก ฯลฯ ในอายตนโลก. คำว่า พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก ความว่า พึงเป็นผู้มีสติข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลกนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก. เพราะเหตุนั้นพราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์ชอบใจพระดำรัสของพระองค์นั้น และสันติอันสูงสุดที่บุคคลทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลกได้.

[๒๓๗] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโธตกะ) ท่านย่อมรู้

ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง ชั้นต่ำ และ
ชั้นกลางส่วนกว้าง ท่านรู้ธรรมนี้ว่า เป็นเครื่องข้องอยู่ในโลก
แล้วอย่าได้ทำตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่.

[๒๓๘] คำว่า ท่านย่อมรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ความว่า ท่านย่อมรู้ คือ ย่อมรู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านย่อมรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า โธตกะ ในอุเทศว่า "โธตกาติ ภควา".

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรโธตกะ.

[๒๓๙] พระผู้มีพระภาคตรัสอนาคตว่า ชั้นสูง ในอุเทศว่า "อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ" ดังนี้ ตรัสอดีตว่าชั้นต่ำ. ตรัสปัจจุบันว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. อีกอย่างหนึ่ง ตรัสสุขเวทนาว่า ชั้นสูง. ตรัสทุกขเวทนาว่า ชั้นต่ำ. ตรัสอทุกขมสุขเวทนาว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. ตรัสกุศลธรรมว่า ชั้นสูง. ตรัสอกุศลธรรมว่า ชั้นต่ำ. ตรัสอพยากตธรรมว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. ตรัสเทวโลกว่า ชั้นสูง. ตรัสอบายโลกว่า ชั้นต่ำ. ตรัสมนุษยโลกว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. ตรัสอรูปธาตุว่า ชั้นสูง. ตรัสกามธาตุว่า ชั้นต่ำ. ตรัสรูปธาตุว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. ตรัสส่วนเบื้องบนตลอดถึงพื้นเท้าว่า ชั้นสูง. ตรัสส่วนเบื้องต่ำตลอดถึงปลายผมว่า ชั้นต่ำ. ตรัสส่วนกลางว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชั้นสูง ชั้นต่ำ และชั้นกลางส่วนกว้าง.

[๒๔๐] คำว่า ท่านรู้แล้วซึ่งธรรมนั้นว่า เป็นเครื่องข้องในโลก ความว่า รู้ คือ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา ให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏว่า ธรรมนี้เป็นเครื่องข้อง ธรรมชาตินี้เป็นเครื่องขัดข้อง ธรรมชาตินี้เป็นเครื่องผูกพัน ธรรมนี้เป็นเครื่องกังวล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้แล้วซึ่งธรรมนั้นว่า เป็นเครื่องข้องในโลก.

[๒๔๑] คำว่า อย่าได้ทำแล้วซึ่งตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่ ความว่า รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา.

คำว่า เพื่อภพน้อยและภพใหญ่ ความว่า ท่านอย่าได้ทำ คือ อย่าให้ตัณหาเกิด อย่าให้เกิดพร้อม อย่าให้บังเกิด อย่าให้บังเกิดเฉพาะ จงละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งตัณหา เพื่อภพน้อยและภพใหญ่ คือ เพื่อกรรมภพ (กรรมวัฏ) เพื่อปุนัพภพ (วิปากวัฏ) เพื่อกามภพ (กามธาตุ) เพื่อกรรมภพ (กรรมวัฏ) เพื่อกามภพ เพื่อปุนัพภพ (วิปากวัฏ) เพื่อรูปภพ เพื่อกรรมภพ เพื่อวิปากวัฏอันให้เกิดใหม่ในรูปภพ เพื่ออรูปภพ เพื่อกรรมภพ เพื่อวิปากวัฏ อันให้เกิดใหม่ในอรูปภพ เพื่อภพบ่อยๆ เพื่อคติบ่อยๆ เพื่ออุบัติบ่อยๆ เพื่อปฏิสนธิบ่อยๆ เพื่อความเกิดแห่งอัตภาพบ่อยๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อย่าได้ทำตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ท่านย่อมรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง ชั้นต่ำ
และชั้นกลางส่วนกว้าง. ท่านรู้ธรรมนี้ว่า เป็นเครื่องข้อง
ในโลกแล้ว อย่าได้ทำตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ นั่งประนมอัญชลีนมัสการ พระผู้มีพระภาคประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ โธตกมาณวกปัญหานิทเทส ที่ ๕.

อุปสีวมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านอุปสีวะ

[๒๔๒] (ท่านอุปสีวะทูลถามว่า)

ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์เป็นผู้เดียว ไม่อาศัยแล้ว ไม่อาจ
ข้ามโอฆะใหญ่ได้. ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ขอพระองค์
จงตรัสบอกอารมณ์ที่ข้าพระองค์ได้อาศัยแล้ว พึงข้ามโอฆะนี้ได้.

[๒๔๓] คำว่า เอโก ในอุเทศว่า เอโก อหํ สกฺก มหนฺตโมฆํ ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ไม่มีบุคคลเป็นเพื่อน หรือไม่มีธรรมเป็นเพื่อน. ข้าพระองค์อาศัยบุคคลหรืออาศัยธรรมแล้ว พึงข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งกามโอฆะ ภวะโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ ใหญ่ได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้เดียว.

คำว่า สกฺก คือ พระผู้มีพระภาคเป็นศากยราช พระผู้มีพระภาคทรงผนวชจากศากยสกุล แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สักกะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ แม้เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงชื่อว่าพระสักกะ. พระองค์มีทรัพย์เหล่านี้ คือ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตัปปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปัฏฐาน ฯลฯ ทรัพย์คือนิพพาน. พระผู้มีพระภาคมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ ด้วยทรัพยรัตนะหลายอย่างนี้ แม้เพราะฉะนั้น พระองค์จึงชื่อว่า สักกะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้อาจ ผู้องอาจ มีความสามารถ อาจหาญ ผู้กล้า ผู้มีความแกล้วกล้า ก้าวหน้า ไม่ขลาด ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่หนี ละความกลัวความขลาดเสียแล้ว ปราศจากความเป็นผู้มีขนลุกขนพอง แม้เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า เป็นพระสักกะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์เป็นผู้เดียว ... โอฆะใหญ่ได้.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า "อิจฺจายสฺมา อุปสีโว" ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า อุปสีโว เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านอุปสีวะทูลถามดังนี้.

[๒๔๔] คำว่า อนิสฺสิโต ในอุเทศว่า "อนิสฺสิโต โน วิสหามิ ตาริตุํ" ดังนี้ ความว่า ไม่อาศัยบุคคลหรือไม่อาศัยธรรมแล้ว.

คำว่า ไม่อาจ คือ ไม่อุตสาหะ ไม่อาจ ไม่สามารถ.

คำว่า ข้าม คือ ข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่อาศัยแล้วไม่อาจข้ามได้.

[๒๔๕] คำว่า อารมฺมณํ พรูหิ ในอุเทศว่า "อารมฺมณํ พรูหิ สมนฺตจกฺขุ" ความว่า ขอพระองค์ตรัส คือ บอก ... ประกาศซึ่งอารมณ์ คือ ที่ยึดเหนี่ยว ที่อาศัย ที่เข้าไปอาศัย พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักษุ ในคำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ, พระผู้มีพระภาคทรงเข้า เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณนั้น.

พระตถาคตพระองค์นั้น ไม่ทรงเห็นอะไรๆ น้อยหนึ่งในโลกนี้ อนึ่ง ไม่ทรงรู้อะไรๆ ที่ไม่ทรงรู้แล้ว ไม่มีเลย. พระตถาคต ทรงรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง. ธรรมชาติใดที่ควรแนะนำมีอยู่ พระตถาคต ทรงรู้ยิ่งซึ่งธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น พระตถาคตจึงชื่อว่า มีพระสมันตจักษุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ขอพระองค์ตรัสบอกอารมณ์.

[๒๔๖] คำว่า ยํ นิสฺสิโต ในอุเทศว่า "ยํ นิสฺสิโต โอฆมิมํ ตเรยฺยํ" ดังนี้ ความว่า อาศัยบุคคล หรืออาศัยธรรมแล้ว.

คำว่า พึงข้ามโอฆะนี้ได้ คือ พึงข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อาศัยอันใดแล้วพึงข้ามโอฆะนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

> ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์เป็นผู้เดียว ไม่อาศัยแล้ว ไม่อาจ
> ข้ามโอฆะใหญ่ได้. ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ขอ
> พระองค์ตรัสบอกอารมณ์ที่ข้าพระองค์ได้อาศัยแล้ว พึงข้ามโอฆะ
> นี้ได้.

[๒๔๗] (พระผู้มีพระภาคตรัสบอกว่า ดูกรอุปสีวะ)

> ท่านจงเป็นผู้มีสติเพ่งดูอากิญจัญญายตนสมาบัติ อาศัยสมาบัติ
> อันเป็นไปว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งไม่มีดังนี้แล้ว จงข้ามโอฆะเถิด.

ท่านจงละกามทั้งหลาย เว้นจากความสงสัยทั้งหลาย พิจารณาดู
ความสิ้นไปแห่งตัณหาตลอดคืนและวันเถิด.

[๒๔๘] คำว่า ท่านจะเป็นผู้มีสติเพ่งดูอากิญจัญญายตนสมาบัติ ความว่า พราหมณ์นั้น ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ โดยปกติ ไม่รู้ว่าเป็นที่อาศัยว่าสมาบัตินี้เป็นที่อาศัยของเรา. พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสบอกสมาบัติเป็นที่อาศัยและธรรมเป็นทางที่ออกยิ่งขึ้นไป แก่พราหมณ์นั้นว่า ท่านเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากสมาบัติแล้ว จงเพ่งดู คือ ตรวจดู พินิจดู พิจารณาดู ซึ่งธรรม คือ จิตและเจตสิกที่เกิดในสมาบัตินั้น โดยความเป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นฝี เป็นลูกศร เป็นความลำบาก เป็นอาพาธ เป็นของชำรุด เป็นเสนียด เป็นอุบาทว์ เป็นของไม่สำราญ เป็นภัย เป็นอุปสรรค เป็นของหวั่นไหว เป็นของทำลาย เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นของไม่มีที่ต้านทานเป็นของไม่มีที่เร้น เป็นของไม่เป็นสรณะ เป็นของไม่เป็นที่พึ่ง เป็นของว่าง เป็นของเปล่าเป็นของสูญ เป็นอนัตตา เป็นโทษ เป็นวิปริณามธรรม เป็นของไม่มีแก่นสาร เป็นมูลแห่งทุกข์ เป็นของไม่เจริญ เป็นของมีอาสวะ เป็นดังเพชฌฆาต เป็นธรรมอันปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหยื่อมาร เป็นของมีชาติเป็นธรรมดา เป็นของมีชราเป็นธรรมดา เป็นของมีพยาธิเป็นธรรมดา เป็นของมีมรณะเป็นธรรมดา เป็นของมีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์โทมนัสและอุปายาสเป็นธรรมดา เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา เป็นของมีความดับเป็นธรรมดา เป็นของไม่น่าพอใจ เป็นของมีอาทีนพโทษ เป็นของไม่มีเครื่องสลัดออก.

คำว่า มีสติ ความว่า ความระลึก ความตามระลึก ความระลึกเฉพาะ ฯลฯ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่า สติ.

พราหมณ์นั้นผู้เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยสตินี้ ตรัสว่า มีสติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีสติเพ่งดูอากิญจัญญายตนสมาบัติ. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า อุปสีวะ ในอุเทศว่า อุปสีวาติ ภควา ดังนี้. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ.

[๒๔๙] คำว่า อาศัยสมาบัติอันเป็นไปว่า อะไรๆ น้อยหนึ่ง ไม่มีดังนี้แล้ว จงข้ามโอฆะเถิด ดังนี้ ความว่า อากิญจัญญายตนสมาบัติ เพราะอรรถว่าอะไรๆ น้อยหนึ่งย่อมไม่มี. อากิญจัญญายตนสมาบัติ เพราะอรรถว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งย่อมไม่มี เพราะเหตุไร. พราหมณ์

นั้นเป็นผู้มีสติ เข้าวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว ไม่ยังวิญญาณนั้นนั่นแหละให้เจริญ ให้เป็นแจ้ง ให้หายไป ย่อมเห็นว่าอะไรๆ น้อยหนึ่งย่อมไม่มี. เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า อากิญจัญญายตนสมาบัติ เพราะอรรถว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งย่อมไม่มี. ท่านจงอาศัย คือ เข้าไปอาศัยสมาบัตินั้น ทำให้เป็นอารมณ์ ให้เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยว แล้วจงข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะเถิด. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาศัยสมาบัติอันเป็นไปว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งย่อมไม่มีดังนี้แล้ว ข้ามโอฆะเถิด.

[๒๕๐] โดยอุทานว่า กามา ในอุเทศว่า กาเม ปหาย วิรโต กถาหิ ดังนี้ ความว่า กามมี ๒ คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม.

คำว่า ละกามทั้งหลาย ความว่า กำหนดรู้วัตถุกามทั้งหลาย ละ สละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งกิเลสกามทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ละกามทั้งหลาย.

วิจิกิจฉาเรียกว่า ความสงสัย ในอุเทศว่า วิรโต กถาหิ. ความสงสัยในทุกข์ ฯลฯ ความที่จิตครั่นคร้าม ใจสนเท่ห์ งด เว้น ขาด ออก สลัด หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องด้วยความสงสัย ย่อมมีใจทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า เว้นจากความสงสัยทั้งหลาย.

อีกอย่างหนึ่ง งด เว้น เว้นขาด ออก สลัด หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องด้วยดิรัจฉานกถา ๓๒ ประการ ย่อมมีใจทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า เว้นจากความสงสัยทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละกามทั้งหลายแล้ว เว้นจากความสงสัยทั้งหลาย.

[๒๕๑] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า "ตณฺหกฺขยํ รตฺตมหาภิปสฺส" ดังนี้.

กลางคืนชื่อว่า รัตตะ. กลางวันชื่อว่า อหะ. ท่านจงดู คือ พิจารณา แลดู ตรวจดู พินิจ พิจารณา ซึ่งความสิ้นไปแห่งตัณหา คือ ความสิ้นแห่งราคะ โทสะ โมหะ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ ทั้งกลางคืนกลางวัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จงพิจารณาดูความสิ้นแห่งตัณหาตลอดกลางคืนและกลางวัน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ท่านจงเป็นผู้มีสติเพ่งดูอากิญจัญญายตนสมาบัติ อาศัย
สมาบัติอันเป็นไปว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งไม่มี. ดังนี้แล้ว
จงข้ามโอฆะเถิด ท่านจงละกามทั้งหลายแล้ว เว้นจาก
ความสงสัยทั้งหลาย พิจารณาดูความสิ้นไปแห่งตัณหาตลอด
คืนและวันเถิด.

[๒๕๒] (ท่านอุปสีวะทูลถามว่า)

ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง ละสมาบัติอื่น
อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์
อย่างยิ่ง ผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในอากิญ
จัญญายตนสมาบัตินั้นหรือหนอ.

[๒๕๓] คำว่า สพฺเพสุ ในอุเทศว่า "สพฺเพสุ กาเมสุ โย วีตราโค" ดังนี้ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ ไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า สพฺเพสุ นี้ เป็นเครื่องกล่าวรวม. โดยอุทานว่า กาเมสุ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม.

คำว่า ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง ความว่า ผู้ใดปราศจากความกำหนัด คือ สละ คาย ปล่อย ละ สละคืน ข่มความกำหนัดในกามทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา อุปสีโว เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก คำว่า อุปสีโว เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านอุปสีวะทูลถามว่า.

[๒๕๔] คำว่า ละสมาบัติอื่น อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ความว่า ละ เว้น สละ ล่วง ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งสมาบัติ ๖ ชั้นต่ำแล้ว อาศัย คือ แอบอิง เข้ามา เข้ามาพร้อม ชอบใจ น้อมใจไปสู่อากิญจัญญายตนสมาบัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละสมาบัติอื่น อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ.

[๒๕๕] คำว่า น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์อย่างยิ่ง ความว่า สัญญาสมาบัติ ๗ ท่านกล่าวว่า สัญญาวิโมกข์. บรรดาสัญญาสมาบัตินั้น อากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นวิโมกข์เลิศ

ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน อุดมและอย่างยิ่ง. น้อมใจไป ในสัญญาวิโมกข์อย่างยิ่ง เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน อุดม อย่างยิ่ง ด้วยอธิมุตติวิโมกข์ คือ น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์นั้น ปล่อยใจไปในสัญญาวิโมกข์นั้น ประพฤติในสัญญาวิโมกข์ มากอยู่ในสัญญาวิโมกข์ หนักอยู่ในสัญญาวิโมกข์ เอนไปในสัญญาวิโมกข์ โอนไปในสัญญาวิโมกข์ เงื้อมไปในสัญญาวิโมกข์ มีสัญญาวิโมกข์นั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง.

[๒๕๖] คำว่า ติฏฺเฐ นุ ในอุเทศว่า "ติฏฺเฐ นุ โส ตตฺถ อนานุยายี" ดังนี้ เป็นคำถามด้วยความสงสัย เป็นคำถามสองแง่ ไม่เป็นคำถามส่วนเดียวว่า เรื่องนั้นเป็นอย่างนี้หรือหนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้ เรื่องนี้เป็นไฉนหนอแล หรือเป็นอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงดำรงอยู่หรือหนอ.

คำว่า ตตฺถ คือ ในอากิญจัญญายตนสมาบัติ.

คำว่า อนานุยายี ความว่า ไม่หวั่นไหว คือ ไม่พรั่นพรึง ไม่ไปปราศ ไม่อันตรธานไป ไม่เสื่อมไป. อีกอย่างหนึ่ง ไม่กำหนัด ไม่ขัดเคือง ไม่หลง ไม่มัวหมอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นหรือหนอ. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง ละสมาบัติอื่น
อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์
อย่างยิ่ง ผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในอากิญ
จัญญายตนสมาบัตินั้นหรือหนอ.

[๒๕๗] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ)

ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง ละสมาบัติอื่น
อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์
อย่างยิ่ง ผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในสัญญา
วิโมกข์นั้น.

[๒๕๘] คำว่า สพฺเพสุ ในอุเทศว่า "สพฺเพสุ กาเมสุ โย วีตราโค" ดังนี้ ความว่า ... ไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า "สพฺเพสุ" นี้ เป็นเครื่องกล่าวรวม.

โดยอุทานว่า กาเมสุ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม.

คำว่า ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง ความว่า ผู้ใดปราศจากความกำหนัด ... เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า อุปสีวะ ในอุเทศว่า "อุปสีวาติ ภควา" ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ.

[๒๕๙] คำว่า ละสมาบัติอื่น อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ความว่า ละเว้น น้อมใจไปสู่อากิญจัญญายตนสมาบัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละสมาบัติอื่น อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ.

[๒๖๐] คำว่า น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์อย่างยิ่ง ความว่า สัญญาสมาบัติ ๗ ท่านกล่าวว่า สัญญาวิโมกข์ ... มีสัญญาวิโมกข์นั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ เป็นอย่างยิ่ง.

[๒๖๑] คำว่า ติฏฺเฐยฺย ในอุเทศว่า "ติฏฺเฐยฺย โส ตตฺถ อนานุยายี" ดังนี้ ความว่า พึงตั้งอยู่หกหมื่นกัป. คำว่า ตตฺถ คือ ในอากิญจัญญายตนสมาบัติ คำว่า อนานุยายี ความว่า ไม่หวั่นไหว ... เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้น. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งปวง ละสมาบัติอื่น
อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติ น้อมใจไปแล้วในสัญญา
วิโมกข์อย่างยิ่ง ผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ใน
อากิญจัญญายตนสมาบัตินั้น.

[๒๖๒] ถ้าผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในสมาบัตินั้น. ข้าแต่
พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ผู้นั้นเป็นผู้พ้นแล้ว มีความเย็น
พึงมีในสมาบัตินั้นนั่นแหละแม้มากปี. วิญญาณของบุคคล
เช่นนั้นพึงมีหรือ?

[๒๖๓] คำว่า ติฏฺเจ เจ โส ในอุเทศว่า "ติฏฺเจ เจ โส ตตฺถ อนานุยายี" ดังนี้ ความว่า ถ้าผู้นั้นพึงดำรงอยู่หกหมื่นกัป.

คำว่า ตตฺถ คือ ในอากิญจัญญายตนสมาบัติ.

คำว่า อนานุยายี ความว่า ไม่หวั่นไหว ... ไม่เศร้าหมอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ ในอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้น.

[๒๖๔] คำว่า ปูคมฺปิ วสฺสานํ ในอุเทศว่า "ปูคมฺปิ วสฺสานํ สมนฺตจกฺขุ" ดังนี้ ความว่า แม้มากปี คือ แม้หลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี หลายร้อยกัป หลายพันกัป หลายแสนกัป. พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักษุ ในคำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ฯลฯ เหตุนั้นพระตถาคต จึงชื่อว่า มีพระสมันตจักษุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ... แม้มากปี.

[๒๖๕] คำว่า ผู้นั้นเป็นผู้พ้นแล้ว มีความเย็น พึงมีในสมาบัตินั้นนั่นแหละ วิญญาณของบุคคลเช่นนั้นพึงมีหรือ ความว่า ผู้นั้นถึงความเป็นผู้เย็น ยั่งยืน เป็นผู้เที่ยง ไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ในสมาบัตินั้นนั่นแหละ พึงตั้งอยู่ในสมาบัตินั้นนั่นแหละเที่ยงแท้.

อีกอย่างหนึ่ง พราหมณ์นั้นย่อมถามถึงความเที่ยงแท้ และความขาดสูญของบุคคลผู้บังเกิดในอากิญจัญญายตนภพว่า วิญญาณของผู้นั้นพึงเคลื่อนไป พึงขาดสูญ พินาศไป ไม่พึงมีปฏิสนธิวิญญาณไม่พึงเกิดในกามธาตุ ในรูปธาตุ หรือในอรูปธาตุดังนี้ หรือว่าย่อมถามถึงปรินิพพานและปฏิสนธิของบุคคลผู้เกิดแล้วในอากิญจัญญายตนภพว่า บุคคลนั้น ย่อมปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในอากิญจัญญายตนภพนั้นนั่นแหละ หรือว่าวิญญาณของบุคคลนั้นพึงเคลื่อนไป พึงเกิดปฏิสนธิวิญญาณในกามธาตุ รูปธาตุ หรืออรูปธาตุอีก.

คำว่า ตถาวิธสฺส ความว่า ของบุคคลชนิดอย่างนั้น คือ ของบุคคลเช่นนั้น ผู้ดำรงอยู่ดังนั้น ผู้มีประการดังนั้น ผู้มีส่วนดังนั้น ผู้เกิดแล้วในอากิญจัญญายตนภพ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้นั้นเป็นผู้พ้นแล้ว มีความเย็น พึงมีในสมาบัตินั่นแหละ วิญญาณของบุคคลเช่นนั้นพึงมีหรือ. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า.

> ถ้าผู้นั้นไม่มีความหวั่นไหว พึงดำรงอยู่ในสมาบัตินั้น. ข้าแต่
> พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ผู้นั้นเป็นผู้พ้นแล้ว มีความเย็น

พึงมีในสมาบัตินั้นนั่นแหละแม้มากปี. วิญญาณของบุคคล
เช่นนั้นพึงมีหรือ?

[๒๖๖] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ)

เปลวไฟดับไปแล้วเพราะกำลังลม ย่อมถึงความไม่มี ไม่
เข้าถึงความนับ ฉันใด มุนีพ้นแล้วจากนามกาย ย่อมถึง
ความไม่มี ไม่เข้าถึงความนับ ฉันนั้น.

[๒๖๗] เปลวไฟตรัสว่า อัจจิ ในอุเทศว่า "อจฺจิ ยถา วาตเวเคน ขิตฺตํ" ดังนี้ ลมทิศตะวันออก ลมทิศตะวันตก ลมทิศเหนือ ลมทิศใต้ ลมมีธุลี ลมไม่มีธุลี ลมเย็น ลมร้อน ลมแรง ลมบ้าหมู ลมแต่ปีกนก ลมแต่ปีกครุฑ ลมแต่ใบตาล ลมแต่พัด ชื่อว่า วาตา.

คำว่า ดับแล้วเพราะกำลังลม ความว่า ดับ คือ สูญหาย หายไป สิ้นไป หมดไป หมดสิ้นไปแล้วเพราะกำลังลม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เปลวไฟดับไปแล้วเพราะกำลังลม ... ฉันใด. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า อุปสีวะ ในอุเทศว่า "อุปสีวาติ ภควา" ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยความเคารพ ฯลฯ พระนามว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ.

[๒๖๘] คำว่า อตฺถํ ปเลติ ในอุเทศว่า อตฺถํ ปเลติ น อุเปติ สงฺขํ ดังนี้ ความว่า ย่อมดับไป คือ ถึงความสิ้นไป ถึงความหมดไป ดับไป สงบไป ระงับไป.

คำว่า ไม่เข้าถึงความนับ ความว่า ไม่เข้าถึงความนับ คือ ไม่เข้าถึงความอ้าง ความคาดคะเน ความบัญญัติว่า เปลวไฟนั้นไปสู่ทิศชื่อโน้นแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมถึงความไม่มี ไม่เข้าถึงความนับ.

[๒๖๙] คำว่า เอวํ ในอุเทศว่า "เอวํ มุนิ นามกายา วิมุตฺโต" ดังนี้ เป็นเครื่องยังอุปมาให้ถึงพร้อม.

ญาณ ตรัสว่า โมนะ ในคำว่า มุนี. ฯลฯ มุนีนั้นล่วงแล้วซึ่งราคาทิธรรมเป็นเครื่องข้องและตัณหาเป็นดังว่าข่าย.

คำว่า พ้นแล้วจากนามกาย ความว่า มุนีนั้นพ้นจากนามกายและรูปกายก่อนแล้วโดยปกติ คือ มุนีนั้นละนามกายและรูปกายแล้ว ด้วยการละ คือ ความล่วงและความข่ม ด้วย

องค์นั้นๆ อาศัยพระผู้มีพระภาคแล้วได้อริยมรรค ๔ เพราะเป็นผู้ได้อริยมรรค ๔ จึงกำหนดรู้นามกายและรูปกาย เพราะเป็นผู้กำหนดรู้นามกายและรูปกาย จึงพ้น คือ พ้นวิเศษจากนามกายและรูปกายด้วยความพ้นวิเศษส่วนเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มุนีพ้นแล้วจากนามกาย ... ฉันนั้น.

[๒๗๐] คำว่า ย่อมถึงความไม่มี ในอุเทศว่า "อตฺถํ ปเลติ น อุเปติ สงฺขํ" ดังนี้ ความว่า มุนีนั้นย่อมปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสปรินิพพานธาตุ คือ ปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาทิเสสปรินิพพานธาตุ.

คำว่า ย่อมไม่เข้าถึงความนับ ความว่า มุนีนั้นย่อมไม่เข้าถึงความนับ คือ ไม่เข้าถึงความอ้าง ความคาดคะเน ความบัญญัติว่า เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร เป็นคฤหัสถ์ เป็นบรรพชิต เป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นสัตว์มีรูป เป็นสัตว์ไม่มีรูป เป็นสัตว์มีสัญญา เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา หรือว่าเป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ มุนีนั้นไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ไม่มีการณ์เครื่องให้ถึงการนับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมถึงความไม่มี ไม่เข้าถึงความนับ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

> เปลวไฟดับไปแล้วเพราะกำลังลม ย่อมถึงความไม่มี ไม่เข้า
> ถึงความนับ ฉันใด. มุนีพ้นแล้วจากนามกาย ย่อมถึงความ
> ไม่มี ไม่เข้าถึงความนับ ฉันนั้น.

[๒๗๑] มุนีนั้นเป็นผู้ดับไปแล้ว หรือมุนีนั้นย่อมไม่มี หรือว่ามุนีนั้น
> เป็นผู้ไม่มีโรคด้วยความเป็นผู้เที่ยง. ขอพระองค์ผู้เป็นพระ
> มุนี โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยดี พระองค์
> ทรงทราบธรรมนั้นแล้วแท้จริง.

[๒๗๒] คำว่า มุนีนั้นเป็นผู้ดับไปแล้ว หรือมุนีนั้นย่อมไม่มี ความว่า มุนีนั้นเป็นผู้ดับไปแล้ว หรือว่ามุนีนั้นย่อมไม่มี คือ มุนีนั้นดับแล้ว ขาดสูญแล้ว หายไปแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มุนีนั้นเป็นผู้ดับไปแล้ว หรือมุนีนั้นย่อมไม่มี.

[๒๗๓] คำว่า หรือว่ามุนีนั้นเป็นผู้ไม่มีโรคด้วยความเป็นผู้เที่ยง ความว่า หรือว่ามุนีนั้นเป็นผู้ยั่งยืน คือ เป็นผู้เที่ยง ไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา พึงตั้งอยู่เที่ยงแท้ในอากิญ -

จัญญายตนภพนั้นนั่นแหละ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า หรือมุนีนั้นเป็นผู้ไม่มีโรคด้วยความเป็นผู้เที่ยง.

[๒๗๔] คำว่า ตํ ในอุเทศว่า ตมฺเม มุนี สาธุ วิยากโรหิ ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ย่อมทูลถาม ทูลขอ ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ทรงประสาทปัญหาใด.

ญาณ ท่านเรียกว่า โมนะ ในคำว่า มุนี ฯลฯ มุนีนั้นล่วงแล้วซึ่งราคาทิธรรมเป็นเครื่องข้องและตัณหาเป็นดังว่าข่าย.

คำว่า ขอพระองค์จงตรัสบอก ... ด้วยดี ความว่า ขอพระองค์จงตรัสบอก ... ขอจงทรงประกาศด้วยดี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์ผู้เป็นมุนี โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยดี.

[๒๗๕] คำว่า พระองค์ทรงทราบธรรมนั้นแล้วแท้จริง ความว่า พระองค์ทรงทราบ คือทรงรู้ ทรงเทียบเคียง ทรงพิจารณา ทรงให้แจ่มแจ้ง ทรงให้ปรากฏแล้วแท้จริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์ทรงทราบธรรมนั้นแล้วแท้จริง. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

มุนีนั้นเป็นผู้ดับไปแล้ว หรือมุนีนั้นย่อมไม่มี หรือว่ามุนีนั้น
เป็นผู้ไม่มีโรคด้วยความเป็นผู้เที่ยง. ขอพระองค์ผู้เป็นพระมุนี
โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยดี. พระองค์ทรง
ทราบธรรมนั้นแล้วแท้จริง.

[๒๗๖] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ)

บุคคลผู้ดับไปแล้วย่อมไม่มีประมาณ. ชนทั้งหลายพึงว่าบุคคล
นั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นก็ไม่มีแก่บุคคลนั้น. เมื่อธรรม
ทั้งปวงอันบุคคลนั้นถอนเสียแล้ว แม้ทางแห่งถ้อยคำทั้งปวง
บุคคลนั้นก็ถอนเสียแล้ว.

[๒๗๗] คำว่า บุคคลผู้ดับไปแล้วย่อมไม่มีประมาณ ความว่า บุคคลผู้ดับไปแล้ว คือปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ย่อมไม่มี ย่อมไม่ปรากฏ ย่อมไม่ประจักษ์ประมาณแห่งรูป ประมาณแห่งเวทนา ประมาณแห่งสัญญา ประมาณแห่งสังขารประมาณแห่งวิญญาณ ประมาณแห่งรูปเป็นต้นนั้น อันบุคคลผู้ดับไปแล้ว ละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว ให้สงบแล้ว

ระงับแล้ว ทำให้ไม่อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลผู้ดับไปแล้วย่อมไม่มีประมาณ.

พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า อุปสีวะ ในอุเทศว่า อุปสีวาติ ภควา ดังนี้. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุปสีวะ.

[๒๗๘] คำว่า ชนทั้งหลายพึงว่าบุคคลนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นก็ไม่มีแก่บุคคลนั้น ดังนี้ ความว่า ชนทั้งหลายพึงว่า (บุคคลนั้น) ด้วยราคะ ด้วยโทสะ ด้วยโมหะ ด้วยมานะ ด้วยทิฏฐิ ด้วยอุทธัจจะ ด้วยวิจิกิจฉา ด้วยอนุสัยใดว่า บุคคลนั้นเป็นผู้กำหนัด เป็นผู้ขัดเคือง เป็นผู้หลง เป็นผู้มีมานะผูกพัน เป็นผู้ถือมั่น เป็นผู้ถึงความฟุ้งซ่าน เป็นผู้ถึงความไม่ตกลง หรือว่าเป็นผู้ถือกำลังอภิสังขารเหล่านั้น บุคคลนั้นละเสียแล้ว เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ละอภิสังขารเสียแล้ว ชนทั้งหลายพึงว่าโดยคติด้วยเหตุใดว่า บุคคลนั้นผู้เกิดในนรก เป็นผู้เกิดในกำเนิดดิรัจฉาน เป็นผู้เกิดในปิตติวิสัย เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นสัตว์มีรูป เป็นสัตว์ไม่มีรูป เป็นสัตว์มีสัญญา เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา หรือว่าเป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ บุคคลนั้นไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ไม่มีการณะอันเป็นเครื่องให้ชนทั้งหลายพึงว่า พึงกล่าว พึงพูดถึงได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายพึงว่าบุคคลนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นก็ไม่มีแก่บุคคลนั้น.

[๒๗๙] คำว่า เมื่อธรรมทั้งปวงอันบุคคลนั้นถอนเสียแล้ว ความว่า เมื่อธรรมทั้งปวง คือ เมื่อขันธ์ อายตนะ ธาตุ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ ทั้งปวง อันบุคคลนั้นถอนขึ้นแล้ว คือ ถอนขึ้นพร้อมแล้ว ฉุดขึ้นแล้ว ฉุดขึ้นพร้อมแล้ว เพิกขึ้นแล้ว เพิกขึ้นพร้อมแล้ว ละขาดแล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือ ญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อธรรมทั้งปวงอันบุคคลนั้นถอนเสียแล้ว.

[๒๘๐] คำว่า ทางแห่งถ้อยคำทั้งปวง บุคคลนั้นก็ถอนเสียแล้ว ความว่า กิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร ตรัสว่า ทางแห่งถ้อยคำ. ถ้อยคำ ทางแห่งถ้อยคำ ชื่อ ทางแห่งชื่อ นิรุตติ ทางแห่งนิรุตติ บัญญัติ ทางแห่งบัญญัติ อันบุคคลนั้นถอนขึ้นแล้ว ถอนขึ้นพร้อมแล้ว ฉุดขึ้นแล้ว ฉุดขึ้นพร้อมแล้ว เพิกขึ้นแล้ว เพิกขึ้นพร้อมแล้ว ละขาดแล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำให้ไม่อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แม้ทางแห่งถ้อยคำทั้งปวง บุคคลนั้นก็ถอนเสียแล้ว. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

บุคคลผู้ดับไปแล้วย่อมไม่มีประมาณ. ชนทั้งหลายพึงว่าบุคคล
นั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นก็ไม่มีแก่บุคคลนั้น. เมื่อธรรม
ทั้งปวง อันบุคคลนั้นถอนเสียแล้ว แม้ทางแห่งถ้อยคำ
ทั้งปวง บุคคลนั้นก็ถอนเสียแล้ว.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ นั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาค ประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของพวกข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ดังนี้.

จบอุปสีวมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๖.

นันทมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านพระนันทะ

[๒๘๑] (ท่านพระนันทะทูลถามว่า)

ชนทั้งหลายย่อมกล่าวกันว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลกนี้. ข้อนี้
นั้นเป็นอย่างไร? ชนทั้งหลายย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ
ด้วยญาณว่าเป็นมุนี หรือว่าย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบด้วย
ความเป็นอยู่ว่าเป็นมุนี?

[๒๘๒] คำว่า สนฺติ ในอุเทศว่า สนฺติ โลเก มุนโย ดังนี้ ความว่า ย่อมมี คือ ย่อมปรากฏ ย่อมประจักษ์.

คำว่า ในโลก ความว่า ในอบายโลก ฯลฯ ในอายตนโลก.

คำว่า มุนีทั้งหลาย ความว่า อาชีวก นิครนถ์ ชฎิล ดาบส ชื่อว่า มุนี เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลก.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา นนฺโท ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า นนฺโท เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านพระนันทะทูลถามว่า.

[๒๘๓] คำว่า ชนทั้งหลาย ในอุเทศว่า ชนา วทนฺติ ตยิทํ กถํสุ ดังนี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร บรรพชิต เทวดา และมนุษย์.

คำว่า ย่อมกล่าว ความว่า ย่อมกล่าว คือ ย่อมพูด ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ.

คำว่า ตยิทํ กถํสุ เป็นคำถามด้วยความสงสัย เป็นคำถามด้วยความเคลือบแคลง เป็นคำถามสองแง่ ไม่เป็นคำถามโดยส่วนเดียวว่า เรื่องนี้เป็นอย่างนี้หนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้? เรื่องนี้เป็นไฉนหนอแล หรือเป็นอย่างไร? เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวกัน ... ข้อนี้นั้นเป็นอย่างไร?

[๒๘๔] คำว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยญาณว่าเป็นมุนีหรือ ความว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าว คือ ย่อมพูด ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติซึ่งบุคคลผู้เข้าไป เข้า

ไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยญาณอันสัปยุตด้วยสมาบัติ ๘ หรือด้วยญาณ คือ อภิญญา ๕ ว่าเป็นมุนี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวซึ่งบุคคลผู้ประกอบด้วยญาณว่าเป็นมุนี.

[๒๘๕] คำว่า หรือว่าชนทั้งหลายย่อมกล่าวซึ่งบุคคลผู้ประกอบด้วยความเป็นอยู่ว่าเป็นมุนี ความว่า หรือว่าชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ... ประกอบด้วยความเพียรของบุคคลผู้เป็นอยู่เศร้าหมอง ผู้ทำกิจที่ทำได้ยากยิ่งยวดหลายอย่างว่าเป็นมุนี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า หรือว่าชนทั้งหลายย่อมกล่าวซึ่งบุคคลผู้ประกอบด้วยความเป็นอยู่ว่าเป็นมุนี. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ชนทั้งหลายย่อมกล่าวกันว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลก. ข้อนี้
นั้นเป็นอย่างไร? ชนทั้งหลายย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ
ด้วยญาณว่าเป็นมุนี หรือว่าย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบด้วย
ความเป็นอยู่ว่าเป็นมุนี?

[๒๘๖] ดูกรนันทะ ท่านผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวบุคคลผู้ประกอบด้วย
ทิฏฐิ ด้วยสุตะ ด้วยญาณ ว่าเป็นมุนี. เราย่อมกล่าวว่า
ชนเหล่าใดกำจัดเสนาเสียแล้ว เป็นผู้ไม่มีทุกข์ ไม่มีความ
หวังเที่ยวไป ชนเหล่านั้นเป็นมุนี.

[๒๘๗] คำว่า น ทิฏฺฐิยา ในอุเทศว่า น ทิฏฺฐิยา น สุติยา น ญาเณน ดังนี้ ความว่า ท่านผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวด้วยความหมดจดด้วยความเห็น.

คำว่า น สุติยา ความว่า ไม่กล่าวด้วยความหมดจด ด้วยการฟัง.

คำว่า น ญาเณน ความว่า ไม่กล่าวแม้ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยสมาบัติ ๘ ไม่กล่าวด้วยญาณอันผิด เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมไม่กล่าวบุคคลผู้ประกอบด้วยทิฏฐิ ด้วยสุตะ ด้วยญาณ.

[๒๘๘] คำว่า กุสลา ในอุเทศว่า มุนีธ นนฺท กุสลา วทนฺติ ดังนี้ ความว่า ท่านผู้ฉลาดในขันธ์ ท่านผู้ฉลาดในธาตุ ท่านผู้ฉลาดในอายตนะ ท่านผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท ท่านผู้ฉลาดในสติปัฏฐาน ท่านผู้ฉลาดในสัมมัปปธาน ท่านผู้ฉลาดในอิทธิบาท ท่านผู้ฉลาดใน

อินทรีย์ ท่านผู้ฉลาดในพละ ท่านผู้ฉลาดในโพชฌงค์ ท่านผู้ฉลาดในมรรค ท่านผู้ฉลาดในผล ท่านผู้ฉลาดในนิพพาน. ท่านผู้ฉลาดเหล่านั้น ย่อมไม่กล่าว ... ผู้ประกอบด้วยความหมดจดด้วยความเห็น ด้วยความหมดจดด้วยการฟัง ด้วยความหมดจดด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยสมาบัติ ๘ หรือด้วยญาณอันผิด ว่าเป็นมุนี เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ดูกรนันทะ ท่านผู้ฉลาด ... กล่าว ... ว่าเป็นมุนี.

[๒๘๙] คำว่า เราย่อมกล่าวชนเหล่าใดกำจัดเสนาเสียแล้ว เป็นผู้ไม่มีความทุกข์ ไม่มีความหวัง เที่ยวไป ชนเหล่านั้นเป็นมุนี ความว่า เสนามารตรัสว่า เสนา. กายทุจริตเป็นเสนามาร วจีทุจริตเป็นเสนามาร มโนทุจริตเป็นเสนามาร ราคะเป็นเสนามาร โทสะเป็นเสนามาร โมหะเป็นเสนามาร ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นเสนามาร.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

กามท่านกล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๑ ของท่าน. ความไม่ยินดีท่าน
กล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๒ ของท่าน. ความหิวและความกระหาย
ท่านกล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๓ ของท่าน. ตัณหาท่านกล่าวว่าเป็น
เสนาที่ ๔ ของท่าน. ถิ่นมิทธะท่านกล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๕
ของท่าน. ความขลาดท่านกล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๖ ของท่าน.
วิจิฉิจฉาท่านกล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๗ ของท่าน. ความลบหลู่
ความกระด้างท่านกล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๘ ของท่าน. ลาภ ความ
สรรเสริญ สักการะ ยศที่ได้มาผิด ก็เป็นเสนา. ความยก
ตนและการข่มผู้อื่นก็เป็นเสนา. นี้เสนามารของท่าน (เป็น
มารไม่ปล่อยท่านให้พ้นอำนาจไป) เป็นผู้ประหารท่านผู้มี
ธรรมดำ. คนไม่กล้าย่อมไม่ชนะเสนานั้นได้. คนกล้าย่อม
ชนะได้ ครั้นชนะแล้วย่อมได้ความสุข ดังนี้.

เสนามารทั้งปวง กิเลสทั้งปวง ชนเหล่าใดชนะแล้ว ให้แพ้ ทำลาย กำจัดให้เบือนหน้าหนีแล้วด้วยอริยมรรค ๔ ในกาลใด ในกาลนั้น ชนเหล่านั้น เรากล่าวว่าผู้กำจัดเสนาเสียแล้ว.

คำว่า อนิฆา ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นความทุกข์. ความทุกข์เหล่านั้น ชนเหล่าใดละขาด ตัดขาด สงบ ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ ชนเหล่านั้น ตรัสว่า ผู้ไม่มีความทุกข์.

ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่า ความหวัง ในคำว่า นิราสา ดังนี้. ความหวังคือ ตัณหานี้ ชนเหล่าใดละขาด ... เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ ชนเหล่านั้น ตรัสว่า ผู้ไม่มีความหวัง.

คำว่า เรากล่าวว่า ชนเหล่าใดกำจัดเสนาเสียแล้ว ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง เที่ยวไป ชนเหล่านั้นเป็นมุนี ความว่า เราย่อมกล่าว ... ย่อมประกาศว่า ชนเหล่าใด คือ พระอรหันตขีณาสพ กำจัดเสนาเสียแล้ว ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง ย่อมเที่ยวไป คือ เปลี่ยนอิริยาบถ เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา ชนเหล่านั้นเป็นมุนีในโลก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เราย่อมกล่าวว่า ชนเหล่าใดกำจัดเสนาเสียแล้ว เป็นผู้ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง เที่ยวไป ชนเหล่านั้นเป็นมุนี. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูกรนันทะ ท่านผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวบุคคลผู้ประกอบด้วย
ทิฏฐิ ด้วยสุตะ ด้วยญาณว่า เป็นมุนี. เราย่อมกล่าวว่า
ชนใดกำจัดเสนาเสียแล้ว เป็นผู้ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง
เที่ยวไป ชนเหล่านั้นเป็นมุนี.

[๒๙๐] (ท่านพระนันทะทูลถามว่า)

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ ย่อมกล่าวความหมดจด
ด้วยการเห็นและการสดับบ้าง ด้วยศีลและวัตรบ้าง ด้วย
มงคลหลายชนิดบ้าง. (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) ผู้นิรทุกข์
สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้สำรวมแล้ว ประพฤติอยู่ในทิฏฐิ
นั้น ได้ข้ามแล้วซึ่งชาติและชราบ้างหรือ? ข้าแต่พระผู้มี
พระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์โปรด
ตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์เถิด.

[๒๙๑] คำว่า เยเกจิ ในอุเทศว่า เยเกจิเม สมณพฺราหฺมณา เส ดังนี้ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ มีส่วนไม่เหลือ. คำว่า เยเกจิ นี้เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งเข้าถึงการบวช คือ ถึงพร้อมด้วยการบวช ภายนอกพุทธศาสนานี้ ชื่อว่าสมณะ. ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งอ้างว่าตนมีวาทะเจริญ ชื่อว่า พราหมณ์. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สมณพราหมณ์.

บทว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา นนฺโท ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า นนฺโท เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านพระนันทะทูลถามว่า.

[๒๙๒] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยการเห็นและการฟังบ้าง ความว่า ย่อมกล่าว คือ ย่อมพูด ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติความหมดจด คือ ความหมดจดวิเศษ ความบริสุทธิ์ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยการเห็นบ้าง ... ด้วยการสดับบ้าง ... ด้วยการเห็นและการสดับบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยการเห็นและด้วยการสดับบ้าง.

[๒๙๓] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยศีลและวัตรบ้าง ความว่า ย่อมกล่าว ... ย่อมบัญญัติความหมดจด ... ความพ้นรอบด้วยศีลบ้าง ... ด้วยวัตรบ้าง ... ด้วยทั้งศีลและวัตรบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยศีลและวัตรบ้าง.

[๒๙๔] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยมงคลหลายชนิด ความว่า ย่อมกล่าว ... ย่อมบัญญัติความหมดจด ... ความพ้นรอบด้วยมงคลคือวัตรและความตื่นข่าวมากอย่าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยมงคลหลายชนิด.

[๒๙๕] คำว่า กจฺจิสฺส ในอุเทศว่า กจฺจิสฺส เต (ภควา) ตตฺถ ยตา จรนฺตา ดังนี้ เป็นการถามด้วยความสงสัย เป็นการถามด้วยความเคลือบแคลง เป็นการถามสองแง่ ไม่เป็นการถามส่วนเดียวว่า เรื่องนั้นเป็นอย่างนี้หรือหนอแล หรือไม่เป็นอย่างนี้? เรื่องนี้เป็นไฉนหนอแล หรือเป็นอย่างไร? เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าบ้างหรือ.

คำว่า เต คือ พวกสมณพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิเป็นคติ.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พวกสมณพราหมณ์นั้น ... บ้างหรือ.

คำว่า ตตฺถ ในอุเทศว่า ตตฺถ ยตา จรนฺตา ดังนี้ ความว่า ในทิฏฐิของตน ในความควรของตน ในความชอบใจของตน ในลัทธิของตน.

คำว่า ยตา ความว่า สำรวม สงวน คุ้มครอง รักษา ระวัง.

คำว่า เที่ยวไป ความว่า เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถเป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้สำรวม แล้วประพฤติอยู่ในทิฏฐินั้น ... บ้างหรือ.

[๒๙๖] คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ... ได้ข้ามแล้วซึ่งชาติและชรา ความว่า ได้ข้ามแล้ว คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงแล้วซึ่งชาติชราและมรณะ.

คำว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก คำว่า มาริสนี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับ ด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ... ได้ข้ามแล้ว ซึ่งชาติและชรา.

[๒๙๗] คำว่า ปุจฺฉามิ ตํ ในอุเทศว่า ปุจฺฉามิ ตํ ภควา พรูหิ เมตํ ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถาม ทูลขอ ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ประกาศซึ่งปัญหานั้นว่า ขอพระองค์จงตรัส บอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ ความว่า ขอพระองค์จงตรัส ... จงประกาศ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์เถิด. เพราะเหตุนั้นพราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

> สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ ย่อมกล่าวความหมดจด
> ด้วยการเห็นและการสดับบ้าง ด้วยศีลและวัตรบ้าง ด้วย
> มงคลหลายชนิดบ้าง. (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) ผู้นิรทุกข์
> สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้สำรวมแล้ว ประพฤติอยู่ในทิฏฐิ
> นั้น ได้ข้ามแล้วซึ่งชาติและชราบ้างหรือ? ข้าแต่พระผู้มี
> พระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น. ขอพระองค์
> โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์เถิด.

[๒๙๘] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรนันทะ)

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ ย่อมกล่าวความหมดจด
ด้วยการเห็นและด้วยการสดับบ้าง ด้วยศีลและวัตรบ้าง
ด้วยมงคลหลายชนิด. เราย่อมกล่าวว่า สมณพราหมณ์
เหล่านั้น ถึงแม้เป็นผู้สำรวมแล้วประพฤติอยู่ในทิฏฐินั้น
แต่ก็ข้ามซึ่งชาติและชราไปไม่ได้.

[๒๙๙] คำว่า เยเกจิ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ ไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า เยเกจิ นี้ เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เข้าถึงการบวช ถึงพร้อมด้วยการบวชภายนอก แต่พุทธศาสนานี้ชื่อว่าสมณะ. ชนเหล่าใด เหล่าหนึ่งอ้างว่าตนมีวาทะเจริญ ชื่อว่าพราหมณ์. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สมณพราหมณ์เหล่าใด เหล่าหนึ่งนี้. พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า นันทะ ในอุเทศว่า นนฺทาติ ภควา ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรนันทะ.

[๓๐๐] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยการเห็นและการฟังบ้าง ความว่า ย่อมกล่าว ย่อมพูด ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ซึ่งความหมดจด ความหมดจดวิเศษ ความบริสุทธิ์ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยการเห็นบ้าง ... ด้วยการสดับบ้าง ... ด้วยการเห็น และสดับบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยการเห็นและด้วยการสดับบ้าง.

[๓๐๑] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยศีลและวัตรบ้าง ความว่า ย่อมกล่าว ... ย่อมบัญญัติความหมดจด ... ความพ้นรอบด้วยศีลบ้าง ... ด้วยวัตรบ้าง ... ด้วยศีลและวัตรบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยศีลและวัตรบ้าง.

[๓๐๒] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยมงคลหลายชนิด ความว่า ย่อมกล่าว ... ย่อมบัญญัติด้วยมงคลคือวัตรและความตื่นข่าวมากอย่าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความ หมดจดด้วยมงคลหลายชนิด.

[๓๐๓] คำว่า กิญฺจาปิ ในอุเทศว่า กิญฺจาปิ เต ตตฺถ ยตา จรนฺติ เป็นบทสนธิ เป็นบทเกี่ยวเนื่อง เป็นเครื่องทำบทให้เต็ม เป็นความพร้อมเพรียงแห่งอักขระ เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ. บทว่า กิญฺจาปิ นี้ เป็นไปตามลำดับบท คำว่า เต คือ พวกสมณพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิ. คำว่า ตตฺถ ความว่า ในทิฏฐิของตน ในความควรของตน ในความชอบใจของตน ในลัทธิของตน. คำว่า ยตา ความว่า เป็นผู้สำรวม สงวน คุ้มครอง รักษา ระวัง.

คำว่า จรนฺติ ความว่า เที่ยวไป ... เยียวยา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ถึงแม้สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้สำรวมแล้ว ประพฤติอยู่ในทิฏฐินั้น.

[๓๐๔] คำว่า เราย่อมกล่าวว่า ... ข้ามชาติและชราไปไม่ได้ ความว่า เราย่อมกล่าว ... ย่อมประกาศว่า ข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วงซึ่งชาติ ชราและมรณะไปไม่ได้ คือ ไม่ออก ไม่สละ ไม่ก้าวล่วง ไม่เป็นไปล่วงจากชาติ ชราและมรณะ ย่อมวนเวียนอยู่ภายในชาติ ชราและมรณะ วนเวียนอยู่ภายในทางสงสาร ไปตามชาติ ชราก็แล่นตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่เร้น ไม่มีสรณะ ไม่มีที่พึ่ง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เราย่อมกล่าวว่า ข้ามชาติและชราไปไม่ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ ย่อมกล่าวความหมดจด ด้วย
การเห็นและด้วยการสดับบ้าง ด้วยศีลและวัตรบ้าง ด้วยมงคล
หลายชนิด. เราย่อมกล่าวว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ถึงแม้
เป็นผู้สำรวมแล้วประพฤติอยู่ในทิฏฐินั้น แต่ก็ข้ามซึ่งชาติและ
ชราไปไม่ได้.

[๓๐๕] (ท่านพระนันทะทูลถามว่า)

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ ย่อมกล่าวความหมดจด ด้วย
การเห็นและการสดับบ้าง ด้วยศีลและวัตรบ้าง ด้วยมงคล
หลายชนิดบ้าง. ถ้าพระองค์ผู้เป็นพระมุนีตรัสสมณพราหมณ์
เหล่านั้นว่า ข้ามโอฆะไปไม่ได้แล้ว. ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์
เมื่อเป็นอย่างนั้น บัดนี้ใครเล่าในเทวโลกและมนุษยโลก ข้าม

ชาติและชราไปได้แล้ว. ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูล
ถามปัญหานั้น ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

[๓๐๖] คำว่า เยเกจิ ในอุเทศว่า เยเกจิ เม สมณพฺราหฺมณาเส ดังนี้ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ มีส่วนไม่เหลือ. คำว่า เยเกจิ นี้ เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งเข้าถึงการบวช คือ ถึงพร้อมด้วยการบวช ภายนอกพุทธศาสนานี้ ชื่อว่าสมณะ. ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งอ้างว่าตนมีวาทะเจริญ ชื่อว่าพราหมณ์. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา นนฺโท ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า นนฺโท เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านพระนันทะทูลถามว่า.

[๓๐๗] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยการเห็นและการฟังบ้าง ความว่า ย่อมกล่าว ย่อมพูด ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติความหมดจด คือ ความหมดจดวิเศษ ความบริสุทธิ์ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยการเห็นบ้าง ... ด้วยการสดับบ้าง ... ด้วยการเห็นและการสดับบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยการเห็นและด้วยการสดับบ้าง.

[๓๐๘] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยศีลและวัตรบ้าง ความว่า ย่อมกล่าว ... ย่อมบัญญัติความหมดจด ... ความพ้นรอบด้วยศีลบ้าง ... ด้วยวัตรบ้าง ... ด้วยทั้งศีลและวัตรบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยศีลและวัตรบ้าง.

[๓๐๙] คำว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยมงคลหลายชนิด ความว่าย่อมกล่าว ... ย่อมบัญญัติด้วยมงคลคือวัตรและความตื่นข่าวมากอย่าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมกล่าวความหมดจดด้วยมงคลหลายชนิด.

[๓๑๐] คำว่า เต เจ ในอุเทศว่า เต เจ มุนี พฺรูสิ อโนฆติณฺเณ ดังนี้ ความว่า พวกสมณพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิเป็นคติ ญาณท่านกล่าวว่า โมนะ ในบทว่า มุนี. ฯลฯ พระผู้มีพระภาคนั้น ล่วงแล้วซึ่งราคาทิธรรมเป็นเครื่องข้อง และตัณหาเป็นดังว่าข่าย เป็นมุนี.

คำว่า ย่อมตรัสว่า ... ข้ามโอฆะไปไม่ได้แล้ว ความว่า ข้ามไม่ได้แล้ว คือ ข้ามขึ้นไม่ได้แล้ว ข้ามล่วงไม่ได้แล้ว ก้าวล่วงไม่ได้แล้ว เป็นไปล่วงไม่ได้แล้วซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆา อวิชชาโอฆะ วนเวียนอยู่ภายในชาติชราและมรณะ วนเวียนอยู่ภายในทางสงสาร

ไปตามชาติ ชราก็แล่นตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีสรณะ ไม่มีที่พึ่ง.

คำว่า ย่อมตรัส คือ ย่อมตรัส ... ย่อมประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าพระองค์ผู้เป็นมุนีย่อมตรัสว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นข้ามโอฆะไปไม่ได้แล้ว.

[๓๑๑] คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ เมื่อเป็นดังนั้น ในบัดนี้ ใครเล่าในเทวโลกและมนุษยโลก ข้ามชาติและชราไปได้ ความว่า เมื่อเป็นดังนั้น ใครนั้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ข้ามได้แล้ว คือ ข้ามขึ้นแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ล่วงแล้ว ก้าวล่วงแล้ว เป็นไปล่วงแล้วซึ่งชาติ ชราและมรณะ.

คำว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวด้วยความเคารพ. คำว่า มาริส นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ เมื่อเป็นดังนั้น ในบัดนี้ ใครเล่าในเทวโลกและมนุษยโลกข้ามชาติและชราไปได้แล้ว.

[๓๑๒] คำว่า ปุจฺฉามิ ตํ ในอุเทศว่า ปุจฺฉามิ ตํ ภควา พฺรูหิ เม ตํ ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถาม คือ ทูลขอ ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ประสาทซึ่งปัญหานั้นว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็น สัจฉิกาบัญญัติ,

คำว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์ ความว่า ขอพระองค์โปรดตรัส ... โปรดประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหานั้น ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ ย่อมกล่าวความหมดจด ด้วย
การเห็นและการสดับบ้าง ด้วยศีลและวัตรบ้าง ด้วยมงคล
หลายชนิดบ้าง. ถ้าพระองค์ผู้เป็นพระมุนีตรัสพราหมณ์เหล่านั้น
ว่า ข้ามโอฆะไปไม่ได้แล้ว. ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ เมื่อเป็น
อย่างนั้น บัดนี้ ใครเล่าในเทวโลกและมนุษยโลก ข้ามชาติและ

ชราไปได้แล้ว. ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอทูลถาม
ปัญหานั้น. ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์.

[๓๑๓] (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรนันทะ) เราย่อมไม่กล่าวว่า
สมณพราหมณ์ทั้งหมดเป็นผู้อันชาติและชราหุ้มห่อแล้ว. เราย่อม
กล่าวว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน
อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและวัตรทั้งปวง ทั้งละแล้วซึ่งมงคล
หลายชนิดทั้งหมด กำหนดรู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ
นรชนเหล่านั้นแล เป็นผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว.

[๓๑๔] คำว่า เราย่อมไม่กล่าวว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมดเป็นผู้อันชาติและชราหุ้มห่อแล้ว ความว่า ดูกรนันทะ เราย่อมไม่กล่าวว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมดเป็นผู้อันชาติและชราร้อยไว้แล้ว หุ้มไว้แล้ว คลุมไว้แล้ว ปิดไว้แล้ว บังไว้แล้ว ครอบไว้แล้ว. เราย่อมกล่าว คือ ย่อมบอก ... ทำให้ตื้นว่า สมณพราหมณ์เหล่าใด ละชาติ ชราและมรณะแล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราย่อมไม่กล่าวว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมดเป็นผู้อันชาติและชราหุ้มห่อไว้แล้ว.

[๓๑๕] คำว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและวัตรทั้งปวง ความว่า นรชนเหล่าใดละแล้ว คือ สละแล้ว บรรเทาแล้ว ทำให้สิ้นสุดแล้ว ให้ถึงความไม่มีแล้ว ซึ่งความหมดจดด้วยการเห็นทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยการฟังทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดทั้งด้วยการเห็นและด้วยการฟังทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยการได้ทราบทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยศีลทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยวัตรทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดทั้งด้วยศีลและวัตรทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ หรือแม้ศีลหรือวัตรทั้งปวง.

[๓๑๖] คำว่า ทั้งละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งปวง ความว่า ละแล้ว คือ ละขาดแล้ว บรรเทาแล้ว ทำให้สิ้นสุดแล้ว ให้ถึงความไม่มีแล้ว ซึ่งความหมดจด คือ ความหมดจดวิเศษ ความบริสุทธิ์ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยมงคลคือวัตรและความตื่นข่าวมากอย่าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทั้งละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งปวง.

[๓๑๗] คำว่า ตณฺหํ ในอุเทศว่า ตณฺหํ ปริญฺญาย อนาสวา เย เต เว นรา โอฆติณฺณาติ พฺรูมิ ดังนี้ ได้แก่รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา.

คำว่า กำหนดรู้แล้ว ความว่า กำหนดรู้แล้วซึ่งตัณหาด้วยปริญญา ๓ คือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญา ปหานปริญญา.

ญาตปริญญาเป็นไฉน? นรชนย่อมรู้ชัด คือ ย่อมรู้ ย่อมเห็นตัณหาว่า นี้รูปตัณหา นี้สัททตัณหา นี้คันธตัณหา นี้รสตัณหา นี้โผฏฐัพพตัณหา นี้ธรรมตัณหา นี้ชื่อว่าญาตปริญญา.

ตีรณปริญญาเป็นไฉน? นรชนทำตัณหาที่ตนรู้อย่างนี้แล้วย่อมพิจารณาตัณหา คือ พิจารณาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นฝี ฯลฯ โดยความไม่ให้สลัดออก นี้ชื่อว่า ตีรณ-ปริญญา.

ปหานปริญญาเป็นไฉน? นรชนพิจารณาอย่างนี้แล้ว ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งตัณหา. สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในตัณหาใด ท่านทั้งหลายจงละฉันทราคะนั้นเสีย. เมื่อเป็นอย่างนี้ ตัณหานั้นจักเป็นของอันท่านทั้งหลายละแล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา ดังนี้. นี้ชื่อว่าปหานปริญญา. กำหนดรู้แล้วซึ่งตัณหาด้วยปริญญา ๓ นี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กำหนดรู้ซึ่งตัณหา.

คำว่า เป็นผู้ไม่มีอาสวะ ความว่า อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. นรชนเหล่าใดละอาสวะเหล่านี้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา นรชนเหล่านั้นตรัสว่า เป็นผู้ไม่มีอาสวะ.

คำว่า เหล่าใด คือ พระอรหันตขีณาสพทั้งหลาย.

คำว่า เราย่อมกล่าวว่า นรชนเหล่าใดกำหนดรู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นแล ข้ามโอฆะได้แล้ว ความว่า เราย่อมกล่าวว่า ... ย่อมประกาศว่า นรชนเหล่าใดกำหนดรู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้น ข้ามแล้วซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ คือ ข้าม ข้ามขึ้น ข้ามออก ล่วง ก้าวล่วง เป็นไปล่วงแล้วซึ่งทางแห่งสังสารวัฏทั้งปวง. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราย่อมกล่าวว่า นรชนเหล่าใดกำหนดรู้ตัณหา

แล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นแล ข้ามโอฆะได้แล้ว. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาค
จึงตรัสว่า

เราย่อมไม่กล่าวว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมดเป็นผู้อันชาติและ
ชราหุ้มห่อแล้ว เราย่อมกล่าวว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่ง
รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและวัตร
ทั้งปวง ทั้งละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งหมด กำหนดรู้
ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นแล เป็นผู้
ข้ามโอฆะได้แล้ว.

[๓๑๘] ข้าแต่พระโคดม ข้าพระองค์ย่อมชอบใจพระวาจานั้น อัน
พระองค์ผู้เป็นพระมเหสี (ผู้แสวงหาธรรมใหญ่) ตรัสดีแล้ว
ไม่มีอุปธิ. แม้ข้าพระองค์ก็กล่าวว่า นรชนเหล่าใดละแล้ว
ซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและ
วัตรทั้งปวง ทั้งละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งหมด กำหนด
รู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นแลเป็นผู้
ข้ามโอฆะได้แล้ว.

[๓๑๙] คำว่า เอตํ ในอุเทศว่า เอตาภินนฺทามิ วโจ มเหสิโน ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ย่อมยินดี คือ ยินดียิ่ง เบิกบาน อนุโมทนา ปรารถนา พอใจ ประสงค์ รักใคร่ ติดใจ พระวาจา คือ ทางแห่งถ้อยคำ เทศนา อนุสนธิ ของพระองค์.

คำว่า อันพระองค์เป็นพระมเหสี ความว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระมเหสี ทรง แสวงหา คือ ทรงเสาะหา ทรงค้นหา ซึ่งศีลขันธ์ใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า มเหสี. ฯลฯ พระผู้มีพระภาคผู้เป็นเทวดาล่วงเทวดาประทับที่ไหน พระนราสภประทับที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า มเหสี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ย่อมชอบใจพระวาจา นั้น อันพระองค์ผู้เป็นพระมเหสี.

[๓๒๐] คำว่า สุกิตฺติตํ ในอุเทศว่า สุกิตฺติตํ โคตม นูปธีกํ ดังนี้ ความว่า ตรัสบอกดีแล้ว คือ ทรงแสดงดีแล้ว ทรงบัญญัติดีแล้ว ทรงแต่งตั้งดีแล้ว ทรงเปิดเผยดีแล้ว ทรงทำให้ตื้นดีแล้ว ทรงประกาศดีแล้ว.

กิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร ท่านกล่าวว่า อุปธิ ในอุเทศว่า โคตม นูปธีกํ ดังนี้. การละอุปธิ ความสงบอุปธิ ความสละคืนอุปธิ ความระงับอุปธิ อมตนิพพาน ท่านกล่าวว่า ธรรมไม่มีอุปธิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระโคดม ... ตรัสดีแล้ว เป็นธรรมไม่มีอุปธิ.

[๓๒๑] คำว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและวัตรทั้งปวง ความว่า นรชนเหล่าใดละแล้ว คือ สละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความหมดจดด้วยการเห็นทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยการฟังทั้งปวง ซึ่งความหมดจดทั้งด้วยการเห็นและการฟังทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยการได้ทราบทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยศีลทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดด้วยวัตรทั้งปวง ... ซึ่งความหมดจดทั้งด้วยศีลและวัตรทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและวัตรทั้งปวง.

[๓๒๒] คำว่า ละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งปวง ความว่า ละ คือ ละขาด บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความหมดจด คือ ความหมดจด วิเศษ ความบริสุทธิ์ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยมงคล คือวัตรและความตื่นข่าวมากอย่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทั้งละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งปวง.

[๓๒๓] คำว่า ตณฺหํ ในอุเทศว่า ตณฺหํ ปริญฺญาย อนาสวา เย อหมฺปิ เต โอฆติณฺณาติ พฺรูมิ ดังนี้ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา.

คำว่า กำหนดรู้แล้วซึ่งตัณหา ความว่า กำหนดรู้แล้วซึ่งตัณหาด้วยปริญญา ๓ คือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญา ปหานปริญญา.

ญาตปริญญาเป็นไฉน? นรชนย่อมรู้ซึ่งตัณหา คือ ย่อมรู้ ย่อมเห็นว่า นี้รูปตัณหา นี้สัททตัณหา นี้คันธตัณหา นี้รสตัณหา นี้โผฏฐัพพตัณหา นี้ธรรมตัณหา. นี้ชื่อว่า ญาตปริญญา.

ตีรณปริญญาเป็นไฉน? นรชนทำตัณหาที่ตนรู้อย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณาตัณหา คือ พิจารณาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ฯลฯ โดยความไม่ให้สลัดออก. นี้ชื่อว่า ตีรณปริญญา.

ปหานปริญญาเป็นไฉน? นรชนพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว ละบรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งตัณหา. นี้ชื่อว่าปหานปริญญา. กำหนดรู้แล้วซึ่งตัณหานั้นด้วยปริญญา ๓ นี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า กำหนดรู้แล้วซึ่งตัณหา.

คำว่า เป็นผู้ไม่มีอาสวะ ความว่า อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. นรชนเหล่าใดละอาสวะเหล่านี้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา นรชนเหล่านั้นตรัสว่า เป็นผู้ไม่มีอาสวะ คำว่า เหล่าใด คือ พระอรหันตขีณาสพทั้งหลาย.

คำว่า แม้ข้าพระองค์ก็กล่าวว่า นรชนเหล่าใดกำหนดรู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะแล้ว ความว่า แม้ข้าพระองค์ก็กล่าว คือ พูดว่า นรชนเหล่าใด กำหนดรู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ข้ามแล้วซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ ข้ามแล้ว ข้ามขึ้นแล้ว ข้ามออกแล้ว ล่วงแล้ว ก้าวล่วงแล้ว ซึ่งทางสงสารทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แม้ข้าพระองค์ย่อมกล่าวว่า นรชนเหล่าใดกำหนดรู้ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะแล้ว. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระโคดม ข้าพระองค์ย่อมชอบใจพระวาจานั้น อัน
พระองค์ผู้เป็นพระมเหสีตรัสดีแล้ว ไม่มีอุปธิ. แม้ข้า
พระองค์ก็กล่าวว่า นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ได้เห็น
เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ ศีลและวัตรทั้งปวง ทั้ง
ละแล้วซึ่งมงคลหลายชนิดทั้งหมด กำหนดรู้ตัณหาแล้ว
เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ พระนันทะนั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาค ประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ดังนี้.

จบนันทมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๗.

เหมกมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านพระเหมกะ

[๓๒๔] (ท่านพระเหมกะทูลถามว่า)

ในกาลอื่นก่อนแต่ศาสนาของพระโคดม พวกอาจารย์เหล่านี้
พยากรณ์ว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้. เรื่องนี้จักมีดังนี้. คำทั้งหมดนั้น
เป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา. คำทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องยังความตรึก
ให้เจริญ. ข้าพระองค์ไม่ยินดีในคำนั้น.

[๓๒๕] คำว่า เย ในอุเทศว่า เยเม ปุพฺเพ วิยากํสุ ดังนี้ ความว่า พาวรีพราหมณ์และพราหมณ์อื่นซึ่งเป็นอาจารย์ของพาวรีพราหมณ์ พยากรณ์แล้ว คือ บอกแล้ว ... ประกาศแล้วซึ่งทิฏฐิของตน ความควรของตน ความชอบใจของตน ลัทธิของตน อัธยาศัยของตน ความประสงค์ของตน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ... ก่อน ... พวกอาจารย์เหล่านี้พยากรณ์แล้ว.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา เหมโก ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวด้วยความเคารพ. คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง.

คำว่า เหมโก เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพระเหมกะทูลถามว่า.

[๓๒๖] คำว่า ในกาลอื่นแต่ศาสนาของพระโคดม ความว่า ในกาลอื่น แต่ศาสนาของพระโคดม คือ อื่นแต่ศาสนาของพระโคดม ก่อนกว่าศาสนาของพระโคดม กว่าศาสนาของพระพุทธเจ้า กว่าศาสนาของพระชินเจ้า กว่าศาสนาของพระตถาคต กว่าศาสนาของพระอรหันต์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ในกาลอื่นแต่ศาสนาของพระโคดม.

[๓๒๗] คำว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้ เรื่องนี้จักมีดังนี้ ความว่า ได้ยินว่า เรื่องนี้มีแล้วอย่างนี้. ได้ยินว่า เรื่องนี้จักมีอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้ เรื่องนี้จักมีดังนี้.

[๓๒๘] คำว่า คำทั้งหมดนั้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา ความว่า คำทั้งปวงนั้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา คือ อาจารย์เหล่านั้น กล่าวธรรมอันไม่ประจักษ์แก่ตน ที่ตนมิได้รู้เฉพาะเอง โดยบอกตามที่ได้ยินกันมา บอกตามลำดับสืบๆ กันมา โดยอ้างตำรา โดยเหตุที่นึกเดาเอาเอง โดยเหตุที่คาดคะเนเอาเอง ด้วยความตรึกตามอาการ ด้วยความชอบใจว่าต้องกับลัทธิของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า คำทั้งหมดนั้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา.

[๓๒๙] คำว่า คำทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องยังความตรึกให้เจริญ ความว่า คำทั้งปวงนั้นเป็นเครื่องยังความตรึกให้เจริญ คือ เป็นเครื่องยังวิตกให้เจริญ เป็นเครื่องยังความดำริให้เจริญ เป็นเครื่องยังกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตกให้เจริญ เป็นเครื่องยังความตรึกถึงญาติให้เจริญ เป็นเครื่องยังความตรึกถึงชนบทให้เจริญ เป็นเครื่องยังความตรึกถึงเทวดาให้เจริญ เป็นเครื่องยังวิตกปฏิสังยุตด้วยความเอ็นดูผู้อื่นให้เจริญ เป็นเครื่องยังวิตกอันปฏิสังยุตด้วยลาภ สักการะและความสรรเสริญให้เจริญ เป็นเครื่องยังวิตกอันปฏิสังยุตด้วยความปรารถนามิให้ใครดูหมิ่นให้เจริญ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า คำทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องยังความตรึกให้เจริญ.

[๓๓๐] คำว่า ข้าพระองค์ไม่ยินดียิ่งในคำนั้น ความว่า ข้าพระองค์ไม่ได้ ไม่ประสพ ไม่ได้เฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ไม่ยินดีในคำนั้น. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ในกาลอื่นก่อนแต่ศาสนาของพระโคดม พวกอาจารย์เหล่านี้
พยากรณ์ว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้. เรื่องนี้จักมีดังนี้. คำทั้งหมด
นั้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา คำทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องยังความ
ตรึกให้เจริญ. ข้าพระองค์ไม่ยินดีในคำนั้น.

[๓๓๑] ข้าแต่พระมุนี ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่อง
กำจัดตัณหา ที่บุคคลรู้แล้วเป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้าม
ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลกแก่ข้าพระองค์เถิด.

[๓๓๒] พราหมณ์นั้นกล่าวกะพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์ ในอุเทศว่า ตฺวญฺจ เม ธมฺมมกฺขาหิ ดังนี้.

คำว่า ธมฺมํ ในอุเทศว่า ธมฺมมกฺขาหิ ดังนี้ ความว่า ขอพระองค์โปรดตรัส ... โปรดทรงประกาศพรหมจรรย์อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพาน และข้อปฏิบัติอันให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมแก่ข้าพระองค์.

[๓๓๓] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่าตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหานิคฺฆาตนํ มุนิ ดังนี้.

คำว่า เป็นเครื่องกำจัดตัณหา ความว่า เป็นเครื่องปราบตัณหา เป็นเครื่องละตัณหา เป็นเครื่องสงบตัณหา เป็นเครื่องสละคืนตัณหา เป็นเครื่องระงับตัณหา เป็นอมตนิพพาน.

ญาณ ท่านกล่าวว่า โมนะ ในคำว่า มุนิ. ฯลฯ พระผู้มีพระภาคล่วงแล้วซึ่งราคาทิธรรมเป็นเครื่องข้องและตัณหาเป็นดังว่าข่าย จึงเป็นมุนี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระมุนี ... เครื่องกำจัดตัณหา.

[๓๓๔] คำว่า ที่บุคคลรู้แล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป ความว่า บุคคลทำธรรมใดให้ทราบแล้ว คือ เทียบเคียงแล้ว พิจารณาแล้ว ให้เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว คือ ทำให้ทราบแล้ว ... ทำให้แจ่มแจ้งแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า เป็นผู้มีสติ คือ เป็นผู้มีสติด้วยอาการ ๔ อย่าง คือ เป็นผู้มีสติ เจริญสติปัฏฐานเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ ผู้นั้นท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีสติ ...

คำว่า เที่ยวไป คือ เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถเป็นไป รักษา เยียวยา ให้เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ที่บุคคลทราบแล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป.

[๓๓๕] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในอุเทศว่า เตร โลเก วิสตฺติกํ. ตัณหาชื่อว่าวิสัตติกาเพราะอรรถว่ากระไร? ฯลฯ เพราะอรรถว่าแผ่ไป ซ่านไป ฉะนั้น จึงชื่อว่า วิสตฺติกา.

คำว่า ในโลก คือ ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก.

คำว่า พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก ความว่า พึงเป็นผู้มีสติข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วง ซึ่งตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระมุนี ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่อง
กำจัดตัณหาที่บุคคลรู้แล้ว เป็นผู้มีสติเที่ยวไป พึงข้ามตัณหา
อันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก แก่ข้าพระองค์เถิด.

[๓๓๖] ดูกรเหมกะ บทนิพพานเป็นที่บรรเทาฉันทราคะในปิยรูป
ทั้งหลาย ที่ได้เห็น ที่ได้ยินและที่ได้ทราบ (ที่รู้แจ้ง)
เป็นที่ไม่เคลื่อน.

[๓๓๗] คำว่า ทิฏฺจํ ในอุเทศว่า อิธ ทิฏฺธสุตมุตํ วิญฺญาเตสุ ดังนี้ ความว่า ที่ได้เห็นด้วยจักษุ. คำว่า โสตํ ความว่า ที่ได้ยินด้วยหู. คำว่า มุตํ ความว่า ที่ทราบ คือ ที่สูดด้วยจมูก ลิ้มด้วยลิ้น ถูกต้องด้วยกาย. คำว่า วิญฺญาตํ คือ ที่รู้ด้วยใจ. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ... ที่เห็น ที่ได้ยิน ที่ได้ทราบ ที่รู้แจ้ง.

[๓๓๘] คำว่า ดูกรเหมกะ ... ในปิยรูปทั้งหลาย ความว่า สิ่งอะไรเป็นปิยรูป (เป็นที่รัก) สาตรูป (เป็นที่ยินดี) ในโลก. จักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก. จักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก. จักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส เป็นปิยรูป สาตรูปในโลก. จักษุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก. รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา เป็นปิยรูป สาตรูปในโลก. รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา

ธรรมสัญเจตนา เป็นปิยรูป สาตรูปในโลก. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา เป็นปิยรูป สาตรูปในโลก. รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก เป็นปิยรูป สาตรูปในโลก. รูปวิจาร สัททวิหาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร เป็นปิยรูป สาตรูปในโลก. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ในปิยรูปทั้งหลาย. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า เหมกะ.

[๓๓๙] ความพอใจในกาม ความกำหนัดในกาม ความเพลินในกาม ตัณหาในกาม ความสิเน่หาในกาม ความเร่าร้อนเพราะกาม ความหลงในกาม ความชอบใจในกาม ในกามทั้งหลาย กามโอฆะ กามโยคะ กามุปาทาน กามฉันทนิวรณ์ ชื่อว่า ฉันทราคะ ในอุเทศว่า ฉนฺทราควิโนทนํ ดังนี้. คำว่า เป็นที่บรรเทาฉันทราคะ ความว่า เป็นที่ละฉันทราคะ เป็นที่สงบฉันทราคะ เป็นที่สละคืนฉันทราคะ เป็นที่ระงับฉันทราคะ เป็นอมตนิพพาน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่บรรเทาฉันทราคะ.

[๓๔๐] คำว่า บทนิพพาน ... ไม่เคลื่อน ความว่า บทนิพพาน คือ บทที่ต้านทาน บทที่เร้น บทที่ยึดหน่วง บทไม่มีภัย. คำว่า ไม่เคลื่อน คือ เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง เป็นธรรมไม่แปรปรวน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บทนิพพาน ... ไม่เคลื่อน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูกรเหมกะ บทนิพพานเป็นที่บรรเทาฉันทราคะในปิยรูปทั้งหลาย ที่ได้เห็น ที่ได้ยิน และที่ได้ทราบ (ที่รู้แจ้ง) เป็นที่ไม่เคลื่อน.

[๓๔๑] พระอรหันตขีณาสพเหล่าใด รู้ทั่วถึงบทนิพพานนั้นแล้ว
เป็นผู้มีสติ มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับแล้ว พระอรหันตขีณาสพ
เหล่านั้น เป็นผู้เข้าไปสงบแล้วทุกสมัย เป็นผู้ข้ามแล้วซึ่ง
ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก.

[๓๔๒] คำว่า เอตํ ในอุเทศว่า เอตทญฺญาย เย สตา ดังนี้ คือ อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับตัณหา ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด.

คำว่า รู้ทั่วถึง ความว่า รู้ทั่ว คือ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้ง คือ รู้ทั่ว ทราบ ... ทำให้แจ่มแจ้งแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรม

ทั้งปวงเป็นอนัตตา ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา. คำว่า เย คือ พระอรหันตขีณาสพทั้งหลาย.

คำว่า เป็นผู้มีสติ ความว่า เป็นผู้มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานคือพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นตรัสว่า เป็นผู้มีสติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่าใดรู้ทั่วถึงบทนิพพานนี้ เป็นผู้มีสติ.

[๓๔๓] คำว่า มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับแล้ว ความว่า มีธรรมอันเห็นแล้ว คือ มีธรรมอันรู้แล้ว มีธรรมอันเทียบเคียงแล้ว มีธรรมอันพิจารณาแล้ว มีธรรมอันแจ่มแจ้งแล้ว มีธรรมอันปรากฏแล้ว มีธรรมอันเห็นแล้ว ... มีธรรมอันปรากฏแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า ดับแล้ว ความว่า ชื่อว่าดับแล้ว เพราะเป็นผู้ยังราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวงให้ดับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีธรรมอันเห็นแล้วดับแล้ว.

[๓๔๔] คำว่า เข้าไปสงบแล้ว ในอุเทศว่า อุปสนฺตา จ เต สทา ดังนี้ ความว่าชื่อว่าเข้าไปสงบแล้ว คือ สงบแล้ว เข้าไปสงบแล้ว เข้าไปสงบวิเศษแล้ว ดับแล้ว ระงับแล้วเพราะความที่ราคะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นโทษชาติสงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว ไหม้แล้ว ดับแล้ว ปราศจากไปแล้ว ระงับแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้เข้าไปสงบแล้ว. คำว่า เต คือ พระอรหันตขีณาสพทั้งหลาย.

คำว่า ทุกสมัย คือ ทุกเมื่อ ในกาลทั้งปวง สิ้นกาลทั้งปวง สิ้นกาลเป็นนิตย์ กาลยั่งยืนเนืองๆ ติดต่อ ไม่เจือกับเหตุอื่น สืบต่อโดยลำดับ เหมือนละลอกน้ำมิได้ว่าง สืบต่อไม่ขาดสายกาลมีประโยชน์ กาลที่ถูกต้อง กาลเป็นปุเรภัต กาลเป็นปัจฉาภัต ยามต้น ยามกลาง ยามหลังข้างแรม ข้างขึ้น คราวฝน คราวหนาว คราวร้อน ตอนวัยต้น ตอนวัยกลาง ตอนวัยหลังเพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น เป็นผู้เข้าไปสงบแล้วทุกสมัย.

[๓๔๕] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า วิสัตติกาในอุเทศว่า ติณฺณา โลเก วิสตฺติกํ ดังนี้.

ตัณหา ชื่อว่า วิสัตติกา ในคำว่า วิสตฺติกํ เพราะอรรถว่ากระไร? เพราะอรรถว่า ฯลฯแผ่ไป ซ่านไป ฉะนั้น จึงชื่อ วิสัตติกา.

คำว่า ในโลก คือ ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก.

คำว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว ... ในโลก ความว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง ก้าวพ้น เป็นไปล่วงแล้ว ซึ่งตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้ข้ามแล้วซึ่งตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

พระอรหันตขีณาสพเหล่าใด รู้ทั่วถึงบทนิพพานนั้นแล้ว
เป็นผู้มีสติ มีธรรมอันเห็นแล้วดับแล้ว พระอรหันตขีณาสพ
เหล่านั้น เป็นผู้เข้าไปสงบแล้วทุกสมัย เป็นผู้ข้ามแล้วซึ่ง
ตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ พระเหมกะนั่งประนมอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาค ประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ เหมกมาณวกปัญหานิทเทส ที่ ๘.

โตเทยยมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านพระโตเทยยะ

[๓๔๖] (ท่านพระโตเทยยะทูลถามว่า)

กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ในผู้ใด ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด
และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของผู้นั้น
เป็นเช่นไร.

[๓๔๗] คำว่า กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ในผู้ใด ความว่า กามทั้งหลายย่อมไม่อยู่ คือ ไม่อยู่ร่วม ไม่มาอยู่ในผู้ใด.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา โตเทยฺย ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพยำเกรง. คำว่า โตเทยฺย เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพระโตเทยยะทูลถามว่า.

[๓๔๘] คำว่า ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด ความว่า ตัณหาย่อมไม่มี คือ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ แก่ผู้ใด คือ ตัณหาอันผู้ใดละได้แล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด.

[๓๔๙] คำว่า และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว ความว่า ผู้ใดข้ามแล้ว คือ ข้ามขึ้นแล้ว ข้ามพ้น ล่วงแล้ว ก้าวล่วงแล้ว เป็นไปล่วงแล้วจากความสงสัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว.

[๓๕๐] คำว่า วิโมกข์ของผู้นั้นเป็นเช่นไร? ความว่า พราหมณ์นั้นย่อมทูลถามวิโมกข์ว่า วิโมกข์ของผู้นั้นเป็นเช่นไร? คือ มีสัณฐานเช่นไร? มีประการอย่างไร? มีส่วนเปรียบอย่างไร? อันบุคคลนั้นพึงปรารถนา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิโมกข์ของผู้นั้นเป็นเช่นไร? เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ในผู้ใด ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด
และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของผู้นั้นเป็น
เช่นไร?

[๓๕๑] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโตเทยยะ)
กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ในผู้ใด ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด
และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์อย่างอื่นของ
ผู้นั้น ย่อมไม่มี.

[๓๕๒] คำว่า ยสฺมึ ในอุเทศว่า ยสฺมึ กามา น วสนฺติ ดังนี้ คือ ในพระอรหันตขีณาสพ โดยอุทานว่า กามา กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม.

คำว่า ย่อมไม่มี ความว่า กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ คือ ย่อมไม่อยู่ร่วม ไม่มาอยู่ในผู้ใด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ในผู้ใด พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า โตเทยยะ ในอุเทศว่า โตเทยฺยาติ ภควา ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโตเทยยะ.

[๓๕๓] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่าตัณหา ในอุเทศว่า ยสฺส น วิชฺชติ ดังนี้.

คำว่า ยสฺส คือ แก่พระอรหันตขีณาสพ.

คำว่า ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด ความว่า ตัณหาย่อมไม่มี คือ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์แก่ผู้ใด คือ ตัณหานั้นอันผู้ใดละแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด.

[๓๕๔] วิจิกิจฉา คือ ความสงสัยในทุกข์ ฯลฯ ความที่จิตหวาดใจสนเท่ห์ เรียกว่ากถังกถา ในอุเทศว่า กถงฺกถา จ โย ติณฺโณ ดังนี้.

คำว่า โย คือ พระขีณาสพนั้นใด.

คำว่า และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว ความว่า ผู้ใดข้ามแล้ว คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ล่วง ก้าวล่วง เป็นไปล่วงจากความสงสัยได้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว.

[๓๕๕] คำว่า วิโมกข์อย่างอื่นของผู้นั้นย่อมไม่มี ความว่า วิโมกข์ อย่างอื่นอันเป็นเครื่องให้หลุดพ้นได้ของผู้นั้นย่อมไม่มี. ผู้นั้นควรทำกิจด้วยวิโมกข์อย่างไร? เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิโมกข์อย่างอื่นของผู้นั้นย่อมไม่มี. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

กามทั้งหลายย่อมไม่มีอยู่ในผู้ใด ตัณหาย่อมไม่มีแก่ผู้ใด
และผู้ใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์อย่างอื่นของ
ผู้นั้นย่อมไม่มี.

[๓๕๖] ผู้นั้นไม่มีความหวังหรือยังมีหวังอยู่ มีปัญญาหรือมีความก่อ
(ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์จะพึง
รู้จักมุนีได้อย่างไร ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้มีสมันตจักษุ ขอ
พระองค์ตรัสบอกให้แจ้งซึ่งปัญญานั้น แก่ข้าพระองค์.

[๓๕๗] คำว่า ผู้นั้นไม่มีความหวังหรือยังมีความหวังอยู่ ความว่า ผู้นั้นไม่มีตัณหาหรือยังมีตัณหา คือ ย่อมหวัง คือ ย่อมหวัง จำนง ยินดี ปรารถนา รักใคร่ ชอบใจ ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกุล คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบและธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้นั้นไม่มีความหวังหรือยังมีหวังอยู่.

[๓๕๘] คำว่า ผู้มีปัญญา ในอุเทศว่า ปญฺญาณวา โส อุท ปญฺญกปฺปี ดังนี้ ความว่า เป็นบัณฑิต มีปัญญา มีความรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส.

คำว่า หรือมีความก่อ (ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา ความว่า หรือว่าย่อมก่อตัณหาทิฏฐิ คือ ยังตัณหาหรือทิฏฐิให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ ด้วยญาณในสมาบัติ ๘

ด้วยญาณคืออภิญญา ๕ หรือด้วยญาณอันผิด เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้นั้นมีปัญญาหรือมีความก่อ (ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา.

[๓๕๙] พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าสักกะ ในคำว่า สกฺก ในอุเทศว่า มุนึ อหํ สกฺก ยถา วิชญฺญํ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงผนวชจากศากยสกุล แม้เพราะเหตุ ดังนี้ จึงชื่อว่า พระสักกะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ แม้เพราะเหตุดังนี้ จึงชื่อว่าพระสักกะ.

พระองค์มีทรัพย์เหล่านั้น คือ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตัปปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปัฏฐาน ทรัพย์คือสัมมัปปธาน ทรัพย์คืออิทธิบาท ทรัพย์คืออินทรีย์ ทรัพย์คือพละ ทรัพย์คือโพชฌงค์ ทรัพย์คือมรรค ทรัพย์คือผล ทรัพย์คือนิพพาน. พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ ด้วยทรัพย์เป็นดังว่าแก้วหลายอย่างเหล่านั้น แม้เพราะเหตุดังนี้ พระองค์จึงชื่อว่าสักกะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้อาจ องอาจ สามารถ ผู้กล้า ผู้แกล้วกล้า ผู้ก้าวหน้า ผู้ไม่ขลาด ผู้ไม่หวาดเสียว ผู้ไม่สะดุ้ง ผู้ไม่หนี ละความกลัว ความขลาดเสียแล้ว ปราศจากความเป็นผู้มีขนลุกขนพอง แม้เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงชื่อว่าพระสักกะ.

คำว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์จะพึงรู้จักมุนีได้อย่างไร ความว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์จะพึงรู้จัก คือ พึงรู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ รู้ประจักษ์ซึ่งมุนีได้อย่างไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์จะพึงรู้จักมุนีได้อย่างไร?

[๓๖๐] คำว่า ตํ ในอุเทศว่า ตมฺเม วิยาจิกฺข สมนฺตจกฺขุ ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถาม ทูลวิงวอน เชื้อเชิญ ขอให้ประสาท ซึ่งปัญหาใด.

คำว่า ขอโปรดตรัสบอกให้แจ้ง ความว่า ขอจงตรัสบอก ... ขอจงประกาศ. พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักษุ ในคำว่า สมนฺตจกฺขุ ฯลฯ เพราะฉะนั้น พระตถาคตจึงชื่อว่ามีพระสมันตจักษุ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระสมันตจักษุ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกให้แจ้งซึ่งปัญหานั้นแก่ข้าพระองค์. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ผู้นั้นไม่มีความหวังหรือยังมีหวังอยู่ มีปัญญาหรือมีความก่อ
(ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา. ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์จะพึง
รู้จักมุนีได้อย่างไร? ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้มีสมันตจักษุ ขอ
พระองค์โปรดตรัสบอกให้แจ้งซึ่งปัญหานั้น แก่ข้าพระองค์.

[๓๖๑] ผู้นั้นไม่มีความหวัง ไม่หวังอยู่ มีปัญญาและไม่มีความก่อ
(ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา. ดูกรโตเทยยะ ท่านจงรู้จักมุนีผู้ไม่
มีเครื่องกังวล ผู้ไม่ข้องในกามและภพ แม้อย่างนี้.

[๓๖๒] คำว่า ผู้นั้นไม่มีความหวัง ไม่หวังอยู่ ความว่า ผู้นั้นไม่มีตัณหา ไม่เป็นไปกับด้วยตัณหา คือ ไม่หวัง ไม่จำนง ไม่ยินดี ไม่ปรารถนา ไม่รักใคร่ ไม่ชอบใจซึ่งรูป เสียง กลิ่น ฯลฯ รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้นั้นไม่มีความหวัง ไม่หวังอยู่.

[๓๖๓] คำว่า ผู้นั้นมีปัญญา ในอุเทศว่า ปญฺญาณวา โส น จ ปญฺณกปฺปี ดังนี้ ความว่า ผู้นั้นเป็นบัณฑิต มีปัญญา มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส.

คำว่า ไม่มีความก่อ (ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา ความว่า ผู้นั้นย่อมไม่ก่อซึ่งตัณหาหรือทิฏฐิ คือ ไม่ยังตัณหาหรือทิฏฐิให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ ด้วยญาณในสมาบัติ ๘ ด้วยญาณคืออภิญญา ๕ หรือด้วยญาณอันผิด. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้นั้นมีปัญญา ไม่มีความก่อ (ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา.

[๓๖๔] ญาณ ท่านกล่าวว่า โมนะ ในคำว่า มุนี ในอุเทศว่า เอวมฺปิ โตเทยฺย มุนึ วิชาน ดังนี้. ฯลฯ บุคคลนั้นล่วงแล้วซึ่งธรรมเป็นเครื่องข้องและตัณหาเป็นดังข่าย ย่อมเป็นมุนี.

คำว่า ดูกรโตเทยยะ ท่านจงรู้จักมุนี ... แม้อย่างนี้ ความว่า ดูกรโตเทยยะ ท่านจงรู้จัก รู้แจ้ง รู้ประจักษ์ซึ่งมุนีอย่างนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ดูกรโตเทยยะ ท่านจงรู้จักมุนี ... แม้อย่างนี้.

[๓๖๕] คำว่า อกิญฺจนํ ในอุเทศว่า อกิญฺจนํ กามภเว อสตฺตํ ดังนี้ ความว่า เครื่องกังวลคือราคะ เครื่องกังวลคือโทสะ เครื่องกังวลคือโมหะ เครื่องกังวลคือมานะ เครื่องกังวลคือทิฏฐิ เครื่องกังวลคือกิเลส เครื่องกังวลคือทุจริต. เครื่องกังวลเหล่านี้อันมุนีใดละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ มุนีนั้นตรัสว่า ไม่มีเครื่องกังวล. โดยอุทานว่า กามา ในอุเทศว่า กามภเว ดังนี้ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๖ กิเลสกาม ๑ ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่าวัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม. โดยอุเทศว่า ภพ ภพมี ๒ อย่าง คือ กรรมภพ ๑ ปุนภพอันมีในปฏิสนธิ ๑. ฯลฯ นี้เป็นปุนภพอันมีในปฏิสนธิ.

คำว่า ผู้ไม่มีเครื่องกังวล ผู้ไม่ข้องในกามและภพ ความว่า ผู้ไม่มีเครื่องกังวล ไม่ข้อง คือ ไม่เกี่ยว ไม่เกี่ยวข้อง ไม่พัวพัน ออกไป สลัดออก หลุดพ้นไม่ ประกอบในกามและภพ มีใจอันทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ไม่มีเครื่องกังวล ผู้ไม่ข้องในกามและภพ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ผู้นั้นไม่มีความหวัง ไม่หวังอยู่ มีปัญญาและไม่มีความก่อ
(ตัณหาทิฏฐิ) ด้วยปัญญา. ดูกร โตเทยยะ ท่านจงรู้จักมุนีผู้ไม่มี
เครื่องกังวล ผู้ไม่ข้องในกามและภพ แม้อย่างนี้.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ โตเทยยมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๘.

กัปปมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านพระกัปปะ

[๓๖๖] (ท่านพระกัปปะทูลถามว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้นฤทุกข์ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมอันเป็น
ที่พึ่งแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในท่ามกลางสงสาร เมื่อห้วงกิเลส
เกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว.
อนึ่ง ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่งแก่ข้าพระองค์.
ทุกข์นี้ไม่พึงมีอีก อย่างไร?

[๓๖๗] สงสาร คือ การมา การไป ทั้งการมาและการไป กาลมรณะ คติ ภพแต่ภพ จุติ อุปบัติ ความบังเกิด ความแตก ชาติ ชรา และมรณะ ท่านกล่าวว่า สระ ในอุเทศว่า มชฺเฌ สรสฺมึ ติฏฺฐตํ ดังนี้.

แม้ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏ แม้ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารก็ไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ ตั้งอยู่เฉพาะ พัวพัน เข้าถึง ติดอยู่ น้อมใจ ไปแล้ว ในท่ามกลางสงสาร.

ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏอย่างไร? วัฏฏะเป็นไปแล้วสิ้นชาติเท่านี้ พ้นจากนั้น ย่อมไม่เป็นไป ย่อมไม่มีอย่างนั้น ที่สุดข้างต้นแห่งสงสาร ย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้. วัฏฏะเป็นไปแล้วสิ้นร้อยชาติเท่านี้ พ้นจากนั้นย่อมไม่เป็นไป ย่อมไม่มีอย่างนั้น ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้. วัฏฏะเป็นไปแล้วสิ้นพันชาติเท่านี้ ... สิ้นแสนชาติเท่านี้ ... สิ้นโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นร้อยโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นพันโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นแสนโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นปีเท่านี้ ... สิ้นร้อยปีเท่านี้ ... สิ้นพันปีเท่านี้ ... สิ้นแสนปีเท่านี้ ... สิ้นโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นร้อยโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นพันโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นแสนโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นกัปเท่านี้ ... สิ้นร้อยกัปเท่านี้ ... สิ้นพันกัปเท่านี้ ... สิ้นแสนกัปเท่านี้ ... สิ้นโกฏิกัปเท่านี้ ... สิ้นร้อยโกฏิกัปเท่านี้ ... สิ้นพันโกฏิกัปเท่านี้ สิ้นแสนโกฏิกัปเท่านี้ พ้นจากนั้นย่อมไม่เป็นไป ย่อมไม่มีอย่างนี้ ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้.

สมจริงดังพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้มีที่สุดอันรู้ไม่ได้ ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายมีอวิชชาเป็น

เครื่องกั้นไว้ มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ วนเวียนท่องเที่ยวไป เสวยความทุกข์ความพินาศเป็นอันมากตลอดกาลนาน มากไปด้วยป่าช้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แหละ จึงสมควรจะเบื่อหน่าย ควรจะคลายกำหนัด ควรจะหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง ดังนี้. ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้.

ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏอย่างไร? วัฏฏะจักเป็นไปสิ้นชาติเท่านี้ พ้นจากนั้นจักไม่เป็นไป ย่อมไม่มีอย่างนั้น ที่สุดข้างปลายแห่งสงสาร ย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้. วัฏฏะจักเป็นไปสิ้นร้อยชาติเท่านี้ ... สิ้นพันชาติเท่านี้ ... สิ้นแสนชาติเท่านี้ ... สิ้นโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นร้อยโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นพันโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นแสนโกฏิชาติเท่านี้ ... สิ้นปีเท่านี้ ... สิ้นร้อยปีเท่านี้ ... สิ้นพันปีเท่านี้... สิ้นแสนปีเท่านี้ ... สิ้นโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นร้อยปีเท่านี้ ... สิ้นพันโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นแสนโกฏิปีเท่านี้ ... สิ้นกัปเท่านี้ ... สิ้นร้อยกัปเท่านี้ ... สิ้นพันกัปเท่านี้ ... สิ้นแสนกัปเท่านี้ ... สิ้นโกฏิกัปเท่านี้ ... สิ้นร้อยโกฏิกัปเท่านี้ ... สิ้นพันโกฏิกัปเท่านี้ ... วัฏฏะจักเป็นไปสิ้นแสนโกฏิกัปเท่านี้ พ้นจากนั้นจักไม่เป็นไป ย่อมไม่มีอย่างนี้ ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏ แม้อย่างนี้. แม้ที่สุดข้างต้น แม้ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏ อย่างนี้.

สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ ตั้งอยู่เฉพาะ พัวพัน ติดอยู่ น้อมใจไปแล้วในท่ามกลางสงสาร เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่ในท่ามกลางสงสาร.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา กปฺโป ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้เป็นไปตามลำดับบท. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรักเป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง. คำว่า กปฺโป เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพระกัปปะทูลถามว่า.

[๓๖๘] คำว่า เมื่อห้วงกิเลสเกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ความว่า เมื่อกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ เกิดแล้ว คือ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏแล้ว. คำว่า เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ความว่า เมื่อชาติภัยชราภัย พยาธิภัย มรณภัย มีแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เมื่อห้วงกิเลสเกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว.

[๓๖๙] คำว่า ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว ความว่า ผู้อันชราถูกต้องถึงรอบ ตั้งลง ประกอบแล้ว อันมัจจุราชถูกต้อง ถึงรอบ ตั้งลง ประกอบแล้ว อันชาติไปตาม ชราก็แล่นตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว.

[๓๗๐] คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นฤทุกข์ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่ง ความว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอก ... ขอจงประกาศซึ่งธรรมเป็นที่พึ่ง คือ ธรรมเป็นที่ต้านทาน ธรรมเป็นที่ซ่อนเร้น ธรรมเป็นสรณะ ธรรมเป็นคติที่ไป.

คำว่า มาริส เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ, คำว่า มาริส นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นฤทุกข์ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่ง.

[๓๗๑] พราหมณ์นั้นกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์ในอุเทศว่า ตฺวญฺจ เม ทีปมกฺขาหิ ดังนี้.

คำว่า ขอจงตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่ง ความว่า ขอจงตรัสบอก ... ขอจงประกาศซึ่งธรรมเป็นที่พึ่ง คือ ธรรมเป็นที่ต้านทาน ธรรมเป็นที่ซ่อนเร้น ธรรมเป็นสรณะ ธรรมเป็นคติที่ไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อนึ่ง ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่งแก่ข้าพระองค์.

[๓๗๒] คำว่า ทุกข์นี้ไม่พึงมีอีกอย่างไร ความว่า ทุกข์นี้พึงดับ คือ พึงสงบ พึงถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ พึงระงับไปในภพนี้นี่แหละ คือ ทุกข์อันมีในปฏิสนธิ ไม่พึงบังเกิดอีก คือ ไม่พึงเกิด ไม่พึงเกิดพร้อม ไม่พึงบังเกิดในกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ในคติใหม่ อุปบัติใหม่ ปฏิสนธิใหม่ ภพ สงสารหรือในวัฏฏะ พึงดับ สงบถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไปในภพนี้นี่แหละ อย่างไร? เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทุกข์นี้ไม่พึงมีอีกอย่างไร? เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นฤทุกข์ ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่ง
แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในท่ามกลางสงสาร เมื่อห้วงกิเลสเกิด
แล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว. อนึ่ง
ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมเป็นที่พึ่งแก่ข้าพระองค์. ทุกข์นี้
ไม่พึงมีอีกอย่างไร?

[๓๗๓] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรกัปปะ)

เราจะบอกธรรมเป็นที่พึ่ง แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ที่ตั้งอยู่ในท่ามกลาง
สงสาร เมื่อห้วงกิเลสเกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ผู้อันชรา

และมัจจุถึงรอบแล้ว. ดูกรกัปปะ เราจะบอกธรรมเป็นที่พึ่ง
แก่ท่าน.

[๓๗๔] สงสาร คือ การมา การไป ทั้งการไปและการมา การมรณะ คติ ภพแต่ภพ จุติ อุปบัติ ความบังเกิด ความแตก ชาติชราและมรณะ ท่านกล่าวว่า สระ ในอุเทศว่า มชฺเฌ สรสฺมึ ติฏฺฐตํ ดังนี้.

แม้ที่สุดข้างต้น แม้ที่สุดข้างปลายแห่งสงสาร ย่อมไม่ปรากฏ ฯลฯ ก็สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ ตั้งอยู่เฉพาะ พัวพัน เข้าถึง ติดอยู่ น้อมใจไปแล้วในท่ามกลางสงสาร. ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏอย่างไร? ฯลฯ ที่สุดข้างต้นแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้. ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏอย่างไร? ฯลฯ ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้. แม้ที่สุดข้างต้น แม้ที่สุดข้างปลายแห่งสงสารย่อมไม่ปรากฏแม้อย่างนี้. สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ ตั้งอยู่เฉพาะ พัวพัน เข้าถึง ติดอยู่ น้อมใจไปแล้วในท่ามกลางสงสาร เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่ในท่ามกลางสงสาร.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า กัปปะ ในอุเทศว่า กปฺปาติ ภควา ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรกัปปะ.

[๓๗๕] ข้อว่า เมื่อห้วงกิเลสเกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ความว่า เมื่อกาม โอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ เกิดแล้ว คือ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏแล้ว.

คำว่า เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว ความว่า เมื่อชาติภัย ชราภัย พยาธิภัย มรณภัย มีแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เมื่อห้วงกิเลสเกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว.

[๓๗๖] ข้อว่า ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว ความว่า ผู้อันชราถูกต้องถึงรอบ ตั้งลง ประกอบแล้ว อันมัจจุถูกต้อง ถึงรอบ ตั้งลง ประกอบแล้ว อันชาติไปตาม ชราก็แล่นตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว.

[๓๗๗] ข้อว่า ดูกรกัปปะ เราจะบอกธรรมเป็นที่พึ่งแก่ท่าน ความว่า เราจะบอก ... จะประกาศ ซึ่งธรรมเป็นที่พึง คือ ธรรมเป็นที่ต้านทาน ธรรมเป็นที่ซ่อนเร้น ธรรมเป็นสรณะ ธรรมเป็นคติที่ไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เราจะบอกธรรมเป็นที่พึ่ง.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า กัปปะ ในอุเทศว่า กปฺป เต ดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ดูกรกัปปะ เราจะบอกธรรมเป็นที่พึ่งแก่ท่าน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า.

เราจะบอกธรรมเป็นที่พึ่ง แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ที่ตั้งอยู่ในท่าม
กลางสงสาร เมื่อห้วงกิเลสเกิดแล้ว เมื่อภัยใหญ่มีแล้ว
ผู้อันชราและมัจจุถึงรอบแล้ว. ดูกรกัปปะ เราจะบอกธรรม
เป็นที่พึ่งแก่ท่าน.

[๓๗๘] เราขอบอกนิพพานอันไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่มีตัณหา
เครื่องถือมั่น ไม่ใช่ธรรมอย่างอื่น เป็นที่สิ้นไปแห่งชราและ
มัจจุนี้นั้นว่า ธรรมเป็นที่พึ่ง.

[๓๗๙] คำว่า ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ในอุเทศว่า อกิญฺจนํ อนาทานํ ดังนี้ ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต เป็นเครื่องกังวล อมตนิพพานเป็นที่ละ เป็นที่สงบ เป็นที่สละคืน เป็นที่ระงับแห่งกิเลสเครื่องกังวล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล.

คำว่า ไม่มีตัณหาเครื่องถือมั่น ความว่า ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่า เครื่องถือมั่น. อมตนิพพานเป็นที่ละ เป็นที่สงบ เป็นที่สละคืน เป็นที่ ระงับแห่งตัณหาเครื่องถือมั่น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่มีตัณหาเครื่อง ถือมั่น.

[๓๘๐] คำว่า เป็นที่พึ่ง ไม่ใช่ธรรมอย่างอื่น ความว่า เป็นที่พึ่ง คือ เป็นที่ต้านทาน เป็นที่ซ่อนเร้น เป็นสรณะ เป็นคติที่ไป.

คำว่า ไม่ใช่ธรรมอย่างอื่น คือ ที่พึ่งอื่น คือ อย่างอื่นจากนิพพานนั้นมิได้มี โดยที่แท้ พึ่งนั้นนั่นแหละเป็นที่พึ่งอันเลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธานสูงสุด และอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ที่พึ่งนี้ไม่ใช่อย่างอื่น.

[๓๘๑] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุสลมูล ตรัสว่า วานะ ในอุเทศว่า นิพฺพานํ อิติ นํ พฺรูมิ ดังนี้.

อมตนิพพานเป็นที่ละ เป็นที่สงบ เป็นที่สละคืน เป็นที่ระงับแห่งตัณหา เครื่องร้อยรัด.

คำว่า อิติ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ บทว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า เราขอบอก คือ เราขอบอก ... ขอประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราขอบอกนิพพานนั้นว่า.

[๓๘๒] คำว่า เป็นที่สิ้นชราและมัจจุ ความว่า อมตนิพพาน เป็นที่ละ เป็นที่สงบ เป็นที่สละคืน เป็นที่ระงับแห่งชราและมรณะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่สิ้นชราและมัจจุ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เราขอบอกนิพพานอันไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่มีตัณหา
เครื่องถือมั่น ไม่ใช่ธรรมอย่างอื่น เป็นที่สิ้นไปแห่งชราและ
นี้มัจจุนั้นว่า ธรรมเป็นที่พึ่ง.

[๓๘๓] พระอรหันตขีณาสพเหล่าใด รู้ทั่วถึงนิพพานนั้นแล้ว เป็น
ผู้มีสติ มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับแล้ว พระอรหันตขีณาสพ
เหล่านั้น เป็นผู้ไม่ไปตามอำนาจแห่งมาร ไม่ไปบำรุงมาร.

[๓๘๔] คำว่า เอตํ ในอุเทศว่า เอตทญฺญาย เย สตา ดังนี้ คือ อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืออุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเครื่องร้อยรัด.

คำว่า อญฺญาย คือ รู้ทั่วถึง ทราบ เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ่มแจ้ง คือ รู้ทั่วถึง ... ทำให้แจ่มแจ้งว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า เหล่าใด คือ พระอรหันตขีณาสพทั้งหลาย.

คำว่า เป็นผู้มีสติ ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ เพราะเหตุนั้น พระอรหันตขีณาสพทั้งหลายจึงตรัสว่า เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่าใด รู้ทั่วถึงนิพพานนั้นแล้วเป็นผู้มีสติ.

[๓๘๕] คำว่า มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับแล้ว ความว่า มีธรรมอันเห็นแล้ว คือ มีธรรมอันรู้แล้ว มีธรรมอันเทียบเคียงแล้ว มีธรรมอันพิจารณา มีธรรมอันเจริญแล้ว มีธรรมอันแจ่มแจ้งแล้ว.

คำว่า ดับแล้ว ความว่า ชื่อว่าดับแล้ว ระงับแล้ว เพราะเป็นผู้ดับราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับแล้ว.

[๓๘๖] ผู้ประกอบมหาชนไว้ในบาปธรรมแล้วให้ตาย ผู้ประกอบมหาชนไว้ในธรรมดำ ผู้เป็นใหญ่ ผู้มีในส่วนสุดแห่งอกุศลธรรม ผู้ไม่ปล่อยมหาชน ผู้เป็นพวกพ้องของคนประมาท ชื่อว่ามาร ในอุเทศว่า น เต มารวสานุคา ดังนี้.

คำว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ไปตามอำนาจมาร ความว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น ย่อมไม่เป็นไปในอำนาจมาร. แม้มารก็ยังอำนาจให้เป็นไปในพระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นไม่ได้. พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นครอบงำ ข่มขี่ ท่วมทับ กำจัด ย่ำยีซึ่งมาร พวกของมาร บ่วงมาร เบ็ดมาร เหยื่อมาร วิสัยมาร ที่อยู่แห่งมาร โคจรแห่งมาร เครื่องผูกแห่งมาร ย่อมอยู่ ดำเนินเป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น เป็นผู้ไม่ไปตามอำนาจมาร.

[๓๘๗] คำว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น ไม่ไปบำรุงมาร ความว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น ไม่ไปบำรุง เที่ยวบำรุง บำเรอ รับใช้แห่งมาร. พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น เป็นผู้บำรุง เที่ยวบำรุง บำเรอ รับใช้แห่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้นไม่ไปบำรุงมาร. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

> พระอรหันตขีณาสพเหล่าใด รู้ทั่วถึงนิพพานนั้นแล้ว เป็น
> ผู้มีสติ มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับแล้ว. พระอรหันตขีณาสพ
> เหล่านั้น เป็นผู้ไม่ไปตามอำนาจแห่งมาร ไม่ไปบำรุงมาร.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ กัปปมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๐.

ชตุกัณณิมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านชตุกัณณี

[๓๘๘] (ท่านชตุกัณณีทูลถามว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้แกล้วกล้า ข้าพระองค์ได้ฟังแล้วว่าพระองค์
ไม่มีความใคร่กาม ล่วงพ้นห้วงกิเลส จึงมาเพื่อจะทูลถาม
พระองค์ผู้ไม่มีกาม. ข้าแต่พระองค์ผู้มีญาณดังดวงตาอันเกิด
พร้อมกับความตรัสรู้ ขอพระองค์จงตรัสบอกสันติบท. ข้าแต่
พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมอันแท้จริงนั้น
แก่ข้าพระองค์.

[๓๘๙] คำว่า ข้าพระองค์ผู้แกล้วกล้า ข้าพระองค์ได้ฟังแล้วว่าพระองค์ไม่มีความใคร่กาม ความว่า ข้าพระองค์ได้ยิน ได้ฟัง ศึกษา ทรงจำ เข้าไปกำหนดว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ฯลฯ เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว.

พระผู้มีพระภาคทรงกล้า เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. ทรงมีความเพียร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงองอาจ. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. ให้ผู้อื่นมีความเพียร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. ผู้สามารถ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. ผู้แกล้วกล้า ผู้ก้าวหน้า ผู้ไม่ขลาด ผู้ไม่หวาดเสียว ผู้ไม่สะดุ้ง ผู้ไม่หนี ละความกลัวความขลาดแล้ว ปราศจากความเป็นผู้ขนลุกขนพอง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงเป็นผู้แกล้วกล้า.

พระผู้มีพระภาค ทรงเว้นแล้วจากบาปธรรมทั้งปวงในโลกนี้
ล่วงเสียแล้วซึ่งทุกข์ในนรก ทรงอยู่ด้วยความเพียร. พระองค์
ทรงมีวิริยะมีปธาน ทรงแกล้วกล้า เป็นผู้คงที่ ท่านกล่าว
ว่ามีพระหฤทัยเป็นอย่างนั้น.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้แกล้วกล้า ข้าพระองค์ได้ฟังแล้วว่า.

โดยอุทานว่า กาม ในอุเทศว่า อกามกามี ดังนี้ กามมี ๒ คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า วัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่ากิเลสกาม.

พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงกำหนดรู้วัตถุกาม ทรงละกิเลสกาม เพราะทรงกำหนดรู้วัตถุกาม เพราะทรงละกิเลสกามแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงใคร่กาม ไม่ทรงยินดีกาม ไม่ทรงติดใจกามทั้งหลายว่า กามทั้งหลายประเสริฐ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงไม่มีกาม ออกจากกามแล้ว มีกามอันทรงสละแล้ว สำรอกแล้ว ปล่อยแล้ว ละแล้ว สละคืนแล้ว ปราศจากราคะ มีราคะหายไปแล้ว มีราคะอันทรงสละแล้ว สำรอกแล้ว ปล่อยแล้ว สละคืนแล้ว ทรงหายหิวแล้ว ดับแล้ว เย็นแล้ว เป็นผู้เสวยสุข มีพระองค์อันประเสริฐอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้แกล้วกล้า ข้าพระองค์ได้ยินแล้วว่าพระองค์ไม่มีความใคร่กาม.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา ชตุกณฺณี ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ บทว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพ และความยำเกรง.

คำว่า ชตุกณฺณี เป็นโคตร ฯลฯ เป็นคำบัญญัติเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านชตุกัณณีทูลถามว่า.

[๓๙๐] คำว่า ผู้ล่วงพ้นห้วงกิเลสแล้ว ในอุเทศว่า โอฆาติคํ ปุฏฺฐุ กามมาคมํ ดังนี้ ความว่า ผู้ล่วงพ้นห้วงกิเลส คือ ผู้ก้าวล่วง ก้าวล่วงพร้อม เป็นไปล่วง ซึ่งห้วงกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ล่วงพ้นห้วงกิเลสแล้ว.

คำว่า เพื่อจะทูลถาม ความว่า เพื่อจะทูลถาม คือ สอบถาม ทูลวิงวอน ทูลเชิญ ทูลให้ทรงประสาท.

คำว่า จึงมา ... พระองค์ผู้ไม่มีกาม ความว่า ข้าพระองค์มา คือ เป็นผู้มา เข้ามา ถึงพร้อม สมาคมกับพระองค์ เพื่อจะทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม คือ ผู้ออกแล้วจากกาม มีกามอันสละแล้ว สำรอกแล้ว ปล่อยแล้ว ละแล้ว สละคืนแล้ว ปราศจากราคะ มีราคะอันสละ สำรอก ปล่อย ละ สละคืนแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ... ผู้ล่วงพ้นห้วงกิเลสแล้ว จึงมาเพื่อทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม.

[๓๙๑] สันติก็ดี สันติบทก็ดี ย่อมมีโดยอาการเดียวกัน สันติบทนั้นนั่นแหละ เป็นอมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ชื่อว่า สันติ ในอุเทศว่า สนฺติปทํ พฺรูหิ สหาชเนตฺต ดังนี้.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บทนี้สงบ บทนี้ประณีต คือ ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด.

โดยอาการอีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุความสงบ เพื่อถูกต้องความสงบ เพื่อทำให้แจ้งความสงบ ธรรมเหล่านั้น คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านี้ท่านกล่าวว่า สันติบท. ขอพระองค์จงตรัสบอก ... ขอจงประกาศซึ่งสันติบท คือ บทที่ต้านทาน บทที่ซ่อนเร้น บทเป็นสรณะ บทที่ไม่มีภัย บทที่ไม่มีความเคลื่อน บทอมตะ บทนิพพาน. สัพพัญญุตญาณท่านกล่าวว่า ญาณเป็นดังดวงตา ในคำว่า สหาชเนตฺต ดังนี้. ญาณเป็นดังดวงตาและความเป็นพระชินเจ้า เกิดขึ้นแล้วแก่พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน ที่ควงไม้โพธิพฤกษ์ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้า จึงชื่อว่า มีญาณเป็นดังดวงตาอันเกิดพร้อมกับความตรัสรู้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีญาณเป็นดังดวงตาอันเกิดพร้อมกับความตรัสรู้ ขอพระองค์จงตรัสบอกสันติบท.

[๓๙๒] อมตนิพพาน คือ ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ยถาตจฺฉํ ในอุเทศว่า ยถาตจฺฉํ ภควา พฺรูหิ เม ตํ ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกนิพพานนั้นแก่ข้าพระองค์ ความว่า ขอพระองค์จงตรัสบอก ฯลฯ ขอจงทรงประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์จงตรัสบอกนิพพานนั้นแก่ข้าพระองค์. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้แกล้วกล้า ข้าพระองค์ได้ฟังแล้วว่าพระองค์
ไม่มีความใคร่ในกาม ล่วงพ้นห้วงกิเลสแล้ว จึงมาเพื่อจะ
ทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม. ข้าแต่พระองค์ผู้มีญาณดังดวงตา
อันเกิดพร้อมกับความตรัสรู้ ขอพระองค์จงตรัสบอกสันติบท.
ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมอันแท้
จริงนั้นแก่ข้าพระองค์.

[๓๙๓] พระผู้มีพระภาคทรงมีเดช ทรงประกอบด้วยเดช ทรง
ครอบงำกามทั้งหลายแล้วดำเนินไป เหมือนพระอาทิตย์
อันมีแสงสว่าง ประกอบด้วยเดช ย่อมส่องแสงปกคลุม
ทั่วปฐพี. ขอพระองค์ผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน โปรด
ตรัสบอกธรรมเครื่องละชาติและชราในภพนี้ ที่ข้าพระองค์
พึงทราบได้ แก่ข้าพระองค์ผู้มีปัญญาน้อยเถิด.

[๓๙๔] คำว่า ภควา ในอุเทศว่า ภควา หิ กาเม อภิภุยฺย อิริยติ ดังนี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

กาม ในคำว่า กาเม โดยอุทานมี ๒ คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑ ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า วัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า กิเลสกาม. พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดรู้วัตถุกาม ทรงละ ทรงครอบงำ ทรงปกคลุม ทรงท่วมทับ ทรงกำจัด ทรงย่ำยีแล้ว ซึ่งกิเลสกาม เสด็จเที่ยวไป ดำเนินไป เป็นไป รักษา บำรุง ทรงเยียวยา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคทรงครอบงำกามทั้งหลายแล้วดำเนินไป.

[๓๙๕] พระอาทิตย์ท่านกล่าวว่า อาทิจฺโจ ในอุเทศว่า อาทิจฺโจว ปฐวี เตชี เตชสา ดังนี้.

ชรา ท่านกล่าวว่า ปฐพี. พระอาทิตย์มีแสงสว่าง ประกอบด้วยเดช คือ รัศมีส่องแผ่ปกคลุมครอบปฐพี ให้ร้อน เลื่อนลอยไปในอากาศทั่วไปกำจัดมืด ส่องแสงสว่างไปในอากาศอันว่างเป็นทางเดิน ฉันใด พระผู้มีพระภาคทรงมีเดชคือพระญาณ ประกอบด้วยเดชคือพระญาณ ทรงกำจัดแล้วซึ่งสมุทัยแห่งอภิสังขารทั้งปวง ฯลฯ ความมืดคือกิเลส อันธการคืออวิชชา ทรงแสดงแสงสว่างคือญาณ ทรงกำหนดรู้ซึ่งวัตถุกาม ทรงละ ทรงครอบงำ ทรงปกคลุม

ทรงท่วมทับ ทรงกำจัด ทรงย่ำยี ซึ่งกิเลสกาม ย่อมเสด็จเที่ยวไป ดำเนินไป รักษา บำรุง เยียวยา ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนพระอาทิตย์มีแสงสว่าง ประกอบด้วยเดช ย่อมส่องแสงปกคลุมทั่วปฐพี.

[๓๙๖] คำว่า มีพระปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน ... แก่ข้าพระองค์ผู้มีปัญญาน้อย ความว่า ข้าพระองค์ผู้มีปัญญาน้อย คือ มีปัญญาทราม มีปัญญาต่ำ ส่วนพระองค์มีพระปัญญาใหญ่ มีพระปัญญามาก มีพระปัญญาร่าเริง มีพระปัญญาแล่น มีพระปัญญากล้าแข็ง มีพระปัญญาทำลายกิเลส.

ปฐพี ท่านกล่าวว่า ภูริ. พระองค์ทรงประกอบด้วยพระปัญญาอันไพบูลย์ กว้างขวางเสมอด้วยแผ่นดิน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีพระปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน ... แก่ข้าพระองค์ผู้มีปัญญาน้อย.

[๓๙๗] คำว่า ขอจงตรัสบอกธรรม ในอุเทศว่า อาจิกฺข ธมฺมํ ยมหํ วิชญฺญํ ดังนี้ ความว่า ขอจงตรัสบอก ... ขอจงประกาศซึ่งพรหมจรรย์อัน งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง คือ สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ นิพพาน และข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอจงตรัสบอกธรรม.

คำว่า ที่ข้าพระองค์พึงทราบได้ ความว่า ที่ข้าพระองค์พึงรู้ คือ พึงรู้แจ้ง พึงรู้แจ้งเฉพาะ พึงแทงตลอด พึงบรรลุ พึงถูกต้อง พึงทำให้แจ้ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอจงตรัสบอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงทราบได้.

[๓๙๘] คำว่า เครื่องละชาติและชราในภพนี้ ความว่า ธรรมเป็นเครื่องละ เครื่องสงบ เครื่องสละคืน เครื่องระงับ ซึ่งชาติ ชราและมรณะในภพนี้แล คือ อมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เครื่องละชาติและชราในภพนี้. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคทรงมีเดช ทรงประกอบด้วยเดช ทรงครอบงำกาม
ทั้งหลายแล้วดำเนินไป เหมือนพระอาทิตย์อันมีแสงสว่าง ประกอบ
ด้วยเดช ย่อมส่องแสงปกคลุมทั่วปฐพี. ขอพระองค์ผู้มีพระปัญญา
กว้างขวางดุจแผ่นดิน โปรดตรัสบอกธรรมเครื่องละชาติและชราใน
ภพนี้ ที่ข้าพระองค์พึงทราบได้ แก่ข้าพระองค์ผู้มีปัญญาน้อยเถิด.

[๓๙๙] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรชตุกัณณี) ท่านเห็นแล้วซึ่ง
เนกขัมมะโดยความเกษม จงกำจัดความกำหนัดในกามทั้งหลายเสีย.
กิเลสเครื่องกังวลที่ท่านยึดไว้ ควรสลัดเสีย อย่าได้มีแก่ท่านเลย.

[๔๐๐] กาม ในคำว่า กาเมสุ ในอุเทศว่า กาเมสุ วินยเคธํ ดังนี้ โดยอุทานมี ๒ คือ วัตถุกาม ๑. กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่าวัตถุกาม ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า กิเลสกาม. ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความกำหนัด ในคำว่า เคธํ.

คำว่า จงกำจัดความกำหนัดในกามทั้งหลายเสีย ความว่า ท่านจงกำจัด คือ จงปราบปราม จงละ จงบรรเทา จงทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านจงกำจัดความกำหนัดในกามทั้งหลายเสีย พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยโคตรว่า ชตุกัณณี.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรชตุกัณณี.

[๔๐๑] คำว่า ซึ่งเนกขัมมะ ในอุเทศว่า เนกฺขมฺมํ ทฏฺฐุ เขมโต ดังนี้ ความว่า เห็น คือ เห็นแจ้ง เทียบเคียง พิจารณา เจริญ ทำให้แจ้งแล้ว ซึ่งความปฏิบัติชอบ ความปฏิบัติสมควร ความปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ความปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ ความปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ความทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ การประกอบความเพียรในความเป็นผู้ตื่น สติสัมปชัญญะ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพานและข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพาน โดยความเกษม คือ โดยเป็นที่ต้านทาน โดยเป็นที่ซ่อนเร้น โดยเป็นสรณะ โดยเป็นที่พึ่ง โดยไม่มีภัย โดยความไม่เคลื่อน โดยความไม่ตาย โดยเป็นธรรมออกจากตัณหาเครื่องร้อยรัด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เห็นแล้วซึ่งเนกขัมมะ โดยความเกษม.

[๔๐๒] คำว่า ที่ท่านยึดได้ ในอุเทศว่า อุคฺคหิตํ นิรตฺตํ วา ดังนี้ ความว่า ที่ท่านยึด คือ จับต้อง ถือมั่น ติดใจ น้อมใจไปด้วยสามารถตัณหา ด้วยสามารถทิฏฐิ.

คำว่า ควรสลัดเสีย ความว่า ควรสลัด คือ ควรปล่อย ควรละ ควรบรรเทา ควรทำให้สิ้นสุด ควรให้ถึงความไม่มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ที่ท่านยึดไว้ ควรสลัดเสีย.

[๔๐๓] คำว่า กิเลสเครื่องกังวลอย่าได้มีแก่ท่าน ความว่า กิเลสเครื่องกังวลคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต กิเลสเครื่องกังวลนี้อย่าได้มี คือ อย่าได้ประจักษ์

อย่าได้ปรากฏ คือ ท่านจงละ จงบรรเทา จงทำให้สิ้นสุด จงให้ถึงความไม่มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กิเลสเครื่องกังวล อย่าได้มีแล้วแก่ท่าน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ท่านเห็นแล้วซึ่งเนกขัมมะโดยความเกษม จงกำจัดความกำหนัด
ในกามทั้งหลายเสีย. กิเลสเครื่องกังวลที่ท่านยึดไว้ ควรสลัดเสีย
อย่าได้มีแก่ท่านเลย.

[๔๐๔] กิเลสชาติใดในกาลก่อน ท่านจงเผากิเลสชาตินั้นให้เหือดแห้งไป
กิเลสเครื่องกังวลในภายหลัง อย่าได้มีแล้วแก่ท่าน ถ้าท่านจัก
ไม่ถือ (รูปาทิสังขาร) ในท่ามกลาง ท่านจักเป็นผู้สงบแล้ว
เที่ยวไป.

[๔๐๕] คำว่า กิเลสชาติใดในกาลก่อน ท่านจงเผากิเลสชาตินั้นให้เหือดแห้งไป ความว่า กิเลสเหล่าใดพึงเกิดขึ้นเพราะปรารภถึงสังขารทั้งหลายในอดีตกาล ท่านจงเผากิเลสเหล่านั้นให้เหือดไป คือให้แห้งไป ให้เกรียม ให้กรอบ จงทำให้ไม่มีพืช จงละ จงบรรเทา จงทำให้สิ้นสุด จงให้ถึงความไม่มี. แม้เพราะเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า กิเลสชาติใดในกาลก่อน ท่านจงเผากิเลสชาตินั้นให้เหือดแห้งไป.

อนึ่ง กรรมาภิสังขารส่วนอดีตเหล่าใด อันให้ผลแล้ว ท่านจงเผากรรมาภิสังขารเหล่านั้นให้เหือดไป คือ ให้แห้งไป ให้เกรียม ให้กรอบ จงทำให้ไม่มีพืช จงละ จงบรรเทา จงทำให้สิ้นสุด จงให้ถึงความไม่มี แม้เพราะเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า กิเลสชาติใดในกาลก่อน ท่านจงเผากิเลสชาตินั้นให้เหือดแห้งไป.

[๔๐๖] คำว่า กิเลสเครื่องกังวลในภายหลังอย่าได้มีแล้วแก่ท่าน ความว่า กิเลสเครื่องกังวลในอนาคต ตรัสว่า กิเลสเครื่องกังวลในภายหลัง. กิเลสเครื่องกังวลคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต พึงเกิดขึ้นเพราะปรารภสังขารทั้งหลายในอนาคต. กิเลสเครื่องกังวลนี้ อย่าได้มีมาแล้วแก่ท่าน คือ ท่านจงอย่ายังกิเลสเครื่องกังวลนั้นให้เกิด อย่าให้เกิดพร้อม อย่าให้บังเกิด จงละ จงบรรเทา จงทำให้สิ้นสุด จงให้ถึงความไม่มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กิเลสเครื่องกังวลในภายหลังอย่าได้มีแล้วแก่ท่าน.

[๔๐๗] คำว่า ถ้าท่านจักไม่ถือ (รูปาทิสังขาร) ในปัจจุบัน ความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นปัจจุบัน ตรัสว่า ท่ามกลาง. ท่านจักไม่ถือ คือ จักไม่ยึด

ถือ จักไม่ลูบคลำ จักไม่เพลิดเพลิน จักไม่ติดใจซึ่งสังขารอันเป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถตัณหา ด้วยสามารถทิฏฐิ คือ จักละ จักบรรเทา จักทำให้สิ้นสุด จักให้ถึงความไม่มี ซึ่งความยินดี ความชอบใจ ความยึด ความถือ ความถือมั่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าท่านจักไม่ถือ (รูปาทิสังขาร) ในท่ามกลาง.

[๔๐๘] คำว่า จักเป็นผู้สงบแล้วเที่ยวไป ความว่า ชื่อว่า จักเป็นผู้สงบ เข้าไปสงบ เข้าไปสงบวิเศษ ดับ ระงับ เพราะความที่ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว สงบวิเศษ เผาเสียแล้ว ให้ดับไปแล้ว จักเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จักเป็นผู้สงบแล้วเที่ยวไป. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

กิเลสชาติใดในกาลก่อน ท่านจงเผากิเลสชาตินั้นให้เหือดแห้ง
ไป. กิเลสเครื่องกังวลในภายหลังอย่าได้มีแล้วแก่ท่าน. ถ้าท่าน
จักไม่ถือ (รูปาทิสังขาร) ในท่ามกลาง ท่านจักเป็นผู้สงบ
แล้วเที่ยวไป.

[๔๐๙] ดูกรพราหมณ์ อาสวะทั้งหลายอันเป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่งมัจจุ
ย่อมไม่มีแก่พระอรหันตขีณาสพ ผู้ปราศจากความกำหนัดในนาม
รูปโดยประการทั้งปวง.

[๔๑๐] คำว่า โดยประการทั้งปวง ในอุเทศว่า สพฺพโส นามรูปสฺมึ วีตเคธสฺส พฺราหฺมณ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ มีส่วนไม่เหลือ.

คำว่า สพฺพโส นี้ เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. อรูปขันธ์ ๔ ชื่อว่านาม. มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ชื่อว่า รูป ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่า ความกำหนัด.

คำว่า ดูกรพราหมณ์ ... ผู้ปราศจากความกำหนัดในนามรูป โดยประการทั้งปวง ความว่า ผู้ปราศจากความกำหนัดในนามรูป คือ มีความกำหนัดในนามรูป ไปปราศแล้ว มีความกำหนัดอันสละแล้ว สำรอกแล้ว ปล่อยแล้ว ละแล้ว สละคืนแล้ว

ปราศจากความยินดี คือ มีความยินดีไปปราศแล้ว มีความยินดีอันสละแล้ว สำรอกแล้ว ปล่อยแล้ว ละแล้ว สละคืนแล้ว ในนามรูป โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรพราหมณ์ ... ผู้ปราศจากความกำหนัดในนามรูปโดยประการทั้งปวง.

[๔๑๑] อาสวะ ในคำว่า อาสวา ในอุเทศว่า อาสวสฺส น วิชฺชนฺติ ดังนี้ มี ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

คำว่า อสฺส คือ พระพระอรหันตขีณาสพ.

คำว่า ย่อมไม่มี คือ อาสวะเหล่านี้ย่อมไม่มี ไม่มีอยู่ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ แก่พระอรหันตขีณาสพเหล่านั้น คือ อาสวะเหล่านี้อันพระอรหันตขีณาสพนั้นละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาสวะทั้งหลาย ... ย่อมไม่มีแก่พระอรหันตขีณาสพนั้น.

[๔๑๒] คำว่า เป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่งมัจจุ ความว่า บุคคลพึงถึงอำนาจแห่งมัจจุ พึงถึงอำนาจแห่งมรณะ หรือพึงถึงอำนาจแห่งพวกของมาร ด้วยอาสวะเหล่าใด อาสวะเหล่านั้น ย่อมไม่มี ไม่มีอยู่ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ แก่พระอรหันตขีณาสพนั้น คือ อาสวะเหล่านั้น อันพระอรหันตขีณาสพนั้นละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่งมัจจุ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูกรพราหมณ์ อาสวะทั้งหลายอันเป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่ง
มัจจุ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันตขีณาสพผู้ปราศจากความกำหนัด
ในนามรูปโดยประการทั้งปวง.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นพระสาวก ฉะนี้แล.

จบ ชตุกัณณิมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๑.

ภัทราวุธมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านภัทราวุธะ

[๔๑๓] (ท่านภัทราวุธะทูลถามว่า)

ข้าพระองค์ขออาราธนาพระองค์ผู้ละความอาลัย ตัดตัณหา
เสียได้ ไม่มีความหวั่นไหว ละความเพลินเสีย ข้ามโอฆะแล้ว
พ้นวิเศษแล้ว ละความดำริ มีปัญญาดี. ชนทั้งหลายได้ฟัง
พระดำรัสของพระองค์ผู้เป็นนาคแล้ว จักหลีกไปแต่ที่นี้.

[๔๑๔] คำว่า ผู้ละความอาลัย ในอุเทศว่า โอกญฺชหํ ตณฺหจฺฉิทํ อเนชํ ดังนี้ ความว่า ความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิน ความทะยานอยาก ความเข้าไปยึดถือด้วยตัณหา ทิฏฐิและอุปาทาน อันเป็นที่ตั้ง เป็นที่ผูกพันและเป็นอนุสัยแห่งใจในรูปธาตุ. กิเลสชาติมีความพอใจเป็นต้นเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทรงทำไม่ให้มีที่ตั้ง ดังตาลยอดด้วน ทรงให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ผู้ละความอาลัย. ความพอใจ ความกำหนัด ... ในเวทนาธาตุ ในสัญญาธาตุ ในสังขารธาตุ ในวิญญาณธาตุ. กิเลสชาติมีความพอใจเป็นต้นเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทรงทำไม่ให้มีที่ตั้ง ดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ผู้ละความอาลัย.

รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในคำว่า ตณฺหจฺฉิทํ ดังนี้. ตัณหานั้นอันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงตัดแล้ว ตัดขาดแล้ว ตัดขาดพร้อมแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ทรงตัดตัณหา.

ตัณหา ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความหวั่นไหว ในคำว่า ผู้ไม่มีความหวั่นไหว. ตัณหาอันเป็นความหวั่นไหวนั้น อันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทรงทำไม่ให้มีที่ตั้ง ดังตาลยอดด้วน ให้

ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ผู้ไม่มีความหวั่นไหว.

พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ชื่อว่าผู้ไม่มีความหวั่นไหว เพราะพระองค์ทรงละความหวั่นไหวเสียแล้ว. พระผู้มีพระภาคไม่สะทกสะท้าน ไม่ทรงหวั่น ไม่ทรงไหว ไม่พรั่น ไม่พรึง แม้ในเพราะลาภ แม้ในเพราะความเสื่อมลาภ แม้ในเพราะยศ แม้ในเพราะความเสื่อมยศ แม้ในเพราะความสรรเสริญ แม้ในเพราะความนินทา แม้ในเพราะสุข แม้ในเพราะทุกข์ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ไม่มีความหวั่นไหว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์ผู้ละความอาลัย ตัดตัณหาเสีย ไม่มีความหวั่นไหว.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา ภทฺราวุโธ ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง.

คำว่า ภทฺราวุโธ เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านภัทราวุธะทูลถามว่า.

[๔๑๕] ตัณหา ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความเพลิน ในอุเทศว่า นนฺทิญฺชหํ โอฆติณฺณํ วิมุตฺตํ ดังนี้. ตัณหาอันเป็นความเพลินนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทรงทำไม่ให้มีที่ตั้ง ดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ผู้ละความเพลินเสีย.

คำว่า ข้ามโอฆะแล้ว ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงข้ามแล้วซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ ทรงข้ามแล้ว คือ ทรงข้ามขึ้นแล้ว ทรงข้ามพ้นแล้ว ทรงก้าวล่วงแล้ว ทรงล่วงเลยไปแล้ว ซึ่งคลองแห่งสงสารทั้งปวง. พระผู้มีพระภาคนั้น มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อันพระองค์อยู่จบแล้ว มีจรณะทรงประพฤติแล้ว ฯลฯ มิได้มีสงสาร คือชาติ ชราและมรณะ ไม่มีภพใหม่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงละความเพลินเสีย ทรงข้ามโอฆะแล้ว.

คำว่า พ้นวิเศษแล้ว คือ พระผู้มีพระภาคมีพระทัยพ้นแล้ว พ้นวิเศษแล้ว พ้นวิเศษดีแล้ว จากราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงละความเพลินเสีย ทรงข้ามโอฆะแล้ว พ้นวิเศษแล้ว.

[๔๑๖] ความดำริ ในคำว่า กปฺป ในอุเทศว่า กปฺปญชหํ อภิยาเจ สุเมธํ ดังนี้ มี ๒ อย่าง คือ ความดำริด้วยอำนาจตัณหา ๑. ความดำริด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้เป็นความดำริด้วยอำนาจตัณหา. ฯลฯ นี้เป็นความดำริด้วยอำนาจทิฏฐิ.

พระผู้มีพระภาคตรัสรู้แล้ว ทรงละความดำริด้วยอำนาจตัณหา ทรงสละคืนความดำริด้วยอำนาจทิฏฐิแล้ว. พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ชื่อว่า ทรงละความดำริ เพราะพระองค์ทรงละความดำริด้วยอำนาจตัณหา เพราะพระองค์ทรงสละคืนความดำริด้วยอำนาจทิฏฐิ.

คำว่า ขออาราธนา คือ ทูลอาราธนา ทูลเชื้อเชิญ ทูลยินดี ปรารถนารักใคร่ ชอบใจ (คำของพระองค์).

ปัญญา ความรู้ กิริยาที่รู้ ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า เมธา ในคำว่า สุเมธํ.

พระผู้มีพระภาคทรงเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยปัญญาชื่อเมธานี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่ามีปัญญาดี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ขออาราธนา ... ละความดำริ มีปัญญาดี.

[๔๑๗] พระผู้มีพระภาคชื่อว่า เป็นนาค. ในคำว่า นาคสฺส ในอุเทศว่า สุตฺวาน นาคสฺส อปนมิสฺสนฺติ อิโต ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคไม่ทรงกระทำความชั่ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค. ไม่เสด็จไปสู่ความชั่ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค. ไม่เสด็จมาสู่ความชั่ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค. ฯลฯ พระผู้มีพระภาคไม่เสด็จมาสู่ความชั่วอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า นาค.

ข้อว่า ชนทั้งหลายได้ฟังพระดำรัสของพระองค์ผู้เป็นนาคแล้ว จักหลีกไปแต่ที่นี้ ความว่า ชนเป็นอันมาก ได้ยิน ได้ฟัง ศึกษา ทรงจำ เข้าไปกำหนดแล้ว ซึ่งพระดำรัส คือ พระดำรัสที่เป็นทางเทศนา อนุสนธิ ของพระองค์แล้ว จักหลีก จักเลี่ยงไปแต่ที่นี้ คือ จักไปสู่ทิศใหญ่และทิศน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายได้ฟังพระดำรัสของพระองค์ผู้เป็นนาคแล้ว จักหลีกไปแต่ที่นี้. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์ขออาราธนาพระองค์ ผู้ละความอาลัย ตัดตัณหา
เสีย ไม่มีความหวั่นไหว ละความเพลินเสีย ข้ามโอฆะแล้ว

พ้นวิเศษแล้ว ละความดำริ มีปัญญาดี. ชนทั้งหลายได้ฟัง
คำของพระองค์ผู้เป็นนาคแล้ว จักหลีกไปแต่ที่นี้.

[๔๑๘] ข้าแต่พระองค์ผู้กล้า ชนต่างๆ มาแต่ชนบททั้งหลายประชุม
กันแล้ว หวังอยู่ซึ่งพระดำรัสของพระองค์. ขอพระองค์ทรง
พยากรณ์ด้วยดีแก่ชนเหล่านั้น. เพราะว่าธรรมนั้น พระองค์
ทรงทราบแล้วอย่างแท้จริง.

[๔๑๙] กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหสถ์ บรรพชิต เทวดาและมนุษย์ ชื่อว่า ชนต่างๆ ในอุเทศว่า นานาชนา ชนปเทหิ สงฺคตา ดังนี้.

คำว่า มาแต่ชนบททั้งหลายประชุมกันแล้ว คือ มาแต่อังคะ มคธะ กาสี โกศล วัชชี มัลละ เจดีย์ สาคระ ปัญจาละ อวันตี โยนะ และกัมโพช.

คำว่า ประชุมกันแล้ว คือ ถึงพร้อม มาพร้อม มาร่วมประชุมกันแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนต่างๆ มาแต่ชนบททั้งหลาย ประชุมกันแล้ว.

[๔๒๐] พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้กล้า จึงชื่อว่า วีระ ในอุเทศว่า ตว วีร วากฺยํ อภิกงฺขมานา ดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีความเพียร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. พระผู้มีพระภาค เป็นผู้องอาจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. พระผู้มีพระภาคทรงให้ผู้อื่นมีความเพียร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. พระผู้มีพระภาคผู้สามารถ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ. พระผู้มีพระภาคปราศจาก ความเป็นผู้มีขนลุกขนพอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วีระ.

พระผู้มีพระภาค ทรงเว้นแล้วจากบาปธรรมทั้งปวงในโลกนี้
ล่วงเสียแล้วซึ่งทุกข์ในนรก ทรงอยู่ด้วยความเพียร. พระองค์
ทรงมีวิริยะ มีปธาน ทรงแกล้วกล้า เป็นผู้คงที่ ท่านกล่าว
ว่า มีพระหฤทัยเป็นอย่างนั้น.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้กล้า ... ของพระองค์.

คำว่า หวังอยู่ซึ่งพระดำรัส ความว่า พระดำรัส ทางแห่งพระดำรัส เทศนา อนุสนธิ ของพระองค์.

คำว่า หวังอยู่ คือ มุ่ง หวัง ปรารถนา ยินดี ประสงค์ รักใคร่ ชอบใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้กล้า หวังอยู่ซึ่งพระดำรัสของพระองค์.

[๔๒๑] คำว่า เตสํ ในอุเทศว่า เตสํ ตฺวํ สาธุ วิยากโรหิ ดังนี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา มนุษย์เหล่านั้น พราหมณ์นั้นย่อมทูลพระผู้มีพระภาคว่า ตฺวํ.

คำว่า ขอพระองค์ทรงพยากรณ์ด้วยดี คือ ขอพระองค์ตรัสบอก ... ขอทรงประกาศด้วยดี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์ทรงพยากรณ์ด้วยดี.

[๔๒๒] คำว่า เพราะว่าธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้วอย่างแท้จริง ความว่า เพราะว่าธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบ ทรงรู้ ทรงเทียบเคียง ทรงพิจารณา เจริญ ให้แจ่มแจ้งแล้วอย่างแท้จริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะว่าธรรมนั้นอันพระองค์ทรงทราบแล้วอย่างแท้จริง. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้กล้า ชนต่างๆ มาแต่ชนบททั้งหลาย ประชุม
กันแล้ว หวังอยู่ซึ่งพระดำรัสของพระองค์. ขอพระองค์ทรง
พยากรณ์ด้วยดีแก่ชนเหล่านั้น เพราะว่าธรรมนั้นอันพระองค์
ทรงทราบแล้วอย่างแท้จริง.

[๔๒๓] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรภัทราวุธะ) หมู่สัตว์พึง
นำเสียซึ่งตัณหาเครื่องยึดถือทั้งหมด ทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ
หรือแม้ชั้นกลางส่วนกว้าง. เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเข้า
ไปถือรูปาทิขันธ์ใดๆ ในโลก มารย่อมไปตามสัตว์ด้วย
อำนาจอภิสังขาร คือ กรรมนั้นนั่นแล.

[๔๒๔] ตัณหาในรูป ตรัสว่า ตัณหาเครื่องยึดถือ ในอุเทศว่า อาทานตณฺหํ วินเยถ สพฺพํ ดังนี้.

เหตุไร ตัณหาในรูปจึงตรัสว่า ตัณหาเครื่องยึดถือ. เพราะตัณหานั้น สัตว์ทั้งหลายจึงยึดถือ เข้าไปยึดถือ ยึดไว้ จับต้อง ถือมั่น ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ เพราะเหตุนั้น ตัณหาในรูปจึงตรัสว่า ตัณหาเครื่องยึดถือ.

คำว่า พึงนำเสียซึ่งตัณหาเครื่องยึดถือทั้งหมด ความว่า พึงนำเสีย ปราบเสีย ละเสีย บรรเทาเสีย พึงทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งตัณหาเครื่องยึดถือทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงนำเสียซึ่งตัณหาเครื่องยึดถือทั้งหมด.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า ภัทราวุธะ ในอุเทศว่า ภทฺราวุธาติ ภควา ดังนี้.

คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้ว่า ดูกรภัทราวุธะ.

[๔๒๕] อนาคต ตรัสว่า เบื้องบน ในอุเทศว่า อุทฺธํ อโธ ติริยํ วาปิ มชฺเฌ ดังนี้. อดีต ตรัสว่า เบื้องต่ำ. ปัจจุบัน ตรัสว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. กุศลธรรมตรัสว่า เบื้องบน. อกุศลธรรมตรัสว่า เบื้องต่ำ. อัพยากตธรรมตรัสว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. เทวโลก ตรัสว่า เบื้องบน. อบายโลก ตรัสว่า เบื้องต่ำ. มนุษยโลก ตรัสว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. สุขเวทนา ตรัสว่า เบื้องบน. ทุกขเวทนา ตรัสว่า เบื้องต่ำ. อทุกขมสุขเวทนา ตรัสว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. อรูปธาตุ ตรัสว่า เบื้องบน. กามธาตุ ตรัสว่า เบื้องต่ำ. รูปธาตุ ตรัสว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตรัสว่า เบื้องบน. เบื้องต่ำตั้งแต่ปลายผมลงมา ตรัสว่า เบื้องต่ำ. ท่ามกลางตรัสว่า ชั้นกลางส่วนกว้าง. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ หรือแม้ชั้นกลางส่วนกว้าง.

[๔๒๖] คำว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าไปยึดถือรูปาทิขันธ์ใดๆ ในโลก ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมยึดถือ คือ เข้าไปยึดถือ ถือไว้ จับต้อง ถือมั่น ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณใดๆ.

คำว่า ในโลก คือ ในอบายโลก ฯลฯ อายตนโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าไปยึดถือรูปาทิขันธ์ใดๆ ในโลก.

[๔๒๗] คำว่า มารย่อมไปตามสัตว์ด้วยอำนาจอภิสังขาร คือ กรรมนั้นนั่นแล ความว่า ขันธมาร ธาตุมาร อายตนมาร คติมาร อุปบัติมาร ปฏิสนธิมาร ภวมาร สังสารมาร วัฏฏมาร อันมีในปฏิสนธิ ย่อมไปตาม คือ ตามไป เป็นผู้ติดตามไป ด้วยอำนาจอภิสังขาร คือ กรรมนั้นนั่นแล.

คำว่า ชนฺตุํ คือ สัตว์ นระ มาณพ บุรุษ บุคคล ชีวชน ชาตุชน ชันตุชน อินทคูชน ผู้เกิดจากพระมนู เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มารย่อมไปตามสัตว์ด้วยอำนาจอภิสังขาร คือกรรมนั้นนั่นแล. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

หมู่สัตว์พึงนำเสียซึ่งตัณหาเครื่องยึดถือทั้งหมด ทั้งเบื้องบน
เบื้องต่ำ หรือแม้ชั้นกลางส่วนกว้าง. เพราะว่าสัตว์ทั้งหลาย
ย่อมเข้าไปถือรูปาทิขันธ์ใดๆ ในโลก มารย่อมไปตามสัตว์
ด้วยอำนาจอภิสังขารคือกรรมนั้นนั่นแล.

[๔๒๘] เพราะเหตุนั้น ภิกษุรู้อยู่ เมื่อเห็นซึ่งหมู่สัตว์นี้ผู้ข้องอยู่ใน
บ่วงแห่งมัจจุว่า เป็นผู้ติดอยู่ในรูปาทิขันธ์เครื่องยึดถือ พึง
เป็นผู้มีสติไม่เข้าไปยึดถืออะไรๆ ในโลกทั้งปวง.

[๔๒๙] คำว่า เพราะเหตุนั้น ... เมื่อรู้อยู่ ... ไม่พึงเข้าไปยึดถือ ความว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะการณะนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิทานนั้น ภิกษุเมื่อเห็นโทษนี้ในตัณหาเครื่องยึดถือ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น.

คำว่า รู้อยู่ คือ รู้ รู้ชัด รู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอด เมื่อรู้ รู้ชัด รู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอดว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

คำว่า ไม่พึงเข้าไปยึดถือ คือ ไม่พึงยึดถือ ไม่พึงเข้าไปยึดถือ ไม่พึงถือไว้ ไม่พึงจับต้อง ไม่พึงถือมั่น ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น ... เมื่อรู้อยู่ ไม่พึงเข้าไปยึดถือ.

[๔๓๐] ภิกษุผู้เป็นกัลยาณปุถุชนก็ดี ภิกษุผู้เป็นพระเสขะก็ดี ชื่อว่า ภิกษุ ในอุเทศว่า ภิกฺขุ สโต กิญฺจนํ สพฺพโลเก ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ.

คำว่า เป็นผู้มีสติ ความว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐานเครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ ภิกษุนั้นตรัสว่า มีสติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ ... เป็นผู้มีสติ.

คำว่า อะไรๆ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อะไรๆ.

คำว่า ในโลกทั้งปวง คือ ในอบายโลกทั้งปวง ในเทวโลกทั้งปวง ในมนุษยโลกทั้งปวง ในขันธโลกทั้งปวง ในอายตนโลกทั้งปวง ในธาตุโลกทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ ... เป็นผู้มีสติ ... อะไรๆ ในโลกทั้งปวง.

[๔๓๑] คำว่า ... เมื่อเห็น ... ว่าติดอยู่ในรูปาทิขันธ์เครื่องยึดถือ ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมยึดถือ เข้าไปยึดถือ ถือไว้ จับต้อง ถือมั่น ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ สัตว์เหล่านั้นตรัสว่า ติดอยู่ในรูปาทิขันธ์เครื่องยึดถือ.

คำว่า อิติ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า เมื่อเห็น คือ เมื่อพบ เมื่อแลเห็น เมื่อตรวจดู เมื่อเพ่งดู เมื่อพิจารณาอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ... เมื่อเห็น ... ว่าติดอยู่ในรูปาทิขันธ์ เครื่องยึดถือ.

[๔๓๒] คำว่า ปชํ เป็นชื่อของสัตว์ ในอุเทศว่า ปชํ อิมํ มจฺจุเธยฺเย วิสตฺตํ ดังนี้.

กิเลสก็ดี ขันธ์ก็ดี อภิสังขารก็ดี ตรัสว่า บ่วงแห่งมัจจุ ในคำว่า มจฺจุเธยฺเย. หมู่สัตว์ ข้อง เกี่ยวข้อง เกาะเกี่ยว พัวพัน ในบ่วงแห่งมัจจุ คือ ในบ่วงแห่งมาร ในบ่วงแห่งมรณะ. สิ่งของข้องเกี่ยวอยู่ เกี่ยวเกาะ พันอยู่ที่ตาปูติดฝา หรือที่ไม้นาคพันธ์ (ท่อนไม้โอนเหมือน งาช้าง) ฉันใด หมู่สัตว์ข้อง เกี่ยวข้อง เกาะเกี่ยว พัวพัน ในบ่วงแห่งมัจจุ คือ ในบ่วง แห่งมาร ในบ่วงแห่งมรณะ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ... หมู่สัตว์นี้ข้องอยู่ใน บ่วงมัจจุ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

> เพราะเหตุนั้น ภิกษุรู้อยู่ เมื่อเห็นซึ่งหมู่สัตว์นี้ผู้ข้องอยู่ในบ่วง
> แห่งมัจจุว่า เป็นผู้ติดอยู่ในรูปาทิขันธ์เครื่องยึดถือ พึงเป็นผู้มีสติ
> ไม่เข้าไปยึดถืออะไรๆ ในโลกทั้งปวง.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของ ข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ ภัทราวุธมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๒.

อุทยมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านอุทยะ

[๔๓๓] (ท่านอุทยะทูลถามว่า)

ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้มีฌาน
ไม่มีกิเลสดังธุลี ประทับอยู่ (ที่ปาสาณกเจดีย์) ทรงทำกิจ
เสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง. ขอพระองค์
โปรดตรัสบอกอัญญาวิโมกข์ (อรหัตวิโมกข์) อันเป็นเครื่อง
ทำลายอวิชชา.

[๔๓๔] คำว่า ผู้มีฌาน ในอุเทศว่า ฌายึ วิรชมาสีนํ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาค ทรงมีฌานแม้ด้วยปฐมฌาน แม้ด้วยทุติยฌาน แม้ด้วยตติยฌาน แม้ด้วยจตุตถฌาน แม้ด้วยฌานอันมีวิตกวิจาร แม้ด้วยฌาน (ทุติยฌานในปัญจกนัย) สักว่าไม่มีวิตก มีแต่วิจาร แม้ด้วยฌานอันไม่มีวิตกไม่มีวิจาร แม้ด้วยฌานมีปีติ แม้ด้วยฌานอันไม่มีปีติ แม้ด้วยฌานอันประกอบด้วยสุข แม้ด้วยฌานอันประกอบด้วยอุเบกขา แม้ด้วยฌานอันเป็นสุญญตะ แม้ด้วยฌานอันเป็นอนิมิตตะ แม้ด้วยฌานเป็นอัปปณิหตะ แม้ด้วยฌานอันเป็นโลกิยะ แม้ด้วยฌานอันเป็นโลกุตระ ทรงยินดีในฌาน ทรงขวนขวายซึ่งความเป็นผู้เดียว หนักอยู่ในอรหัตผลซึ่งเป็นประโยชน์ของพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีฌาน.

คำว่า ไม่มีกิเลสดังธุลี ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นดังธุลี. กิเลสดังธุลีเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงชื่อว่า ผู้ไม่มีธุลี ปราศจากธุลี ไปปราศแล้วจากธุลี ละธุลีเสียแล้ว พ้นขาดแล้วจากธุลี.

ราคะเป็นธุลี แต่ท่านมิได้กล่าวละอองว่าเป็นธุลี. คำว่า ธุลี นี้
เป็นชื่อของราคะ. พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุ ทรงละธุลีนั้นแล้ว
เพราะเหตุนั้น พระพุทธชินะท่านจึงกล่าวว่า เป็นผู้มีธุลีไป
ปราศแล้ว. โทสะเป็นธุลี แต่ท่านมิได้กล่าวละอองว่า
เป็นธุลี. คำว่า ธุลี นี้ เป็นชื่อของโทสะ. พระผู้มีพระภาค
ผู้มีพระจักษุ ทรงละธุลีนั้นแล้ว เพราะเหตุนั้น พระพุทธชินะ
ท่านจึงกล่าวว่า เป็นผู้มีธุลีไปปราศแล้ว. โมหะเป็นธุลี แต่ท่าน
มิได้กล่าวละอองว่าเป็นธุลี. คำว่า ธุลี นี้ เป็นชื่อของโมหะ
พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุ ทรงละธุลีนั้นแล้ว เพราะเหตุนั้น
พระพุทธชินะ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นผู้มีธุลีไปปราศแล้ว.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่มีกิเลสดังธุลี. คำว่า ผู้ประทับอยู่ ความว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปาสาณกเจดีย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ประทับอยู่.

เชิญดูพระมุนีผู้ถึงฝั่งแห่งทุกข์ ประทับนั่งอยู่ที่ภูเขา. พระสาวก
ทั้งหลายผู้ได้ไตรวิชชา เป็นผู้ละมัจจุเสีย นั่งห้อมล้อมอยู่.
พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ประทับอยู่แม้อย่างนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคชื่อว่าประทับอยู่ เพราะพระองค์ทรงระงับความขวนขวาย (ด้วยกิเลส) ทั้งปวงแล้ว มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ พระองค์อยู่จบแล้ว มีจรณะทรงประพฤติแล้ว ฯลฯ. ไม่มีสงสารคือชาติ ชราและมรณะ มิได้มีภพใหม่. พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ประทับอยู่แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์ผู้มีฌาน ไม่มีกิเลสดังธุลี ประทับอยู่.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา อุทโย ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง.

คำว่า อุทโย เป็นชื่อ. ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านอุทยะทูลถามว่า.

[๔๓๕] คำว่า ทรงทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ ความว่า กิจ คือ กรรมที่ควรทำและกรรมที่ไม่ควรทำ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทรงทำ

ไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่าทรงทำกิจเสร็จแล้ว.

ทิฏฐิเป็นเครื่องตกไปรอบ ย่อมไม่มีแก่ภิกษุใด ผู้มีกระแสอันตัด
ขาดแล้ว ละแล้วซึ่งกิจที่ควรทำและกิจที่ไม่ควรทำ ความเร่าร้อน
ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงทำกิจเสร็จแล้ว.

อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ ชื่อว่า อาสวะ ในคำว่า อนาสวํ. อาสวะเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า เป็นผู้ไม่มีอาสวะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ.

[๔๓๖] คำว่า ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ความว่า พระผู้มีพระภาค ทรงถึงฝังแห่งอภิญญา ถึงฝั่งแห่งปริญญา ถึงฝั่งแห่งปหานะ ถึงฝั่งแห่งภาวนา ถึงฝังแห่งการทำให้แจ้ง ถึงฝั่งแห่งการเข้าซึ่งธรรมทั้งปวง คือ ทรงถึงฝั่งแห่งความรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง ถึงฝั่งแห่งความกำหนดรู้ซึ่งทุกข์ทั้งปวง ถึงฝั่งแห่งการละกิเลสทั้งปวง ถึงฝั่งแห่งการเจริญมรรค ๔ ถึงฝั่งแห่งการทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ ถึงฝั่งแห่งการเข้าสมาบัติทั้งปวง พระผู้มีพระภาคนั้นทรงถึงความชำนาญและความสำเร็จในอริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา อริยวิมุติ. พระผู้มีพระภาคนั้นเสด็จไปสู่ฝั่ง ทรงถึงฝั่งแล้ว เสด็จไปสู่ส่วนสุด ทรงถึงส่วนสุดแล้ว เสด็จไปสู่ที่สุด ทรงถึงที่สุดแล้ว เสด็จไปสู่ส่วนสุดรอบ ทรงถึงส่วนสุดรอบแล้ว เสด็จไปสู่ที่จบ ทรงถึงที่จบแล้ว เสด็จไปสู่ที่ต้านทาน ทรงถึงที่ต้านทานแล้ว เสด็จไปสู่ที่เร้น ทรงถึงที่เร้นแล้ว เสด็จไปสู่จรณะ ทรงถึงจรณะแล้ว เสด็จไปสู่ที่ไม่มีภัย ทรงถึงที่ไม่มีภัยแล้ว เสด็จไปสู่ที่ไม่เคลื่อน ทรงถึงที่ไม่เคลื่อนแล้ว เสด็จไปสู่อมตะ ทรงถึงอมตะแล้ว เสด็จไปสู่นิพพาน ทรงถึงนิพพานแล้ว. พระผู้มีพระภาคนั้นมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ทรงอยู่จบแล้ว มีจรณะทรงประพฤติแล้ว ฯลฯ มิได้มีสงสาร คือ ชาติชราและมรณะ ไม่มีภพใหม่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง.

[๔๓๗] คำว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า ความว่า พวกข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า คือ เป็นผู้จะทูลถามปัญหามาเฝ้าแล้ว เป็นผู้ใคร่ฟังปัญหามาเฝ้าแล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า.

อีกอย่างหนึ่ง ความมา ความมุ่งมา ความมาเฝ้า ของพวกข้าพระองค์ผู้มีความต้องการด้วยปัญหา คือ ต้องการจะทูลถามปัญหา ใคร่ฟังปัญหา มีอยู่แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า.

อีกอย่างหนึ่ง ความมาแห่งปัญหาของพระองค์มีอยู่ ทั้งพระองค์มีความเป็นผู้องอาจให้ผู้อื่นมีความเพียร สามารถเพื่อจะตรัสถาม ตรัสบอก ทรงแก้ ทรงชี้แจงให้เห็นแจ้ง ทรงเฉลยกับข้าพระองค์ได้ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า.

[๔๓๘] อรหัตวิโมกข์ ท่านกล่าวว่า อัญญาวิโมกข์ ในอุเทศว่า อญฺญาวิโมกฺขํ สํพฺรูหิ ดังนี้ ขอพระองค์โปรดตรัสบอก คือ ขอจงบอก ... ขอจงทรงประกาศ ซึ่งอรหัตวิโมกข์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอัญญาวิโมกข์.

[๔๓๙] คำว่า ทำลายอวิชชา คือ ทุบ ต่อย ทำลาย ละ สงบ สละคืน ระงับซึ่งอวิชชา เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทำลายอวิชชา. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้
มีฌาน ไม่มีกิเลสดังธุลี ประทับอยู่ (ที่ปาสาณกเจดีย์)
ทรงทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง.
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอัญญาวิโมกข์ (อรหัตวิโมกข์)
อันเป็นเครื่องทำลายอวิชชา.

[๔๔๐] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุทยะ) เราขอบอก
อัญญาวิโมกข์ เป็นเครื่องละซึ่งกามฉันทะ และโทมนัสทั้ง
๒ อย่าง เป็นเครื่องบรรเทาความง่วง เป็นเครื่องกั้นความ
รำคาญ.

[๔๔๑] ความพอใจในกาม ความกำหนัดในกาม ความเพลินในกาม ความอยากในกาม ความสิเนหาในกาม ความกระหายในกาม ความเร่าร้อนในเพราะกาม ความหลงในกาม

ความติดใจในกาม ในกามทั้งหลาย กามโอฆะ กามโยคะ กามุปาทาน กามฉันทนิวรณ์ ชื่อว่า ฉันทะ ในอุเทศว่า ปหานํ กามฉนฺทานํ ดังนี้.

คำว่า ธรรมเป็นเครื่องละกามฉันทะ ความว่า ธรรมเป็นเครื่องละ เครื่องสงบ เครื่องสละคืน เครื่องระงับกามฉันทะทั้งหลาย เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ธรรมเป็นเครื่องละกามฉันทะ.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า อุทยะในอุเทศว่า อุทยาติ ภควา ดังนี้. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอุทยะ.

[๔๔๒] ความไม่แช่มชื่นในทางใจ เจตสิกทุกข์ ความเสวยอารมณ์เป็นทุกข์ไม่แช่มชื่น เกิดจากสัมผัสทางใจ ทุกขเวทนาอันไม่แช่มชื่น เกิดจากสัมผัสทางใจ ชื่อว่า โทมนัส ในอุเทศว่า โทมนสฺสาน จูภยํ ดังนี้.

คำว่า และโทมนัสทั้ง ๒ อย่าง ความว่า ธรรมเป็นเครื่องละ เครื่องสงบ เครื่องสละคืน เครื่องระงับซึ่งกามฉันทะและโทมนัสทั้ง ๒ ประการ เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า และโทมนัสทั้ง ๒ อย่าง.

[๔๔๓] ความที่จิตไม่ควร ความที่จิตไม่สมควรแก่การงาน ความท้อ ความถอย ความกลับ ความหดหู่ กิริยาที่หดหู่ ความเป็นผู้หดหู่ ชื่อว่าถีนะ ในอุเทศว่า ถีนสฺส จ ปนูทนํ ดังนี้.

คำว่า เป็นเครื่องบรรเทาความง่วง ความว่า เป็นเครื่องบรรเทา เครื่องละ เครื่องสงบ เครื่องสละคืน เครื่องระงับ ความง่วง เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นเครื่อง บรรเทาความง่วง.

[๔๔๔] ความรำคาญมือ ความรำคาญเท้า ความรำคาญมือและเท้า ความสำคัญในสิ่ง ที่ไม่ควรว่าควร ความสำคัญในสิ่งที่ควรว่าไม่ควร ความสำคัญในสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ ความ สำคัญในสิ่งที่ไม่มีโทษว่ามีโทษ ความรำคาญ กิริยาที่รำคาญ ความเป็นผู้รำคาญ ความเดือดร้อน แห่งจิต ความขัดใจเห็นปานนี้ๆ ท่านเรียกว่า กุกกุจจัง ในคำว่า กุกฺกุจฺจานํ ในอุเทศว่า กุกฺกุจฺจานํ นิวารณํ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ความรำคาญเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต เป็นความขัดใจ ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุ ๒ อย่าง คือ เพราะกระทำ ๑ เพราะไม่กระทำ ๑. ความรำคาญอันเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต เป็นความขัดใจ ย่อมเกิดขึ้นด้วยเพราะกระทำ ๑ เพราะไม่กระทำ ๑ อย่างไร? ความรำคาญอันเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต เป็นความขัดใจ ย่อมเกิดขึ้นว่า เราทำกายทุจริต เราไม่ได้ทำกายสุจริต เราทำวจีทุจริต เราไม่ได้ทำวจีสุจริต เราทำมโนทุจริต เราไม่ได้ทำมโนสุจริต เราทำปาณาติบาต เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากปาณาติบาต เราทำอทินนาทาน เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากอทินนาทาน เราทำกาเมสุมิจฉาจาร เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เราทำมุสาวาท เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากมุสาวาท เราทำปิสุณาวาจา เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากปิสุณาวาจา เราทำผรุสวาจา เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากผรุสวาจา เราทำสัมผัปปลาปะ เราไม่ได้ทำความงดเว้นจากสัมผัปปลาปะ เราทำอภิชฌา เราไม่ทำอนภิชฌา เราทำพยาบาท เราไม่ได้ทำอัพยาบาท เราทำมิจฉาทิฏฐิ เราไม่ได้ทำสัมมาทิฏฐิ ความรำคาญอันเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต เป็นความขัดใจ ย่อมเกิดขึ้นเพราะกระทำและเพราะไม่กระทำอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ความรำคาญอันเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต เป็นความขัดใจ ย่อมเกิดขึ้นว่า เราไม่ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เราไม่ได้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เราไม่รู้จักประมาณในโภชนะ เราไม่ได้ประกอบเนืองๆ ซึ่งความเพียรเครื่องตื่นอยู่ เราไม่ได้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เราไม่ได้เจริญสติสัมปชัญญะ เราไม่ได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เราไม่ได้เจริญสัมมัปปธาน ๔ เราไม่ได้เจริญอิทธิบาท ๔ เราไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ เราไม่ได้เจริญพละ ๕ เราไม่ได้เจริญโพชฌงค์ ๗ เราไม่ได้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เราไม่ได้กำหนดรู้ทุกข์ เราไม่ได้ละสมุทัย เราไม่ได้เจริญมรรค เราไม่ได้ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ.

คำว่า เป็นเครื่องกั้นความรำคาญ ความว่า เป็นเครื่องปิด คือ เป็นเครื่องกั้น เครื่องละ เครื่องสงบ เครื่องสละคืน เครื่องระงับความรำคาญทั้งหลาย เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นเครื่องกั้นความรำคาญ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

> เราขอบอกอัญญาวิโมกข์ อันเป็นเครื่องละซึ่งกามฉันทะ
> และโทมนัสทั้ง ๒ อย่าง เป็นเครื่องบรรเทาความง่วง เป็น
> เครื่องกั้นความรำคาญ.

[๔๔๕] เราขอบอกอัญญาวิโมกข์ อันมีอุเบกขาและสติหมดจดดี
มีความตรึกประกอบด้วยธรรม แล่นไปข้างหน้า เป็นเครื่อง
ทำลายอวิชชา.

[๔๔๖] ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพิกเฉย ความสงบแห่งจิต ความที่จิตเลื่อมใส ความที่จิตเป็นกลางด้วยจตุตถฌาน ชื่ออุเบกขา ในอุเทศว่า อุเปกฺขาสติสํสุทฺธํ ดังนี้. ความระลึก ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ เพราะปรารภถึงอุเบกขาในจตุตถฌาน ชื่อว่า สติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อุเบกขา และสติ.

คำว่า หมดจดดี ความว่า อุเบกขาและสติในจตุตถฌานเป็นความหมดจด หมดจดดี ขาวรอบ ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีอุเบกขาและสติ หมดจดดี.

[๔๔๗] ความดำริชอบ ตรัสว่า ความตรึกประกอบด้วยธรรม ในคำว่า ธมฺมตกฺกปุเรชวํ ดังนี้. ความตรึกประกอบด้วยธรรมนั้น มีในเบื้องต้น มีข้างหน้าเป็นประธานแห่งอัญญาวิโมกข์ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้จึงชื่อว่า มีความตรึกประกอบด้วยธรรมแล่นไปข้างหน้า.

อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐิ ตรัสว่า ความตรึกประกอบด้วยธรรม. สัมมาทิฏฐินั้นมีในเบื้องต้น มีข้างหน้า เป็นประธานแห่งอัญญาวิโมกข์ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ จึงชื่อว่า มีความตรึกประกอบด้วยธรรมแล่นไปข้างหน้า.

อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนาในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรค ๔ ตรัสว่า ความตรึกประกอบด้วยธรรม. วิปัสสนานั้น มีในเบื้องต้นมีข้างหน้า เป็นประธานแห่งอัญญาวิโมกข์ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า มีความตรึกประกอบด้วยธรรมแล่นไปข้างหน้า.

[๔๔๘] อรหัตวิโมกข์ ตรัสว่า อัญญาวิโมกข์ ในอุเทศว่า อญฺญาวิโมกฺขํ สํพฺรูมิ ดังนี้ เราขอบอก ... ขอประกาศซึ่งอรหัตวิโมกข์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เราขอบอกอัญญาวิโมกข์.

[๔๔๙] ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ อวิชชาเป็นดังลิ่มสลัก ความหลง อกุศลมูล ชื่อว่า อวิชชา ในอุเทศว่า อวิชฺชาย ปเภทนํ ดังนี้.

คำว่า เป็นเครื่องทำลายอวิชชา ความว่า เป็นเครื่องทุบ ต่อย เครื่องทำลาย เครื่องละ เครื่องสงบ เครื่องสละคืน เครื่องระงับ ซึ่งอวิชชา เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นเครื่องทำลายอวิชชา. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เราขอบอก อัญญาวิโมกข์อันมีอุเบกขาและสติ หมดจดดี
มีความตรึกประกอบด้วยธรรมแล่นไปข้างหน้า เป็นเครื่อง
ทำลายอวิชชา.

[๔๕๐] โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้? อะไรเล่าเป็นเครื่อง
เที่ยวไปของโลกนั้น? พระองค์ตรัสว่า นิพพาน เพราะละ
อะไรเสียได้?

[๔๕๑] คำว่า โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้ ความว่า อะไรเป็นเครื่องประกอบ เครื่องคล้องไว้ เครื่องผูก เครื่องพัวพัน เครื่องมัวหมอง ของโลก? โลกอันอะไรประกอบไว้ ประกอบทั่ว เหนี่ยวรั้ง ยึดไว้ คล้องไว้ เกี่ยวไว้ พัวพันไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้.

[๔๕๒] คำว่า อะไรเป็นเครื่องเที่ยวไปของโลกนั้น ความว่า อะไรเป็นเครื่องสัญจร เที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ของโลกนั้น? โลกย่อมสัญจรไป เที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ด้วยอะไร? เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อะไรเล่าเป็นเครื่องเที่ยวไปของโลกนั้น?

[๔๕๓] คำว่า พระองค์ตรัสว่า นิพพาน เพราะละอะไรเสียได้ ความว่า พระองค์ย่อมตรัส ย่อมบอก ย่อมเล่า ย่อมกล่าว แสดง บัญญัติว่า นิพพาน เพราะละ สงบ สละคืน ระงับ อะไรเสียได้? เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์ตรัสว่า นิพพาน เพราะละอะไรเสียได้? เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้? อะไรเล่าเป็นเครื่อง
เที่ยวไปของโลกนั้น? พระองค์ตรัสว่า นิพพาน เพราะละ
อะไรเสียได้?

[๔๕๔] โลกมีความเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้. วิตก เป็นเครื่อง
เที่ยวไปของโลกนั้น. เรากล่าวว่า นิพพาน เพราะละตัณหา
เสียได้.

[๔๕๕] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ตรัสว่า ความเพลิน ในอุเทศว่า นนฺทิสญฺโญชโน โลโก ดังนี้. ความเพลินเป็นเครื่องประกอบ เครื่องคล้องไว้

เครื่องผูก เครื่องมัวหมองของโลก. โลกอันความเพลินนี้ประกอบไว้ ประกอบทั่ว เหนี่ยวรั้ง ผูกไว้ คล้องไว้ เกี่ยวไว้ พันไว้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกมีความเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้.

[๔๕๖] วิตก ๙ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก วิตกถึงญาติ วิตกถึงชนบท วิตกถึงเทวดา วิตกอันปฏิสังยุตด้วยความเอ็นดูผู้อื่น วิตกอันปฏิสังยุตด้วยลาภ สักการะ และสรรเสริญ วิตกอันปฏิสังยุตด้วยความไม่อยากให้ผู้อื่นดูหมิ่นตน เหล่านี้เรียกว่าวิตก ๙ ชื่อว่า วิตก ในอุเทศว่า วิตกฺกสฺส วิจารณา ดังนี้. วิตก ๙ อย่างนี้เป็นเครื่องสัญจรไป เที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ของโลกนั้น. โลกนั้นย่อมสัญจร เที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ด้วยวิตก ๙ อย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิตกเป็นเครื่องเที่ยวไปของโลกนั้น.

[๔๕๗] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหาย วิปฺปหาเนน นิมฺมานํ อิติ วุจฺจติ ดังนี้.

คำว่า เรากล่าวว่า นิพพาน เพราะละตัณหาเสียได้ ความว่า เราย่อมกล่าว ย่อมบอก เล่า ขาน แสดง บัญญัติว่า นิพพาน เพราะละ สงบ สละคืน ระงับตัณหาเสียได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เรากล่าวว่า นิพพาน เพราะละตัณหาเสียได้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า

> โลกมีความเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้. วิตกเป็นเครื่อง
> เที่ยวไปของโลกนั้น. เรากล่าวว่า นิพพาน เพราะละตัณหา
> เสียได้.

[๔๕๘] เมื่อโลกมีสติอย่างไรเที่ยวไป วิญญาณจึงดับ? พวกข้าพระองค์
> มาแล้วเพื่อทูลถาม พระผู้มีพระภาค. พวกข้าพระองค์จะขอฟัง
> พระดำรัสนั้นของพระองค์.

[๔๕๙] คำว่า เมื่อโลกมีสติอย่างไรเที่ยวไป ความว่า เมื่อโลกมีสติสัมปชัญญะอย่างไร เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อโลกมีสติอย่างไรเที่ยวไป?

[๔๖๐] คำว่า วิญญาณจึงดับ ความว่า วิญญาณดับ สงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณจึงดับ.

[๔๖๑] คำว่า พวกข้าพระองค์มาแล้วเพื่อจะทูลถามพระผู้มีพระภาค ความว่า พวกข้าพระองค์มาแล้ว คือ มาถึง เข้ามาถึง มาประชุมกับพระองค์เพื่อจะทูลถาม คือ เพื่อสอบถาม

ทูล ขอ ทูลเชื้อเชิญ ซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว คือ ขอให้ทรงประสาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พวกข้าพระองค์มาแล้วเพื่อจะทูลถามพระผู้มีพระภาค.

[๔๖๒] คำว่า พวกข้าพระองค์จะขอฟังพระดำรัสนั้นของพระองค์ ความว่า พวกข้าพระองค์จะขอฟัง ศึกษา ทรงจำ เข้าไป กำหนดพระดำรัส ถ้อยคำ ทางถ้อยคำ เทศนา อนุสนธิ ของพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พวกข้าพระองค์จะขอฟังพระดำรัส ของพระองค์ เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

เมื่อโลกมีสติอย่างไรเที่ยวไป วิญญาณจึงดับ? พวกข้าพระองค์
มาแล้วเพื่อทูลถามพระผู้มีพระภาค. พวกข้าพระองค์จะขอฟัง
พระดำรัสนั้นของพระองค์.

[๔๖๓] เมื่อโลกไม่เพลิดเพลินเวทนาภายในและภายนอก เป็นผู้มีสติ
อย่างนี้เที่ยวไป วิญญาณจึงดับ.

[๔๖๔] คำว่า เมื่อโลกไม่เพลิดเพลินเวทนาภายในและภายนอก ความว่า เมื่อโลกพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายในภายในอยู่ ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำถึง ไม่ตั้งอยู่ด้วยความติดใจเวทนา คือ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความเพลิดเพลิน ความพร่ำถึง ความติดใจ ความถือไว้ ความจับต้อง ความถือมั่น. เมื่อโลกเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายในภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือ ความเกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายในภายในอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือ ความเสื่อมไปในเวทนาทั้งหลายในภายในอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในเวทนาทั้งหลายในภายในอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายในภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในเวทนาทั้งหลายในภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในเวทนาทั้งหลายในภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกอยู่ เมื่อโลกพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกอยู่ ย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำถึง ไม่ตั้งอยู่ด้วยความติดใจซึ่งเวทนา คือ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความเพลิดเพลิน ความพร่ำถึง ความ

ติดใจ ความถือไว้ ความจับต้อง ความถือมั่น. เมื่อโลกพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายด้วยอาการ ๑๒ นี้ ย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำถึง ไม่ตั้งอยู่ด้วยความติดใจซึ่งเวทนา ฯลฯ ให้ถึงความไม่มีซึ่งความเพลิดเพลิน ความพร่ำถึง ความติดใจ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อโลกพิจารณาเห็นเวทนาโดยความไม่เที่ยง ย่อมไม่เพลิดเพลิน ... เมื่อโลกพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นความลำบาก เป็นอาพาธ ฯลฯ โดยไม่มีอุบาย เครื่องสลัดออก ย่อมไม่เพลิดเพลิน ... เมื่อโลกพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายโดยอาการ ๔๒ นี้อยู่ ย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำถึง ไม่ตั้งอยู่ด้วยความติดใจเวทนา คือ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความเพลิดเพลิน ความพร่ำถึง ความติดใจ ความถือไว้ ความจับต้อง ความถือมั่น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เมื่อโลกไม่เพลิดเพลินเวทนาในภายในและภายนอก.

[๔๖๕] คำว่า เป็นผู้มีสติอย่างนี้เที่ยวไป ความว่า เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอย่างนี้เที่ยวไป คือ เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้มีสติอย่างนี้เที่ยวไป.

[๔๖๖] คำว่า วิญญาณจึงดับ ความว่า วิญญาณอันสหรคตด้วยปุญญาภิสังขาร วิญญาณอันสหรคตด้วยอปุญญาภิสังขาร วิญญาณอันสหรคตด้วยอเนญชาภิสังขาร ย่อมดับ สงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณจึงดับ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เมื่อโลกไม่เพลิดเพลินเวทนาในภายในและภายนอก เป็นผู้
มีสติอย่างนี้เที่ยวไป วิญญาณจึงดับ.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ อุทยมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๓.

โปสาลมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านโปสาละ

[๔๖๗] (ท่านโปสาละทูลถามว่า)

พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ไม่ทรงมีความหวั่นไหว ทรงตัด
ความสงสัยเสียแล้ว ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ย่อมทรง
แสดงอดีต. ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า
พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น.

[๔๖๘] คำว่า โย ในอุเทศว่า โย อตีตํ อาทิสติ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เป็นพระสยัมภู ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้พร้อมเฉพาะ ซึ่งสัจจะทั้งหลายเอง ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยได้ยินมาในกาลก่อน ทรงบรรลุซึ่งความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมเหล่านั้น และทรงบรรลุซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในพลธรรมทั้งหลาย.

คำว่า ย่อมทรงแสดงอดีต ความว่า พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงแม้อดีต ย่อมทรงแสดงแม้อนาคต ย่อมทรงแสดงแม้ปัจจุบัน ของพระองค์เองและของผู้อื่น.

พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงอดีตของพระองค์อย่างไร? พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง อันเป็นอดีตของพระองค์เองว่า ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น. แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น. ครั้นจุติจากภพนั้นแล้วได้มาเกิดในภพนี้. พระองค์ทรงแสดงชาติก่อนเป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการพร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงอดีตของพระองค์เองอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงอดีตของผู้อื่นอย่างไร? พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง อันเป็นอดีตของผู้อื่นว่า ในภพโน้น ท่านผู้นี้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น. ครั้นจุติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น. แม้ในภพนั้น ท่านผู้นี้ก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น. ครั้นจุติจากภพนั้นแล้วได้มาเกิดในภพนี้. พระองค์ทรงแสดงชาติก่อนเป็นอันมากพร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงอดีตของผู้อื่นอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคตรัสชาดก ๕๐๐ ก็ชื่อว่าทรงแสดงอดีตของพระองค์เอง และของผู้อื่น ตรัสมหาธนิยสูตร ... มหาสุทัสนสูตร ... มหาโควินทสูตร ... มฆเทวสูตร ชื่อว่าทรงแสดงอดีตของพระองค์และของผู้อื่น.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรจุนทะ ญาณอันตามระลึกถึงชาติก่อนของตถาคต ปรารภถึงอดีตกาลมีอยู่. ตถาคตหวังจะรู้ชาติก่อนเท่าใด ก็ระลึกถึงชาติก่อนได้เท่านั้น. ดูกรจุนทะ ญาณอันตามระลึกถึงชาติข้างหน้าของตถาคต ปรารภถึงอนาคตกาลมีอยู่. ฯลฯ ดูกรจุนทะ ญาณอันที่เกิดที่ควงไม้โพธิของตถาคต ปรารภถึงปัจจุบันกาล เกิดขึ้นว่า ชาตินี้มีในที่สุด. บัดนี้มิได้มีภพต่อไป. อินทรียปโรปริยัตติญาณ (ญาณเครื่องกำหนดรู้ความยิ่งความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหมด) เป็นกำลังของตถาคต. อาสยานุสยญาณ (ความรู้จักฉันทะที่มานอนและกิเลสอันนอนตามของสัตว์ทั้งหลาย) เป็นกำลังของตถาคต. ยมกปาฏิหาริยญาณ (ญาณเป็นเครื่องนำกลับซึ่งปฏิปักขธรรมอันเป็นคู่) เป็นกำลังของตถาคต. มหากรุณาสมาปัตติญาณ (ญาณในมหากรุณาสมาบัติ) เป็นกำลังของตถาคต. สัพพัญญุตญาณเป็นกำลังของตถาคต. อนาวรณญาณ (ญาณเนื่องด้วยอาวัชชนะไม่มีอะไรกั้น) เป็นกำลังของตถาคต. อนาวรณญาณอันไม่ข้อง ไม่มีอะไรขัดในกาลทั้งปวง เป็นกำลังของตถาคต. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดง ... ทรงประกาศ แม้อดีต แม้อนาคต แม้ปัจจุบัน ของพระองค์และของผู้อื่นด้วยประการอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอดีต.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา โปสาโล ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า โปสาโล เป็นชื่อ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านโปสาละทูลถามว่า.

[๔๖๙] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความหวั่นไหว ในอุเทศว่า อเนโช ฉินฺนสํสโย ดังนี้. ตัณหาอันเป็นความหวั่นไหวนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสรู้แล้วทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่าไม่มีความหวั่นไหว. พระผู้มีพระภาคชื่อว่าไม่มีความหวั่นไหว เพราะทรงละความหวั่นไหวเสียแล้ว. พระผู้มีพระภาคไม่ทรงหวั่น ไม่ทรงไหว ไม่พรั่น ไม่พรึง แม้ในเพราะลาภ แม้ในเพราะความเสื่อมลาภ แม้ในเพราะยศ แม้ในเพราะความเสื่อมยศ แม้ในเพราะความสรรเสริญ แม้ในเพราะนินทา แม้ในเพราะสุข แม้ในเพราะทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีความหวั่นไหว.

วิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงในทุกข์ ฯลฯ ความสะดุ้งแห่งจิต ความขัดใจ ท่านกล่าวว่า ความสงสัย ในอุเทศว่า ฉินฺนสํสโย ดังนี้. ความสงสัยนี้ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วทรงตัด บั่น ทอน สงบ ระงับเสียแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ทรงตัดความสงสัยแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีความหวั่นไหว ทรงตัดความสงสัยเสียแล้ว.

[๔๗๐] คำว่า ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงถึงฝั่งแห่งอภิญญา ทรงถึงฝั่งแห่งปริญญา ทรงถึงฝั่งแห่งปหานะ ทรงถึงฝั่งแห่งภาวนา ทรงถึงฝั่งแห่งการทำให้แจ้ง ทรงถึงฝั่งแห่งการเข้า คือ ทรงถึงฝั่งแห่งความรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง ฯลฯ พระผู้มีพระภาคนั้น มิได้มีสงสารคือชาติ ชราและมรณะ ไม่มีภพใหม่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง.

[๔๗๑] คำว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า ความว่า พวกข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า ฯลฯ เพื่อทรงชี้แจงให้เห็นแจ้ง เพื่อทรงเฉลย แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

> พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ไม่ทรงมีความหวั่นไหว ทรงตัด
> ความสงสัยเสียแล้ว ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ย่อมทรง

แสดงอดีต. ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า
พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น.

[๔๗๒] ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ขอทูลถามถึงญาณของบุคคล
ผู้มีรูปสัญญาอันผ่านไปแล้ว ละกายทั้งหมดแล้ว เห็นอยู่
ทั้งภายในภายนอกว่าอะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี. บุคคลอย่างนั้น
ควรแนะนำอย่างไร?

[๔๗๓] รูปสัญญา ในคำว่า วิภูตรูปสญฺญิสฺส ดังนี้ เป็นไฉน? สัญญาความจำ ความเป็นผู้จำ ของบุคคลผู้เข้าซึ่งรูปาวจรสมาบัติ หรือของบุคคลผู้เข้าถึงแล้ว (ในรูปาวจรภพ) หรือว่าของบุคคลผู้มีธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน นี้ชื่อว่ารูปสัญญา.

คำว่า ผู้มีรูปสัญญาอันผ่านไปแล้ว ความว่า รูปสัญญาของบุคคลผู้ได้อรูปสมาบัติ ๔ เป็นสัญญาผ่านไปแล้ว หายไปแล้ว ล่วงไปแล้ว เลยไปแล้ว เป็นไปล่วงแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีรูปสัญญาอันผ่านไปแล้ว.

[๔๗๔] คำว่า ผู้ละกายทั้งปวงแล้ว ความว่า รูปกายอันมีในปฏิสนธิทั้งหมด บุคคลนั้นละแล้ว คือ รูปกายอันบุคคลนั้นละแล้ว ด้วยการล่วงด้วยอำนาจตทังปหานและการละด้วยการข่มไว้ (เพราะได้อรูปฌาน) เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ละกายทั้งปวงแล้ว.

[๔๗๕] อากิญจัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าอะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี ในอุเทศว่า อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ นตฺถิ กิญฺจีติ ปสฺสโต ดังนี้. เพราะเหตุไร อากิญจัญญายตนสมาบัติ จึงชื่อว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี? บุคคลเป็นผู้มีสติ เข้าวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว ไม่ยังวิญญาณนั้นนั่นแหละ ให้เจริญ ให้เป็นแจ้ง ให้หายไป ย่อมเห็นว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น อากิญจัญญายตนสมาบัติ จึงชื่อว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้เห็นอยู่ทั้งภายในและภายนอกว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี.

[๔๗๖] คำว่า สกฺก ในอุเทศว่า ญาณํ สกฺกานุปุจฺฉามิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าสักกะ. พระผู้มีพระภาคเสด็จออกผนวชจากศากยสกุล. แม้เพราะเหตุดังนี้ พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า สักกะ. ฯลฯ พระผู้มีพระภาคทรงละความกลัวและความขลาดเสียแล้ว ปราศจากความขนลุกขนพอง แม้เพราะเหตุดังนี้ พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า สักกะ.

คำว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ขอทูลถามถึงญาณ ความว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามถึงญาณของบุคคลนั้นว่า เช่นไร ดำรงอยู่อย่างไร มีประการไร มีส่วนเปรียบอย่างไร อันบุคคลนั้นพึงปรารถนา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ขอทูลถามถึงญาณ.

[๔๗๗] คำว่า บุคคลเช่นนั้นควรแนะนำอย่างไร ความว่า บุคคลนั้น ควรแนะนำ ควรนำไปให้วิเศษ ควรนำไปให้ยิ่ง ควรให้รู้ทั่ว ควรให้พินิจ ควรให้พิจารณา ควรให้เลื่อมใสอย่างไร? และญาณที่ยิ่งขึ้นไป อันบุคคลนั้นพึงให้เกิดขึ้นอย่างไร?

คำว่า บุคคลเช่นนั้น คือ บุคคลผู้อย่างนั้น ผู้เช่นนั้น ดำรงอยู่อย่างนั้น ผู้มีประการอย่างนั้น ผู้มีส่วนเปรียบอย่างนั้น ผู้ได้อากิญจัญญายตนสมาบัตินั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลผู้เช่นนั้นควรแนะนำอย่างไร? เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ทูลถามถึงญาณของบุคคลผู้มี
รูปสัญญาอันผ่านไปแล้ว ละกายทั้งหมดแล้ว เห็นอยู่ทั้งภายใน
ภายนอกว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี. บุคคลอย่างนั้นควรแนะนำ
อย่างไร?

[๔๗๘] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโปสาละ) ตถาคตรู้ยิ่งซึ่ง
วิญญาณฐิติ (ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ) ทั้งหมด. ย่อมรู้จัก
บุคคลนั้น เมื่อตั้งอยู่ พ้นวิเศษแล้ว มีสมาบัตินั้นเป็นเบื้องหน้า.

[๔๗๙] คำว่า วิญญาณฐิติทั้งหมด ความว่า พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบวิญญาณฐิติ ๔ ด้วยสามารถอภิสังขาร. ย่อมทรงทราบวิญญาณฐิติ ๗ ด้วยสามารถปฏิสนธิ.

พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบวิญญาณฐิติ ๔ ด้วยสามารถอภิสังขารอย่างไร? สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณยึดรูปตั้งอยู่ มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้งอาศัย มีความเพลิดเพลินเป็นเครื่องส้องเสพ ย่อมตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณยึดเวทนา ฯลฯ ยึดสัญญา ฯลฯ ยึดสังขารตั้งอยู่ มีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้งอาศัย มีความเพลิดเพลินเป็นเครื่องส้องเสพ ย่อมตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบวิญญาณฐิติ ๔ ด้วยสามารถอภิสังขารอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบวิญญาณฐิติ ๗ ด้วยสามารถปฏิสนธิอย่างไร? สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญา

ต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ เทวดาบางพวก วินิปาติกะบางหมู่ นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่นพวกเทพเนื่องในหมู่พรหมผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๒. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกเทพอาภัสสระ นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๓. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่นพวกเทพสุภกิณหกะ นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๔. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งล่วงรูปสัญญา ดับปฏิฆสัญญา ไม่มนสิการนานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง เข้าอากาสานัญจายตนฌานด้วยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๕. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งล่วงอากาสานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง เข้าวิญญาณัญจายตนฌานด้วยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๖. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งล่วงวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง เข้าอากิญจัญญายตนฌานด้วยมนสิการว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี นี้เป็นวิญญาณฐิติที่ ๗. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบวิญญาณฐิติ ๗ ด้วยสามารถปฏิสนธิอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณฐิติทั้งหมด.

พระผู้มีพระภาคเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า โปสาละ ในอุเทศว่า โปสาลาติ ภควา ดังนี้. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ. เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรโปสาละ.

[๔๘๐] คำว่า อภิชานํ ในอุเทศว่า อภิชานํ ตถาคโต ดังนี้ ความว่า รู้ยิ่ง รู้แจ้งแทงตลอด. คำว่า ตถาคต ความว่า สมจริงตามพระพุทธพจน์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่ล่วงแล้วไม่จริงไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เรื่องนั้นตถาคตก็ไม่พยากรณ์. ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่ล่วงแล้ว จริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แม้เรื่องนั้นตถาคตก็ไม่พยากรณ์ ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่ล่วงแล้ว จริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ในเรื่องนั้นตถาคตย่อมรู้จักกาลที่จะพยากรณ์ปัญหานั้น. ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่ยังไม่มาถึง ฯลฯ. ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่เป็นปัจจุบัน ไม่จริงไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เรื่องนั้นตถาคตก็ไม่พยากรณ์. ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่เป็นปัจจุบันจริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แม้เรื่องนั้นตถาคตก็ไม่พยากรณ์. ดูกรจุนทะ ถ้าแม้เรื่องที่เป็นปัจจุบันจริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ในเรื่องนั้นตถาคตย่อมรู้จักกาลที่จะพยากรณ์ปัญหานั้น. ดูกรจุนทะ ด้วยเหตุดังนี้แล ตถาคตย่อมเป็นผู้กล่าวโดยกาลอันควร กล่าวจริง กล่าวอิงอรรถ กล่าวอิงธรรม กล่าวอิงวินัย ในธรรมทั้งหลาย

ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่าเราเป็นตถาคต. ดูกรจุนทะ อายตนะใดแล อันโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก อันหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ทราบแล้ว รู้แจ้งแล้ว ถึงแล้ว เสาะหาแล้ว พิจารณาแล้วด้วยใจ อายตนะทั้งหมดนั้น ตถาคตรู้พร้อมเฉพาะแล้ว เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า เราเป็นตถาคต. ดูกรจุนทะ ตถาคตย่อมตรัสรู้ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในราตรีใด และตถาคตย่อมปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุในราตรีใด. ตถาคตย่อมกล่าวบอก เล่า แสดง เรื่องใดในระหว่างนั้น เรื่องทั้งหมดนั้นเป็นเรื่องจริงแท้ ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงกล่าวว่า เราเป็นตถาคต. ดูกรจุนทะ ตถาคตกล่าวอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด กล่าวอย่างนั้น ตถาคตกล่าวอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด กล่าวอย่างนั้น ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า เราเป็นตถาคต. ดูกรจุนทะ ตถาคตเป็นใหญ่ยิ่งในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์อันใครๆ ครอบงำไม่ได้ เป็นผู้เห็นโดยถ่องแท้ เป็นผู้ให้อำนาจเป็นไป เพราะเหตุนั้นบัณฑิตจึงกล่าวว่า เราเป็นตถาคต. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคตรู้ยิ่ง.

[๔๘๑] คำว่า ย่อมรู้จักบุคคลนั้นผู้ตั้งอยู่ ความว่าพระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้จักบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ด้วยสามารถกรรมาภิสังขารว่า บุคคลนี้เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. พระผู้มีพระภาคย่อมรู้จักบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ด้วยสามารถกรรมาภิสังขารว่า บุคคลนี้เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้จักบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ ด้วยสามารถกรรมาภิสังขารว่า บุคคลนี้เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงเปรตวิสัย. พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงรู้จักบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ ด้วยสามารถกรรมาภิสังขารว่า บุคคลนี้เมื่อกายแตกตายไป จักอุบัติในหมู่มนุษย์. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้จักบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ด้วยสามารถกรรมาภิสังขารว่า บุคคลนี้เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระตถาคตตรัสว่า ดูกรสารีบุตร เรากำหนดรู้ใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น ประพฤติอย่างนั้น ดำเนินไปตามทางนั้น เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. ดูกรสารีบุตร เรากำหนดรู้ใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น ประพฤติอย่างนั้น ดำเนินไปตามทางนั้น เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน.

ดูกรสารีบุตร เรากำหนดรู้ใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น ประพฤติอย่างนั้น ดำเนินไปตามทางนั้น เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงเปรตวิสัย. ดูกรสารีบุตร เรากำหนดรู้ใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น ประพฤติอย่างนั้น ดำเนินไปตามทางนั้น เมื่อกายแตกตายไป จักอุบัติในหมู่มนุษย์. ดูกรสารีบุตร เรากำหนดรู้ใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น ประพฤติอย่างนั้น ดำเนินไปตามทางนั้น เมื่อกายแตกตายไป จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ดูกรสารีบุตร เรากำหนดรู้ใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น ประพฤติอย่างนั้น ดำเนินไปตามทางนั้น จักทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันรู้ยิ่งเอง ในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมรู้บุคคลนั้นผู้ตั้งอยู่.

[๔๘๒] คำว่า พ้นวิเศษแล้ว ในอุเทศว่า วิมุตฺตํ ตปฺปรายนํ ดังนี้ ความว่า พ้นวิเศษแล้วในอากิญจัญญายตนสมาบัติ คือ น้อมใจไปในสมาบัตินั้น มีสมาบัตินั้นเป็นใหญ่.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบว่า บุคคลนี้น้อมใจไปในรูป น้อมใจไปในเสียง น้อมใจไปในกลิ่น น้อมใจไปในรส น้อมใจไปในโผฏฐัพพะ น้อมใจไปในสกุล น้อมใจไปในคณะ น้อมใจไปในอาวาส น้อมใจไปในลาภ น้อมใจไปในยศ น้อมใจไปในความสรรเสริญ น้อมใจไปในสุข น้อมใจไปในจีวร น้อมใจไปในบิณฑบาต น้อมใจไปในเสนาสนะน้อมใจไปในคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร น้อมใจไปในพระสูตร น้อมใจไปในพระวินัย น้อมใจไปในพระอภิธรรม น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือทรงไตรจีวรเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นวัตรน้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการเที่ยวไปตามลำดับตรอกเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการนั่งฉัน ณ อาสนะแห่งเดียวเป็นวัตรน้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการไม่ฉันภัตในภายหลังเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการอยู่ในป่าเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการอยู่ที่โคนไม้เป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการอยู่ในน้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของ ที่แจ้งเป็นวัตร

ภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้อย่างไรเป็นวัตร น้อมใจไปในองค์ของภิกษุผู้ถือการไม่นอนเป็นวัตร น้อมใจไปในปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พ้นวิเศษแล้ว.

คำว่า มีสมาบัตินั้นเป็นเบื้องหน้า ความว่า สำเร็จมาแต่อากิญจัญญายตนสมาบัติ มีสมาบัตินั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีกรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีวิบากเป็นที่ไปในเบื้องหน้า หนักอยู่ในกรรม หนักอยู่ในปฏิสนธิ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบว่า บุคคลนี้มีรูปเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ฯลฯ มีเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเป็นเบื้องหน้า เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พ้นวิเศษแล้ว มีสมาบัตินั้นเป็นเบื้องหน้า. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ตถาคตรู้ยิ่งวิญญาณฐิติ (ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ) ทั้งหมด
ย่อมรู้จักบุคคลนั้นเมื่อตั้งอยู่ พ้นวิเศษแล้ว มีสมาบัติเป็น
เบื้องหน้า.

[๔๘๓] บุคคลนั้น รู้กรรมว่า เป็นเหตุให้เกิดในอากิญจัญญายตนภพ
มีความเพลินเป็นเครื่องประกอบ ดังนี้ ครั้นรู้จักกรรมนั้น
อย่างนี้แล้ว ในลำดับนั้นก็พิจารณาเห็น (ธรรม) ในสมาบัติ
นั้น. นั่นเป็นญาณอันเที่ยงแท้ของบุคคลนั้น ซึ่งเป็นพราหมณ์
อยู่จบพรหมจรรย์.

[๔๘๔] คำว่า รู้กรรมว่าเป็นเหตุให้เกิดในอากิญจัญญายตนภพ ความว่า กรรมภิสังขารอันให้เป็นไปในอากิญจัญญายตนภพ ตรัสว่า เป็นเหตุให้เกิดในอากิญจัญญายตนภพ. คือ รู้ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา ให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏซึ่งกรรมาภิสังขารอันให้เป็นไปในอากิญจัญญายตนภพว่า เป็นเครื่องข้อง เป็นเครื่องผูก เป็นเครื่องกังวล เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า รู้กรรมเป็นเหตุให้เกิดในอากิญจัญญายตนภพ.

[๔๘๕] คำว่า มีความเพลินเป็นเครื่องประกอบดังนี้ ความว่า ความกำหนัดในอรูป ตรัสว่า ความเพลินเป็นเครื่องประกอบ. รู้กรรมนั้นว่าเกาะ เกี่ยว พัวพัน ด้วยความกำหนัดในอรูป

คือ รู้ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา ให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏ ซึ่งความกำหนัดในอรูปว่า เป็นเครื่องข้อง เป็นเครื่องผูกพัน เป็นเครื่องกังวล.

คำว่า อิติ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้ ดังนี้.

[๔๘๖] คำว่า ครั้นรู้จักกรรมนั้นอย่างนี้แล้ว ความว่า ครั้นรู้จัก คือ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา ให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏ ซึ่งกรรมนั้นอย่างนี้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ครั้นรู้จักกรรมนั้นอย่างนี้แล้ว.

[๔๘๗] คำว่า ในลำดับนั้นก็พิจารณาเห็น (ธรรม) ในสมาบัตินั้น ความว่า เข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติแล้วออกจากสมาบัตินั้น แล้วก็พิจารณาเห็น คือ เห็น ตรวจดู เพ่งดู พิจารณา ซึ่งธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกอันเกิดในสมาบัตินั้น โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค ฯลฯ โดยไม่มีอุบายเครื่องสลัดออก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ในลำดับนั้น ก็พิจารณาเห็น (ธรรม) ในสมาบัตินั้น.

[๔๘๘] คำว่า นั่นเป็นญาณอันเที่ยงแท้ของบุคคลนั้น ความว่า นั่นเป็นญาณอันแท้จริง ถ่องแท้ ไม่วิปริต ของบุคคลนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นั่นเป็นญาณอันเที่ยงแท้ของบุคคลนั้น.

[๔๘๙] คำว่า เป็นพราหมณ์ ในอุเทศว่า พฺราหฺมณสฺส วุสีมโต ดังนี้ ความว่า ชื่อว่า เป็นพราหมณ์ เพราะลอยธรรม ๗ ประการแล้ว. ฯลฯ บุคคลอันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว เป็นผู้คงที่ ท่านกล่าวว่าเป็นพราหมณ์. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นพราหมณ์.

คำว่า อยู่จบพรหมจรรย์ ความว่า เสขบุคคล ๗ พวก รวมทั้งกัลยาณปุถุชน ย่อมอยู่ อยู่ร่วม อยู่ทั่ว อยู่รอบ เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง. พระอรหันต์อยู่จบแล้ว ทำกรณียกิจเสร็จแล้ว ปลงภาระเสียแล้ว มีประโยชน์ตนอันถึงแล้วโดยลำดับ มีสังโยชน์ในภพสิ้นไปรอบแล้ว พ้นกิเลสแล้วเพราะรู้โดยชอบ. พระอรหันต์นั้นมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ อยู่จบแล้ว มีจรณะอันประพฤติแล้ว ฯลฯ มิได้มีสงสาร คือ ชาติ ชราและมรณะ ไม่มีภพต่อไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นพราหมณ์อยู่จบพรหมจรรย์. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

บุคคลนั้น รู้กรรมว่า เป็นเหตุให้เกิดในอากิญจัญญายตนภพ
มีความเพลินเป็นเครื่องประกอบ ดังนี้ ครั้นรู้จักกรรมนั้น
อย่างนี้แล้ว ในลำดับนั้นก็พิจารณาเห็น (ธรรม) ในสมาบัติ
นั้น. นั่นเป็นญาณอันเที่ยงแท้ของบุคคลนั้น ซึ่งเป็นพราหมณ์
อยู่จบพรหมจรรย์.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ โปสาลมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๔.

โมฆราชมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านโมฆราช

[๔๙๐] (ท่านโมฆราชทูลถามว่า)

ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ได้ทูลถาม ๒ ครั้งแล้ว. พระผู้มี
พระภาคผู้มีพระจักษุมิได้ทรงพยากรณ์แก่ข้าพระองค์. ข้า
พระองค์ได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระเทพฤาษี (มีผู้ทูล
ถามปัญหา) เป็นครั้งที่ ๓ ย่อมทรงพยากรณ์.

[๔๙๑] คำว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ได้ทูลถาม ๒ ครั้งแล้ว ความว่า พราหมณ์นั้นได้ทูลถามปัญหากะพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ๒ ครั้ง. พระผู้มีพระภาคอันพราหมณ์นั้นทูลถามปัญหา ไม่ทรงพยากรณ์ในลำดับแห่งพระจักษุว่า ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ของพราหมณ์นี้จักมี. พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สักกะ ในคำว่า สกฺก. พระผู้มีพระภาคทรงผนวชจากศากยสกุล แม้เพราะเหตุดังนี้ จึงทรงพระนามว่า สักกะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์มาก แม้เพราะเหตุดังนี้ จึงทรงพระนามว่า สักกะ. พระผู้มีพระภาคนั้นทรงมีทรัพย์เหล่านี้ คือ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตัปปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปัฏฐาน ทรัพย์คือสัมมัปปธาน ทรัพย์คืออิทธิบาท ทรัพย์คืออินทรีย์ ทรัพย์คือพละ ทรัพย์คือโพชฌงค์ ทรัพย์คือมรรค ทรัพย์คือผล ทรัพย์คือนิพพาน. พระผู้มีพระภาคทรงมั่งคั่งมีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ด้วยทรัพย์อันเป็นรัตนะหลายอย่างนี้ แม้เพราะเหตุดังนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า สักกะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นผู้อาจ ผู้องอาจ ผู้สามารถ มีความสามารถ ผู้กล้า ผู้แกล้วกล้า ผู้ก้าวหน้า ผู้ไม่ขลาด ผู้ไม่หวาดเสียว ผู้ไม่สะดุ้ง ผู้ไม่หนี ละความกลัวความขลาดเสียแล้ว ปราศจากขนลุกขนพอง แม้เพราะเหตุดังนี้ จึงทรงพระนามว่า สักกะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ ... ๒ ครั้งแล้ว.

คำว่า ได้ทูลถามแล้ว ความว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ได้ทูลถาม ทูลขอ ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ทรงประสาท ๒ ครั้งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ได้ทูลถาม ๒ ครั้งแล้ว.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา โมฆราชา เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า โมฆราชา เป็นชื่อ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านโมฆราชทูลถามว่า.

[๔๙๒] คำว่า มิได้ทรงพยากรณ์แก่ข้าพระองค์ ในอุเทศว่า น เม พฺยากาสิ จกฺขุมา ความว่า มิได้ตรัสบอก ... มิได้ทรงประกาศ แก่ข้าพระองค์.

คำว่า พระจักษุ ความว่า พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุด้วยจักษุ ๕ ประการ คือ ด้วยมังสจักษุ ทิพยจักษุ ปัญญาจักษุ พุทธจักษุ สมันตจักษุ.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยมังสจักษุอย่างไร? สี ๕ อย่าง คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีดำและสีขาว ย่อมปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคในมังสจักษุ. ขนพระเนตรตั้งอยู่เฉพาะในที่ใด ที่นั้นมีสีเขียว เขียวดี น่าดู น่าชม เหมือนสีดอกผักตบ. ที่ถัดนั้นเข้าไปมีสีเหลือง เหลืองดี เหมือนสีทองคำ น่าดู น่าชม เหมือนดอกกรรณิการ์เหลือง. เบ้าพระเนตรทั้ง ๒ ข้างของพระผู้มีพระภาค มีสีแดง แดงดี น่าดู น่าชม เหมือนสีปีกแมลงทับทิมทอง. ที่ท่ามกลางมีสีดำ ดำดี ไม่มัวหมอง ดำสนิท น่าดู น่าชม เหมือนสีอิฐแก่ไฟ. ที่ถัดนั้นเข้าไปมีสีขาว ขาวดี ขาวล้วน ขาวผ่อง น่าดู น่าชม เหมือนสีดาวประกายพฤกษ์. พระผู้มีพระภาคมีพระมังสจักษุเป็นปกตินั้น เนื่องในพระอัตภาพ อันเกิดขึ้นเพราะสุจริตกรรมในภพก่อน ย่อมทอดพระเนตรเห็นตลอดที่โยชน์หนึ่งโดยรอบ ทั้งกลางวันและกลางคืน. แม้ในเวลาใดมีความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ คือ ดวงอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ๑ คืนวันอุโบสถข้างแรม ๑ แนวป่าทึบ ๑ อกาลเมฆใหญ่ตั้งขึ้น ๑ ในความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ เห็นปานนี้ ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงทอดพระเนตรเห็นตลอดที่โยชน์หนึ่งโดยรอบ. หลุม บานประตู กำแพง ภูเขา กอไม้ หรือเถาวัลย์ ไม่เป็นเครื่องกันในการทอดพระเนตรเห็นรูปทั้งหลายเลย. หากว่าบุคคลพึงเอาเมล็ดงาเมล็ดหนึ่งเป็นเครื่องหมาย ใส่ลงในเกวียนสำหรับบรรทุกงา บุคคลนั้นพึงเอาเมล็ดงานั้น

ขึ้น. มังสจักษุเป็นปกติของพระผู้มีพระภาคบริสุทธิ์อย่างนี้. พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยมังสจักษุอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยทิพยจักษุอย่างไร? พระผู้มีพระภาคย่อมทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ ฯลฯ ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมทรงทราบชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะดูโลกธาตุหนึ่งก็ดี สองก็ดี สามก็ดี สี่ก็ดี ห้าก็ดี สิบก็ดี ยี่สิบก็ดี สามสิบก็ดี สี่สิบก็ดี ห้าสิบก็ดี ร้อยก็ดี พันหนึ่งเป็นส่วนน้อยก็ดี สองพันเป็นส่วนปานกลางก็ดี สามพันก็ดี สี่พันเป็นส่วนใหญ่ก็ดี หรือว่าทรงประสงค์เพื่อจะทรงดูโลกธาตุเท่าใด ก็ทรงเห็นโลกธาตุเท่านั้น. ทิพยจักษุของพระผู้มีพระภาคบริสุทธิ์อย่างนี้. พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยทิพยจักษุอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยปัญญาจักษุอย่างไร? พระผู้มีพระภาคมีพระปัญญาใหญ่ มีพระปัญญากว้างขวาง มีพระปัญญาร่าเริง มีพระปัญญาไว มีพระปัญญาคมกล้า มีพระปัญญาทำลายกิเลส ทรงฉลาดในประเภทปัญญา มีพระญาณแตกฉาน ทรงบรรลุปฏิสัมภิทาแล้ว ทรงถึงแล้วซึ่งเวสารัชชญาณ ๔ ทรงพลญาณ ๑๐ ทรงเป็นบุรุษผู้องอาจ ทรงเป็นบุรุษสีหะ ทรงเป็นบุรุษนาค ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ทรงเป็นบุรุษนำธุระไป มีญาณไม่มีที่สุด มีเดชไม่มีที่สุด มียศไม่มีที่สุด เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก นับว่ามีทรัพย์ เป็นผู้นำ นำไปให้วิเศษ นำเนืองๆ ให้เข้าใจ ให้เพ่งพินิจ เป็นผู้ตรวจ ให้เลื่อมใส. พระผู้มีพระภาคนั้นทรงยังมรรค ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทรงยังประชาชนให้เข้าใจมรรคที่ยังไม่เข้าใจ ตรัสบอกมรรคที่ยังไม่มีใครบอก ทรงรู้มรรค ทรงรู้แจ้งมรรค ฉลาดในมรรค. ก็แหละในบัดนี้ พระสาวกทั้งหลายเป็นผู้ดำเนินตามมรรค ประกอบในภายหลังอยู่. พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงรู้อยู่ ชื่อว่าทรงรู้ ทรงเห็นอยู่ ชื่อว่าทรงเห็น เป็นผู้มีจักษุ มีญาณ มีธรรม มีคุณอันประเสริฐ เป็นผู้ตรัสบอกธรรม ตรัสบอกทั่วไป ทรงแนะนำประโยชน์ ประทานอมตธรรม เป็นพระธรรมสามีเสด็จไปอย่างนั้น. บทธรรมที่พระองค์มิได้ทรงรู้ มิได้ทรงเห็น มิได้ทรงทราบ มิได้ทรงทำให้แจ่มแจ้ง มิได้ทรงถูกต้อง ด้วยปัญญา ไม่มีเลย.

ธรรมทั้งหมดรวมทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน ย่อมมาสู่คลองในมุข คือ พระญาณ ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว โดยอาการทั้งปวง. ขึ้นชื่อว่าบทธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรแนะนำควรรู้ มีอยู่. ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ประโยชน์ในภพนี้ ประโยชน์

ในภพหน้า ประโยชน์ตื้น ประโยชน์ลึก ประโยชน์เปิดเผย ประโยชน์ลี้ลับ ประโยชน์ที่ควรแนะนำ ประโยชน์ที่แนะนำแล้ว ประโยชน์ไม่มีโทษ ประโยชน์ไม่มีกิเลส ประโยชน์ขาวหรือประโยชน์อย่างยิ่ง. ทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปในภายในพระพุทธญาณ.

กายกรรมทั้งหมด วจีกรรมทั้งหมด มโนกรรมทั้งหมด ย่อมเป็นไปตามพระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว. พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว มีพระญาณมิได้ขัดข้องในอดีต อนาคต ปัจจุบัน. บทธรรมที่ควรแนะนำเท่าใด พระญาณก็เท่านั้น พระญาณเท่าใด บทธรรมที่ควรแนะนำก็เท่านั้น พระญาณมีบทธรรมที่ควรแนะนำเป็นที่สุด บทธรรมที่ควรแนะนำก็มีพระญาณเป็นที่สุด พระญาณไม่เป็นไปล่วงบทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่งบทธรรมที่ควรแนะนำก็ไม่ล่วงพระญาณ ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในที่สุดแห่งกันและกัน. ลิ้นผอบ ๒ ลิ้นสนิทกัน ลิ้นผอบข้างล่าง ไม่เกินลิ้นผอบข้างบน ลิ้นผอบข้างบน ก็ไม่เกินลิ้นผอบข้างล่าง ลิ้นผอบทั้ง ๒ นั้นตั้งอยู่ในที่สุดแห่งกันฉันใด พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว มีบทธรรมที่ควรแนะนำและพระญาณตั้งอยู่ในที่สุดแห่งกันและกัน ฉันนั้นเหมือนกัน. บทธรรมที่ควรแนะนำเท่าใด พระญาณก็เท่านั้น พระญาณก็เท่าใด บทธรรมที่ควรแนะนำก็เท่านั้น พระญาณมีบทธรรมที่ควรแนะนำเป็นที่สุด บทธรรมที่ควรแนะนำก็มีพระญาณเป็นที่สุด พระญาณไม่เป็นไปล่วงบทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่งบทธรรมที่ควรแนะนำก็ไม่เป็นไปล่วงพระญาณ ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในที่สุดแห่งกันและกัน. พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ย่อมเป็นไปในธรรมทั้งปวง. ธรรมทั้งปวงเนื่องด้วยอาวัชชนะ เนื่องด้วยอากังขา เนื่องด้วยมนสิการ เนื่องด้วยจิตตุบาท ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว. พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ย่อมเป็นไปในสัตว์ทั้งปวง. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบฉันทะเป็นที่มานอน อนุสัย จริต อธิมุติ ของสัตว์ทั้งปวง. ทรงทราบชัดซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสเพียงดังธุลีในนัยน์ตาคือปัญญาน้อย ผู้มีกิเลสเพียงดังธุลีในนัยน์ตาคือปัญญามาก ที่มีอินทรีย์แก่กล้า ที่มีอินทรีย์อ่อน ที่มีอาการดี ที่มีอาการชั่ว ที่ให้รู้ง่าย ที่ให้รู้ยาก ที่เป็นภัพพสัตว์ ที่เป็นอภัพพสัตว์ โลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ย่อมเป็นไปในภายในแห่งพระพุทธญาณ.

ปลาและเต่าทุกชนิด โดยที่สุดรวมถึงปลาติมิติมิงคละ ย่อมเป็นไปในภายในมหาสมุทรฉันใด โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปในภายในพระพุทธญาณ ฉันนั้นเหมือนกัน. นกทุกชนิดโดยที่สุดรวม

ถึงครุฑสกุลเวนเตยยะ ย่อมบินไปในประเทศอากาศ ฉันใด พระสาวกทั้งหลายเสมอด้วยพระสารีบุตรโดยปัญญา ย่อมเป็นไปในประเทศแห่งพระพุทธญาณ ฉันนั้นเหมือนกัน. พระพุทธญาณย่อมแผ่ปกคลุมปัญญาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี สมณะที่เป็นบัณฑิต มีปัญญาละเอียด มีวาทะโต้ตอบกับผู้อื่น เป็นดังนายขมังธนูยิงขนทรายแม่นบัณฑิตเหล่านั้นเป็นประหนึ่งว่าเที่ยวทำลายทิฏฐิเขาด้วยปัญญาของตน. บัณฑิตเหล่านั้นปรุงแต่งปัญหาเข้ามาเฝ้าพระตถาคตแล้ว ทูลถามปัญหาเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคตรัสบอกและตรัสแก้แล้ว ทรงแสดงเหตุและอ้างผลแล้ว. บัณฑิตเหล่านั้นย่อมเลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาค. ในลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคย่อมไพโรจน์ยิ่งขึ้นไปด้วยพระปัญญาในสถานที่นั้น. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า มีพระจักษุแม้ด้วยปัญญาจักษุอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยพุทธจักษุอย่างไร? พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้มีกิเลสเพียงดังธุลีในนัยน์ตาคือปัญญาน้อย ผู้มีกิเลสเพียงดังธุลีในนัยน์ตาคือปัญญามาก ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการชั่วผู้แนะนำให้รู้ได้ง่าย ผู้แนะนำให้รู้ได้ยาก บางพวกเป็นผู้มีปกติเห็นโทษและภัยในปรโลกอยู่. ในกออุบล ในกอปทุม หรือในกอบุณฑริก ดอกอุบลบัวเขียว ดอกปทุมบัวหลวง หรือ ดอกบุณฑริกบัวขาว บางชนิดเกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ไปตามน้ำ จมอยู่ในน้ำอันน้ำเลี้ยงไว้ บางชนิดเกิดในน้ำเจริญในน้ำ ตั้งอยู่เสมอน้ำ บางชนิดเกิดในน้ำ เจริญในน้ำ โผล่พ้นจากน้ำ น้ำหล่อเลี้ยงไว้แม้ฉันใด พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้มีกิเลสเพียงดังธุลีในนัยน์ตาคือปัญญาน้อย ผู้มีกิเลสเพียงดังธุลีในนัยน์ตาคือปัญญามาก ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการชั่ว ผู้แนะนำให้รู้ได้ง่าย ผู้แนะนำให้รู้ได้ยาก บางพวกมีปกติเห็นโทษและภัยในปรโลกอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน. พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบว่า บุคคลนี้เป็นราคจริต บุคคลนี้เป็นโทสจริต บุคคลนี้เป็นโมหจริต บุคคลนี้เป็นวิตักกจริต บุคคลนี้เป็นศรัทธาจริต บุคคลนี้เป็นญาณจริต. พระผู้มีพระภาคตรัสบอกอสุภกถาแก่บุคคลผู้เป็นราคจริต. ตรัสบอกเมตตาภาวนาแก่บุคคลผู้เป็นโทสจริต. ทรงแนะนำบุคคลผู้เป็นโมหจริตให้ตั้งอยู่ในเพราะอุเทศและปริปุจฉา ในการฟังธรรมโดยกาล ในการสนทนาธรรมโดยกาล ในการอยู่ร่วมกับครู. ตรัสบอกอนาปานัสสติแก่บุคคลผู้เป็นวิตักกจริต ตรัสบอกความตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้า

ความที่ธรรมเป็นธรรมดี ความที่สงฆ์ปฏิบัติดี และศีลทั้งหลายของตน ซึ่งเป็นนิมิต เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส แก่บุคคลผู้เป็นศรัทธาจริต. ตรัสบอกอาการไม่เที่ยง อาการเป็นทุกข์ อาการเป็นอนัตตา อันเป็นวิปัสสนานิมิตแก่บุคคลผู้เป็นญาณจริต.

บุคคลยืนอยู่บนยอดภูเขาศิลา พึงเห็นหมู่ชนโดยรอบ แม้
ฉันใด ข้าแต่พระสุเมธผู้มีพระสมันตจักษุ พระองค์เสด็จ
ขึ้นแล้วสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรม ปราศจากความโศก
ก็ทรงเห็นหมู่ชนที่อาเกียรณ์ด้วยความโศก ผู้อันชาติและชรา
ครอบงำ เปรียบฉันนั้น.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยพุทธจักษุอย่างนี้

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยสมันตจักษุอย่างไร? สัพพัญญุตญาณ ท่านกล่าวว่า สมันตจักษุ. พระผู้มีพระภาคทรงเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยสัพพัญญุตญาณ.

บทธรรมอะไรๆ อันพระผู้มีพระภาคนั้นไม่ทรงเห็น ไม่ทรง
รู้แจ้ง หรือไม่พึงทรงทราบ มิได้มีเลย. พระผู้มีพระภาค
ทรงรู้เฉพาะซึ่งบทธรรมทั้งปวง. เนยยบทใดมีอยู่ พระผู้มี
พระภาคทรงทราบซึ่งเนยยบทนั้น. เพราะเหตุนั้น พระตถาคต
จึงเป็นพระสมันตจักษุ.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยสมันตจักษุอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุ ไม่ทรงพยากรณ์แก่ข้าพระองค์.

[๔๙๓] คำว่า ข้าพระองค์ได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระเทพฤาษี (เมื่อมีผู้ถามปัญหา) เป็นครั้งที่ ๓ ย่อมทรงพยากรณ์ดังนี้ ความว่า ข้าพระองค์ได้ศึกษา ทรงจำ เข้าไปกำหนดไว้แล้วอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าใครทูลถามปัญหา อันชอบแก่เหตุเป็นครั้งที่ ๓ ย่อมทรงพยากรณ์ มิได้ตรัสห้าม.

คำว่า ผู้เป็นพระเทพฤาษี ความว่า พระผู้มีพระภาคทั้งเป็นเทพทั้งเป็นฤาษี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นพระเทพฤาษี. พระราชาทรงผนวชแล้ว เรียกกันว่า พระราชฤาษี พราหมณ์บวช

แล้วก็เรียกกันว่า พราหมณ์ฤาษี ฉันใด พระผู้มีพระภาคทั้งเป็นเทพ ทั้งเป็นฤาษี ก็ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นพระเทพฤาษี.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงผนวชแล้ว แม้เพราะเหตุดังนี้ พระองค์จึงชื่อว่าพระฤาษี. พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหา ซึ่งศีลขันธ์ใหญ่ แม้เพราะเหตุอย่างนี้ พระองค์จึงชื่อว่าเป็นพระฤาษี. พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหา ซึ่งสมาธิขันธ์ใหญ่ ปัญญาขันธ์ใหญ่ วิมุตติขันธ์ใหญ่ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ใหญ่ แม้เพราะเหตุดังนี้ พระองค์จึงชื่อว่า เป็นพระฤาษี. พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหา ซึ่งการทำลายกองแห่งความมืดใหญ่ การทำลายวิปลาสใหญ่ การถอนลูกศรคือตัณหาใหญ่ การคลายกองทิฏฐิใหญ่ การล้มมานะเพียงดังว่าธงใหญ่ การสงบอภิสังขารใหญ่ การสลัดออกซึ่งโอฆกิเลสใหญ่ การปลงภาระใหญ่ การตัดเสียซึ่งสังสารวัฏใหญ่ การดับความเดือดร้อนใหญ่ การระงับความเร่าร้อนใหญ่ การให้ยกธรรมดังว่าธงใหญ่ขึ้น แม้เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงชื่อว่า เป็นพระฤาษี. พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหา ซึ่งสติปัฏฐานใหญ่ สัมมัปปธานใหญ่ อิทธิบาทใหญ่ อินทรีย์ใหญ่ พละใหญ่ โพชฌงค์ใหญ่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ใหญ่ นิพพานใหญ่ แม้เพราะเหตุดังนี้ พระองค์จึงชื่อว่า พระฤาษี.

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคอันสัตว์ทั้งหลายที่มีอานุภาพมาก แสวงหา เสาะหาค้นหาว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคเป็นเทวดา ล่วงเทวดาประทับอยู่ ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคผู้องอาจกว่านรชนประทับอยู่ ณ ที่ไหน แม้เพราะเหตุดังนี้ พระองค์จึงชื่อว่า เป็นพระฤาษี. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าพระองค์ได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระเทพฤาษี (มีผู้ทูลถามปัญหา) เป็นครั้งที่ ๓ ย่อมทรงพยากรณ์. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระสักกะ ข้าพระองค์ได้ทูลถาม ๒ ครั้งแล้ว. พระ
ผู้มีพระภาคมีพระจักษุมิได้ทรงพยากรณ์แก่ข้าพระองค์ ข้า
พระองค์ได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระเทพฤาษี (มีผู้
ทูลถามปัญหา) เป็นครั้งที่ ๓ ย่อมทรงพยากรณ์.

[๔๙๔] โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกกับเทวโลก ย่อมไม่ทราบความ
เห็นของพระองค์ ผู้โคดมเป็นผู้มียศ.

[๔๙๕] คำว่า โลกนี้ ในอุเทศว่า อยํ โลโก ปโร โลโก ดังนี้ คือ มนุษยโลก. คำว่า โลกอื่น คือ โลกทั้งหมด ยกมนุษยโลกนี้ เป็นโลกอื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โลกนี้ โลกอื่น.

[๔๙๖] คำว่า พรหมโลกกับเทวโลก ความว่า พรหมโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พรหมโลกกับเทวโลก.

[๔๙๗] คำว่า ย่อมไม่ทราบความเห็นของพระองค์ ความว่า โลกย่อมไม่ทราบซึ่งความเห็น ความควร ความชอบใจ ลัทธิ อัธยาศัย ความประสงค์ของพระองค์ว่า พระผู้มีพระภาคนี้มีความเห็นอย่างนี้ มีความควรอย่างนี้ มีความชอบใจอย่างนี้ มีลัทธิอย่างนี้ มีอัธยาศัยอย่างนี้ มีความประสงค์อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมไม่ทราบความเห็นของพระองค์.

[๔๙๘] คำว่า ผู้โคดมเป็นผู้มียศ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงถือยศแล้ว เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมียศ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคอันเทวดาและมนุษย์สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรง ทรงเป็นผู้ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้โคดมเป็นผู้มียศ. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

> โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกกับเทวโลก ย่อมไม่ทราบความ
> เห็นของพระองค์ ผู้โคดมเป็นผู้มียศ.

[๔๙๙] ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้
> เห็นธรรมอันงามอย่างนี้. เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างไร
> มัจจุราชจึงไม่เห็น.

[๕๐๐] คำว่า ผู้เห็นธรรมอันงามอย่างนี้ ความว่า ผู้เห็นธรรมอันงาม เห็นธรรมอันเลิศ เห็นธรรมอันประเสริฐ เห็นธรรมอันวิเศษ เห็นธรรมเป็นประธาน เห็นธรรมอันอุดม เห็นธรรมอย่างยิ่งอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้เห็นธรรมอันงามอย่างนี้.

[๕๐๑] คำว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า ความว่า พวกข้าพระองค์เป็นผู้มีความต้องการด้วยปัญหาจึงมาเฝ้า ฯลฯ เพื่อให้ทรงชี้แจง เพื่อตรัส แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้า.

[๕๐๒] คำว่า พิจารณาเห็นโลกอย่างไร ความว่า ผู้มองเห็น เห็นประจักษ์ พิจารณาเทียบเคียง เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พิจารณาเห็นโลกอย่างไร?

[๕๐๓] คำว่า มัจจุราชจึงไม่เห็น ความว่า มัจจุราชย่อมไม่เห็น ไม่แลเห็น ไม่ประสบ ไม่พบ ไม่ได้เฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มัจจุราชจึงไม่เห็น. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้
เห็นธรรมอันงามอย่างนี้. เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างไร
มัจจุราชจึงไม่เห็น.

[๕๐๔] ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความ
เป็นของสูญ ถอนอัตตานุทิฏฐิเสียแล้ว พึงข้ามพ้นมัจจุราช
ได้ด้วยอุบายอย่างนี้. เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้
มัจจุราชจึงไม่เห็น.

[๕๐๕] คำว่า โลก ในอุเทศว่า สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ ดังนี้ คือ นิรยโลก ติรัจฉานโลก ปิตติวิสยโลก มนุษยโลก เทวโลก ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกพร้อมทั้งเทวโลก.

ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลก โลก ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลก เพราะเหตุเท่าไรหนอแล? พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรภิกษุ เรากล่าวว่าโลก เพราะเหตุว่า ย่อมแตก. อะไรแตก? จักษุแตก รูปแตก จักษุวิญญาณแตก จักษุสัมผัสแตก สุขเวทนาก็ดี ทุกขเวทนาก็ดี อทุกขมสุขเวทนาก็ดี ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย แม้เวทนานั้นก็แตก. หูแตก เสียงแตก จมูกแตก กลิ่นแตก ลิ้นแตก รสแตก กายแตก โผฏฐัพพะแตก มนะแตก ธรรมารมณ์แตก มโนวิญญาณแตก มโนสัมผัสแตก สุขเวทนาก็ดี ทุกขเวทนาก็ดี อทุกขมสุขเวทนาก็ดี ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย แม้เวทนานั้นก็แตก. ดูกรภิกษุ ธรรมมีจักษุเป็นต้นนั้นย่อมแตกดังนี้แล เพราะเหตุนั้นเราจึงกล่าวว่าโลก.

คำว่า จงพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ความว่า บุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยสามารถความกำหนดว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ ด้วยสามารถการพิจารณาเห็นสังขารโดยเป็นของว่างเปล่า ๑.

บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญด้วยสามารถการกำหนดว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ อย่างไร? ใครๆ ย่อมไม่ได้อำนาจในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซร้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และจะพึงได้ในรูปว่า ขอรูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และย่อมไม่ได้ในรูปว่า ขอรูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราจงอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. เวทนาเป็นอนัตตา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเวทนานี้จักเป็นอัตตาแล้วไซร้ เวทนานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และพึงได้ในเวทนาว่า ขอเวทนาของเราจงเป็นอย่างนี้ เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะเวทนาเป็นอนัตตา ฉะนั้น เวทนาจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และย่อมไม่ได้ในเวทนาว่า ขอเวทนาของเราจงเป็นอย่างนี้ เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. สัญญาเป็นอนัตตา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าสัญญานี้จักเป็นอัตตาแล้วไซร้ สัญญานี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และพึงได้ในสัญญาว่า ขอสัญญาของเราจงเป็นอย่างนี้ สัญญาของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะสัญญาเป็นอนัตตา ฉะนั้น สัญญาจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และย่อมไม่ได้ในสัญญาว่า ขอสัญญาของเราจงเป็นอย่างนี้ สัญญาของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. สังขารเป็นอนัตตา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าสังขารนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซร้ สังขารนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และจะพึงได้ในสังขารว่า ขอสังขารของเราจงเป็นอย่างนี้ สังขารของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะสังขารเป็นอนัตตา ฉะนั้น สังขารจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และย่อมไม่ได้ในสังขารว่า ขอสังขารของเราจงเป็นอย่างนี้ สังขารของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. วิญญาณเป็นอนัตตา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าวิญญาณนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซร้ วิญญาณนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และจะพึงได้ในวิญญาณว่า ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ. และย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่า ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้ไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ทั้งไม่ใช่ของผู้อื่น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมเก่านี้อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว มีเจตนาเป็นมูลเหตุ. ท่านทั้งหลายพึงเห็นว่าเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกายนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วย่อมมนสิการโดยแยบคายด้วยดีถึงปฏิจจสมุปบาทนั่นแหละว่า เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้ก็เกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ ก็เพราะอวิชชานั้นแลดับโดยสำรอกไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับสฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกอบทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ด้วยสามารถการกำหนดว่าไม่เป็นไปในอำนาจ อย่างนี้.

บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ด้วยสามารถการพิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นของว่างเปล่า อย่างไร? ใครๆ ย่อมไม่ได้แก่นสารในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ. รูปไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร โดยสาระว่าความเที่ยงเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าความสุขเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าตนเป็นแก่นสาร โดยความเที่ยง โดยความยั่งยืน โดยความมั่นคง หรือโดยมีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา. เวทนาไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร สัญญาไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร สังขารไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร วิญญาณไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจาก

แก่นสาร โดยสาระว่าความเที่ยงเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าความสุขเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าตนเป็นแก่นสาร โดยความเที่ยง โดยความยั่งยืน โดยความมั่นคง หรือโดยมีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา. ต้นอ้อไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ต้นละหุ่งไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ต้นมะเดื่อไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ต้นรักไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ต้นทองหลางไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ฟองน้ำไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ต่อมน้ำไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง ต้นกล้วยไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร อนึ่ง พยับแดดไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร ฉันใด รูปไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร โดยสาระว่าความเที่ยงเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าความสุขเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าตนเป็นแก่นสาร โดยความเที่ยง โดยความยั่งยืน โดยความมั่นคง หรือโดยมีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา เวทนาไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร สัญญาไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร สังขารไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร วิญญาณไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร โดยสาระว่า ความเที่ยงเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าความสุขเป็นแก่นสาร โดยสาระว่าตนเป็นแก่นสาร โดยความเที่ยง โดยความยั่งยืน โดยความมั่นคง หรือโดยมีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ฉันนั้นเหมือนกัน. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ด้วยสามารถการพิจารณาเห็นสังขารโดยเป็นของว่างเปล่า อย่างนี้. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญด้วยเหตุ ๒ ประการนี้.

อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญโดยอาการ ๖ อย่าง คือ บุคคลย่อมเห็นรูปโดยความที่ตนไม่เป็นใหญ่ ๑ โดยทำตามความชอบใจไม่ได้ ๑ โดยเป็นที่ตั้งแห่งความไม่สบาย ๑ โดยไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ โดยเป็นไปตามเหตุ ๑ โดยว่างเปล่า ๑. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความที่ตนไม่เป็นใหญ่ ... โดยว่างเปล่า. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ ๖ อย่างนี้.

อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญโดยอาการ ๑๐ อย่าง คือ บุคคลย่อมพิจารณาเห็นรูป โดยความว่าง ๑ โดยความเปล่า ๑ โดยความสูญ ๑ โดยไม่ใช่

ตน ๑ โดยไม่เป็นแก่นสาร ๑ โดยเป็นดังผู้ฆ่า ๑ โดยความเสื่อม ๑ โดยเป็นมูลแห่งทุกข์ ๑ โดยมีอาสวะ ๑ โดยความเป็นขันธ์อันปัจจัยปรุงแต่ง ๑. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความว่าง ... โดยความเป็นขันธ์อันปัจจัยปรุงแต่ง. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ ๑๐ อย่างนี้.

อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ ๑๒ อย่าง คือ ย่อมพิจารณาเห็นว่า รูปไม่ใช่สัตว์ ๑ ไม่ใช่ชีวิต ๑ ไม่ใช่บุรุษ ๑ ไม่ใช่คน ๑ ไม่ใช่มาณพ ๑ ไม่ใช่หญิง ๑ ไม่ใช่ชาย ๑ ไม่ใช่ตน ๑ ไม่ใช่ของที่เนื่องกับตน ๑ ไม่ใช่เรา ๑ ไม่ใช่ของเรา ๑ ไม่มีใครๆ ๑. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่สัตว์ ... ไม่มีใครๆ. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสีย สิ่งนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งอะไรเล่าไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย? ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละรูปนั้นเสีย รูปนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขตลอดกาลนาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนาไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ... สัญญาไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ... สังขารไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ... ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละวิญญาณนั้นเสีย วิญญาณนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน? หญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ใด ที่มีอยู่ในเชตวันวิหารนี้ ชนพึงนำหญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้นั้นไปเสีย เผาเสีย หรือพึงทำตามควรแก่เหตุ. ท่านทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ชนนำเราทั้งหลายไปเสีย เผาเสีย หรือทำตามควรแก่เหตุบ้างหรือหนอ? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ไม่ใช่อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า. นั่นเป็นเพราะเหตุอะไร? เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ตนหรือสิ่งที่เนื่องกับตนของข้าพระองค์ทั้งหลายอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกันแล สิ่งใดไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสีย. สิ่งนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จกเป็นไปเพื่อประโยชน์

เพื่อความสุขตลอดกาลนาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละรูปนั้นเสีย รูปนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสีย สิ่งนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญแม้อย่างนี้.

ท่านพระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกสูญ ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกสูญ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอานนท์ เพราะสูญจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องกับตน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า โลกสูญ. ดูกรอานนท์ สิ่งอะไรเล่าสูญจากตน หรือจากสิ่งที่เนื่องกับตน? จักษุสูญ รูปสูญ จักษุวิญญาณสูญ จักษุสัมผัสสูญ สุขเวทนาก็ดี ทุกขเวทนาก็ดี อทุกขมสุขเวทนาก็ดี ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย แม้เวทนานั้นก็สูญจากตนหรือสิ่งที่เนื่องกับตน. หูสูญ เสียงสูญ จมูกสูญ กลิ่นสูญ ลิ้นสูญ รสสูญ กายสูญ โผฏฐัพพะสูญ ใจสูญ ธรรมารมณ์สูญ มโนวิญญาณสูญ มโนสัมผัสสูญ สุขเวทนาก็ดี ทุกขเวทนาก็ดี อทุกขมสุขเวทนาก็ดี ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย แม้เวทนานั้นก็สูญจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องกับตน. ดูกรอานนท์ เพราะสูญจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องกับตนนั่นแล ฉะนั้น จึงกล่าวว่า โลกสูญ. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญแม้อย่างนี้.

ดูกรคามณิ เมื่อบุคคลเห็นซึ่งความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรม
ทั้งสิ้น ซึ่งความสืบต่อแห่งสังขารทั้งสิ้น ตามความเป็นจริง
ภัยนั้นย่อมไม่มี. เมื่อใด บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกเสมอ
หญ้าและไม้ด้วยปัญญา เมื่อนั้น บุคคลนั้นก็ไม่พึงปรารถนา
ภพหรืออัตภาพอะไรๆ อื่น เว้นไว้แต่นิพพานอันไม่มี
ปฏิสนธิ.

บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญแม้อย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมตามค้นหารูป. คติของรูปมีอยู่เท่าไร? ตามค้นหาเวทนา. คติของเวทนามีอยู่เท่าไร? ตามค้นหาสัญญา. คติของสัญญามีอยู่เท่าไร? ตามค้นหาสังขาร. คติของสังขารมีอยู่เท่าไร? ตามค้นหา

วิญญาณ. คติของวิญญาณมีอยู่เท่าไร? ก็เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ เมื่อภิกษุตามค้นหารูป คติของรูปมีอยู่เท่าไร? ตามค้นหาเวทนา คติของเวทนามีเท่าไร? ตามค้นหาสัญญา คติของสัญญามีอยู่เท่าไร? ตามค้นหาสังขาร คติของสังขารมีอยู่เท่าไร? ตามค้นหาวิญญาณ คติของวิญญาณมีอยู่เท่าไร? แม้ความถือใดด้วยอำนาจทิฏฐิว่า เราก็ดี ด้วยอำนาจตัณหาว่า ของเราก็ดี ด้วยอำนาจมานะว่า เป็นเราก็ดี ของภิกษุใดมีอยู่ ความถือแม้นั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญแม้อย่างนี้.

คำว่า จงพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ความว่า จงมองดู จงพิจารณา จงเทียบเคียง จงตรวจตรา จงให้แจ่มแจ้ง จงทำให้ปรากฏ ซึ่งโลกโดยความเป็นของสูญ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จงพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ.

[๕๐๖] พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่าโมฆราช ในอุเทศว่า โมฆราช สทา สโต ดังนี้. คำว่า ทุกเมื่อ คือ ตลอดกาลทั้งปวง ฯลฯ ในตอนวัยหลัง. คำว่า ผู้มีสติ คือ มีสติด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ มีสติเจริญสติปัฏฐาน เครื่องพิจารณาเห็นกายในกาย ฯลฯ บุคคลนั้นตรัสว่า เป็นผู้มีสติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรโมฆราช ... มีสติทุกเมื่อ.

[๕๐๗] ทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ตรัสว่า อัตตานุทิฏฐิ ในอุเทศว่า อตฺตานุทิฏฺฐิ อูหจฺจ ดังนี้. ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับในโลกนี้ ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของบุรุษ ย่อมตามเห็นรูปโดยความเป็นตนบ้าง ตามเห็นตนว่ามีรูปบ้าง ตามเห็นรูปในตนบ้าง ตามเห็นตนในรูปบ้าง ตามเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตนบ้าง ตามเห็นตนว่ามีวิญญาณบ้าง ตามเห็นวิญญาณในตนบ้าง ตามเห็นตนในวิญญาณบ้าง ทิฏฐิอันไปแล้ว ทิฏฐิอันรกชัฏ ทิฏฐิเป็นทางกันดาร ทิฏฐิเป็นข้าศึก (เสี้ยนหนาม) ทิฏฐิอันแส่ไปผิด ทิฏฐิเป็นเครื่องประกอบไว้ ความถือ ความยึดถือ ความถือมั่น ความจับต้องทางชั่ว ทางผิด ความเป็นผิด ลัทธิแห่งเดียรถีย์ ความถือโดยการแสวงหาผิด ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในวัตถุไม่จริงว่าเป็นจริง ทิฏฐิ ๖๒ มีเท่าไร? ทิฏฐินี้เป็นอัตตานุทิฏฐิ.

คำว่า ถอนอัตตานุทิฏฐิเสียแล้ว ความว่า รื้อ ถอน ฉุด ชัก ลากออก เพิกขึ้น ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งอัตตานุทิฏฐิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถอนอัตตานุทิฏฐิเสียแล้ว.

[๕๐๘] คำว่า พึงข้ามพ้นมัจจุได้ด้วยอุบายอย่างนี้ ความว่า พึงข้ามขึ้น ก้าวล่วง เป็นไปล่วง แม้ซึ่งมัจจุ แม้ซึ่งชรา แม้ซึ่งมรณะ ด้วยอุบายอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงข้ามพ้นมัจจุได้ด้วยอุบายอย่างนี้.

[๕๐๙] คำว่า พิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ ความว่า มองเห็น พิจารณาเห็น เทียบเคียงพิจารณา ให้เจริญ ทำให้แจ่มแจ้งซึ่งโลกด้วยอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พิจารณาเห็นโลกอย่างนี้.

[๕๑๐] แม้มารก็ชื่อว่ามัจจุราช แม้ความตายก็ชื่อว่ามัจจุราช ในอุเทศว่า มจฺจุราชา น ปสฺสติ ดังนี้. คำว่า ย่อมไม่เห็น ความว่า มัจจุราชย่อมไม่เห็น คือ ไม่ประสบ ไม่พบไม่ปะ ไม่ได้เฉพาะ.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เนื้อที่อยู่ในป่าเมื่อเที่ยวอยู่ในป่าใหญ่ เดินไปก็ไม่ระแวง ยืนอยู่ก็ไม่ระแวง นั่งพักอยู่ก็ไม่ระแวง นอนอยู่ก็ไม่ระแวง. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะเนื้อนั้นไม่ไปในทางของพราน แม้ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็เหมือนฉันนั้นแล สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ทำมารให้มืด กำจัดมารไม่ให้มีทาง ไปแล้วสู่สถานเป็นที่ไม่เห็นด้วยจักษุแห่งมารผู้ลามก. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเข้าทุติยฌาน อันมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่. เข้าตติยฌาน เข้าจตุตถฌาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ทำมารให้มืด กำจัดมารไม่ให้มีทาง ไปแล้วสู่สถานเป็นที่ไม่เห็นด้วยจักษุของมารผู้ลามก.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเข้าอากาสานัญจายตนฌานด้วยมนสิการว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะล่วงรูปสัญญา เพราะดับปฏิฆสัญญา เพราะไม่มนสิการถึงนานัตตสัญญา โดยประการทั้งปวงอยู่. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ทำมารให้มืด กำจัดมารไม่ให้มีทาง ไปแล้วสู่สถานเป็นที่ไม่เห็นด้วยจักษุของมารผู้ลามก.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุล่วงอากาสานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง เข้าวิญญาณัญจยาตนฌานด้วยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดไม่ได้. ล่วงวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงเข้าอากิญจัญญายตนฌานด้วยมนสิการว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งไม่มี ล่วงอากิญจัญญายตนฌานโดย

ประการทั้งปวง เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่. ล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่. และอาสวะของภิกษุนั้นก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่าทำมารให้มืด กำจัดมารไม่ให้มีทาง ไปแล้วสู่สถานเป็นที่ไม่เห็นด้วยจักษุของมารผู้ลามก ข้ามแล้วซึ่งตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ. ภิกษุนั้นเดินอยู่ก็ไม่ระแวง ยืนอยู่ก็ไม่ระแวง นั่งอยู่ก็ไม่ระแวง นอนอยู่ก็ไม่ระแวง. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะภิกษุนั้นไม่ไปในทางแห่งมารผู้ลามก. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มัจจุราชย่อมไม่เห็น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความ
เป็นของสูญทุกเมื่อ ถอนอัตตานุทิฏฐิเสียแล้ว พึงข้ามพ้น
มัจจุได้ด้วยอุบายอย่างนี้. เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้
มัจจุราชจึงไม่เห็น.

พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ฯลฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์. ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ โมฆราชมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๕.

ปิงคิยมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของท่านปิงคิยะ

[๕๑๑] (ท่านปิงคิยะทูลถามว่า)

ข้าพระองค์เป็นคนแก่ มีกำลังน้อย ปราศจากผิวพรรณ.
นัยน์ตาไม่แจ่มใส. หูฟังไม่สะดวก. ข้าพระองค์อย่า
เป็นคนหลง เสียไปในระหว่างเลย. ขอพระองค์โปรดตรัส
บอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง อันเป็นคนที่ละชาติและชรา
ณ ที่นี้เถิด.

[๕๑๒] คำว่า ข้าพระองค์เป็นคนแก่ มีกำลังน้อย ปราศจากผิวพรรณ ความว่า ข้าพระองค์เป็นคนแก่ คนเฒ่า เป็นผู้ใหญ่ล่วงกาลผ่านวัยไปโดยลำดับ มีอายุ ๑๒๐ ปี แต่กำเนิด.

คำว่า มีกำลังน้อย ความว่า ทุรพล มีกำลังน้อย มีเรียวแรงน้อย.

คำว่า ปราศจากผิวพรรณ ความว่า ปราศจากผิวพรรณ มีผิวพรรณปราศไป ผิวพรรณอันงามผ่องเมื่อวัยต้นนั้นหายไปแล้ว มีโทษปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์เป็นคนแก่มีกำลังน้อย ปราศจากผิวพรรณ.

คำว่า อิติ ในอุเทศว่า อิจฺจายสฺมา ปิงฺคิโย ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก. คำว่า ปิงฺคิโย เป็นชื่อ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านปิงคิยะทูลถามว่า.

[๕๑๓] คำว่า นัยน์ตาไม่แจ่มใส หูฟังไม่สะดวก ความว่า นัยน์ตาไม่แจ่มใส ไม่หมดจด ไม่บริสุทธิ์ ไม่ผ่องแผ้ว. ข้าพระองค์เห็นรูปไม่ชัดด้วยนัยน์ตาเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นัยน์ตาไม่แจ่มใส.

คำว่า หูฟังไม่สะดวก ความว่า หูไม่แจ่มใส ไม่หมดจด ไม่บริสุทธิ์ ไม่ผ่องแผ้ว. ข้าพระองค์ฟังเสียงไม่ชัดด้วยหูเช่นนั้น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นัยน์ตาไม่แจ่มใส หูฟังไม่สะดวก.

[๕๑๔] คำว่า ข้าพระองค์อย่าเป็นคนหลงเสียไปในระหว่างเลย ความว่า ข้าพระองค์อย่าเสียหายพินาศไปเลย.

คำว่า เป็นผู้หลง คือ เป็นผู้ไม่รู้ ไปแล้วในอวิชชา ไม่มีญาณ ไม่มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทราม.

คำว่า ในระหว่าง ความว่า ข้าพระองค์ไม่รู้ ไม่ทำให้แจ้ง ไม่ทำให้ปรากฏ ไม่ได้เฉพาะ ไม่ถูกต้อง ไม่ทำให้กระจ่างแล้ว ซึ่งธรรม ทิฏฐิ ปฏิปทา มรรค ของพระองค์ พึงทำกาละเสียในระหว่างแท้จริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์อย่าเป็นคนหลงเสียไปในระหว่างเลย.

[๕๑๕] คำว่า ขอโปรดตรัสบอกธรรม ในอุเทศว่า อาจิกฺข ธมฺมํ ยมหํ วิชญฺญํ ดังนี้ ความว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอก ... ขอจงประกาศ ซึ่งพรหมจรรย์ยังงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง และสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพาน ข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรม.

คำว่า ที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง ความว่า ที่ข้าพระองค์พึงรู้ พึงรู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอด บรรลุได้ ถูกต้อง ทำให้แจ้ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอโปรดตรัสบอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง.

[๕๑๖] คำว่า เป็นที่ละชาติและชรา ณ ที่นี้ ความว่า เป็นที่ละ ที่สงบ ที่สละคืน ที่ระงับชาติ ชราและมรณะ เป็นอมตนิพพาน ณ ที่นี้แหละ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่ละชาติและชรา ณ ที่นี้ เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์เป็นคนแก่ มีกำลังน้อย ปราศจากผิวพรรณ.
นัยน์ตาไม่แจ่มใส. หูฟังไม่สะดวก. ข้าพระองค์อย่า
เป็นคนหลง เสียไปในระหว่างเลย. ขอพระองค์โปรดตรัส

บอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง อันเป็นที่ละชาติและชรา
ณ ที่นี้เถิด.

[๕๑๗] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรปิงคิยะ) ชนทั้งหลาย
ผู้มัวเมา ย่อมเดือดร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย เพราะเห็น
ชนทั้งหลายลำบากอยู่ ในเพราะรูปทั้งหลาย. ดูกรปิงคิยะ
เพราะเหตุนั้น ท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาท ละรูปเสีย เพื่อ
ความไม่เกิดต่อไป.

[๕๑๘] คำว่า รูเปสุ ในอุเทศว่า ทิสฺวาน รูเปสุ วิหญฺญมาเน ดังนี้ ความว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปอันอาศัยมหาภูตรูป ๔. สัตว์ทั้งหลายย่อมเดือดร้อน ลำบาก ถูกเขาเบียดเบียน ถูกเขาฆ่า เพราะเหตุแห่งรูป เพราะปัจจัยแห่งรูป เพราะการณะแห่งรูป. เมื่อรูปมีอยู่ พระราชาทั้งหลายย่อมให้ทำกรรมกรณ์หลายอย่าง คือให้เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง ให้เฆี่ยนด้วยหวายบ้าง ให้ตอกคาบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือและเท้าบ้าง ให้ตัดใบหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งใบหูและจมูกบ้าง ทำให้มีหม้อข้าวเดือดบนศีรษะบ้าง ให้ถลกหนังศีรษะโล้นมีสีขาวดังสังข์บ้าง ทำให้มีหน้าเหมือนหน้าราหูบ้าง ทำให้ถูกเผาทั้งตัวบ้าง ทำให้มีไฟลุกที่มือบ้าง ให้ถลกหนังแล้วผูกเชือกฉุดไปบ้าง ให้ถลกหนังแล้วให้นุ่งเหมือนนุ่งผ้าคากรองบ้าง ทำให้มีห่วงเหล็กที่ศอกและเข่าแล้วใส่หลาวเหล็กตรึงไว้บ้าง ให้เอาเบ็ดเกี่ยวติดที่เนื้อปากบ้าง ให้ถากด้วยพร้าให้ตกไปเท่ากหาปณะบ้าง ให้มีตัวถูกถากแล้วทาด้วยน้ำแสบบ้าง ให้นอนตะแคงแล้วตอกหลาวเหล็กไว้ในช่องหูบ้าง ให้ถลกหนังแล้วทุบกระดูกพันไว้เหมือนตั่งใบไม้บ้าง รดตัวด้วยน้ำมันอันร้อนบ้าง ให้สุนัขกัดกินเนื้อที่ตัวบ้าง เอาหลาวเสียบเป็นไว้บ้าง และเอาดาบตัดศีรษะ. สัตว์ทั้งหลายย่อมเดือดร้อนลำบาก ถูกเขาเบียดเบียน ถูกเขาฆ่า เพราะเหตุ ปัจจัย การณะแห่งรูปอย่างนี้. เพราะพบเห็น พิจารณา เทียบเคียง ให้เจริญ ทำให้กระจ่าง ซึ่งชนทั้งหลายผู้เดือดร้อนลำบากอยู่อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เพราะเห็นชนทั้งหลายลำบากอยู่ในเพราะรูปทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า ปิงคิยะ ในอุเทศว่า ปิงฺคิยาติ ภควา ดังนี้. คำว่า ภควา นี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. ฯลฯ คำว่า ภควา เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสบอกว่า.

[๕๑๙] คำว่า รุปฺปนฺติ ในอุเทศว่า รุปฺปนฺติ รูเปสุ ชนา ปมตฺตา ดังนี้ ความว่า เดือดร้อน กำเริบ ลำบาก ถูกเบียดเบียน ถูกฆ่า หวาดเสียว ถึงโทมนัส คือ เดือดร้อน กำเริบ ลำบาก ถูกเบียดเบียน ถูกฆ่า หวาดเสียว ถึงโทมนัส เพราะ โรคนัยน์ตา เพราะ โรคในหู ฯลฯ เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดดและสัตว์เสือกคลาน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ย่อมเดือดร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อจักษุเสื่อม เสีย เสื่อมไปรอบ เป็นไปต่างๆ ปราศไป อันตรธานไป ชนทั้งหลายก็เดือดร้อน ฯลฯ เมื่อหู จมูก ลิ้น กาย ฯลฯ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกุล คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เสื่อม เสีย เสื่อมไปรอบ เป็นไปต่างๆ ปราศไป อันตรธานไป ชนทั้งหลายก็เดือดร้อน. ฯลฯ แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า ย่อมเดือดร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย.

คำว่า ชนทั้งหลาย คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดาและมนุษย์.

ความประมาทในคำว่า ผู้ประมาท ดังนี้ ควรกล่าว ความปล่อย ความตามเพิ่มความปล่อยจิตไปในกายทุจริตก็ดี ในวจีทุจริตก็ดี ในมโนทุจริตก็ดี ในเบญจกามคุณก็ดี หรือความไม่ทำเนืองๆ ความทำหยุดๆ ความประพฤติย่อหย่อน ความปลงฉันทะ ความทอดธุระ ความไม่ซ่องเสพ ความไม่เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจ ความไม่ประกอบเนืองๆ ในความเจริญธรรมทั้งหลายฝ่ายกุศล ชื่อว่าความประมาท ความประมาท กิริยาที่ประมาท ความเป็นผู้ประมาท เห็นปานนี้ ตรัสว่า ความประมาท. ชนทั้งหลายผู้ประกอบด้วยความประมาทนี้ชื่อว่าผู้ประมาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายผู้ประมาทย่อมเดือดร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย.

[๕๒๐] คำว่า เพราะเหตุนั้น ในอุเทศว่า ตสฺมา ตุวํ ปิงฺคิย อปฺปมตฺโต ดังนี้ ความว่า เพราะเหตุนั้น เพราะการณะนั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนินทานั้น คือ เมื่อท่านเห็นโทษในรูปทั้งหลายอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรปิงคิยะ เพราะเหตุนั้น ท่าน.

คำว่า เป็นผู้ไม่ประมาท ความว่า เป็นผู้ทำด้วยความเคารพ ทำเนืองๆ ฯลฯ ไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรปิงคิยะ เพราะเหตุนั้น ท่านเป็นผู้ไม่ประมาท.

[๕๒๑] คำว่า รูปํ ในอุเทศว่า ชหสฺส รูปํ อปุนพฺภวาย ดังนี้ คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปอันอาศัยมหาภูตรูป ๔.

คำว่า จงละรูป ความว่า จงละ จงละขาด จงบรรเทา จงทำให้สิ้นสุด จงให้ถึงความไม่มีซึ่งรูป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าจงละรูป.

คำว่า เพื่อความไม่เกิดต่อไป ความว่า รูปของท่านพึงดับในภพนี้นี่แหละ ฉันใด ความมีปฏิสนธิอีก ไม่พึงบังเกิด คือ ไม่เกิด ไม่พึงเกิดพร้อม ไม่พึงบังเกิด คือไม่เกิด ไม่พึงเกิดพร้อม ไม่พึงบังเกิด ไม่พึงบังเกิดเฉพาะในกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ สงสาร วัฏฏะ อีก ชื่อว่า พึงดับ คือ สงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป ในภพนี้นี่แหละ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จงละรูปเสียเพื่อความไม่เกิดต่อไป. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ชนทั้งหลายผู้มัวเมา ย่อมเดือดร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย เพราะ
เห็นชนทั้งหลายลำบากอยู่ในเพราะรูปทั้งหลาย ดูกรปิงคิยะ เพราะ
เหตุนั้น ท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาท ละรูปเสียเพื่อความไม่เกิด
ต่อไป.

[๕๒๒] ทิศทั้ง ๑๐ นี้ คือ ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ ทิศเบื้องบนและทิศ
เบื้องต่ำ พระองค์ไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่ทรงได้ยินแล้ว ไม่ได้ทรง
ทราบแล้ว หรือไม่ทรงรู้แจ้งแล้วเพียงน้อยหนึ่ง มิได้มีในโลก.
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง อันเป็นเหตุ
ละชาติและชรา ณ ที่นี้เถิด.

[๕๒๓] คำว่า ทิศทั้ง ๑๐ นี้ คือ ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ ทิศเบื้องบนและทิศเบื้องต่ำ ความว่า ทิศ ๑ คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ในภพหน้า ฯลฯ ปรมัตถประโยชน์ พระองค์ไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่ทรงได้ยินแล้ว ไม่ทรงทราบแล้ว ไม่ทรงรู้แจ้งแล้วเพียงน้อยหนึ่ง มิได้มี ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์มิได้ทรงเห็นแล้ว มิได้ทรงได้ยินแล้ว มิได้ทรงทราบแล้ว หรือมิได้ทรงรู้แจ้งแล้วเพียงน้อยหนึ่ง มิได้มีในโลก.

[๕๒๔] คำว่า ขอจงโปรดตรัสบอกธรรม ในอุเทศว่า อาจิกฺข ธมฺมํ ยมหํ วิชญฺญํ ดังนี้ ความว่า ขอจงตรัสบอก ... ขอจงประกาศ ซึ่งพรหมจรรย์อันงามในเบื้องต้น ฯลฯ ข้อปฏิบัติอันให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอจงโปรดตรัสบอกธรรม.

คำว่า ที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง ความว่า ที่ข้าพระองค์พึงรู้ พึงรู้แจ้ง รู้แจ้งเฉพาะ แทงตลอด บรรลุ ถูกต้อง ทำให้แจ้ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอจงโปรดตรัสบอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง.

[๕๒๕] คำว่า เป็นเหตุละชาติและชรา ณ ที่นี้ ความว่าเป็นที่ละ ที่สงบ ที่สละคืน ที่ระงับชาติชราและมรณะ เป็นอมตนิพพาน ณ ที่นี้แหละ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่ละชาติและชรา ณ ที่นี้. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้นจึงกล่าวว่า

ทิศทั้ง ๑๐ นี้ คือ ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ ทิศเบื้องบนและทิศ
เบื้องต่ำ พระองค์ไม่ทรงเห็นแล้วไม่ทรงได้ยินแล้ว ไม่ได้ทรง
ทราบแล้ว หรือไม่ทรงรู้แจ้งแล้วเพียงน้อยหนึ่ง มิได้มีในโลก.
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมที่ข้าพระองค์พึงรู้แจ้ง อันเป็นเหตุ
ละชาติและชรา ณ ที่นี้เถิด.

[๕๒๖] (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรปิงคิยะ) ท่านเห็นอยู่ซึ่งหมู่
มนุษย์ ผู้ถูกตัณหาครอบงำเดือดร้อน อันชราถึงรอบข้างแล้ว.
ดูกรปิงคิยะ เพราะเหตุนั้น ท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาท ละตัณหา
เสีย เพื่อความไม่เกิดต่อไป.

[๕๒๗] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหาธิปนฺเน มนุเช เปกฺขมาโน ดังนี้.

คำว่า ผู้ถูกตัณหาครอบงำ ความว่า ผู้ถูกตัณหาครอบงำ คือ ผู้ไปตามตัณหา ผู้แล่นไปตามตัณหา ผู้จมอยู่ในตัณหา ผู้ถูกตัณหาครอบงำ มีจิตอันตัณหายึดไว้. คำว่า มนุเช เป็นชื่อของสัตว์.

คำว่า เห็นอยู่ ความว่า เห็น พบ ตรวจดู เพ่งดู พิจารณา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เห็นอยู่ซึ่งหมู่มนุษย์ผู้ถูกตัณหาครอบงำ. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า ปิงคิยะ.

[๕๒๘] คำว่า เดือดร้อน ในอุเทศว่า สนฺตาปชาเต ชรสา ปรเต ดังนี้ ความว่า ผู้เดือดร้อนเพราะชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส เพราะทุกข์อันมีในนรก ฯลฯ เพราะทุกข์ เพราะความฉิบหายแห่งทิฏฐิ ผู้เกิดจัญไร เกิดอุบาทว์ เกิดความขัดข้อง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เดือดร้อน.

คำว่า อันชราถึงรอบด้านแล้ว ความว่า ผู้อันชราถูกต้อง ถึงรอบด้าน ประชุมลง ไปตามชาติ ชราก็แล่นตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่ถืออะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เดือดร้อน อันชราถึงรอบด้านแล้ว.

[๕๒๙] คำว่า ตสฺมา ในอุเทศว่า ตสฺมา ตุวํ ปิงฺคิย อปฺปมตฺโต ดังนี้ ความว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะการณะนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิทานนั้น คือ เมื่อเห็นโทษในตัณหาอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรปิงคิยะ เพราะเหตุนั้น ท่าน.

คำว่า เป็นผู้ไม่ประมาท ความว่า เป็นผู้ทำโดยความเคารพ ทำเนืองๆ ไม่ประมาทแล้วในกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรปิงคิยะ เพราะเหตุนั้น ท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาท.

[๕๓๐] รูปตัณหา ... ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ชหสฺส ตณฺหํ อปุนพฺภวาย ดังนี้,

คำว่า จงละตัณหา ความว่า จงละ จงละขาด บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งตัณหา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จงละตัณหา. คำว่า เพื่อความไม่เกิดต่อไป ความว่า รูปของท่านพึงดับในภพนี้นี่แหละ ฉันใด ความมีปฏิสนธิอีก ไม่พึงบังเกิด คือ ไม่พึงเกิด ไม่พึงเกิดพร้อม ไม่พึงบังเกิด ไม่พึงบังเกิดเฉพาะในกามธาตุ ... หรือวิญญาณ พึงดับ สงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไป ในภพนี้นี่แหละ ฉันนั้น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จงละตัณหาเสียเพื่อความไม่เกิดต่อไป. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ท่านเห็นอยู่ซึ่งหมู่มนุษย์ผู้ถูกตัณหาครอบงำ เดือดร้อน อันชรา
ถึงรอบข้างแล้ว. ดูกรปิงคิยะ เพราะเหตุนั้น ท่านจงเป็นผู้
ไม่ประมาท ละตัณหาเสียเพื่อความไม่เกิดต่อไป.

[๕๓๑] พร้อมด้วยเวลาจบพระคาถา ธรรมจักษุอันปราศจากกิเลสธุลี ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่สัตว์หลายพันผู้มีฉันทะเป็นอันเดียวกัน มีประโยคเป็นอันเดียวกัน มีความประสงค์เป็นอันเดียวกัน มีการอบรมวาสนาเป็นอันเดียวกัน กับปิงคิยพราหมณ์นั้น ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา. ส่วนปิงคิยพราหมณ์นั้นมีธรรมจักษุ (อนาคามิมรรค) อันปราศจากกิเลสธุลี ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา. หนังเสือ ชฎา ผ้าคากรอง ไม้เท้า เต้าน้ำ ผมและหนวดหายไปแล้ว พร้อมกับการได้ธรรมจักษุ. พระปิงคิยะนั้นเป็นภิกษุทรงผ้ากาสายะเป็นบริขาร ทรงสังฆาฏิ บาตและจีวร ทำความเคารพด้วยการปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ นั่งนมัสการ พระผู้มีพระภาคประกาศว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระองค์, ข้าพระองค์เป็นสาวก ฉะนี้แล.

จบ ปิงคิยมาณวกปัญหานิทเทสที่ ๑๖.

โสฬสมาณวกปัญหานิทเทส

ว่าด้วยปัญหาของมาณพทั้ง ๑๖ คน

[๕๓๒] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเช่นนี้แล้ว คือ เมื่อประทับอยู่ที่ปาสาณกเจดีย์แคว้นมคธ พราหมณ์ ๑๖ คน ทั้งปิงคิยพราหมณ์ผู้เป็นบริจาริกา ทูลเชื้อเชิญถามแล้วๆ ทรงพยากรณ์แล้วซึ่งปัญหา.

[๕๓๓] คำว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเช่นนี้แล้ว ความว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแล้วซึ่งปารายนสูตรนี้. คำว่า ภควา นี้เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ. ฯลฯ คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเช่นนี้แล้ว.

[๕๓๔] คำว่า ประทับอยู่ ... แคว้นมคธ ความว่า ใกล้ชนบท มีชื่อว่ามคธ. คำว่า วิหรนฺโต ความว่า ประทับอยู่ คือ ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา. พระพุทธอาสน์ ท่านกล่าวว่า ปาสาณเจดีย์ ในอุเทศว่า ปาสาณเก เจติเย ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ประทับอยู่ที่ปาสาณเจดีย์แคว้นมคธ.

[๕๓๕] คำว่า พราหมณ์ ๑๖ คน ทั้งปิงคิยพราหมณ์ผู้เป็นบริจาริกา ความว่า พราหมณ์คนนั้น ทั้งปิงคิยพราหมณ์ผู้เป็นคนรับใช้ใกล้ชิดผู้ประเสริฐ ที่ปรารถนาของพาวรีพราหมณ์ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้จึงชื่อว่า พราหมณ์ ๑๖ คน ทั้งปิงคิยพราหมณ์เป็นบริจาริกา.

อีกอย่างหนึ่ง พราหมณ์ ๑๖ คนนั้น พึงเป็นบริจาริกาผู้ประเสริฐ ที่ปรารถนาแห่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้จึงชื่อว่า พราหมณ์ ๑๖ คน ทั้งปิงคิยพราหมณ์ผู้เป็นบริจาริกา.

[๕๓๖] คำว่า ทูลเชื้อเชิญถามแล้วๆ ทรงพยากรณ์แล้วซึ่งปัญหา ความว่า ทูลเชื้อเชิญอาราธนาแล้ว. คำว่า ถามแล้วๆ ความว่า ถามแล้วๆ คือ ทูลอาราธนาแล้ว เชื้อเชิญให้ทรงประสาทแล้ว. คำว่า ทรงพยากรณ์แล้วซึ่งปัญหา ความว่า ทรงพยากรณ์แล้ว คือ ตรัสบอก ... ทรงประกาศแล้วซึ่งปัญหา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทูลเชื้อเชิญถามแล้วๆ ทรงพยากรณ์แล้วซึ่งปัญหา.

[๕๓๗] ถ้าแม้บุคคลรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรม แห่งปัญหาหนึ่งๆ พึงปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไซร้ พึงถึงฝั่งแห่งชราและมรณะ. เพราะว่าธรรมเหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่งการให้ถึงฝั่ง. เพราะเหตุนั้น คำว่า ปารายนะนั้นแล เป็นชื่อของธรรมปริยายนี้.

[๕๓๘] คำว่า ถ้าแม้ ... แห่งปัญหาหนึ่งๆ ความว่า ถ้าแม้แห่งอชิตปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งติสสเมตเตยยปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งปุณณกปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งเมตตคูปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งโธตกปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งอุปสีวปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งนันทปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งเหมกปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งโตเทยยปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งกัปปปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งชตุกัณณีปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งภัทราวุธปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งอุทยปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งโปสาลปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งโมฆราชปัญหาหนึ่งๆ ถ้าแม้แห่งปิงคิยปัญหาหนึ่งๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าแม้แห่งปัญหาหนึ่งๆ.

[๕๓๙] คำว่า รู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรม ความว่า รู้ทั่วถึง คือ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา เจริญแล้ว ทำให้แจ่มแจ้งแล้วซึ่งอรรถว่า ปัญหานั้นนั่นแหละเป็นธรรม ข้อวิสัชนาเป็นอรรถ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้ทั่วถึงอรรถ คำว่า รู้ทั่วถึงธรรม ความว่า รู้ทั่วถึง คือ ทราบ ... ทำให้แจ่มแจ้งซึ่งธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้ทั่วถึงธรรม.

[๕๔๐] คำว่า พึงปฏิบัติซึ่งธรรมสมควรแก่ธรรม ความว่า พึงปฏิบัติซึ่งข้อปฏิบัติชอบ ข้อปฏิบัติสมควร ข้อปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ข้อปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ ข้อปฏิบัติสมควรแก่ธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงปฏิบัติซึ่งธรรมสมควรแก่ธรรม.

[๕๔๑] อมตนิพพาน คือ ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ฝั่งแห่งชราและมรณะ ในอุเทศว่า คจฺเฉยฺเยว ชรามรณสฺส ปารํ ดังนี้.

คำว่า พึงถึงฝั่งแห่งชราและมรณะ ความว่า พึงถึง คือ พึงบรรลุถึง พึงถูกต้อง พึงทำให้แจ้งซึ่งฝั่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงถึงฝั่งแห่งชราและมรณะ.

[๕๔๒] คำว่า ธรรมเหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่งการให้ถึงฝั่ง ความว่า ธรรมเหล่านี้เป็นฐานะแห่งอันให้ถึงฝั่ง คือ ให้ถึง ให้ถึงพร้อม ให้ตามถึงพร้อมซึ่งฝั่ง คือ เป็นไปเพื่อให้ข้ามพ้นชราและมรณะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายนี้เป็นที่ตั้งแห่งการให้ถึงฝั่ง.

[๕๔๓] คำว่า เพราะเหตุนั้น ... แห่งธรรมปริยายนี้ ความว่า เพราะเหตุนั้นคือ เพราะการณะนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิทานนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น.

คำว่า แห่งธรรมปริยายนี้ คือ แห่งปารายนสูตรนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น ... แห่งธรรมปริยายนี้.

[๕๔๔] อมตนิพพาน คือ ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ฝั่ง ในอุเทศว่า ปารยนนฺเตฺวว อธิวจนํ ดังนี้. มรรคคือสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ท่านกล่าวว่า อายนะ (มรรคเป็นเหตุให้ถึง).

คำว่า เป็นชื่อ คือ เป็นนาม เป็นการนับ เป็นเครื่องรู้เสมอ เป็นบัญญัติ ฯลฯ เป็นคำร้องเรียก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บทว่า ปารายนะ นั่นแหละ เป็นชื่อ.

[๕๔๕] อชิตพราหมณ์ ติสสเมตเตยยพราหมณ์ ปุณณกพราหมณ์
เมตตคูพราหมณ์ โธตกพราหมณ์ อุปสีวพราหมณ์
นันทพราหมณ์ เหมกพราหมณ์ โตเทยยพราหมณ์
กัปปพราหมณ์ ชตุกัณณีพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิต ภัทราวุธ
พราหมณ์ อุทยพราหมณ์ โปสาลพราหมณ์ โมฆราชพราหมณ์
ผู้มีปัญญา ปิงคิยพราหมณ์ผู้แสวงหาธรรมใหญ่. พราหมณ์
เหล่านี้เข้ามาเฝ้าแล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้าผู้มีจรณะถึงพร้อม
ผู้แสวงหา เมื่อจะทูลถามปัญหาอันละเอียด มาเฝ้าแล้ว
ซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ.

[๕๔๖] คำว่า เอเต ในอุเทศว่า เอเต พุทฺธํ อุปาคญฺฉุํ ดังนี้ คือ พราหมณ์ทั้งหลาย. คำว่า พุทฺธํ จะกล่าวต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเป็นพระสยัมภู ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วซึ่งสัจจะทั้งหลายเอง ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยได้ยินมาในกาลก่อน เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมเหล่านั้น และถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในพลธรรมทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคชื่อว่า พุทโธ ในคำว่า พุทโธ ดังนี้ เพราะอรรถว่ากระไร? เพราะว่าตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย เพราะอรรถว่าพระองค์ปลุกหมู่สัตว์ให้ตื่น เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง เพราะ

ทรงเห็นธรรมทั้งปวง เพราะทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง เพราะทรงเบิกบานแล้ว เพราะส่วนแห่งพระองค์มีอาสวะสิ้นแล้ว เพราะส่วนแห่งพระองค์ไม่มีอุปกิเลส เพราะอรรถว่า ทรงปราศจากราคะโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า ทรงปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า ทรงปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า ไม่ทรงมีกิเลสโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า ทรงถึงแล้วซึ่งเอกายนมรรค เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้เดียวตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันประเสริฐ เพราะทรงกำจัดความไม่รู้ เพราะทรงได้พระปัญญาเครื่องตรัสรู้.

พระนามว่า พุทโธ นี้ พระมารดา พระบิดา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา มิได้ทำให้. พระนามนี้ เป็นวิโมกขันติกนาม (พระนามที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการหลุดพ้น). พระนามว่า พุทโธ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ พร้อมด้วยการบรรลุสัพพัญญุตญาณ ณ ควงไม้โพธิแห่งพระผู้มีพระภาคทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าพระพุทธเจ้า.

คำว่า พราหมณ์เหล่านี้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้ว ความว่า พราหมณ์เหล่านี้มาเฝ้า เข้ามาเฝ้า เข้ามานั่งใกล้ ทูลถามแล้ว สอบถามแล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าพราหมณ์เหล่านี้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้ว.

[๕๔๗] ความสำเร็จแห่งศีลและอาจาระ ท่านกล่าวว่าจรณะ ในอุเทศว่า สมฺปนฺนจรณํ อิสึ ดังนี้. ศีลสังวรก็ดี อินทรีย์สังวรก็ดี โภชเนมัตตัญญุตาก็ดี ชาคริยานุโยคก็ดี สัทธรรม ๗ ก็ดี ฌาน ๔ ก็ดี เป็นจรณะ.

คำว่า ผู้มีจรณะถึงพร้อมแล้ว ความว่า มีจรณะสมบูรณ์ มีจรณะประเสริฐ มีจรณะเป็นประธาน มีจรณะอุดม มีจรณะอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีจรณะถึงพร้อมแล้ว.

คำว่า อิสึ ความว่า ผู้แสวงหา. พระผู้มีพระภาคทรงแสวงหา เสาะหา ค้นหา ซึ่งศีลขันธ์ใหญ่ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ผู้แสวงหา. ฯลฯ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคอันสัตว์ทั้งหลายที่มีอานุภาพมากแสวงหา เสาะหา ค้นหาว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคเป็นเทวดาประทับอยู่ ณ ที่ไหน พระนราสภประทับอยู่ ณ ที่ไหน เพราะฉะนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ผู้แสวงหา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีจรณะถึงพร้อมแล้ว ผู้แสวงหา.

[๕๔๘] คำว่า ปุจฺฉนฺตา ในอุเทศว่า ปุจฺฉนฺตา นิปุเณ ปญฺเห ดังนี้ ความว่า เมื่อทูลถาม ทูลอาราธนา ทูลเชื้อเชิญ ทูลให้ทรงประสาท.

คำว่า ซึ่งปัญหาทั้งหลายอันละเอียด ความว่า ซึ่งปัญหาทั้งหลายที่ลึกเห็นได้ยาก ตรัสรู้ได้ยาก สงบ ประณีต ไม่พึงหยั่งลงได้ด้วยความตรึก อันละเอียด ที่บัณฑิตพึงรู้ได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อทูลถามซึ่งปัญหาทั้งหลายอันละเอียด.

[๕๔๙] คำว่า พระพุทธเจ้า ในอุเทศว่า พุทฺธเสฏฺฐํ อุปาคมุํ ดังนี้ จะกล่าวดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาค ฯลฯ พระนามว่า พุทโธ นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า ผู้ประเสริฐ ความว่า ผู้เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน อุดม อย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ.

คำว่า มาเฝ้าแล้ว ความว่า มาเฝ้า เข้ามาเฝ้า เข้ามานั่งใกล้ ทูลถามแล้ว สอบถามแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มาเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

> พราหมณ์เหล่านั้นเข้ามาเฝ้าแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าผู้มีจรณะ ถึง
> พร้อมแล้ว ผู้แสวงหา เมื่อทูลถามซึ่งปัญหาทั้งหลายอัน
> ละเอียด เข้ามาเฝ้าแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ.

[๕๕๐] พระพุทธเจ้าอันพราหมณ์เหล่านั้นทูลถามปัญหาแล้ว ทรง
> พยากรณ์แล้วตามควร. พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระมุนี ทรงให้
> พราหมณ์ทั้งหลายยินดีด้วยการทรงพยากรณ์ปัญหาทั้งหลาย.

[๕๕๑] คำว่า เตสํ ในอุเทศว่า เตสํ พุทฺโธ พฺยากาสิ ดังนี้ ความว่า อันพราหมณ์ผู้มีความต้องการถึงฝั่ง ๑๖ คน.

คำว่า พุทฺโธ จะกล่าวดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาค ฯลฯ พระนามว่า พุทโธ นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า ทรงพยากรณ์แล้ว ความว่า พระพุทธเจ้าอันพราหมณ์เหล่านั้น ทูลถามปัญหาแล้ว ทรงพยากรณ์แล้ว คือ ตรัสบอกแล้ว ... ทรงประกาศแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระพุทธเจ้าอันพราหมณ์เหล่านั้น ... ทรงพยากรณ์แล้ว.

[๕๕๒] คำว่า ทูลถามปัญหาแล้ว ในอุเทศว่า ปญฺหํ ปุฏฺโฐ ยถาตถํ ดังนี้ ความว่า ทูลถามปัญหาแล้ว ทูลอาราธนาเชื้อเชิญ ให้ทรงประสาทแล้ว.

คำว่า ตามควร ความว่า ตรัสบอกตามที่ควรตรัสบอก ทรงแสดงตามที่ควรทรงแสดง ทรงบัญญัติตามที่ควรทรงบัญญัติ ทรงแต่งตั้งตามที่ควรทรงแต่งตั้ง ทรงเปิดเผยตามที่ทรงควรเปิดเผย ทรงจำแนกตามที่ควรทรงจำแนก ทรงทำให้ง่ายตามที่ควรทรงทำให้ง่าย ทรงประกาศตามที่ควรทรงประกาศ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทูลถามปัญหาแล้ว ... ตามควร.

[๕๕๓] คำว่า ด้วยการทรงพยากรณ์ซึ่งปัญหาทั้งหลายความว่า ด้วยการทรงพยากรณ์ คือ ด้วยตรัสบอก ... ด้วยทรงประกาศซึ่งปัญหาทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ด้วยการทรงพยากรณ์ซึ่งปัญหาทั้งหลาย.

[๕๕๔] คำว่า ทรงให้ยินดี ในอุเทศว่า โตเสสิ พฺราหฺมเณ มุนิ ดังนี้ ความว่า ทรงให้ยินดี ให้ยินดียิ่ง ให้เลื่อมใส ให้พอใจ ทรงทำให้เป็นผู้ปลื้มใจ.

คำว่า ยังพราหมณ์ทั้งหลาย ความว่า ยังพราหมณ์ผู้มีความต้องการถึงฝั่ง ๑๖ คน.

ญาณ คือ ปัญญา ความรู้ชัด ท่านกล่าวว่า โมนะ ในคำว่า มุนี. ฯลฯ พระพุทธเจ้านั้น ล่วงแล้วซึ่งกิเลสเป็นเครื่องข้องและตัณหาเป็นดังข่ายจึงเป็นพระมุนี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระมุนี ทรงยังพราหมณ์ทั้งหลายให้ยินดีแล้ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

พระพุทธเจ้าอันพราหมณ์เหล่านั้นทูลถามปัญหาแล้ว ทรง
พยากรณ์แล้วตามสมควร. พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระมุนี
ทรงให้พราหมณ์ทั้งหลายยินดีแล้ว ด้วยการพยากรณ์ปัญหา
ทั้งหลาย

[๕๕๕] พราหมณ์เหล่านั้น อันพระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุ เป็นเผ่าพันธุ์
แห่งพระอาทิตย์ ทรงให้ยินดีแล้ว ได้ประพฤติพรหมจรรย์
ในสำนักแห่งพระพุทธเจ้าผู้มีพระปัญญาประเสริฐ.

[๕๕๖] คำว่า เต ในอุเทศว่า เต โตสิตา จกฺขุมตา ดังนี้ คือ พราหมณ์ผู้มีความต้องการถึงฝั่ง ๑๖ คน.

คำว่า ทรงให้ยินดีแล้ว ความว่า ทรงให้ยินดี ให้ยินดียิ่ง ให้เลื่อมใส ให้พอใจ ทรงทำให้เป็นผู้ปลื้มใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พราหมณ์เหล่านั้น ... ทรงให้ยินดีแล้ว.

คำว่า ผู้มีจักษุ ความว่า พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุด้วยจักษุ ๕ ประการ คือ มีพระจักษุแม้ด้วยมังสจักษุ ๑ แม้ด้วยทิพยจักษุ ๑ แม้ด้วยปัญญาจักษุ ๑ แม้ด้วยพุทธจักษุ ๑ แม้ด้วยสมันตจักษุ ๑.

พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยมังสจักษุอย่างไร? ฯลฯ พระผู้มีพระภาคมีพระจักษุแม้ด้วยสมันตจักษุอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พราหมณ์เหล่านั้นอันพระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุทรงให้ยินดีแล้ว.

[๕๕๗] คำว่า พุทฺเธน ในอุเทศว่า พุทฺเธนาทิจฺจพนฺธุนา ดังนี้ จะกล่าวดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาค ฯลฯ พระนามว่า พุทฺโธ นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

พระสุริยะท่านกล่าวว่า พระอาทิตย์ ในคำว่า อาทิจฺจพนฺธุนา ดังนี้. พระอาทิตย์นั้นเป็นโคดมโดยโคตร. แม้พระผู้มีพระภาคก็เป็นพระโคดมโดยโคตร. พระผู้มีพระภาคเป็นพระญาติโดยโคตร เป็นเผ่าพันธุ์โดยโคตร แห่งพระสุริยะ. เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้า จึงชื่อว่าเป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันพระพุทธเจ้า ... เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์.

[๕๕๘] ความงด ความเว้น ความเว้นเฉพาะ เจตนาเครื่องงดเว้น ความไม่ยินดีความงดการทำ ความไม่ทำ ความไม่ต้องทำ ความไม่ล่วงแดน ความฆ่าด้วยเหตุ (ด้วยอริยมรรค) ในความถึงพร้อมด้วยอสัทธรรม ท่านกล่าวว่า พรหมจรรย์ ในอุเทศว่า พฺรหฺมจริยมจรึสุ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายาม สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ท่านกล่าวว่า พรหมจรรย์ด้วยสามารถแห่งการกล่าวตรงๆ.

คำว่า ได้ประพฤติแล้วซึ่งพรหมจรรย์ ความว่า ได้ประพฤติ คือ สมาทาน ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ได้ประพฤติแล้วซึ่งพรหมจรรย์.

[๕๕๙] คำว่า แห่งพระพุทธเจ้าผู้มีพระปัญญาประเสริฐ ความว่า แห่งพระพุทธเจ้าผู้มีพระปัญญาประเสริฐ มีพระปัญญาเลิศ มีพระปัญญาเป็นใหญ่ มีพระปัญญาเป็นประธานมีพระปัญญาอุดม มีพระปัญญาบวร.

คำว่า สนฺติเก ความว่า ในสำนัก ในที่ใกล้ ในที่เคียง ในที่ไม่ไกล ในที่ใกล้ชิด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ในสำนักแห่งพระพุทธเจ้ามีพระปัญญาประเสริฐ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

พราหมณ์เหล่านั้น อันพระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุเป็นเผ่าพันธุ์
แห่งพระอาทิตย์ ทรงให้ยินดีแล้ว ได้ประพฤติพรหมจรรย์
ในสำนักแห่งพระพุทธเจ้าผู้มีพระปัญญาประเสริฐ.

[๕๖๐] ผู้ใดพึงปฏิบัติธรรมแห่งปัญหาหนึ่งๆ ตามที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแล้ว ผู้นั้นพึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง.

[๕๖๑] คำว่า แห่งปัญหาหนึ่งๆ ความว่า แห่งอชิตปัญหาหนึ่งๆ แห่งติสสเมตเตยยปัญหาหนึ่งๆ ฯลฯ แห่งปิงคิยปัญหาหนึ่งๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แห่งปัญหาหนึ่งๆ.

[๕๖๒] คำว่า พุทเธน ในอุเทศว่า ยถา พุทฺเธน เทสิตํ ดังนี้ จะกล่าวต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาค ฯลฯ พระนามว่า พุทโธ นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.

คำว่า ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ความว่า ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสบอกแล้ว ... ประกาศแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว.

[๕๖๓] คำว่า ผู้ใดพึงปฏิบัติตามธรรม ความว่า ผู้ใดพึงปฏิบัติข้อปฏิบัติชอบ ข้อปฏิบัติสมควร ข้อปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ข้อปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ ข้อปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ใดพึงปฏิบัติตามธรรม.

[๕๖๔] อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหา เป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ฝั่ง ในอุเทศว่า คจฺเฉ ปารํ อปาร โต ดังนี้.

กิเลสก็ดี อภิสังขารก็ดี ท่านกล่าวว่า ที่มิใช่ฝั่ง.

คำว่า พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง ความว่า พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง คือ พึงบรรลุถึง พึงถูกต้อง พึงทำให้แจ้งซึ่งฝั่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง ฯลฯ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

ผู้ใดพึงปฏิบัติธรรมแห่งปัญหาหนึ่งๆ ตามที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแล้ว ผู้นั้นพึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง.

[๕๖๕] บุคคลเมื่อเจริญมรรคอันอุดม พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง.
มรรคนั้น (ย่อมเป็นไป) เพื่อให้ถึงฝั่ง. เพราะเหตุนั้น
มรรคท่านจึงกล่าวว่า เป็นที่ให้ถึงฝั่ง.

[๕๖๖] กิเลสก็ดี ขันธ์ก็ดี อภิสังขารก็ดี ท่านกล่าวว่า ที่มิใช่ฝั่ง ในอุเทศว่า อปารา ปารํ คจฺเฉยฺย ดังนี้. อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ฝั่ง.

คำว่า พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง ความว่า พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง คือ พึงบรรลุถึง พึงถูกต้อง พึงทำให้แจ้งซึ่งฝั่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง.

[๕๖๗] มรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ท่านกล่าวว่ามรรค ในคำว่า ซึ่งมรรค ในอุเทศว่า ภาเวนฺโต มคฺคมุตฺตมํ ดังนี้.

คำว่า อันอุดม คือ อันเลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน สูงสุดอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มรรคอันอุดม.

คำว่า เมื่อเจริญ ความว่า เมื่อเจริญ ส้องเสพ ทำให้มาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อเจริญมรรคอันอุดม.

[๕๖๘] คำว่า มรรคนั้น (ย่อมเป็นไป) เพื่อให้ถึงฝั่ง ความว่า มรรค ปันถะ ปถะ ปัชชะ อัญชสะ วฏุมายนะ นาวา อุตตรเสตุ ปกุลละ สังกมะ (แปลว่าทาง ทุกศัพท์).

คำว่า เพื่อให้ถึงฝั่ง ความว่า เพื่อให้ถึงฝั่ง ให้ถึงพร้อมซึ่งฝั่ง ให้ตามถึงพร้อมซึ่งฝั่ง คือ เพื่อข้ามพ้นชราและมรณะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มรรคนั้น (ย่อมเป็นไป) เพื่อให้ถึงฝั่ง.

[๕๖๙] คำว่า เพราะเหตุนั้น มรรคท่านจึงกล่าวว่า เป็นที่ให้ถึงฝั่ง ความว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะการณะนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิพพานนั้น. อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ... ความออกจากตัณหา เป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ฝั่ง.

มรรค ท่านกล่าวว่า อายนะ เป็นที่ให้ถึง.

คำว่า อิติ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุนั้น มรรค ท่านจึงกล่าวว่า เป็นที่ให้ถึงฝั่ง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

บุคคลเมื่อเจริญมรรคอันอุดม พึงจากที่มิใช่ฝั่งไปถึงฝั่ง.
มรรคนั้น (ย่อมเป็นไป) เพื่อให้ถึงฝั่ง. เพราะเหตุนั้น
มรรคท่านจึงกล่าวว่า เป็นที่ให้ถึงฝั่ง.

[๕๗๐] (ท่านพระปิงคิยะทูลถามว่า)

ข้าพระองค์จักขับตามเพลงขับ. พระผู้มีพระภาคผู้ปราศจาก
มลทิน มีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน มิได้มีกาม มิได้
มีป่า เป็นนาค (ได้ทรงเห็นแล้วอย่างใด ตรัสบอกแล้ว
อย่างนั้น). บุคคลพึงพูดเท็จเพราะเหตุอะไร?

[๕๗๑] คำว่า จักขับตามเพลงขับ ความว่า จักขับเพลงขับ คือ จักขับตามธรรมที่พระองค์ตรัสแล้ว จักขับตามธรรมที่ตรัสบอกแล้ว จักขับตามธรรมที่ตรัสประกาศแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จักขับตามเพลงขับ.

คำว่า อิติ ในบทว่า อิจฺจายสฺมา ปิงฺคิโย ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ บทว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า อายสฺมา เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าวโดยเคารพ คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นเครื่องกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพและความยำเกรง.

คำ ปิงคิโย เป็นชื่อ เป็นเครื่องนับ เป็นสมญา เป็นบัญญัติ เป็นโวหาร เป็นนาม เป็นการตั้งชื่อ เป็นการทรงชื่อ เป็นภาษาเรียก เป็นเครื่องให้ปรากฏ เป็นคำร้องเรียก ของพระเถระนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพระปิงคิยะทูลถามว่า.

[๕๗๒] คำว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงเห็นแล้วอย่างใด ตรัสแล้วอย่างนั้น ความว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงเห็นแล้วอย่างใด ได้ตรัสแล้ว คือ ตรัสบอก ... ทรงประกาศแล้วอย่างนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมี

ความดับไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงเห็นแล้วอย่างใด ตรัสบอกแล้วอย่างนั้น.

[๕๗๓] คำว่า ปราศจากมลทิน ในอุเทศว่า วิมโล ภูริเมธโส ดังนี้ ความว่า ความรัก ความชัง ความหลง ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุศลาภิสังขารทั้งปวง เป็นมลทิน. มลทินเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้ง ดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงไม่มีมลทิน หมดมลทิน ไร้มลทิน ไปปราศจากมลทิน ละมลทินแล้ว พ้นแล้วจากมลทิน ล่วงมลทินทั้งปวงแล้ว. แผ่นดินท่านกล่าวว่า ภูริ. พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยพระปัญญาอันกว้างขวาง แผ่ไปเสมอด้วยแผ่นดินนี้. ปัญญา ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า เมธา. พระผู้มีพระภาคทรงเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยปัญญาเป็นเมธานี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ทรงมีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ปราศจากมลทิน มีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน.

[๕๗๔] โดยอุทานว่า กามา ในอุเทศว่า นิกฺกโม นิพฺพโน นาโค ดังนี้ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑ ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า วัตถุกาม. เหล่านี้ท่านกล่าวว่า กิเลสกาม. พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงกำหนดรู้วัตถุกาม ทรงละกิเลสกามแล้ว เพราะทรงกำหนดรู้วัตถุกาม เพราะทรงละกิเลสกามแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงใคร่กาม ไม่ทรงปรารถนากาม ไม่ทรงรักกาม ไม่ทรงชอบใจกาม. ชนเหล่าใดย่อมใคร่กาม ปรารถนากาม รักกาม ชอบใจกาม ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้ใคร่กาม มีความกำหนัดด้วยราคะ มีสัญญาด้วยสัญญา. พระผู้มีพระภาคไม่ทรงใคร่กาม ไม่ทรงปรารถนากาม ไม่ทรงรักกาม ไม่ทรงชอบใจกาม เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงมิได้มีกาม ไร้กาม สละกาม คลายกาม ปล่อยกาม ละ สละคืนกามเสียแล้ว ปราศจากราคะ มีราคะหายไปแล้ว สละราคะ คลายราคะ ละราคะ สละคืนราคะเสียแล้ว เป็นผู้หายหิว ดับแล้ว เย็นแล้ว เสวยสุข มีพระองค์อันประเสริฐอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มิได้มีกาม.

คำว่า ไม่มีป่า ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นป่า. ป่าเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วทรงละได้แล้ว ตัดราก

ขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า ไม่มีป่า ไร้ป่า ไปปราศแล้วจากป่า ละป่าแล้ว พ้นแล้วจากป่า ล่วงป่าทั้งปวงแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีป่า.

คำว่า เป็นนาค ความว่า พระผู้มีพระภาคชื่อว่า เป็นนาค เพราะไม่ทรงทำความชั่ว. ชื่อว่าเป็นนาค เพราะไม่เสด็จไปสู่ความชั่ว. ชื่อว่า เป็นนาค เพราะไม่เสด็จมาสู่ความชั่ว ฯลฯ พระผู้มีพระภาคชื่อว่า เป็นนาค เพราะไม่เสด็จมาสู่ความชั่วอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีกามไม่มีป่า เป็นนาค.

[๕๗๕] คำว่า เพราะเหตุอะไร ในอุเทศว่า กิสฺส เหตุ มุสา ภเณ ดังนี้ ความว่าเพราะเหตุอะไร เพราะการณะอะไร เพราะปัจจัยอะไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุอะไร?

คำว่า พึงกล่าวคำเท็จ ความว่า พึงกล่าวถ้อยคำเท็จ คือ กล่าวมุสาวาท กล่าวถ้อยคำอันไม่ประเสริฐ. บุคคลบางคนในโลกนี้ อยู่ในที่ประชุมก็ดี อยู่ในบริษัทก็ดี อยู่ท่ามกลางญาติก็ดี อยู่ในราชสกุลก็ดี เขานำไปเป็นพยานถามว่า มาเถิดบุรุษผู้เจริญ ท่านรู้เหตุใด จงกล่าวเหตุนั้น. บุคคลนั้นเมื่อไม่รู้ก็กล่าวว่ารู้ เมื่อรู้ก็กล่าวว่าไม่รู้ เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่าเห็น เมื่อเห็นก็กล่าวว่าไม่เห็น ย่อมกล่าวคำเท็จทั้งที่รู้ เพราะเหตุตนบ้าง เพราะเหตุผู้อื่นบ้าง เพราะเหตุเห็นแก่สิ่งของเล็กน้อยบ้าง ด้วยประการดังนี้. นี้ท่านกล่าวว่า กล่าวคำเท็จ.

อีกอย่างหนึ่ง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๓ อย่าง คือ ก่อนที่จะพูดบุคคลนั้นก็รู้ว่า จักพูดเท็จ เมื่อกำลังพูด ก็รู้ว่าพูดเท็จอยู่ เมื่อพูดแล้วก็รู้ว่า พูดเท็จแล้ว มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๓ อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๔ อย่าง คือ ก่อนที่จะพูด บุคคลนั้นก็รู้ว่าจักพูดเท็จ ฯลฯ มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๕ อย่าง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๖ อย่าง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๗ อย่าง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๘ อย่าง คือ ก่อนที่จะพูด บุคคลนั้นก็รู้ว่า จักพูดเท็จ เมื่อกำลังพูดก็รู้ว่า พูดเท็จอยู่ เมื่อพูดแล้วก็รู้ว่า พูดเท็จแล้ว ตั้งความเห็นไว้ ตั้งความควรไว้ ตั้งความชอบใจไว้ ตั้งสัญญาไว้ ตั้งความเป็นไว้ มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๘ อย่างนี้. บุคคลพึงกล่าว พึงพูด พึงแสดง พึงบัญญัติคำเท็จ เพราะเหตุอะไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงพูดเท็จ เพราะเหตุอะไร? เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระ จึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์จักขับตามเพลงขับ, พระผู้มีพระภาคผู้ปราศจากมลทิน
มีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน มิได้มีกาม มิได้มีป่า เป็นนาค
(ได้ทรงเห็นแล้วอย่างใด ตรัสบอกแล้วอย่างนั้น). บุคคลพึง
พูดเท็จ เพราะเหตุอะไร?

[๕๗๖] มิฉะนั้น ข้าพระองค์จักระบุถ้อยคำอันประกอบด้วยคุณแก่พระองค์
ผู้ทรงละมลทินและความหลงแล้ว ผู้ทรงละความถือตัวและความ
ลบหลู่.

[๕๗๗] คำว่า มลทิน ในอุเทศว่า ปหีนมลโมหสฺส ดังนี้ ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริตทั้งปวงเป็นมลทิน.

คำว่า ความหลง ความว่า ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ อวิชชาเป็นดังลิ่ม สลัก โมหะ อกุศลมูล นี้ท่านกล่าวว่า โมหะ มลทิน และความหลง. พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงชื่อว่า ทรงละมลทินและความหลงเสียแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ทรงละมลทินและความหลงเสียแล้ว.

[๕๗๘] ความถือตัว ในคำว่า มานะ ในอุเทศว่า มานมกฺขปฺปหายิโน ดังนี้ โดยอาการอย่างหนึ่ง คือ ความพองแห่งจิต. ความถือตัวโดยอาการ ๒ อย่าง คือ ความถือตัวในการยกตน ๑ ความถือตัวในการข่มผู้อื่น ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๓ อย่าง คือ ความถือตัวว่า เราดีกว่าเขา ๑ เราเสมอเขา ๑ เราเลวกว่าเขา ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๔ อย่าง คือ บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะลาภ ๑ เพราะยศ ๑ เพราะสรรเสริญ ๑ เพราะสุข ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๕ อย่าง คือ บุคคลให้ความถือตัวเกิดว่า เราเป็นผู้ได้รูปที่ชอบใจ ๑ เราเป็นผู้ได้เสียงที่ชอบใจ ๑ เอาเป็นผู้ได้กลิ่นที่ชอบใจ ๑ เราเป็นผู้ได้รสที่ชอบใจ ๑ เราเป็นผู้ได้โผฏฐัพพะที่ชอบใจ ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๖ อย่าง คือ บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งจักษุ ๑ เพราะความถึงพร้อมแห่งหู ๑ เพราะความถึงพร้อมแห่งจมูก ๑ เพราะความถึงพร้อมแห่งลิ้น ๑ เพราะความถึงพร้อมแห่งกาย ๑ เพราะความถึงพร้อมแห่งใจ ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๗ อย่าง คือ ความถือตัว ๑ ความถือตัวจัด ๑ ความถือตัวเกินกว่าความถือตัว ๑ ความดูหมิ่น ๑ ความดูแคลน ๑ ความถือตัวว่าเรามี ๑ ความถือตัวผิด ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๘ อย่าง คือ บุคคล

ให้ความถือตัวเกิดเพราะลาภ ๑ ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความเสื่อมลาภ ๑ ให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ ๑ ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความเสื่อมยศ ๑ ให้ความถือตัวเกิดเพราะความสรรเสริญ ๑ ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความนินทา ๑ ให้ความถือตัวเกิดเพราะสุข ๑ ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะทุกข์ ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๙ อย่าง คือ ความถือตัวว่า เราดีกว่าเขาที่ดี ๑ เราเสมอเขาที่ดี ๑ เราเลวกว่าเขาที่ดี ๑ เราดีกว่าเขาที่เสมอกัน ๑ เราเสมอเขาที่เสมอกัน ๑ เราเลวกว่าเขาที่เสมอกัน ๑ เราดีกว่าเขาที่เลว ๑ เราเสมอเขาที่เลว ๑ เราเลวกว่าเขาที่เลว ๑. ความถือตัวโดยอาการ ๑๐ อย่าง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะกำเนิดบ้าง เพราะโคตรบ้างเพราะความเป็นบุตรแห่งสกุลบ้าง เพราะความเป็นผู้มีผิวพรรณงามบ้าง เพราะทรัพย์บ้าง เพราะความเชื้อเชิญบ้าง เพราะบ่อเกิดแห่งการงานบ้าง เพราะบ่อเกิดแห่งศิลปะบ้าง เพราะฐานแห่งวิชชาบ้าง เพราะการศึกษาเล่าเรียนบ้าง เพราะปฏิภาณบ้าง เพราะวัตถุอื่นบ้าง ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวความเป็นผู้ถือตัว ความพองจิต ความมีมานะดังว่าไม้อ้อสูง มานะดังธงไชย มานะอันเป็นเหตุให้ยกย่อง ความที่มีจิตใคร่ดังธงนำหน้า นี้ท่านกล่าวว่า ความถือตัว.

ความลบหลู่ กิริยาที่ลบหลู่ ความเป็นผู้ลบหลู่ กรรมอันประกอบด้วยความแข็งกระด้าง นี้ท่านกล่าวว่าความลบหลู่ในคำว่า มักขะ ดังนี้. ความถือตัวและความลบหลู่ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วทรงละได้แล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงชื่อว่า ทรงละความถือตัวและความลบหลู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงละความถือตัวและความลบหลู่.

[๕๗๘] คำว่า หนฺทาหํ ในอุเทศว่า หนฺทาหํ กิตฺตยิสฺสามิ คิรํ วณฺณุปสญฺหิตํ ดังนี้ เป็นบทสนธิ. ฯลฯ คำว่า หนฺท นี้เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า กิตฺตยิสฺสามิ ความว่า จักระบุ คือ จักแสดง ... จักประกาศซึ่งถ้อยคำ วาจา คำเป็นคลอง คำที่ควรเปล่ง อันเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยคุณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผิฉะนั้น ข้าพระองค์จักระบุถ้อยคำอันประกอบด้วยคุณ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

ผิฉะนั้น ข้าพระองค์จักระบุถ้อยคำอันประกอบด้วยคุณ แก่
พระองค์ผู้ทรงละมลทินและความหลงแล้ว ผู้ทรงละความถือตัว
และความลบหลู่.

[๕๘๐] พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว มีพระสมันตจักษุ ทรงบรรเทาความ
มืด ทรงถึงที่สุดโลก ล่วงภพทั้งปวงแล้ว ไม่มีอาสวะ
ทรงละทุกข์ทั้งหมดแล้ว มีพระนามจริง เป็นผู้ประเสริฐอัน
ข้าพระองค์นั่งใกล้แล้ว.

[๕๘๑] คำว่า ทรงบรรเทาความมืด ในอุเทศว่า ตโมนุโท พุทฺโธ สมนฺตจกฺขุ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงบรรเทา ทรงกำจัด ทรงละ ทรงบรรเทาให้พินาศ ทรงทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความมืดคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต อันทำให้บอด ทำให้ไม่มีจักษุ ทำไม่ให้มีญาณ อันดับปัญญา เป็นฝ่ายความลำบาก ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ทรงบรรเทาความมืด.

คำว่า พุทฺโธ คือ พระผู้มีพระภาค ฯลฯ พระนามว่า พุทโธ นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ. สัพพัญญุตญาณท่านกล่าวว่าสมันตจักษุ ในคำว่า ผู้มีพระสมันตจักษุ. ฯลฯ เพราะเหตุนั้น พระตถาคตจึงชื่อว่า ผู้ตรัสรู้แล้ว มีพระสมันตจักษุ ทรงบรรเทาความมืด.

[๕๘๒] คำว่า โลก ในอุเทศว่า โลกนฺตคู สพฺพภวาติวตฺโต ดังนี้ คือ โลก ๑ ได้แก่โลกคือภพ. โลก ๒ คือ ภวโลกเป็นสมบัติ ๑ ภวโลกเป็นวิบัติ ๑. โลก ๓ คือ เวทนา ๓. โลก ๔ คือ อาหาร ๔. โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕. โลก ๖ คือ อายตนภายใน ๖. โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗. โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘. โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙. โลก ๑๐ คือ อุปกิเลส ๑๐. โลก ๑๑ คือ กามภพ ๑๑. โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒. โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘.

คำว่า ทรงถึงที่สุดโลก ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงถึงที่สุด ถึงส่วนสุดแห่งโลกแล้ว ไปสู่ที่สุดถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว ฯลฯ ไปนิพพานถึงนิพพานแล้ว. พระผู้มีพระภาคนั้น มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ทรงอยู่จบแล้ว มีจรณะทรงประพฤติแล้ว ฯลฯ ไม่มีสงสารคือ ชาติ ชราและมรณะ ไม่มีภพใหม่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงถึงที่สุดโลก.

คำว่า ภพ ในอุเทศว่า สพฺพภวาติวตฺโต ดังนี้ คือ ภพ ๒ ได้แก่ กรรมภพ ๑ ปุนภพอันมีในปฏิสนธิ ๑. กรรมภพเป็นไฉน? ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร นี้เป็นกรรมภพ.

ปุนภพอันมีในปฏิสนธิเป็นไฉน? รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีในปฏิสนธิ นี้เป็นปุนภพอันมีในปฏิสนธิ

พระผู้มีพระภาคทรงเป็นไปล่วง ทรงล่วงเลย ทรงก้าวล่วงซึ่งกรรมภพและปุนภพอันมีในปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงถึงที่สุดโลก เป็นไปล่วงภพทั้งปวง.

[๕๘๓] อาสวะ ในคำว่า ไม่มีอาสวะ ในอุเทศว่า อนาสโว สพฺพทุกฺขปฺปหีโน ดังนี้ มี ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ อาสวะเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ถึงความไม่มีในภายหลัง ให้มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงชื่อว่า ไม่มีอาสวะ.

คำว่า ทรงละทุกข์ทั้งปวง ความว่า ทุกข์ทั้งหมด คือ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ ทุกขทุกข์ โทมนัสทุกข์ อุปายาสทุกข์ ฯลฯ ทุกข์แต่ความฉิบหายแห่งทิฏฐิ อันมีมาแต่ปฏิสนธิ. พระผู้มีพระภาคนั้นทรงละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว ระงับแล้ว ไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วจึงชื่อว่า ละทุกข์ ทั้งปวง.

[๕๘๔] คำว่า มีพระนามจริง ในอุเทศว่า สจฺจวฺหโย พฺรหฺมุปาสิโต เม ดังนี้ ความว่า มีพระนามเหมือนนามจริง พระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิขี พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเวสสภู พระผู้มีพระภาคพระนามว่ากกุสันธะ พระผู้มีพระภาคพระนามว่าโกนาคมน์ พระผู้มีพระภาคพระนามว่า กัสสป พระผู้มีพระภาคทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว มีพระนามเช่นเดียวกัน มีพระนามเหมือนนามจริง. พระผู้มีพระภาคศากยมุนีมีพระนามเหมือนกัน คือมีพระนามเหมือนนามจริงของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วเหล่านั้น เพราะเหตุดังนี้นั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า มีพระนามจริง.

คำว่า เป็นผู้ประเสริฐ อันข้าพระองค์นั่งใกล้แล้ว ความว่า พระผู้มีพระภาคนั้นอันข้าพระองค์นั่ง เข้านั่ง นั่งใกล้ กำหนดถาม สอบถามแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีพระนามจริง เป็นผู้ประเสริฐ อันข้าพระองค์นั่งใกล้แล้ว. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว มีพระสมันตจักษุ ทรงบรรเทาความมืด
ทรงถึงที่สุดโลก ล่วงภพทั้งปวงแล้ว ไม่มีอาสวะ ทรงละทุกข์
ทั้งหมดแล้ว มีพระนามจริง เป็นผู้ประเสริฐอันข้าพระองค์นั่ง
ใกล้แล้ว.

[๕๘๕] นกละป่าเล็กแล้ว พึงอาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม้มากอยู่ ฉันใด
ข้าพระองค์ก็ฉันนั้น ละแล้วซึ่งพวกพราหมณ์ที่มีปัญญาน้อย
อาศัยแล้วซึ่งพระองค์ เป็นดังว่าหงส์อาศัยสระใหญ่ที่มีน้ำ
มาก ฉะนี้.

[๕๘๖] นกท่านกล่าวว่า ทิชะ ในอุเทศว่า ทิโช ยถา กุพฺพสกํ ปหาย พหุปฺผลํ กานนฺนอาวสยฺย ดังนี้.

เพราะเหตุไรนกท่านจึงกล่าว ทิชะ. นกเกิด ๒ ครั้ง คือ เกิดแต่ท้องแม่ครั้งหนึ่ง เกิดแต่กะเปาะฟองครั้งหนึ่ง เพราะเหตุนั้น. นกท่านจึงเรียกว่า ทิชะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิชะ.

คำว่า ละป่าเล็กน้อย ... ฉันใด ความว่า นกละทิ้ง ล่วงเลยแล้วซึ่งป่าน้อยที่มีอาหารเครื่องกินน้อย มีน้ำน้อย ไปประสบพบได้ป่าใหญ่ซึ่งเป็นไพรสณฑ์ที่มีต้นไม้มาก มีผลไม้ดก มีอาหารเครื่องกินมาก ที่อื่น สำเร็จความอยู่ในไพรสณฑ์นั้น ฉันใด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นกละป่าเล็กน้อย อาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม้มากอยู่ ฉันใด.

[๕๘๗] คำว่า เอวํ ในอุเทศว่า เอวมาหํ อปฺปทสฺเส ปหาย มโหทธึ หํสริวชฺฌปตฺโต ดังนี้ เป็นเครื่องยังอุปมาให้ถึงพร้อมเฉพาะ.

คำว่า ละแล้วซึ่งพวกพราหมณ์ที่มีปัญญาน้อย ความว่า พาวรีพราหมณ์ และพวกพราหมณ์อื่นซึ่งเป็นอาจารย์ของพาวรีพราหมณ์นั้น เปรียบเทียบเข้ากะพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็เป็นผู้มีปัญญาน้อย คือ มีปัญญานิดหน่อย มีปัญญาเล็กน้อย มีปัญญาต่ำช้า มีปัญญาลามก มีปัญญาเลวทราม. ข้าพระองค์ละทิ้ง ล่วง ล่วงเลยแล้วซึ่งพราหมณ์เหล่านั้น ผู้มีปัญญาน้อย คือ มีปัญญานิดหน่อย มีปัญญาเล็กน้อย มีปัญญาต่ำช้า มีปัญญาลามก มีปัญญาเลวทราม ประสบพบแล้วซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว มีปัญญาเลิศ มีปัญญาประเสริฐ มีปัญญาวิเศษ มีปัญญาอุดม สูงสุด ไม่มีใครเสมอ เสมอด้วยพระพุทธเจ้าที่ไม่มีใครเสมอ ไม่มีใครเปรียบเทียบ เป็นบุคคลหาใครเปรียบมิได้ เป็นเทวดาล่วงเทวดา เป็นผู้องอาจกว่านรชน เป็นบุรุษสีหะ เป็นบุรุษนาค เป็นบุรุษอาชาไนย เป็นบุรุษแกล้วกล้า เป็นบุรุษผู้นำธุระไป มีพลธรรม ๑๐ เป็นผู้คงที่ หงส์พึงประสบ พบ ได้ซึ่งสระใหญ่ที่พวกมนุษย์ทำไว้ สระอโนดาต หรือมหาสมุทรที่ไม่กำเริบ มีน้ำนับไม่ถ้วน ฉันใด ข้าพระองค์เป็นพราหมณ์ชื่อปิงคิยะ ประสบ พบ ได้แล้ว

ซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้ไม่กำเริบ มีเดชนับไม่ถ้วน มีญาณแตกฉาน มีพระจักษุเปิดแล้ว ทรงฉลาดในประเภทแห่งปัญญา มีปฏิสัมภิทา ทรงบรรลุแล้ว ถึงเวสารัชชญาณ ๔ แล้ว น้อมพระทัยไปในผลสมาบัติอันบริสุทธิ์ มีพระองค์ขาวผ่อง มีพระวาจามิได้เป็นสอง เป็นผู้คงที่ มีปฏิญาณอย่างนั้น เป็นผู้ไม่เล็กน้อย เป็นผู้ใหญ่ เป็นผู้มีธรรมลึก มีคุณอันใครๆ นับไม่ได้ มีคุณยากที่จะหยั่งถึง มีรัตนะมาก มีคุณเสมอด้วยสาคร ประกอบด้วยอุเบกขามีองค์ ๖ ไม่มีใครเปรียบปาน มีธรรมไพบูลย์ ประมาณมิได้ มีพระคุณเช่นนั้น ตรัสธรรมอันเลิศกว่าพวกที่กล่าวกัน เช่นภูเขาสิเนรุเลิศกว่าภูเขาทั่วไป ครุฑเลิศกว่านกทั่วไป สีหมฤคเลิศกว่ามฤคทั่วไป สมุทรเลิศกว่าห้วงน้ำทั่วไป เป็นพระพุทธชินะอันสูงสุด ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์ก็ฉันนั้น ละแล้วซึ่งพวกพราหมณ์ที่มีปัญญาน้อย อาศัยแล้วซึ่งพระองค์ เป็นดังว่าหงส์ อาศัยสระใหญ่ที่มีน้ำมาก ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

นกละป่าเล็กแล้ว อาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม้มากอยู่ ฉันใด
ข้าพระองค์ก็ฉันนั้น ละแล้วซึ่งพวกพราหมณ์ที่มีปัญญาน้อย
อาศัยแล้วซึ่งพระองค์ เป็นดังว่าหงส์อาศัยสระใหญ่ ที่มี
น้ำมาก ฉะนั้น.

[๕๘๘] ในกาลก่อน (อื่นแก่ศาสนาของพระโคดม) อาจารย์เหล่าใด
พยากรณ์ว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้ เรื่องนี้จักมีดังนี้ คำนั้น
ทั้งหมดเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา คำนั้นทั้งหมดนั้นเป็นเครื่อง
ยังความตรึกให้เจริญ.

[๕๘๙] คำว่า เย ในอุเทศว่า เย เม ปุพฺเพ วิยากํสุ ดังนี้ ความว่า พาวรีพราหมณ์และพวกพราหมณ์อื่นซึ่งเป็นอาจารย์ของพาวรีพราหมณ์ พยากรณ์แล้ว คือ บอก ... ประกาศแล้วซึ่งทิฏฐิของตน ความควรของตน ความชอบใจของตน ลัทธิของตน ความประสงค์ของตน อัธยาศัยของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ... ในกาลก่อน ... อาจารย์เหล่าใดพยากรณ์แล้ว.

[๕๙๐] คำว่า อื่นแต่พระศาสนาของพระโคดม ความว่า ก่อนแต่ศาสนาของพระโคดม คือ อื่นแต่ศาสนาของพระโคดม ก่อนกว่าศาสนาของพระโคดม กว่าศาสนาของพระพุทธเจ้า กว่าศาสนาของพระชินะ กว่าศาสนาของพระตถาคต กว่าศาสนาของพระอรหันต์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อื่นแต่ศาสนาของพระโคดม.

[๕๙๑] คำว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้ เรื่องนี้จักมีดังนี้ ความว่า ได้ยินว่า เรื่องนี้มีแล้วอย่างนี้ ได้ยินว่าเรื่องจักมีอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้ เรื่องนี้จักมีดังนี้.

[๕๙๒] คำว่า คำทั้งหมดนั้น เป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา ความว่า คำนั้นทั้งสิ้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา คือ อาจารย์เหล่านั้น กล่าวธรรมอันไม่ประจักษ์แก่ตน ที่ตนมิได้รู้มาเองตามที่ได้ยินกันมาตามลำดับสืบๆ กันมา ตามความอ้างตำรา ตามเหตุที่นึกเดาเอาเอง ตามเหตุที่คาดคะเนเอาเอง ด้วยความตรึกตามอาการด้วยความชอบใจว่าต้องกับลัทธิของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า คำทั้งหมดนั้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา.

[๕๙๓] คำว่า คำทั้งหมดนั้น เป็นเครื่องยังความตรึกให้เจริญ ความว่า คำนั้นทั้งสิ้นเป็นเครื่องยังความตรึกให้เจริญ คือ เป็นเครื่องยังวิตกให้เจริญ เป็นเครื่องยังความดำริให้เจริญ เป็นเครื่องยังกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ให้เจริญ เป็นเครื่องยังความตรึกถึงญาติให้เจริญ เป็นเครื่องยังความตรึกถึงชนบทให้เจริญ เป็นเครื่องยังความตรึกถึงเทวดาให้เจริญ เป็นเครื่องยังวิตกอันปฏิสังยุตด้วยความเอ็นดูผู้อื่นให้เจริญ เป็นเครื่องยังวิตกอันปฏิสังยุตด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญให้เจริญ เป็นเครื่องยังวิตกอันปฏิสังยุตด้วยความไม่ปรารถนา ให้ใครดูหมิ่นตนให้เจริญ. เพราะฉะนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

ในกาลก่อน (อื่นแต่ศาสนาของพระโคดม) อาจารย์เหล่าใด
พยากรณ์ว่า เรื่องนี้มีแล้วดังนี้ เรื่องนี้จักมีดังนี้. คำทั้งหมด
นั้นเป็นคำกล่าวสืบๆ กันมา. คำทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องยัง
ความตรึกให้เจริญ.

[๕๙๔] พระผู้มีพระภาคนั้นพระองค์เดียว ทรงบรรเทาความมืดเสีย
ประทับอยู่แล้ว มีพระปัญญาสว่างแผ่รัศมี. พระโคดมมี
พระปัญญาปรากฏ. พระโคดมมีพระปัญญากว้างขวางดัง
แผ่นดิน.

[๕๙๕] คำว่า เอโก ในอุเทศว่า เอโก ตมนุภาสีโน ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคชื่อว่าพระองค์เดียว โดยส่วนแห่งบรรพชา ชื่อว่าพระองค์เดียว เพราะอรรถว่าไม่มีเพื่อนสอง เพราะอรรถว่าละตัณหา เพราะปราศจากราคะโดยส่วนเดียว เพราะปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว

เพราะปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว เพราะไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว เพราะเสด็จไปตามเอกายนมรรค เพราะตรัสรู้ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณพระองค์เดียว.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียวโดยส่วนแห่งบรรพชาอย่างไร? พระผู้มีพระภาคยังทรงหนุ่มแน่น มีพระเกศาดำสนิท ประกอบด้วยวัยอันเจริญ ตั้งอยู่ในปฐมวัย เมื่อพระมารดาพระบิดาไม่พอพระทัย มีพระพักตร์นองด้วยอัสสุชล ทรงพระกันแสง รำพันอยู่ ทรงละพระญาติวงศ์ ทรงตัดกังวลในฆราวาสสมบัติทั้งหมด ทรงตัดกังวลในพระโอรสและพระชายา ทรงตัดกังวลในพระประยูรญาติ ทรงตัดกังวลในมิตรและอำมาตย์ ปลงพระเกศา พระมัสสุแล้ว ทรงครองผ้ากาสาวพัสตร์ เสด็จออกผนวช เข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีกังวล พระองค์เดียวเสด็จเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบท เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า พระองค์เดียวโดยส่วนแห่งบรรพชาอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียวเพราะอรรถว่า ไม่มีเพื่อนสองอย่างไร? พระผู้มีพระภาคทรงผนวชแล้วอย่างนี้ ทรงเสพเสนาสนะ คือ ป่าและราวป่าอันสงัด มีเสียงน้อย ปราศจากเสียงกึกก้อง ปราศจากลมแห่งชนผู้สัญจรไปมา สมควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรเป็นที่หลีกเร้น ทรงดำเนินพระองค์เดียว หยุดอยู่พระองค์เดียว ประทับนั่งพระองค์เดียว บรรทมพระองค์เดียว เสด็จเข้าบ้านเพื่อทรงรับบิณฑบาตพระองค์เดียว เสด็จกลับพระองค์เดียว ประทับนั่งอยู่ในที่ลับพระองค์เดียว ทรงอธิษฐานจงกรมพระองค์เดียว พระองค์เดียวเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า พระองค์เดียว เพราะอรรถว่าไม่มีเพื่อนสองอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียวเพราะอรรถว่า ทรงละตัณหาอย่างไร? พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นองค์เดียวมิได้มีเพื่อนอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท บำเพ็ญเพียร มีพระหฤทัยแน่วแน่ เริ่มตั้งพระมหาปธานที่ควงไม้โพธิพฤกษ์ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ทรงกำจัดมารกับทั้งเสนาซึ่งเป็นเผ่าพันธุ์ผู้ประมาท ทรงละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งตัณหาอันมีข่ายแล่นไปเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ.

บุรุษมีตัณหาเป็นเพื่อนท่องเที่ยวไปตลอดกาลยืดยาวนาน ย่อม
ไม่ล่วงสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้ และมีความเป็นอย่างอื่น.

ภิกษุผู้มีสติรู้โทษนี้ว่า ตัณหาเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ แล้วพึง
เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่ถือมั่น เว้นรอบ.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า พระองค์เดียวเพราะอรรถว่า ทรงละตัณหาอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียว เพราะปราศจากราคะโดยส่วนเดียวอย่างไร?

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียวเพราะปราศจากราคะ โดยส่วนเดียว เพราะทรงละราคะเสียแล้ว ชื่อว่าพระองค์เดียว เพราะปราศจากโทสะ โดยส่วนเดียว เพราะทรงละโทสะเสียแล้ว ชื่อว่าพระองค์เดียว เพราะปราศจากโมหะ โดยส่วนเดียว เพราะทรงละโมหะเสียแล้ว ชื่อว่าพระองค์เดียว เพราะไม่มีกิเลส โดยส่วนเดียว เพราะทรงละกิเลสทั้งหลายเสียแล้ว.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียวเพราะเสด็จไปตามเอกายนมรรคอย่างไร? สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ ท่านกล่าวว่า เอกายนมรรค.

พระผู้มีพระภาค ทรงเห็นธรรมเป็นส่วนสุดแห่งความสิ้นชาติ
ทรงอนุเคราะห์ด้วยพระทัยเกื้อกูล ย่อมทรงทราบธรรมอัน
เป็นทางไปแห่งบุคคลผู้เดียว. พุทธาทิบัณฑิตข้ามก่อนแล้ว
จักข้ามและข้ามอยู่ซึ่งโอฆะ ด้วยธรรมเป็นหนทางนั้น.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า พระองค์เดียวเพราะเสด็จไปตามเอกายนมรรคอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียวเพราะตรัสรู้ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณพระองค์เดียวอย่างไร? ญาณในมรรค ๔ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญา พละ ฯลฯ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า โพธิ. พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ด้วยโพธิญาณนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ ตรัสรู้ตาม ตรัสรู้เฉพาะ ตรัสรู้ชอบ บรรลุถูกต้อง ทำให้แจ้งแล้ว ซึ่งธรรมทั้งปวงที่ควรตรัสรู้ ควรตรัสรู้ตาม ควรตรัสรู้เฉพาะ ควรตรัสรู้ชอบ ควรบรรลุ ควรถูกต้อง ควรทำให้แจ้งด้วยโพธิญาณนั้น. พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าพระองค์เดียว เพราะตรัสรู้ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณพระองค์เดียวอย่างนี้.

คำว่า ทรงบรรเทาความมืดเสีย ความว่า พระผู้มีพระภาค ทรงบรรเทา ละ สละ กำจัด ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งความมืดคือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต อันทำให้บอด ทำให้ไม่มีจักษุ ทำให้ไม่มีญาณ อันดับปัญญา เป็นฝ่ายความลำบาก ไม่เป็นไป เพื่อนิพพาน.

คำว่า ประทับนั่งอยู่แล้ว คือ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้วที่ปาสาณกเจดีย์ เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ประทับนั่งอยู่แล้ว.

เชิญดูพระมุนีผู้ถึงฝั่งแห่งทุกข์ ประทับนั่งอยู่แล้วที่ข้างภูเขา.
พระสาวกทั้งหลายผู้ได้ไตรวิชชา ละมัจจุเสีย นั่งห้อมล้อมอยู่.
ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่าประทับอยู่แล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคชื่อว่าประทับนั่งอยู่แล้ว เพราะพระองค์ทรงระงับแล้วซึ่ง ความขวนขวายทั้งปวง. พระผู้มีพระภาคนั้น มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ทรงอยู่จบแล้ว มีจรณะทรง ประพฤติแล้ว ฯลฯ มิได้มีสงสารคือ ชาติ ชราและมรณะ ไม่มีภพใหม่ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่าประทับนั่งอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์เดียว ทรงบรรเทาความมืด เสีย ประทับนั่งอยู่แล้ว.

[๕๙๖] คำว่า มีความโพลง ในอุเทศว่า ชุติมา โส ปภงฺกโร ดังนี้ ความว่า มีปัญญาสว่าง คือ เป็นบัณฑิต มีปัญญา มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญา ทำลายกิเลส.

คำว่า ทรงแผ่รัศมี ความว่า ทรงแผ่แสงสว่าง แผ่รัศมี แผ่แสงสว่างดังประทีป แผ่แสงสว่างสูง แผ่แสงสว่างช่วงโชติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระองค์มีพระปัญญาสว่าง แผ่รัศมี.

[๕๙๗] คำว่า พระโคดมมีพระปัญญาปรากฏ ความว่า พระโคดมมีพระปัญญาเป็นเครื่อง ปรากฏ มีพระญาณเป็นเครื่องปรากฏ มีปัญญาดังธงไชย มีปัญญาดังธงนำหน้า มีปัญญาเป็นอธิบดี มีความเลือกเฟ้นธรรมมาก มีความเลือกเฟ้นทั่วไปมาก มากด้วยปัญญาเครื่องพิจารณา มีธรรม เป็นเครื่องพิจารณาพร้อม มีธรรมเป็นเครื่องอยู่แจ่มแจ้ง ทรงประพฤติในธรรมนั้น มีพระปัญญา

มาก หนักอยู่ด้วยปัญญา โน้มไปในปัญญา โอนไปในปัญญา เงื้อมไปในปัญญา น้อมไปในปัญญา มีปัญญาเป็นใหญ่.

ธงเป็นเครื่องปรากฏแห่งรถ. ควันเป็นเครื่องปรากฏแห่งไฟ.
พระราชาเป็นเครื่องปรากฏแห่งแว่นแคว้น. ภัสดาเป็นเครื่อง
ปรากฏแห่งภรรยา ฉันใด.

พระโคดมก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีปัญญากว้างขวางดังว่าแผ่นดิน ... มีปัญญาใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระโคดมมีปัญญากว้างขวางดังว่าแผ่นดินปรากฏ.

[๕๙๘] แผ่นดิน ท่านกล่าวว่า ภูริ ในอุเทศว่า โคตโม ภูริเมธโส ดังนี้. พระโคดมทรงประกอบด้วยปัญญาอันไพบูลย์ กว้างขวางเสมอด้วยแผ่นดิน ปัญญา ความรู้ กิริยาที่รู้ ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า เมธา. พระผู้มีพระภาคเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยปัญญาเป็นเมธานี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า มีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระโคดมมีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคนั้น พระองค์เดียวทรงบรรเทาความมืดเสีย
ประทับอยู่แล้ว มีพระปัญญาสว่าง แผ่รัศมี. พระโคดมมี
พระปัญญาปรากฏ. พระโคดมมีพระปัญญากว้างขวาง
ดังแผ่นดิน.

[๕๙๙] พระผู้มีพระภาค ได้ทรงแสดงธรรม อันธรรมจารีบุคคลพึง
เห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นที่สิ้นตัณหา อันไม่มี
อันตรายแก่อาตมา. นิพพานมิได้มีอุปมาในที่ไหน.

[๖๐๐] คำว่า โย ในอุเทศว่า โย เม ธมฺมมเทเสสิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระสยัมภู ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายเอง ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ทรงสดับมาก่อน ทรงบรรลุแล้วซึ่งความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมเหล่านั้น และทรงถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในพลธรรมทั้งหลาย.

คำว่า ธมฺมํ ในอุเทศว่า ธมฺมมเทเสสิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสบอก ... ทรงประกาศแล้วซึ่งพรหมจรรย์อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ ทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง และสติปัฏฐาน ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพานและปฏิปทาอันให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแล้วซึ่งธรรม ... แก่อาตมา.

[๖๐๑] คำว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ความว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ในภพนี้ ผู้นั้นย่อมบรรลุ ประสบ ได้รับผลแห่งมรรคนั้นในกาลเป็นลำดับ มิได้มีกาลอื่นคั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

มนุษย์ทั้งหลายลงทุนทรัพย์ตามกาลอันควร ยังไม่ได้อิฐผลในกาลเป็นลำดับ ยังต้องรอเวลา ฉันใด ธรรมนี้ย่อมไม่เป็นฉันนั้น ผู้ใดเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ในภพนี้ ผู้นั้นย่อมบรรลุ ประสบ ได้ผลแห่งมรรคนั้นในกาลเป็นลำดับ มิได้มีกาลอื่นคั่น ย่อมไม่ได้ในภพหน้า ย่อมไม่ได้ในปรโลก ด้วยเหตุอย่างนี้จึงชื่อว่า ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

[๖๐๒] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหกฺขยมนีติกํ ดังนี้.

คำว่า ตณฺหกฺขยํ ความว่า เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สิ้นราคะ เป็นที่สิ้นโทสะ เป็นที่สิ้นโมหะ เป็นที่สิ้นคติ เป็นที่สิ้นอุปบัติ เป็นที่สิ้นปฏิสนธิ เป็นที่สิ้นภพ เป็นที่สิ้นสงสาร เป็นที่สิ้นวัฏฏะ กิเลส ขันธ์และอภิสังขาร ท่านกล่าวว่าอันตราย ในคำว่า อนีติกํ ดังนี้. เป็นที่ละ สงบ สละคืน ระงับ อันตราย เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่สิ้นตัณหา ไม่มีอันตราย.

[๖๐๓] คำว่า ยสฺส ในอุเทศว่า ยสฺส นตฺถิ อุปมา กฺวจิ ดังนี้ ได้แก่นิพพาน. คำว่า ไม่มีอุปมา ความว่า ไม่มีอุปมา ไม่มีข้อเปรียบเทียบ ไม่มีสิ่งเสมอ ไม่มีอะไรเปรียบ

ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์. คำว่า ในที่ไหนๆ ความว่า ในที่ไหนๆ ในที่ไรๆ ในที่บางแห่ง ในภายใน ภายนอก หรือทั้งภายในและภายนอก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพพานไม่มีอุปมาในที่ไหนๆ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรม อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็น
เอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นที่สิ้นตัณหา อันไม่มีอันตราย
แก่อาตมา. นิพพานมิได้มีอุปมาในที่ไหนๆ.

[๖๐๔] ดูกรปิงคิยะ ท่านอยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าผู้โคดมพระองค์นั้น
ซึ่งมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ มีพระปัญญากว้างขวางดัง
แผ่นดิน แม้ครู่หนึ่งหรือหนอ?

[๖๐๕] คำว่า ... อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ... หรือหนอ ความว่า ย่อมอยู่ปราศ คือ หลีกไป ไปปราศ เว้นจากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น หรือหนอ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านอยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น หรือหนอ?

[๖๐๖] คำว่า ดูกรปิงคิยะ ... แม้ครู่หนึ่ง ความว่า แม้ครู่หนึ่ง ขณะหนึ่ง พักหนึ่ง ส่วนหนึ่ง วันหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แม้ครู่หนึ่ง. พาวรีพราหมณ์เรียกพระเถระผู้เป็นหลานนั้นโดยชื่อว่า ปิงคิยะ.

[๖๐๗] คำว่า ผู้โคดมซึ่งมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ ความว่า ผู้โคดมซึ่งมีปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ มีญาณเป็นเครื่องปรากฏ มีปัญญาเป็นดังธงชัย มีปัญญาดังธงนำหน้า มีปัญญาเป็นอธิบดี มีความเลือกเฟ้นมาก มีความเลือกเฟ้นทั่วไปมาก มากด้วยปัญญาเครื่องพิจารณา มีธรรมเป็นเครื่องพิจารณาพร้อม มีธรรมเป็นเครื่องอยู่แจ่มแจ้ง ทรงประพฤติในธรรมนั้น มีปัญญามาก หนักอยู่ด้วยปัญญา โน้มไปในปัญญา โอนไปในปัญญา เงื้อมไปในปัญญา น้อมไปในปัญญา มีปัญญาเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้โคดมซึ่งมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ.

[๖๐๘] แผ่นดินท่านกล่าวว่า ภูริ ในอุเทศว่า โคตมา ภูริเมธสา ดังนี้. พระโคดมประกอบด้วยปัญญาอันไพบูลย์กว้างขวางเสมอด้วยแผ่นดิน. ปัญญา ความรู้ กิริยาที่รู้ ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า เมธา. พระผู้มีพระภาคทรงเข้าไป

เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยปัญญาเป็นเมธานี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า มีปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้โคดมซึ่งมีปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน. เพราะเหตุนั้น พราหมณ์พาวรีนั้นจึงกล่าวว่า

ดูกรปิงคิยะ ท่านอยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าผู้โคดมพระองค์นั้น
ซึ่งมีปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ มีปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน
แม้ครู่หนึ่งหรือหนอ?

[๖๐๙] พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมอันธรรมจารีบุคคลพึงเห็น
เอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นที่สิ้นตัณหา อันไม่มีอันตราย
แก่ท่าน. นิพพาน มิได้มีอุปมาในที่ไหนๆ.

[๖๑๐] คำว่า โย ในอุเทศว่า โย เต ธมฺมมเทเสสิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาค ฯลฯ เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมนั้น และทรงถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญ ในพลธรรมทั้งหลาย.

คำว่า ธมฺมํ ในอุเทศว่า โย เม ธมฺมมเทเสสิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสบอก ... ทรงประกาศแล้วซึ่งพรหมจรรย์อันงามในเบื้องต้น ฯลฯ และปฏิปทาอันให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแล้วซึ่งธรรม ... แก่ท่าน.

[๖๑๑] คำว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ความว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ... อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ในภพนี้ ... มิได้มีกาลอื่นคั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

มนุษย์ทั้งหลายลงทุนทรัพย์ตามกาลอันควร ... ย่อมไม่ได้ในปรโลก ด้วยเหตุอย่างนี้ จึงชื่อว่า ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

[๖๑๒] รูปตัณหา ... ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหกฺขยมนีติกํ ดังนี้. คำว่า ตณฺหกฺขยํ ความว่า เป็นที่สิ้นตัณหา ... เป็นที่สิ้นวัฏฏะ กิเลสขันธ์และอภิสังขาร ท่าน

กล่าวว่าอันตราย ในบทว่า อนีติกํ ดังนี้. เป็นที่ละ ... เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่สิ้นตัณหา ไม่มีอันตราย.

[๖๑๓] คำว่า ยสฺส ในอุเทศว่า ยสฺส นตฺถิ อุปมา กฺวจิ ดังนี้ ได้แก่นิพพาน. คำว่า ไม่มีอุปมา ความว่า ไม่มีอุปมา ... ไม่ประจักษ์. คำว่า ในที่ไหนๆ ความว่า ในที่ไหนๆ ... หรือทั้งภายในและภายนอก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพพานไม่มีอุปมาในที่ไหนๆ. เพราะเหตุนั้น พาวรีพราหมณ์จึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรม อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็น
เอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นที่สิ้นตัณหา อันไม่มีอันตราย
แก่ท่าน. นิพพานมิได้มีอุปมาในที่ไหนๆ.

[๖๑๔] ท่านพราหมณ์ อาตมามิได้อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าพระองค์
นั้นผู้โคดม ซึ่งมีพระปัญญา เป็นเครื่องปรากฏ มีพระปัญญา
กว้างขวางดังแผ่นดิน แม้ครู่หนึ่ง.

[๖๑๕] คำว่า อาตมามิได้อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ความว่า อาตมามิได้อยู่ปราศ คือ มิได้หลีกไป มิได้ไปปราศ มิได้เว้น จากพระพุทธเจ้า พระองค์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาตมามิได้อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

[๖๑๖] คำว่า ท่านพราหมณ์ ... แม้ครู่หนึ่ง ความว่า แม้ครู่หนึ่ง ขณะหนึ่ง พักหนึ่ง ส่วนหนึ่ง วันหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แม้ครู่หนึ่ง. พระปิงคิยเถระเรียกพาวรีพราหมณ์ผู้เป็นลุงด้วยความเคารพว่า ท่านพราหมณ์.

[๖๑๗] คำว่า ผู้โคดมซึ่งมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ ความว่า ผู้โคดมซึ่งมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ ... มีปัญญาเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้โคดมมีปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ.

[๖๑๘] แผ่นดินท่านกล่าวว่า ภูริ ในอุเทศว่า โคตมา ภูริเมธสา ดังนี้. พระโคดมประกอบด้วยปัญญาอันไพบูลย์กว้างขวางเสมอด้วยแผ่นดิน. ปัญญา ความรู้ กิริยาที่รู้ ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่าเมธา. พระผู้มีพระภาคทรงเข้าไป ... ทรงประกอบด้วยปัญญาเป็นเมธานี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว จึงชื่อว่า มีปัญญา

กว้างขวางดังแผ่นดิน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้โคดมซึ่งมีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระ จึงกล่าวว่า

ท่านพราหมณ์ อาตมามิได้อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้าผู้โคดม
ซึ่งมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ มีพระปัญญากว้างขวาง
ดังแผ่นดินแม้ครู่หนึ่ง.

[๖๑๙] พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรม อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็น
เอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นที่สิ้นตัณหา อันไม่มีอันตราย
แก่อาตมา. นิพพานมิได้มีอุปมาในที่ไหนๆ.

[๖๒๐] คำว่า โย ในอุเทศว่า โย เม ธมฺมมเทเสสิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระสยัมภู ... และทรงถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในพลธรรมทั้งหลาย.

คำว่า ธมฺมํ ในอุเทศว่า ธมฺมมเทเสสิ ดังนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสบอก ... ทรงประกาศแล้วซึ่งพรหมจรรย์ อันงามในเบื้องต้น ... และปฏิปทาอันให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแล้วซึ่งธรรม แก่อาตมา.

[๖๒๑] คำว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ความว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ... อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตนด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ในภพนี้ ... มิได้มีกาลอื่นคั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

มนุษย์ทั้งหลายลงทุนทรัพย์ตามกาลอันควร ... ย่อมไม่ได้ในปรโลก ด้วยเหตุอย่างนี้ จึงชื่อว่า ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันธรรมจารีบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล.

[๖๒๒] รูปตัณหา ... ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหกฺขยมนีติกํ ดังนี้. คำว่า ตณฺหกฺขยํ ความว่า เป็นที่สิ้นตัณหา ... เป็นที่สิ้นวัฏฏะ. กิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร ท่านกล่าวว่าอันตราย ในบทว่า อนีติกํ ดังนี้. เป็นที่ละ ... เป็นอมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่สิ้นตัณหา ไม่มีอันตราย.

[๖๒๓] คำว่า ยสฺส ในอุเทศว่า นตฺถิ อุปมา กฺวจิ ดังนี้ ได้แก่นิพพาน. คำว่า ไม่มีอุปมา ความว่า ไม่มีอุปมา ... ไม่ประจักษ์. คำว่า ในที่ไหนๆ ความว่า ในที่ไหน ... หรือทั้งภายในและภายนอก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า นิพพาน ไม่มีอุปมาในที่ไหนๆ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรม อันธรรมจารีบุคคลพึง
เห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นที่สิ้นตัณหา อันไม่มี
อันตรายแก่อาตมา. นิพพานมิได้มีอุปมาในที่ไหนๆ.

[๖๒๔] ท่านพราหมณ์ อาตมาย่อมเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น
ด้วยใจ เหมือนเห็นด้วยจักษุ. อาตมาเป็นผู้ไม่ประมาท
ตลอดคืนและวัน นมัสการอยู่ตลอดคืนและวัน. อาตมาย่อม
สำคัญ การไม่อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้านั้นนั่นแล.

[๖๒๕] คำว่า อาตมาย่อมเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วยใจ เหมือนเห็นด้วยจักษุ ความว่า บุรุษผู้มีนัยน์ตาพึงแลเห็น มองดู แลดู ตรวจดู เพ่งดู พิจารณาดู ซึ่งรูปทั้งหลาย ฉันใด อาตมาแลเห็น มองดู แลดู ตรวจดู เพ่งดู พิจารณาดู ซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาตมาย่อมเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วยใจ เหมือนเห็นด้วยจักษุ.

[๖๒๖] คำว่า ท่านพราหมณ์ ... เป็นผู้ไม่ประมาท ตลอดคืนและวัน ความว่า เมื่ออาตมาอบรมด้วยใจ ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาทตลอดคืนและวัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพราหมณ์ ... เป็นผู้ไม่ประมาทตลอดคืนและวัน.

[๖๒๗] คำว่า นมัสการอยู่ ในอุเทศว่า นมสฺสมาโน วิวสามิ รตฺตึ ดังนี้ ความว่า นมัสการ สักการะ เคารพ นับถือ บูชาอยู่ ด้วยกายบ้าง ด้วยวาจาบ้าง ด้วยจิตบ้าง ด้วยการปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์บ้าง ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมบ้าง ย่อมอยู่ คือ ยับยั้งอยู่ตลอดคืนและวัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นมัสการอยู่ตลอดคืนและวัน.

[๖๒๘] คำว่า ย่อมสำคัญการไม่อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้านั่นแหละ ความว่า เมื่ออาตมาเจริญด้วยพุทธานุสสตินั้น จึงสำคัญพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่า เป็นผู้ไม่อยู่ปราศ คือ

เป็นผู้ไม่อยู่ปราศแล้ว คือ อาตมารู้ ทราบ รู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้ชัด อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาตมาย่อมสำคัญการไม่อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้านั้นนั่นแหละ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระ จึงกล่าวว่า

ท่านพราหมณ์ อาตมาย่อมเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วย
ใจ เหมือนเห็นด้วยจักษุ. อาตมาเป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว
ตลอดคืนและวัน นมัสการอยู่ตลอดคืนและวัน. อาตมาย่อม
สำคัญการไม่อยู่ปราศจากพระพุทธเจ้านั้นนั่นแหละ.

[๖๒๙] ธรรมเหล่านี้ คือ ศรัทธา ปีติ มนะและสติ ย่อมไม่หาย
ไปจากศาสนาของพระโคดม. พระโคดมผู้มีพระปัญญากว้าง
ขวางดังแผ่นดิน ย่อมเสด็จไปสู่ทิศใดๆ อาตมานั้นเป็นผู้
นอบน้อมไปโดยทิศนั้นๆ นั่นแหละ.

[๖๓๐] ความเชื่อ ความเชื่อถือ ความกำหนด ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ สัทธาพละ ที่ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค ชื่อว่าศรัทธา ในอุเทศว่า สทฺธา จ ปีติ จ มโน สติ จ ดังนี้. ความอิ่มใจ ความปราโมทย์ ความเบิกบานใจ ความยินดี ความปลื้มใจ ความเป็นผู้มีอารมณ์สูง ความเป็นผู้มีใจสูง ความที่จิตผ่องใสยิ่ง ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า ปีติ. จิต ใจ มนัส หทัย จิตขาว มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่วิญญาณขันธ์ ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า มโน. ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกชอบ ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า สติ. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ศรัทธา ปีติ มนะและสติ.

[๖๓๑] คำว่า ธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่หายไปจากศาสนาของพระโคดม ความว่า ธรรม ๔ ประการนี้ ย่อมไม่หายไป ไม่ปราศไป ไม่ละไป ไม่พินาศไป จากศาสนาของพระโคดม คือ จากศาสนาของพระพุทธเจ้า ศาสนาของพระชินเจ้า ศาสนาของพระตถาคต ศาสนาของพระอรหันต์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ธรรมเหล่านี้ย่อมไม่หายไปจากศาสนาของพระโคดม.

[๖๓๒] คำว่า สู่ทิศใดๆ ในอุเทศว่า ยํ ยํ ทิสํ วิชฺชติ ภูริปญฺโญ ดังนี้ ความว่า พระโคดมเสด็จอยู่ คือ เสด็จไป ทรงก้าวไป เสด็จดำเนินไป สู่ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้ หรือทิศเหนือ.

คำว่า ภูริปญฺโญ ความว่า มีปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน มีปัญญาใหญ่ มีปัญญาหลักแหลม มีปัญญาหนา มีปัญญาร่าเริง มีปัญญาเร็ว มีปัญญาทำลายกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระโคดมมีพระปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน เสด็จไปสู่ทิศใดๆ.

[๖๓๓] คำว่า อาตมานั้นเป็นผู้นอบน้อมไปโดยทิศนั้นๆ นั่นแหละ ความว่า อาตมานั้นเป็นผู้นอบน้อมไปโดยทิศาภาคที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่นั้นๆ คือ เป็นผู้มีใจเอนไปในทิศนั้น มีใจโอนไปในทิศนั้น มีใจเงื้อมไปในทิศนั้น น้อมใจไปในทิศนั้น มีทิศนั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาตมานั้นเป็นผู้นอบน้อมไปโดยทิศนั้นๆ นั่นแหละ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

ธรรมเหล่านี้ คือ ศรัทธา ปีติ มนะและสติ ย่อมไม่หาย
ไปจากศาสนาของพระโคดม. พระโคดมผู้มีพระปัญญากว้าง
ขวางดังแผ่นดิน ย่อมเสด็จไปสู่ทิศใดๆ อาตมานั้นย่อม
เป็นผู้นอบน้อมไปโดยทิศนั้นๆ นั่นแหละ.

[๖๓๔] กายของอาตมาผู้แก่แล้ว มีเรี่ยวแรงทุรพล ไม่ได้ไปใน
สำนักที่พระพุทธเจ้าประทับนั้นนั่นแล. แต่อาตมาย่อมถึงเป็น
นิตย์ด้วยความดำริถึง. ท่านพราหมณ์ ใจของอาตมานี่แหละ
ประกอบด้วยทิศาภาคที่ประทับอยู่นั้น.

[๖๓๕] คำว่า ผู้แก่แล้ว ในอุเทศว่า ชิณฺณสฺส เม ทุพฺพลถามกสฺส ดังนี้ ความว่า ผู้แก่ ผู้เฒ่า เป็นผู้ใหญ่ ล่วงกาล ผ่านภัยไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้แก่แล้ว.

คำว่า มีเรี่ยวแรงทุรพล ความว่า มีเรี่ยวแรงถอยกำลัง มีเรี่ยวแรงน้อย มีเรี่ยวแรงนิดหน่อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ของอาตมาผู้แก่แล้ว มีเรี่ยวแรงทุรพล.

[๖๓๖] คำว่า กาย ... ไม่ได้ไปในสำนักที่พระพุทธเจ้าประทับนั้นนั่นแล ความว่า กายไม่ได้ไป คือ ไม่ไปข้างหน้า ไม่ไปถึง ไม่ได้เข้าไปใกล้ ยังสำนักที่พระพุทธเจ้าประทับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กาย ... ไม่ได้ไปในสำนักที่พระพุทธเจ้าประทับนั้นนั่นแล.

[๖๓๗] คำว่า ย่อมไปถึงเป็นนิตย์ด้วยความดำริ ความว่า ย่อมไป ย่อมถึง ย่อมเข้าไปใกล้ ด้วยการไปด้วยความดำริถึง ด้วยการไปด้วยความตรึกถึง ด้วยการไปด้วยญาณ

ด้วยการไปด้วยปัญญา ด้วยการไปด้วยความรู้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมไปถึงเป็นนิตย์ด้วยความดำริ.

[๖๓๘] จิต ใจ มนัส หทัย จิตขาว มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่วิญญาณขันธ์นั้น ชื่อว่า มนะ ในอุเทศว่า มโน หิ เม พฺราหฺมณ เตน ยุตฺโต ดังนี้.

คำว่า ท่านพราหมณ์ ... ประกอบแล้วด้วยทิศาภาคที่ประทับนั้น ความว่า ใจของอาตมาประกอบ ประกอบดีแล้วด้วยทิศที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านพราหมณ์ ใจของอาตมานี่แหละประกอบแล้วด้วยทิศาภาคที่ประทับนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

กายของอาตมาผู้แก่แล้ว มีเรี่ยวแรงทุรพล ย่อมไม่ได้ไปใน
สำนักที่พระพุทธเจ้าประทับนั้นนั่นแล. แต่อาตมาย่อมถึงเป็น
นิตย์ด้วยความดำริถึง. ท่านพราหมณ์ ใจของอาตมานี่แหละ
ประกอบแล้วด้วยทิศาภาคที่ประทับอยู่นั้น.

[๖๓๙] อาตมานอนดิ้นรนอยู่ในเปือกตม แล่นไปแล้วสู่ที่พึ่ง แต่
ที่พึ่งภายหลังได้เห็นพระสัมพุทธเจ้าผู้ข้ามโอฆะแล้ว มิได้มี
อาสวะ.

[๖๔๐] คำว่า นอนในเปือกตม ในอุเทศว่า ปงฺเก สยาโน ปริผนฺทมาโน ดังนี้ ความว่า นอนอาศัยพลิกไปมาในเปือกตมคือกาม ในหล่มคือกาม ในกิเลสคือกาม ในเบ็ดคือกาม ในความเร่าร้อนเพราะกาม ในความกังวลเพราะกาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นอนในเปือกตม.

คำว่า ดิ้นรนอยู่ ความว่า ดิ้นรนอยู่ด้วยความดิ้นรนเพราะตัณหา ด้วยความดิ้นรนเพราะทิฏฐิ ด้วยความดิ้นรนเพราะกิเลส ด้วยความดิ้นรนเพราะประโยค ด้วยความดิ้นรนเพราะวิบาก ด้วยความดิ้นรนเพราะทุจริต กำหนัดแล้วดิ้นรนเพราะราคะ ขัดเคืองแล้วดิ้นรนเพราะโทสะ หลงแล้วดิ้นรนเพราะโมหะ มานะผูกพันแล้วดิ้นรนอยู่เพราะมานะ ถือมั่นแล้วดิ้นรนเพราะทิฏฐิ ถึงความฟุ้งซ่านแล้วดิ้นรนเพราะอุทธัจจะ ถึงความไม่ตกลงแล้วดิ้นรนเพราะวิจิกิจฉา ไปโดยเรี่ยวแรงแล้วดิ้นรนเพราะอนุสัย ดิ้นรนเพราะลาภ เพราะความเสื่อมลาภ เพราะยศ

เพราะความเสื่อมยศ เพราะนินทา เพราะสรรเสริญ เพราะสุข เพราะทุกข์ ดิ้นรนอยู่เพราะชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ดิ้นรนเพราะทุกข์ในนรก ทุกข์ในกำเนิดเดียรัจฉาน ทุกข์ในเปรตวิสัย ดิ้นรน กระเสือกกระสน หวั่นไหวสะทกสะท้านเพราะทุกข์ในมนุษย์ ทุกข์มีความก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเหตุ ทุกข์มีความตั้งอยู่ในครรภ์เป็นมูลเหตุ ทุกข์มีความออกจากครรภ์เป็นมูลเหตุ ทุกข์อันเนื่องด้วยสัตว์ผู้เกิด ทุกข์อันเนื่องแต่ผู้อื่นแห่งสัตว์ผู้เกิด ทุกข์เพราะความพยายามของตน ทุกข์เพราะความพยายามของผู้อื่น ทุกข์เพราะทุกข์ ทุกข์ในสงสาร ทุกข์เพราะความแปรปรวน ทุกข์เพราะโรคในนัยน์ตา ทุกข์เพราะโรคในหู ทุกข์เพราะโรคในจมูก ทุกข์เพราะโรคในลิ้น ทุกข์เพราะโรคในกาย ทุกข์เพราะโรคในศีรษะ ทุกข์เพราะโรคที่หู ทุกข์เพราะโรคในปาก ทุกข์เพราะโรคที่ฟัน เพราะโรคไอ เพราะโรคหืด เพราะโรคมองคร่อ เพราะโรคร้อนใน เพราะโรคผอม เพราะโรคในท้อง เพราะโรคสลบ เพราะโรคลงแดง เพราะโรคจุกเสียด เพราะโรคลงท้อง เพราะโรคเรื้อน เพราะโรคฝี เพราะโรคกลาก เพราะโรคมองคร่อ เพราะโรคลมบ้าหมู เพราะโรคหิดด้าน เพราะโรคหิตเปื่อย เพราะโรคคัน เพราะโรคขี้เรื้อนกวาง เพราะโรคคุดทะราด เพราะโรคลักกะปิด เพราะโรคดี เพราะโรคเบาหวาน เพราะโรคริดสีดวง เพราะโรคต่อม เพราะโรคบานทะโรค เพราะอาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน เพราะอาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน เพราะอาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน เพราะอาพาธเกิดแต่ดีเป็นต้นประชุมกัน เพราะอาพาธเกิดแต่ฤดูแปรไป เพราะอาพาธเกิดแก่การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่สม่ำเสมอ เพราะอาพาธเกิดแต่ความเพียรเกินไป เพราะอาพาธเกิดแต่ผลกรรม เพราะร้อน เพราะหนาว เพราะหิว เพราะกระหาย เพราะอุจจาระ เพราะปัสสาวะ เพราะเหลือบ ยุง ลม แดดและสัมผัสแห่งสัตว์เสือกคลาน ทุกข์เพราะมารดาตาย ทุกข์เพราะบิดาตาย ทุกข์เพราะพี่น้องชายตาย ทุกข์เพราะพี่น้องหญิงตาย ทุกข์เพราะบุตรตาย ทุกข์เพราะธิดาตาย ทุกข์เพราะญาติฉิบหาย ทุกข์เพราะโภคทรัพย์ฉิบหาย ทุกข์เพราะความฉิบหายเพราะโรค ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งศีล ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งทิฏฐิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นอนดิ้นรนอยู่ในเปือกตม.

[๖๔๑] คำว่า แล่นไปแล้วสู่ที่พึ่งแต่ที่พึ่ง ความว่า แล่นไปแล้ว คือ เลื่อนไปแล้วสู่ศาสดาแต่ศาสดา บุคคลผู้บอกธรรมแต่บุคคลผู้บอกธรรมสู่ หมู่ต่อหมู่ ทิฏฐิแต่ทิฏฐิ สู่ปฏิปทาแต่ปฏิปทา สู่มรรคแต่มรรค เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แล่นไปแล้วสู่ที่พึ่งแต่ที่พึ่ง.

[๖๔๒] คำว่า อถ ในอุเทศว่า อถทฺทสาสึ สมฺพุทฺธํ ดังนี้ เป็นบทสนธิ. คำว่า อถ นี้ เป็นไปตามลำดับบท. คำว่า อถทฺทสาสึ ความว่าได้ประสบ พบ เห็น แทงตลอดแล้ว. คำว่า ซึ่งพระสัมพุทธเจ้า ความว่า พระผู้มีพระภาคนั้นใด ฯลฯ. คำว่า พุทฺโธ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ในภายหลัง ได้เห็นพระสัมพุทธเจ้า.

[๖๔๓] คำว่า ผู้ข้ามโอฆะแล้ว ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง ล่วงเลย เป็นไปล่วง ซึ่งกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ. พระผู้มีพระภาคนั้นมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ทรงอยู่จบแล้ว มีจรณะทรงประพฤติแล้ว ฯลฯ มีสงสาร คือ ชาติ ชราและมรณะหามิได้ มิได้มีภพต่อไป เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ผู้ข้ามโอฆะแล้ว.

คำว่า ไม่มีอาสวะ ความว่า อาสวะ ๔ คือกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. อาสวะเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ให้มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงชื่อว่าไม่มีอาสวะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้ามโอฆะแล้ว ไม่มีอาสวะ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

> อาตมานอนดิ้นรนอยู่ในเปือกตม แล่นไปแล้วสู่ที่พึ่งแต่ที่พึ่ง
> ภายหลังได้เห็นพระสัมพุทธเจ้าผู้ข้ามโอฆะแล้ว ไม่มีอาสวะ.

[๖๔๔] พระวักลิก็ดี พระภัทราวุธะก็ดี พระอาฬวิโคตมะก็ดี เป็นผู้มี
> ศรัทธาอันปล่อยแล้ว ฉันใด แม้ท่านก็จงปล่อยศรัทธาฉันนั้น
> เหมือนกัน. ดูกรปิงคิยะ ท่านจักถึงฝั่งแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่ง
> มัจจุ.

[๖๔๕] คำว่า พระวักกลิก็ดี พระภัทราวุธะก็ดี พระอาฬวิโคตมะก็ดี เป็นผู้มีศรัทธาอันปล่อยแล้ว ฉันใด ความว่า พระวักลิมีศรัทธาอันปล่อยไปแล้ว เป็นผู้หนักในศรัทธา มีศรัทธาเป็นหัวหน้า น้อมใจไปด้วยศรัทธา มีศรัทธาเป็นใหญ่ ได้บรรลุอรหัตแล้ว ฉันใด. พระภัทราวุธะ ... พระอาฬวิโคตมะมีศรัทธาอันปล่อยไปแล้ว เป็นผู้หนักในศรัทธา มีศรัทธาเป็น

หัวหน้า น้อมใจไปด้วยศรัทธา มีศรัทธาเป็นใหญ่ ได้บรรลุอรหัตแล้ว ฉันใด. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระวักกลิก็ดี พระภัทราวุธะก็ดี พระอาฬวิโคตมะก็ดี เป็นผู้มีศรัทธาอันปล่อยแล้ว ฉันใด.

[๖๔๖] คำว่า แม้ท่านก็จงปล่อยศรัทธาฉันนั้นเหมือนกัน ความว่า ท่านจงปล่อย คือ จงปล่อยไปทั่ว จงปล่อยไปพร้อม จงน้อมลง จงกำหนดซึ่งศรัทธาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ฉันนั้น เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า แม้ท่านก็จงปล่อยศรัทธาฉันนั้นเหมือนกัน.

[๖๔๗] กิเลสก็ดี ขันธ์ก็ดี อภิสังขารก็ดี ตรัสว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งมัจจุ ในอุเทศว่า คมิสฺสสิ (ตฺวํ) ปิงฺคิย มจฺจุเธยฺยสฺร ปารํ ดังนี้. อมตนิพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ตรัสว่า ฝั่งแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งมัจจุ. คำว่า ดูกรปิงคิยะ ท่านจักถึงฝั่งแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งมัจจุ ความว่า ท่านจักถึง คือ จักลุถึง ถูกต้อง ทำให้แจ้งซึ่งฝั่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดูกรปิงคิยะ ท่านจักถึงฝั่งแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งมัจจุ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า.

พระวักกลิก็ดี พระภัทราวุธะก็ดี พระอาฬวิโคตมะก็ดี เป็นผู้มี
ศรัทธาอันปล่อยแล้ว ฉันใด แม้ท่านก็จงปล่อยศรัทธาฉันนั้น
เหมือนกัน ดูกรปิงคิยะ ท่านจักถึงฝั่งแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่ง
มัจจุ.

[๖๔๘] ข้าพระองค์นี้ ได้ฟังพระดำรัสของพระมุนีแล้ว ย่อมเลื่อมใสอย่าง
ยิ่ง พระสัมพุทธเจ้ามีเครื่องมุงอันเปิดแล้ว ไม่มีหลักตอ เป็นผู้มี
ปฏิภาณ.

[๖๔๙] คำว่า ข้าพระองค์นี้ ... ย่อมเลื่อมใสอย่างยิ่งความว่า ข้าพระองค์นี้ย่อมเลื่อมใส ย่อมเชื่อ น้อมใจเชื่อเป็นอย่างยิ่งว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ. สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าพระองค์นี้ ... ย่อมเลื่อมใสอย่างยิ่ง.

[๖๕๐] ญาณ ปัญญา ความรู้ทั่ว ท่านกล่าวว่า โมนะ ในคำว่า มุนีในอุเทศว่า สุตฺวาน มุนิโน วโจ ดังนี้. ฯลฯ พระผู้มีพระภาคนั้นทรงล่วงแล้วซึ่งธรรมเป็นเครื่องข้องและตัณหา เป็นดังข่าย จึงชื่อว่า เป็นมุนี.

คำว่า ได้ฟังพระดำรัสของพระมุนี ความว่า ฟัง สดับ ศึกษา ทรงจำ เข้าไปกำหนดแล้วซึ่งพระดำรัส คำเป็นทาง เทศนา อนุสนธิ ของพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ได้ฟังพระดำรัสของพระมุนี.

[๖๕๑] เครื่องมุง ๕ อย่าง คือ ตัณหา ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต อวิชชา ชื่อว่าเครื่องมุง ในอุเทศว่า วิวฏจฺฉโท สมฺพุทฺโธดังนี้. เครื่องมุงเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้วทรงเปิดแล้ว คือ ทรงรื้อแล้ว ทรงถอนแล้ว ทรงละแล้ว ทรงตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำให้ไม่อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงชื่อว่า มีเครื่องมุงอันเปิดแล้ว.

คำว่า พระพุทธเจ้า ความว่า พระผู้มีพระภาคนั้น ฯลฯ พระนามว่า พุทฺโธ เป็นสัจฉิกา, บัญญัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระสัมพุทธเจ้ามีเครื่องมุงอันเปิดแล้ว.

[๖๕๒] ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นหลักตอ ในคำว่า ไม่มีหลักตอ ในอุเทศว่า อขิโล ปฏิภาณวา ดังนี้. หลักตอเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ให้มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงชื่อว่าไม่มีหลักตอ.

บุคคลผู้มีปฏิภาณในคำว่า ปฏิภาณวา ดังนี้ มี ๓ จำพวก คือ ผู้มีปฏิภาณในปริยัติ ๑ ผู้มีปฏิภาณในปริปุจฉา ๑ ผู้มีปฏิภาณในอธิคม ๑.

ผู้มีปฏิภาณในปริยัติเป็นไฉน? พุทธวจนะ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกา ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ อันบุคคลบางคนในศาสนานี้เล่าเรียนแล้ว. ปฏิภาณของบุคคลนั้นย่อมแจ่มแจ้งเพราะอาศัยปริยัติ. บุคคลนี้ชื่อว่า มีปฏิภาณในปริยัติ.

ผู้มีปฏิภาณในปริปุจฉาเป็นไฉน? บุคคลบางคนในศาสนานี้เป็นผู้สอบถามในอรรถ ในมรรค ในลักขณะ ในเหตุ ในฐานะและอฐานะ. ปฏิภาณของบุคคลนั้น ย่อมแจ่มแจ้งเพราะอาศัยปริปุจฉา. บุคคลนี้ชื่อว่า มีปฏิภาณในปริปุจฉา.

ผู้มีปฏิภาณในอธิคมเป็นไฉน? บุคคลบางคนในศาสนานี้เป็นผู้บรรลุซึ่งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖. บุคคลนั้นรู้อรรถแล้ว ธรรมก็รู้แล้ว นิรุติก็รู้แล้ว. เมื่อรู้อรรถ อรรถก็แจ่มแจ้ง เมื่อรู้ธรรม ธรรมก็แจ่มแจ้ง เมื่อรู้นิรุติ นิรุติก็แจ่มแจ้ง. ญาณในฐานะ ๓ นี้ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา.

พระผู้มีพระภาคไปถึง ไปถึงพร้อม มาถึง มาถึงพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ทรงประกอบด้วยปฏิสัมภิทานี้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้า จึงชื่อว่า มีปฏิภาณ. บุคคลใดไม่มีปริยัติ ปริปุจฉาก็ไม่มี อธิคมก็ไม่มี ปฏิภาณของบุคคลนั้นจักแจ่มแจ้งได้อย่างไร? เพราะฉะนั้น พระสัมพุทธเจ้า จึงชื่อว่า ไม่มีหลักตอ มีปฏิภาณ. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

ข้าพระองค์นี้ ได้ฟังพระดำรัสของพระมุนีแล้วย่อมเลื่อมใส
อย่างยิ่ง. พระสัมพุทธเจ้ามีเครื่องมุงอันเปิดแล้ว ไม่มีหลักตอ
เป็นผู้มีปฏิภาณ.

[๖๕๓] พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักแล้วซึ่งธรรมอันทำให้เป็นอธิเทพ ทรง
ทราบซึ่งธรรมทั้งปวง อันให้พระองค์และผู้อื่นเป็นผู้ประเสริฐ.
พระศาสดาทรงทำซึ่งส่วนสุดแห่งปัญหาทั้งหลาย แก่พวกที่มี
ความสงสัยให้กลับรู้ได้.

[๖๕๔] คำว่า เทพ ในอุเทศว่า อธิเทเว อภิญฺญาย ดังนี้ ได้แก่เทพ ๓ จำพวก คือ สมมติเทพ ๑ อุปปัตติเทพ ๑ วิสุทธิเทพ ๑.

สมมติเทพเป็นไฉน? พระราชาก็ดี พระราชกุมารก็ดี พระเทวีก็ดี. เทพจำพวกนี้ท่านกล่าวว่า สมมติเทพ.

อุปปัตติเทพเป็นไฉน? เทวดาชาวจาตุมมหาราชิกาก็ดี พวกเทวดาชาวดาวดึงส์ก็ดี ฯลฯ เทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหมก็ดี เทวดาสูงขึ้นไปกว่านั้นก็ดี. เทพจำพวกนี้ท่านกล่าวว่า อุปปัตติเทพ.

วิสุทธิเทพเป็นไฉน? พระตถาคต พระอรหันตขีณาสพ และพระปัจเจกพุทธเจ้า. เทพจำพวกนี้ท่านกล่าวว่า วิสุทธิเทพ.

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักแล้ว คือ ทรงทราบแล้ว ทรงเทียบเคียงแล้ว ทรงพิจารณาแล้ว ทรงให้แจ่มแจ้งแล้ว ทรงทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งสมมติเทพว่า อธิเทพ ซึ่งอุปัตติเทพว่า อธิเทพ ซึ่งวิสุทธิเทพว่า อธิเทพ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงรู้จักแล้วซึ่งอธิเทพทั้งหลาย.

[๖๕๕] คำว่า ทรงทราบซึ่งธรรมทั้งปวงอันทำพระองค์และผู้อื่นให้เป็นผู้ประเสริฐ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบแล้ว คือ ทรงรู้ทั่วถึงแล้ว ได้ทรงถูกต้องแล้ว ทรงแทงตลอดแล้ว ซึ่งธรรมทั้งหลายอันทำพระองค์และผู้อื่นให้เป็นอธิเทพ.

ธรรมทั้งหลายอันทำพระองค์ให้เป็นอธิเทพเป็นไฉน? ความปฏิบัติชอบ ความปฏิบัติสมควร ควรปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ความปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ความประกอบความเพียรในความเป็นผู้ตื่น สติสัมปชัญญะ สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า ธรรมอันทำพระองค์ให้เป็นอธิเทพ.

ธรรมอันทำผู้อื่นให้เป็นอธิเทพเป็นไฉน? ความปฏิบัติชอบ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า ธรรมอันทำผู้อื่นให้เป็นอธิเทพ. พระผู้มีพระภาคทรงทราบแล้ว คือ ทรงรู้ทั่วแล้ว ได้ทรงถูกต้องแล้ว ทรงแทงตลอดแล้ว ซึ่งธรรมทั้งหลายอันทำพระองค์ และผู้อื่นให้เป็นอธิเทพ ด้วยประการอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงทราบซึ่งธรรมทั้งปวงอันทำพระองค์และผู้อื่นให้เป็นผู้ประเสริฐ.

[๖๕๖] คำว่า พระศาสดาทรงทำส่วนสุดแห่งปัญหาทั้งหลาย ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำส่วนสุด ทรงทำส่วนสุดรอบ ทรงทำความกำหนด ทรงทำความจบ แห่งปัญหาของพวกพราหมณ์ผู้แสวงหาธรรมเครื่องถึงฝั่ง ปัญหาของพวกพราหมณ์บริษัท ปัญหาของปิงคิยพราหมณ์ ปัญหาของท้าวสักกะ ปัญหาของอมนุษย์ ปัญหาของภิกษุ ปัญหาของภิกษุณี ปัญหาของอุบาสก ปัญหาของอุบาสิกา ปัญหาของพระราชา ปัญหาของกษัตริย์ ปัญหาของพราหมณ์ ปัญหาของแพศย์ ปัญหาของศูทร์ ปัญหาของพรหม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงทำส่วนสุดแห่งปัญหาทั้งหลาย

คำว่า พระศาสดา คือ พระผู้มีพระภาคผู้นำพวก นายหมู่ย่อมพาพวกให้ข้ามกันดาร คือ ให้ข้ามผ่านพ้นกันดารคือโจร กันดารคือสัตว์ร้าย กันดารคือทุพภิกขภัย กันดารคือที่ไม่มีน้ำ ให้ถึงภูมิสถานปลอดภัย ฉันใด พระผู้มีพระภาคผู้นำพวก ย่อมนำสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามกันดาร

คือ ให้ข้ามผ่านพ้นกันดาร คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และกันดารคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลสและทุจริต และที่รกชัฏ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต ให้ถึงอมตนิพพานอันเป็นภูมิสถานปลอดภัย ฉันนั้นเหมือนกัน ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า เป็นผู้นำพวก.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ แนะนำ นำเนืองๆ ให้รู้ชอบ คอยสอดส่องเพ่งดู ให้เลื่อมใส แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า เป็นผู้นำพวก.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ยังมรรคที่ยังไม่เกิดดีให้เกิดดี ตรัสบอกมรรคที่ยังไม่มีใครบอก ทรงรู้จักมรรค ทรงทราบมรรค ทรงฉลาดในมรรค. ก็แหละในบัดนี้ พระสาวกทั้งหลายเป็นผู้ดำเนินตามมรรค เป็นผู้ประกอบในภายหลัง แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า เป็นผู้นำพวก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระศาสดาผู้ทำส่วนสุดแห่งปัญหาทั้งหลาย.

[๖๕๗] คำว่า แก่พวกที่มีความสงสัยให้กลับรู้ได้ ความว่า บุคคลทั้งหลายมีความสงสัยมาแล้ว เป็นผู้หายความสงสัยไป มีความยุ่งใจมาแล้ว เป็นผู้หายความยุ่งใจไป มีใจสองมาแล้ว เป็นผู้หายความใจสองไป มีความเคลือบแคลงมาแล้ว เป็นผู้หายความเคลือบแคลงไป มีราคะมาแล้ว เป็นผู้ปราศจากราคะไป มีโทสะมาแล้ว เป็นผู้ปราศจากโทสะไป มีโมหะมาแล้ว เป็นผู้ปราศจากโมหะไป มีกิเลสมาแล้ว เป็นผู้ปราศจากกิเลสไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แก่พวกที่มีความสงสัยให้กลับรู้ได้. เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาค ทรงรู้จักแล้วซึ่งธรรมอันทำให้เป็นอธิเทพ
ทรงทราบซึ่งธรรมทั้งปวง อันให้พระองค์และผู้อื่นเป็นผู้
ประเสริฐ. พระศาสดาทรงทำซึ่งส่วนสุดแห่งปัญหาทั้งหลาย
แก่พวกที่มีความสงสัยให้กลับรู้ได้.

[๖๕๘] นิพพานอันอะไรๆ นำไปไม่ได้ ไม่กำเริบ ไม่มีอุปมาในที่
ไหนๆ. ข้าพระองค์จักถึง (อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ)
โดยแท้. ความสงสัยในนิพพานนั้นมิได้มีแก่ข้าพระองค์.
ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ ว่าเป็นผู้มีจิตน้อมไปแล้ว
อย่างนี้.

[๖๕๙] อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหา เป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่านิพพานอันอะไรๆ นำไปไม่ได้ ในอุเทศว่า อสํหิรํ อสงฺกุปฺปํ ดังนี้.

คำว่า อันอะไรๆ นำไปไม่ได้ ความว่า อันราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง อกุสลาภิสังขารทั้งปวง นำไปไม่ได้ เป็นคุณชาติเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันอะไรๆ นำไปไม่ได้.

อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่านิพพาน อันไม่กำเริบ ในคำว่า อสงฺกุปฺปํ ดังนี้.

ความเกิดขึ้นแห่งนิพพานใด ย่อมปรากฏ ความเสื่อมแห่งนิพพานนั้นมิได้มี ย่อมปรากฏอยู่โดยแท้. นิพพานเป็นคุณชาติเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มิได้มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันอะไรๆ นำไปไม่ได้ ไม่กำเริบ.

[๖๖๐] คำว่า ยสฺส ในอุเทศว่า ยสฺส นตฺถิ อุปมา กฺวจิ ดังนี้ ได้แก่นิพพาน คำว่า ไม่มีอุปมา ความว่า ไม่มีอุปมา ไม่มีข้อเปรียบเทียบ ไม่มีสิ่งเสมอ ไม่มีอะไรเปรียบ ไม่ปรากฏ ไม่ประจักษ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีอุปมา.

คำว่า ในที่ไหนๆ ความว่า ในที่ไหนๆ ในที่ไรๆ ในที่บางแห่งในภายใน ในภายนอก หรือทั้งภายในและภายนอก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพพานไม่มีอุปมาในที่ไหนๆ.

[๖๖๑] จักถึงโดยแท้ ในอุเทศว่า อทฺธา คมิสฺสามิ น เมตฺถ กงฺขา ดังนี้ ความว่า จักถึง คือ จักบรรลุ ถูกต้อง ทำให้แจ้งโดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า จักถึงโดยแท้.

คำว่า ความสงสัยในนิพพานนั้นมิได้มีแก่ข้าพระองค์ ความว่า ความสงสัย ความลังเลใจ ความไม่แน่ใจ ความเคลือบแคลง ในนิพพานนั้นมิได้มี คือ ปรากฏ ไม่ประจักษ์. ความสงสัยนั้นอันข้าพระองค์ละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น

เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ข้าพระองค์จักถึงโดยแท้ ความสงสัยในนิพพานนั้น มิได้มีแก่ข้าพระองค์.

[๖๖๒] คำว่า ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ ... อย่างนี้ ในอุเทศว่า เอวํ มํ ธาเรหิ อธิมุตฺตจิตฺตํ ดังนี้ ความว่า ขอพระองค์โปรดทรงกำหนดข้าพระองค์อย่างนี้.

คำว่า มีจิตน้อมไป ความว่า เป็นผู้เอนไปในนิพพาน โอนไปในนิพพาน เงื้อมไปในนิพพาน น้อมจิตไปในนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ว่ามีจิตน้อมไปแล้วอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น พระปิงคิยเถระจึงกล่าวว่า

นิพพานอันอะไรๆ นำไปไม่ได้ ไม่กำเริบ ไม่มีอุปมาในที่
ไหนๆ. ข้าพระองค์จักถึง (อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ)
โดยแท้. ความสงสัยในนิพพานนั้นมิได้มีแก่ข้าพระองค์
ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ ว่าเป็นผู้มีจิตน้อมไป
แล้วอย่างนี้.

จบ ปารายนวรรค.

ขัคควิสาณสุตตนิทเทส

ว่าด้วยการเที่ยวไปผู้เดียว

[๖๖๓] พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า

บุคคลวางแล้วซึ่งอาชญาในสัตว์ทั้งปวง ไม่เบียดเบียนสัตว์
เหล่านั้นแม้แต่ผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่พึงปรารถนาบุตร จักปรารถนา
สหายแต่ไหน พึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรดฉะนั้น.

[๖๖๔] คำว่า ทั้งปวง ในอุเทศว่า สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ ดังนี้ ความว่า ทั้งปวงโดยกำหนดทั้งปวง ไม่เหลือ ไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า ทั้งปวง เป็นเครื่องกล่าวรวมหมด. สัตว์ทั้งหลายทั้งผู้สะดุ้ง ทั้งผู้มั่นคง ท่านกล่าวว่า สัตว์ ในคำว่า ภูเตสุ ดังนี้. สัตว์เหล่าใด ยังละตัณหาไม่ได้ และสัตว์เหล่าใดยังละความกลัวและความขลาดไม่ได้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า ผู้สะดุ้ง.

เหตุไรท่านจึงกล่าวว่าผู้สะดุ้ง? สัตว์เหล่านั้นย่อมสะดุ้ง หวาดเสียว ครั่นคร้าม ถึง ความสยดสยอง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ผู้สะดุ้ง. สัตว์เหล่าใดละตัณหาได้แล้ว และ ละความกลัวและความขาดได้แล้ว สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า ผู้มั่นคง.

เหตุไรท่านจึงกล่าวว่าผู้มั่นคง? สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่สะดุ้ง ไม่หวาดเสียว ไม่ครั่นคร้าม ไม่ถึงความสยดสยอง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ผู้มั่นคง.

อาชญามี ๓ อย่าง คือ อาชญาทางกาย ๑ อาชญาทางวาจา ๑ อาชญาทางใจ ๑. กาย ทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า อาชญาทางกาย. วจีทุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า อาชญาทางวาจา. มโนทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า อาชญาทางใจ.

คำว่า วางอาชญาในสัตว์ทั้งปวง ความว่า วาง ปลง ละ ทิ้ง ระงับ อาชญาในสัตว์ ทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วางอาชญาในสัตว์ทั้งปวง.

[๖๖๕] คำว่า ไม่เบียดเบียนสัตว์เหล่านั้น แม้แต่ผู้ใดผู้หนึ่ง ความว่า ไม่เบียดเบียน สัตว์แม้แต่ผู้เดียว ด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนดิน ท่อนไม้ ศาตรา ด้วยสิ่งที่ทำให้เป็นแผลหรือเชือก

ไม่เบียดเบียนสัตว์แม้ทั้งปวง ด้วยฝ่ามือ ... หรือเชือก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่เบียดเบียนสัตว์เหล่านั้นแม้แต่ผู้ใดผู้หนึ่ง.

[๖๖๖] ศัพท์ว่า น ในอุเทศว่า น ปุตฺตมิจฺเฉยฺย โต สหายํ ดังนี้ เป็นศัพท์ปฏิเสธ.

บุตร ๔ จำพวก คือ บุตรที่เกิดแก่ตน ๑ บุตรที่เกิดในเขต ๑ บุตรที่เขาให้ ๑ บุตรที่อยู่ในสำนัก ๑ ชื่อว่า บุตร.

ความไปสบาย ความมาสบาย ความไปและความมาสบาย ความนั่งสบาย ความนอนสบาย ความพูดทักกันสบาย ความสนทนากันสบาย ความปราศรัยกันสบาย กับชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นท่านกล่าวว่า สบาย ในคำว่า สหายํ.

คำว่า ไม่พึงปรารถนาบุตร จักปรารถนาสหายแต่ไหน ความว่า ไม่พึงปรารถนา ไม่พึงยินดี ไม่พึงรักใคร่ ไม่พึงชอบใจบุตร จักปรารถนายินดี รักใคร่ ชอบใจ คนที่มีไม่ตรีกัน มิตรที่เห็นกันมา มิตรที่คบกันมาหรือสหาย แต่ที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่พึงปรารถนาบุตร จักปรารถนาสหายแต่ที่ไหน.

[๖๖๗] คำว่า ผู้เดียว ในอุเทศว่า เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป ดังนี้ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า ผู้เดียวโดยส่วนแห่งบรรพชา ชื่อว่า ผู้เดียวเพราะอรรถว่าไม่มีเพื่อนสอง เพราะอรรถว่าละตัณหา เพราะปราศจากราคะโดยส่วนเดียว เพราะปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว เพราะปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว เพราะไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว เพราะไปตามเอกายนมรรค เพราะตรัสรู้ปัจเจกสัมโพธิญาณอย่างยอดเยี่ยมแต่ผู้เดียว.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า ผู้เดียวโดยส่วนแห่งบรรพชาอย่างไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ตัดกังวลในฆราวาส ตัดกังวลในบุตรและภรรยา ตัดกังวลในญาติ ตัดกังวลในความสั่งสม ปลงผมและหนวดแล้ว ครองผ้ากาสายะ ออกบวชเป็นบรรพชิต เข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีกังวล เป็นผู้เดียวเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว เดินไป พักผ่อน รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้เดียวโดยส่วนแห่งบรรพชาอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า ผู้เดียวเพราะอรรถว่าไม่มีเพื่อนสองอย่างไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เมื่อบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้เดียวเสพอาศัยเสนาสนะ คือ ป่าและป่าชัฏ

อันสงัด มีเสียงน้อย ปราศจากเสียงกึกก้อง ปราศจากลม แต่ชนผู้สัญจรไปมา สมควรทำกรรมลับแห่งมนุษย์ สมควรเป็นที่หลีกเร้น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เดินผู้เดียว ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เข้าบ้านเพื่อบิณฑบาตผู้เดียว กลับผู้เดียว นั่งในที่ลับผู้เดียว อธิษฐานจงกรมผู้เดียว เป็นผู้เดียวเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว เดินไป พักผ่อน รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงชื่อว่า ผู้เดียวเพราะอรรถว่า ไม่มีเพื่อนสองอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า ผู้เดียวเพราะอรรถว่าละตัณหาอย่างไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้เดียวไม่มีใครเป็นเพื่อนอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร ส่งจิตไปอยู่ เริ่มตั้งความเพียรมาก กำจัดมารพร้อมทั้งเสนามารที่ไม่ปล่อยสัตว์ให้พ้นอำนาจ เป็นพวกพ้องของผู้ประมาท ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งตัณหาอันมีข่าย แล่นไปซ่านไป ในอารมณ์ต่างๆ.

> บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปตลอดกาลนาน ย่อม
> ไม่ล่วงพ้นสงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้และมีความเป็น
> อย่างอื่น. ภิกษุผู้มีสติ รู้โทษนี้และตัณหาเป็นแดนเกิด
> แห่งทุกข์แล้ว พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่ถือมั่น
> เว้นรอบ.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า ผู้เดียวเพราะอรรถว่าละตัณหาอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า ผู้เดียวเพราะปราศจากราคะโดยส่วนเดียวอย่างไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าผู้เดียว เพราะปราศจากราคะโดยส่วนเดียว เพราะท่านละราคะเสียแล้ว ชื่อว่าผู้เดียวเพราะปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว เพราะท่านละโทสะเสียแล้ว ชื่อว่าผู้เดียวเพราะปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว เพราะท่านละโมหะเสียแล้ว ชื่อว่าผู้เดียวเพราะไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว เพราะท่านละกิเลสเสียแล้ว. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าผู้เดียวเพราะปราศจากราคะโดยส่วนเดียวอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าผู้เดียวเพราะไปตามเอกายนมรรคอย่างไร? สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ท่านกล่าวว่า เอกายนมรรค.

พระผู้มีพระภาค ทรงเห็นธรรมเป็นส่วนสุดแห่งความสิ้นไป
แห่งชาติ ทรงอนุเคราะห์ด้วยพระทัยเกื้อกูล ย่อมทรงทราบ
ธรรมอันเป็นทางเป็นที่ไปแห่งบุคคลผู้เดียว. พุทธาทิบัณฑิต
ข้ามก่อนแล้ว จักข้ามและข้ามอยู่ซึ่งโอฆะด้วยธรรมอันเป็น
ทางนั้น ดังนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าผู้เดียวเพราะไปตามเอกายนมรรคอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าผู้เดียวเพราะตรัสรู้ซึ่งปัจเจกสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม อย่างไร? ญาณในมรรค ๔ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้งสัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า ปัญญาเครื่องตรัสรู้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นตรัสรู้แล้ว ซึ่งสัจจะทั้งหลายด้วยปัจเจกพุทธญาณ ตรัสรู้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตรัสรู้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ. ตรัสรู้ว่า เพราะอวิชชาดับสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับสฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับชราและมรณะจึงดับ. ตรัสรู้ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. ตรัสรู้ว่า เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ปฏิปทาให้ถึงความดับอาสวะ. ตรัสรู้ว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง ธรรมเหล่านี้ควรละ ธรรมเหล่านี้ควรให้เจริญ ตรัสรู้เหตุเกิด ความดับ โทษและอุบายเป็นเครื่องสลัดออกแห่งผัสสายตนะ ๖ ... แห่งอุปาทานขันธ์ ๖ ตรัสรู้เหตุเกิด ความดับ โทษและอุบายเป็นเครื่องสลัดออกแห่งมหาภูตรูป ๔. ตรัสรู้ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา

สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ตรัสรู้ ตามตรัสรู้ ตรัสรู้พร้อม ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมที่ควรตรัสรู้ ควรตามตรัสรู้ ควรตรัสรู้พร้อม ควรถูกต้อง ควรทำให้แจ้ง ทั้งหมดนั้นด้วยปัจเจกโพธิญาณ เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงชื่อว่า ผู้เดียวเพราะตรัสรู้

ปัจเจกสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมอย่างนี้.

จริยา (การเที่ยวไป) ในคำว่า จเร ดังนี้ มี ๘ อย่าง คือ อิริยาปถจริยา ๑ อายตนจริยา ๑ สติจริยา ๑ สมาธิจริยา ๑ ญาณจริยา ๑ มัคคจริยา ๑ ปฏิปัตติจริยา ๑ โลกัตถจริยา ๑.

การเที่ยวไปในอิริยาบถ ๔ ชื่อว่าอิริยาปถจริยา. การเที่ยวไปในอายตนะภายในภายนอก ๖ ชื่อว่าอายตนจริยา. การเที่ยวไปในฌาน ๔ ชื่อว่าสมาธิจริยา. การเที่ยวไปในอริยสัจ ๔ ชื่อว่าญาณจริยา. การเที่ยวไปในมรรค ๔ ชื่อว่ามัคคจริยา. การเที่ยวไปในสามัญญผล ๔ ชื่อว่าปฏิปัตติจริยา. โลกัตถจริยา คือ ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก ในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก ในพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเฉพาะบางส่วน ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก ในพระสาวกทั้งหลายเฉพาะบางส่วน.

ความประพฤติของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยการตั้งตนไว้ชอบ ชื่อว่าอิริยาปถจริยา. ความประพฤติของบุคคลผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าอายตนจริยา. ความประพฤติของบุคคลผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท ชื่อว่าสติจริยา. ความประพฤติของบุคคลผู้ขวนขวายในอธิจิตชื่อว่าสมาธิจริยา. ความประพฤติของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้ ชื่อว่าญาณจริยา. ความประพฤติของบุคคลผู้ปฏิบัติชอบ ชื่อว่ามัคคจริยา. ความประพฤติของบุคคลผู้ได้บรรลุผลแล้ว ชื่อว่าปฏิปัตติจริยา. ความประพฤติของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความประพฤติของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเฉพาะบางส่วน ความประพฤติของพระสาวกทั้งหลายเฉพาะบางส่วนชื่อว่าโลกัตถจริยา. จริยา ๘ ประการนี้.

จริยาแม้อีก ๘ ประการ บุคคลผู้น้อมใจเชื่อย่อมประพฤติด้วยศรัทธา. ผู้ประคองใจย่อมประพฤติด้วยความเพียร. ผู้เข้าไปตั้งไว้ย่อมประพฤติด้วยสติ. ผู้ไม่ทำความฟุ้งซ่านประพฤติด้วยสมาธิ. ผู้รู้ทั่วย่อมประพฤติด้วยปัญญา. ผู้รู้แจ้งย่อมประพฤติด้วยวิญญาณ. บุคคลผู้มนสิการว่า

กุศลธรรมทั้งหลายย่อมดำเนินไปทั่วแก่บุคคลผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ย่อมประพฤติด้วยอายตนจริยา. บุคคลผู้มนสิการว่า ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ย่อมบรรลุคุณวิเศษ ย่อมประพฤติด้วยวิเศษจริยา. จริยา ๘ ประการนี้.

จริยาแม้อีก ๘ ประการ การประพฤติสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าทัสสนจริยา ๑. การประพฤติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภิโรปนจริยา ๑. การประพฤติสัมมาวาจา ชื่อว่าปริคคหจริยา ๑. การประพฤติสัมมากัมมันตะ ชื่อว่าสมุฏฐานจริยา ๑. การประพฤติสัมมาอาชีวะ ชื่อว่าโวทานจริยา ๑. การประพฤติสัมมาวายามะ ชื่อว่าปัคคหจริยา ๑. การประพฤติสัมมาสติ ชื่อว่าอุปัฏฐานจริยา ๑. การประพฤติสัมมาสมาธิ ชื่อว่าอวิกเขปจริยา ๑. จริยา ๘ ประการนี้.

คำว่า เหมือนนอแรด ความว่า ขึ้นชื่อว่าแรดมีนอเดียว มิได้มีนอที่สอง ฉันใด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ย่อมเป็นเหมือนนอแรด เช่นกับนอแรด เปรียบด้วยนอแรด ฉันนั้นเหมือนกัน.

รสเค็มจัด กล่าวกันว่าเหมือนเกลือ รสขมจัด กล่าวกันว่าเหมือนของขม รสหวานจัด กล่าวกันว่าเหมือนน้ำผึ้ง ของร้อนจัด กล่าวกันว่าเหมือนไฟ ของเย็นจัด กล่าวกันว่าเหมือนหิมะ ห้วงน้ำใหญ่ กล่าวกันว่าเหมือนสมุทร พระสาวกผู้บรรลุมหาอภิญญาและพลธรรม กล่าวกันว่าเหมือนพระศาสดา ฉันใด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ก็ฉันนั้น ย่อมเป็นเหมือนนอแรด เช่นกับนอแรด เปรียบด้วยนอแรด เป็นผู้เดียว ไม่มีเพื่อน มีเครื่องผูกอันเปลื้องแล้ว ย่อมเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว เดินไป พักผ่อน รักษา บำรุง เยียวยา ในโลก โดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

บุคคลวางแล้วซึ่งอาชญาในสัตว์ทั้งปวง ไม่เบียดเบียนสัตว์
เหล่านั้นแม้แต่ผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่พึงปรารถนาบุตร จักปรารถนา
สหายแต่ไหน พึงเป็นผู้เดียวเที่ยวไป เหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๖๖๘] ความรักทั้งหลายย่อมมีแก่บุคคลผู้มีความเกี่ยวข้อง. ทุกข์นี้
เป็นไปตามความรัก ย่อมปรากฏ. บุคคลเมื่อเห็นโทษอันเกิด
แต่ความรัก พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๖๙] ความเกี่ยวข้องมี ๒ อย่าง คือ ความเกี่ยวข้องเพราะได้เห็น ๑ ความเกี่ยวข้องเพราะได้ฟัง ๑ ชื่อว่าสังสัคคะ ในอุเทศว่า สํสคฺคชาตสฺส ภวนฺติ เสฺนหา ดังนี้.

ความเกี่ยวข้องเพราะได้เห็นเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นสตรีหรือกุมารีที่มีรูปสวย น่าดู น่าชม ประกอบด้วยความเป็นผู้มีผิวพรรณงามอย่างยิ่ง ครั้นพบเห็นแล้ว ก็ถือนิมิตเฉพาะส่วนๆ ว่า ผมงาม หน้างาม นัยน์ตางาม หูงาม จมูกงาม ริมฝีปากงาม ฟันงาม ปากงาม คิ้วงาม นมงาม อกงาม ท้องงาม เอวงาม ขางาม มืองาม แข้งงาม นิ้วงาม หรือว่าเล็บงาม ครั้นพบเห็นเข้าแล้ว ย่อมพอใจ รำพันถึง ปรารถนา ติดใจ ผูกพันด้วยอำนาจความรัก. นี้ชื่อว่าความเกี่ยวข้องเพราะได้เห็น.

ความเกี่ยวข้องเพราะได้ฟังเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมได้ฟังว่า ในบ้านหรือในนิคมโน้น มีสตรีหรือกุมารีรูปสวย น่าดู น่าชม ประกอบด้วยความเป็นผู้มีผิวพรรณงามอย่างยิ่ง ครั้นได้ยินได้ฟังแล้ว ย่อมชอบใจ รำพันถึง ปรารถนา ติดใจ ผูกพันด้วยอำนาจความรัก. นี้ชื่อว่าความเกี่ยวข้องเพราะได้ฟัง.

ความรัก ในคำว่า เสนหา มี ๒ อย่าง คือ ความรักด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑.

ความรักด้วยอำนาจตัณหาเป็นไฉน? สิ่งที่ทำให้เป็นเขต ทำให้เป็นแดน ทำให้เป็นส่วน ทำให้มีส่วนสุดรอบ การกำหนดถือเอา ความยึดถือว่าของเราโดยส่วนแห่งตัณหาเท่าใด คือ บุคคลถือเอาว่า สิ่งนี้ของเรา นั่นของเรา สิ่งเท่านั้นของเรา ของๆ เราโดยส่วนเท่านี้ รูปของเรา เสียงของเรา กลิ่นของเรา รสของเรา โผฏฐัพพะของเรา เครื่องลาดของเรา เครื่องนุ่งห่มของเรา ทาสีของเรา ทาสของเรา แพะของเรา แกะของเรา ไก่ของเรา สุกรของเรา ช้างของเรา โคของเรา ม้าของเรา ลาของเรา ไร่นาของเรา ที่ดินของเรา เงินของเรา ทองของเรา บ้านของเรา นิคมของเรา ราชธานีของเรา แว่นแคว้นของเรา ชนบทของเรา ฉางข้าวของเรา คลังของเรา ย่อมยึดถือแผ่นดินใหญ่แม้ทั้งสิ้นว่าของเราด้วยอำนาจตัณหา. ตัณหาวิปริต ๑๐๘ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจตัณหา.

ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิเป็นไฉน? สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ อันตคาหิกทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ ทิฏฐิเห็นปานนี้ ทิฏฐิไปแล้ว ทิฏฐิรกชัฏ ทิฏฐิกันดาร ทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนาม

ทิฏฐิกวัดแพว่ง ทิฏฐิเป็นสังโยชน์ ความถือ ความถือเฉพาะ ความถือมั่น ความลูบคลำ ทางผิด คลองผิด ความเป็นผิด ลัทธิแห่งเดียรถีย์ ความถือด้วยการแสวงหาผิด ความถืออันวิปริต ความถืออันวิปลาส ความถือผิด ความถือว่าจริงในวัตถุอันไม่จริง ทิฏฐิ ๖๒ ประการ. นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ.

คำว่า ความรักทั้งหลายย่อมมีแก่บุคคลผู้มีความเกี่ยวข้อง ความว่า ความรักด้วยอำนาจตัณหา และความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ ย่อมมี คือ ย่อมเกิด ย่อมเกิดพร้อม ย่อมบังเกิด ย่อมบังเกิดเฉพาะ ย่อมปรากฏ เพราะเหตุแห่งวิปัลลาส และเพราะเหตุแห่งความเกี่ยวข้องด้วยการได้เห็นและการได้ยิน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความรักทั้งหลายย่อมมีแก่บุคคลผู้มีความเกี่ยวข้อง.

[๖๗๐] ชื่อว่า ความรัก ในอุเทศว่า เสฺนหนฺวยํ ทุกฺขมิทํ ปโหติ ดังนี้ ความรักมี ๒ อย่าง คือ ความรักด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ. ฯลฯ

คำว่า ทุกข์นี้ ... ย่อมปรากฏ ความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ ฆ่าสัตว์บ้าง ถือเอาทรัพย์ ที่เขามิได้ให้บ้าง ตัดที่ต่อบาง ปล้นหลายเรือนบ้าง ทำการปล้นเฉพาะเรือนหลังเดียวบ้าง ดักตีชิงในทางเปลี่ยวบ้าง คบชู้ภรรยาของผู้อื่นบ้าง พูดเท็จบ้าง. พวกราชบุรุษจับบุคคลผู้นั้นได้แล้ว ทูลแด่พระราชาว่า ขอเดชะ ผู้นี้เป็นโจรประพฤติชั่ว ขอพระองค์ทรงลงอาชญาตามพระประสงค์แก่ผู้นั้น. พระราชาก็ทรงบริภาษผู้นี้. ผู้นั้นย่อมเสวยทุกขโทมนัส แม้เพราะเหตุแห่งบริภาษ. ทุกข์โทมนัสอันน่ากลัวนี้เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด เพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของผู้นั้น. พระราชายังไม่พอพระทัยแม้ด้วยอาชญาเท่านั้น ยังรับสั่งให้จองจำผู้นั้นด้วยการตอกขื่อบ้าง ด้วยการผูกด้วยเชือกบ้าง ด้วยการจำด้วยโซ่บ้าง ด้วยการผูกด้วยเถาวัลย์บ้าง ด้วยการกักไว้ในที่ล้อมบ้าง ด้วยการกักไว้ในบ้านบ้าง ด้วยการกักไว้ในนิคมบ้าง ด้วยการกักไว้ในนครบ้าง ด้วยการกักไว้ในแว่นแคว้นบ้าง ด้วยการกักไว้ในชนบทบ้าง ทรงทำให้อยู่ในถ้อยคำเป็นที่สุด (ทรงสั่งบังคับเป็นที่สุด) ว่า เจ้าจะออกไปจากที่นี้ไม่ได้. ผู้นั้นย่อมเสวยทุกข์โทมนัสแม้เพราะเหตุแห่งพันธนาการ. ทุกข์โทมนัสอันน่ากลัวนี้ เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความ

ยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของผู้นั้น. พระราชายังไม่พอพระทัยด้วยอาชญาเท่านั้น ยังรับสั่งให้ริบทรัพย์ของผู้นั้น ร้อยหนึ่งบ้าง พันหนึ่งบ้าง. ผู้นั้นย่อมเสวยทุกข์โทมนัสแม้เพราะเหตุแห่งความเสื่อมจากทรัพย์. ทุกข์โทมนัสอันน่ากลัวนี้เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของผู้นั้น. พระราชายังไม่พอพระทัย แม้ด้วยอาชญาเท่านั้น ยังรับสั่งให้ทำกรรมกรณ์ต่างๆ แก่ผู้นั้น คือ ให้เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง ให้เฆี่ยนด้วยหวายบ้าง ให้ตอกคาบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือทั้งเท้าบ้าง ตัดใบหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งใบหูทั้งจมูกบ้าง ทำให้เป็นผู้มีหม้อข้าวเดือดบนศีรษะบ้าง ให้ถลกหนังศีรษะโล้นมีสีขาวเหมือนสังข์บ้าง ให้มีหน้าเหมือนหน้าราหูบ้าง ทำให้มีไฟลุกที่มือบ้าง ให้ถลกหนังแล้วผูกเชือกฉุดไปบ้าง ให้ถลกหนังเป็นริ้วเหมือนนุ่งผ้าคากรองบ้าง ทำให้มีห่วงเหล็กที่ศอกและเข่า แล้วใส่หลาวเหล็กตรึงไว้บ้าง ให้เอาเบ็ดเกี่ยวติดที่เนื้อปากบ้าง ให้เอาพร้าถากตัวให้ตกไปเท่ากหาปณะบ้าง ให้เอาพร้าถากตัวแล้วทาด้วยน้ำแสบบ้าง ให้นอนลงแล้วตรึงหลาวเหล็กไว้ในช่องหูบ้าง ให้ถลกหนังแล้วทุบกระดูกพันไว้เหมือนตั่งใบไม้บ้าง รดตัวด้วยน้ำมันอันร้อนบ้าง ให้สุนัขกัดกินเนื้อที่ตัวบ้าง เอาหลาวเสียบเป็นไว้บ้าง และย่อมตัดศีรษะด้วยดาบ. ผู้นั้นย่อมเสวยทุกข์โทมนัส แม้เพราะเหตุแห่งกรรมกรณ์. ทุกข์โทมนัสอันน่ากลัวนี้เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของผู้นั้น. พระราชาเป็นใหญ่ในการลงอาชญาทั้ง ๔ อย่างนี้. ผู้นั้น เมื่อแตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมของตน. พวกนายนิรยบาลย่อมให้ทำกรรมกรณ์ ซึ่งมีเครื่องจำ ๕ ประการกะสัตว์นั้น คือ ให้ตรึงหลาวเหล็กแดงที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง ที่ท่ามกลางอก. สัตว์นั้นเสวยทุกขเวทนาอันกล้าแสบเผ็ดร้อนในนรกนั้น แต่ก็ยังไม่ทำกาลกิริยา ตลอดเวลาที่บาปกรรมนั้นยังไม่สิ้นสุด. ทุกขโทมนัสอันน่ากลัวนี้เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของผู้นั้น. พวกนายนิรยบาลให้สัตว์นั้นนอนลงแล้วเอาผึ่งถาก และจับเอาเท้าขึ้นเอาศีรษะลงแล้วเอาพร้าถาก และให้เทียมสัตว์นั้นเข้าที่รถแล้วให้วิ่งไปบ้าง วิ่งกลับไปบ้าง บนแผ่นดินที่ไฟติดโชนมีเปลวลุกรุ่งโรจน์โชติช่วงบ้าง ต้อนให้ขึ้นภูเขาถ่านเพลิงใหญ่ไฟติดโชน

มีเปลวลุกรุ่งโรจน์โชติช่วงบ้าง ให้กลับลงมาบ้าง และจับสัตว์นั้นเอาเท้าขึ้นเอาศีรษะลงแล้ว เหวี่ยงไปในหม้อเหล็กแดงอันไฟติดโชนมีเปลวรุ่งโรจน์โชติช่วง. สัตว์นั้นย่อมเดือดพล่านอยู่ใน หม้อเหล็กแดงเหมือนฟองน้ำข้าวที่กำลังเดือด สัตว์นั้นเมื่อเดือดร้อนพล่านอยู่ในหม้อเหล็กแดง เหมือนฟองน้ำข้าวที่กำลังเดือด ไปข้างบนคราวหนึ่งบ้าง ไปข้างล่างคราวหนึ่งบ้าง หมุนขวางไป คราวหนึ่งบ้าง. สัตว์นั้นเสวยทุกขเวทนาอันกล้าแสบเผ็ดร้อนอยู่ในหม้อเหล็กแดงนั้น แต่ก็ยัง ไม่ทำกาลกิริยา ตลอดเวลาที่บาปกรรมนั้นยังไม่สิ้น. ทุกข์โทมนัสอันน่ากลัวนี้เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะ เหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของผู้นั้น. พวกนายนิรยบาลเหวี่ยงสัตว์นั้นลงในนรก. ก็แหละนรกนั้นเป็นมหานรก

สี่เหลี่ยม มีสี่ประตู อันบาปกรรมจัดแบ่งออกเป็นส่วนๆ
มีกำแพงเหล็กกั้นไว้เป็นที่สุด ปิดครอบด้วยแผ่นเหล็ก มี
พื้นล้วนเป็นเหล็กไฟลุกโคลงอยู่ แผ่ไปร้อยโยชน์โดยรอบ
ตั้งอยู่ทุกสมัย. นรกใหญ่ ร้อนจัด มีเปลวไฟรุ่งโรจน์ ยากที่จะ
เข้าใกล้ น่าขนลุก น่ากลัว มีภัยเฉพาะหน้า มีแต่ทุกข์.
กองเปลวไปตั้งขึ้นแต่ฝาด้านหน้า เผาเหล่าสัตว์ที่มีกรรม
ลามก ผ่านไปจนจดฝาด้านหลัง. กองเปลวไฟตั้งขึ้นแต่ฝา
ด้านหลัง เผาเหล่าสัตว์ที่มีกรรมลามก ผ่านไปจดฝาด้านหน้า.
กองเปลวไฟตั้งขึ้นแต่ฝาด้านใต้ เผาเหล่าสัตว์ที่มีกรรมลามก
ผ่านไปจนจดฝาด้านเหนือ. กองเปลวไฟตั้งขึ้นแต่ฝาด้านเหนือ
เผาเหล่าสัตว์ที่มีกรรมลามก ผ่านไปจนจดฝาด้านใต้. กอง
เปลวไฟตั้งขึ้นแต่ฝาด้านล่าง น่ากลัว เผาเหล่าสัตว์ที่มีกรรม
ลามก ผ่านไปจนจดฝาปิด. กองเปลวไฟตั้งขึ้นแต่ฝาปิด
น่ากลัว เผาเหล่าสัตว์ที่มีกรรมลามก ผ่านไปจนจดด้านพื้น
ล่าง. แผ่นเหล็กที่ไฟติดทั่ว แดงโชน ไฟโพลง ฉันใด
อเวจีนรกข้างล่าง ก็ปรากฏแก่สัตว์ที่เห็นอยู่ในข้างบน
ฉันนั้น. เหล่าสัตว์ในอเวจีนรกนั้นชั่วช้ามาก ทำกรรมชั่วมาก

มีแต่กรรมลามกอย่างเดียว ถูกไฟไหม้อยู่แต่ไม่ตาย. กาย
ของเหล่าสัตว์ที่อยู่ในนรกนั้นเสมอด้วยไฟ. เชิญดูความ
มั่นคงของกรรมทั้งหลายเถิด. ไม่มีเถ้า แม้แต่เขม่าก็ไม่มี.
เหล่าสัตว์วิ่งไปทางประตูด้านหน้า (ที่เปิดอยู่) กลับจากประตู
ด้านหน้าวิ่งมาประตูด้านหลัง วิ่งไปทางประตูด้านเหนือ
กลับจากประตูด้านเหนือวิ่งมาทางประตูด้านใต้. แม้จะวิ่งไป
ทิศใดๆ ประตูทิศนั้นๆ ก็ปิดเอง. สัตว์เหล่านั้นหวังจะ
ออกไป แสวงหาทางที่จะพ้นไป แต่ก็ออกจากนรกนั้นไป
ไม่ได้ เพราะกรรมเป็นปัจจัย. ด้วยว่ากรรมอันลามก สัตว์
เหล่านั้นทำไว้มาก ยังมิได้ให้ผลหมด ดังนี้.

ทุกข์โทมนัสอันน่ากลัวนี้เกิดเพราะอะไร? เกิดเพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของสัตว์นั้น.

ทุกข์อันมีในนรกก็ดี ทุกข์อันมีในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็ดี ทุกข์อันมีในเปรตวิสัยก็ดี ทุกข์อันมีในมนุษย์ก็ดี เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เพราะเหตุอะไร? ทุกข์เหล่านั้น ย่อมมี ย่อมเป็น ย่อมเกิด เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ย่อมปรากฏ เพราะเหตุแห่งความรัก เพราะเหตุแห่งความยินดี เพราะเหตุแห่งความกำหนัด และเพราะเหตุแห่งความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดีของสัตว์นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์นี้เป็นไปตามความรักย่อมปรากฏ.

[๖๗๑] ชื่อว่า ความรัก ในอุเทศว่า อาทีนวํ เสฺนหชํ เปกฺขมาโน ดังนี้ ความรัก มี ๒ อย่าง คือ ความรักด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ.

คำว่า เมื่อเห็นโทษอันเกิดแต่ความรัก ความว่า เมื่อเห็น เมื่อแลเห็น เมื่อเพ่งดู เมื่อพิจารณาเห็น ซึ่งโทษในความรักด้วยอำนาจตัณหา และในความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เมื่อเห็นโทษอันเกิดแต่ความรัก พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.
เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

ความรักทั้งหลายย่อมมีแก่บุคคลผู้มีความเกี่ยวข้อง. ทุกข์นี้
เป็นไปตามความรัก ย่อมปรากฏ. บุคคลเมื่อเห็นโทษอันเกิด
แต่ความรัก พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๗๒] บุคคลเมื่ออนุเคราะห์พวกมิตรและพวกที่มีใจดี ย่อมให้
ประโยชน์เสื่อมไป. ย่อมเป็นผู้มีจิตผูกพัน. บุคคลเมื่อเห็น
ภัยนั้นในความสนิทสนม พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๖๗๓] ชื่อว่า มิตร ในอุเทศว่า มิตฺเต สหชฺเช อนุกมฺปมาโนหาเปติ อตฺถํ ปฏิพทฺธจิตฺโต ดังนี้ มิตรมี ๒ จำพวก คือ มิตรคฤหัสถ์ ๑ มิตรบรรพชิต ๑.

มิตรคฤหัสถ์เป็นไฉน? คฤหัสถ์บางคนในโลกนี้ ย่อมให้ของที่ให้กันยาก ย่อมสละของที่สละกันยาก ย่อมทำกิจที่ทำกันยาก ย่อมอดทนอารมณ์ที่อดทนกันยาก ย่อมบอกความลับแก่มิตร ย่อมปิดบังความลับของมิตร ย่อมไม่ละทิ้งในคราวที่มีอันตราย ถึงชีวิตก็ยอมสละเพื่อประโยชน์แก่มิตร เมื่อมิตรหมดสิ้น (ยากจน) ก็ไม่ดูหมิ่น. นี้ชื่อว่ามิตรคฤหัสถ์.

มิตรบรรพชิตเป็นไฉน? ภิกษุในศาสนานี้ เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ เป็นผู้ควรแก่ความสรรเสริญ เป็นผู้อดทนถ้อยคำ เป็นผู้ทำถ้อยคำลึก และย่อมไม่ชักชวนในเหตุอันไม่ควร ย่อมชักชวนในอธิศีล ย่อมชักชวนในการขวนขวาย บำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ ย่อมชักชวนในการขวนขวาย บำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘. นี้ชื่อว่ามิตรบรรพชิต.

การไปสบาย การมาสบาย การไปและการมาสบาย การยืนสบาย การนั่งสบาย การนอนสบาย การพูดสบาย การเจรจาสบาย การสนทนาสบาย การปราศรัยสบายกับบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นท่านกล่าวว่า คนที่มีใจดี.

คำว่า บุคคลเมื่ออนุเคราะห์พวกมิตรและพวกคนที่มีใจดี ย่อมให้ประโยชน์เสื่อมไป ความว่า บุคคลเมื่ออนุเคราะห์ อุดหนุนเกื้อกูลพวกมิตรและพวกคนที่มีใจดี คือ พวกมิตรที่เห็นกันมา พวกมิตรที่คบกันมาและพวกสหาย ย่อมทำให้ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง

ประโยชน์ทั้งสองบ้าง ประโยชน์มีในชาตินี้บ้าง ประโยชน์มีในชาติหน้าบ้าง ประโยชน์อย่างยิ่งบ้าง เสื่อมไป เสียไป ละไป อันตรธานไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลเมื่ออนุเคราะห์พวกมิตรและพวกคนที่มีใจดี ย่อมให้ประโยชน์เสื่อมไป.

คำว่า เป็นผู้มีจิตผูกพัน ความว่า เป็นผู้มีจิตผูกพันด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ เมื่อตั้งตนไว้ต่ำ ตั้งคนอื่นไว้สูง ชื่อว่า เป็นผู้มีจิตผูกพัน ๑ เมื่อตั้งตนไว้สูง ตั้งคนอื่นไว้ต่ำ ชื่อว่า เป็นผู้มีจิตผูกพัน ๑.

เมื่อตั้งตนไว้ต่ำ ตั้งคนอื่นไว้สูง ชื่อว่าเป็นผู้มีจิตผูกพันอย่างไร? บุคคลเมื่อตั้งตนไว้ต่ำ ตั้งคนอื่นไว้สูง ชื่อว่าเป็นผู้มีจิตผูกพันโดยถ้อยคำอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลายมีอุปการะมากแก่ฉัน ฉันอาศัยท่านทั้งหลาย ย่อมได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร. คนอื่นๆ ย่อมสำคัญเพื่อจะให้หรือเพื่อจะทำแก่ฉัน. คนเหล่านั้นย่อมเป็นผู้อาศัยท่านทั้งหลาย เห็นกะท่านทั้งหลาย. ชื่อและสกุลของมารดาบิดาเก่าแก่ของฉันเสื่อมไปแล้ว. ฉันย่อมรู้ได้เพราะท่านทั้งหลาย ฉันเป็นกุลุปกะของอุบาสกโน้น เป็นกุลุปกะของอุบาสิกาโน้น (ก็เพราะท่านทั้งหลาย).

เมื่อตั้งตนไว้สูง ตั้งคนอื่นไว้ต่ำ ชื่อว่าเป็นผู้มีจิตผูกพันอย่างไร? บุคคลเมื่อตั้งตนไว้สูง ตั้งคนอื่นไว้ต่ำ ชื่อว่าเป็นผู้มีจิตผูกพัน โดยถ้อยคำอย่างนี้ว่า ฉันมีอุปการะมากแก่ท่านทั้งหลาย. ท่านทั้งหลายอาศัยฉัน จึงถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ เป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต งดเว้นจากอทินนาทาน งดเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร งดเว้นจากมุสาวาท งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท. ฉันย่อมบอกบาลีบ้าง อรรถกถาบ้าง ศีลบ้าง อุโบสถบ้าง แก่ท่านทั้งหลาย. ฉันย่อมอธิษฐานนวกรรม (เพื่อท่านทั้งหลาย). ก็แหละเมื่อเป็นดังนั้น ท่านทั้งหลายยังสละฉันไปสักการะเคารพนับถือบูชาบุคคลอื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลเมื่ออนุเคราะห์พวกมิตรและพวกคนที่มีใจดี ย่อมให้ประโยชน์เสื่อมไป ย่อมเป็นผู้มีจิตผูกพัน.

[๖๗๔] คำว่า ภัย ในอุเทศว่า เอตํ ภยํ สนฺถเว เปกฺขมาโน ดังนี้ คือ ชาติภัย ชราภัย พยาธิภัย มรณภัย ราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย ภัยคือการติเตียนตน ภัยคือการติเตียนผู้อื่น ภัยคืออาชญา ภัยคือทุคติ ภัยแต่คลื่น ภัยแต่จระเข้ ภัยแต่น้ำวน

ภัยแต่ปลาฉลาม ภัยแต่การแสวงหาเครื่องบำรุงชีพ ภัยแต่ความติเตียน ภัยคือความครั่นคร้าม ในบริษัท เหตุที่น่ากลัว ความเป็นผู้ครั่นคร้าม ความเป็นผู้มีขนลุกขนพอง ความที่จิตหวาดเสียว ความที่จิตสะดุ้ง.

ความสนิทสนม ในคำว่า สนฺถเว มี ๒ อย่าง คือ ความสนิทสนมด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความสนิทสนมด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความสนิทสนมด้วยอำนาจตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความสนิทสนมด้วยอำนาจทิฏฐิ.

คำว่า เมื่อเห็นภัยนี้ในความสนิทสนม ความว่า เมื่อเห็น เมื่อแลเห็น เมื่อเพ่งดู พิจารณาดู ซึ่งภัยนี้ในความสนิทสนม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อเห็นภัยนี้ในความสนิทสนม พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

บุคคลเมื่ออนุเคราะห์พวกมิตรและพวกที่มีใจดี ย่อมให้
ประโยชน์เสื่อมไป. ย่อมเป็นผู้มีจิตผูกพัน. บุคคลเมื่อเห็น
ภัยนี้ในความสนิทสนม พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๖๗๕] พุ่มไม้ไผ่ใหญ่เทียวเกี่ยวข้องกัน ฉันใด ตัณหาในบุตร
และภรรยาทั้งหลาย กว้างขวางเกี่ยวข้องกัน ฉันนั้น. พระ
ปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่ขัดข้องเหมือนหน่อไม้ไผ่ พึงเที่ยวไป
ผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๗๖] พุ่มไม้ไผ่ ท่านกล่าวว่า วํโส ในอุเทศว่า วํโส วิสาโลว ยถา วิสตฺโต ดังนี้. ในพุ่มไม้ไผ่มีหนามมาก รก ยุ่ง เกี่ยวกัน ข้องกัน คล้องกัน พันกัน ฉันใด ตัณหา ราคะ สาราคะ ความกระหยิ่ม ความยินดี ความเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความปรารถนา ความหลง ความติดใจ ความกำหนัด ความกำหนัดรอบ ความข้อง ความจม ความหวั่นไหว ความลวง ตัณหาอันให้สัตว์เกิด ตัณหาอันให้เกี่ยวข้องไว้กับทุกข์ ตัณหาอันเย็บไว้ ตัณหาดังข่าย ตัณหาดังแม่น้ำ ตัณหาอันเกาะเกี่ยวในอารมณ์ต่างๆ ความเป็นผู้หลับ ตัณหาอันแผ่ไป ตัณหาอันให้อายุเสื่อมไป ตัณหาอันเป็นเพื่อน ความตั้งไว้ ตัณหาอันนำไปในภพ ตัณหาดังป่า ตัณหาดังหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ความสนิทสนม ความรัก ความเพ่ง ความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง ความเป็นผู้หวัง ความหวังในรูป ความหวัง

ในเสียง ความหวังในกลิ่น ความหวังในรส ความหวังในโผฏฐัพพะ ความหวังในลาภ ความหวังในทรัพย์ ความหวังในบุตร ความหวังในชีวิต ความชอบ ความชอบทั่วไป ความชอบเฉพาะ กิริยาที่ชอบ ความเป็นผู้ชอบ ความโลภมาก กิริยาที่โลภมาก ความเป็นผู้โลภมาก ความที่ตัณหาหวั่นไหว ความเป็นผู้ไม่ใคร่ดี ความกำหนัดในอธรรม ความกำหนัดไม่สม่ำเสมอ ความโลภไม่สม่ำเสมอ ความใคร่ กิริยาที่ใคร่ ความปรารถนา ความทะเยอทะยาน ความปรารถนาดี กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในความดับ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพะตัณหา ธรรมตัณหา กิเลสดังห้วงน้ำ กิเลสอันประกอบไว้ กิเลสอันร้อยไว้ ความถือมั่น ความกั้น ความบัง ความปิด ความผูก ความเศร้าหมอง ความนอนตาม ความกลุ้มรุม ตัณหาดังเถาวัลย์ ความปรารถนาต่างๆ มูลแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนแห่งทุกข์ บ่วงมาร เบ็ดมาร อำนาจมาร ที่อยู่ของมาร เครื่องผูกของมาร แม่น้ำคือตัณหา ข่ายคือตัณหา โซ่คือตัณหา ทะเลคือตัณหา อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า เป็นตัณหาอันเกาะเกี่ยว ฉันนั้นเหมือนกัน.

ตัณหาชื่อวิสัตติกา ในคำว่า วิสตฺติกา นี้ เพราะอรรถว่ากระไร? เพราะอรรถว่าแผ่ไป ว่ากว้างขวาง ว่าซึมซาบไป ว่าครอบงำ ว่านำพิษไป ว่าให้กล่าวผิด ว่ามีรากเป็นพิษ ว่ามีผลเป็นพิษ ว่ามีการบริโภคเป็นพิษ.

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหากว้างขวาง แผ่ไป ซึมซาบไป ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกุล คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ในธรรมที่พึงรู้แจ้ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ... พุ่มไม้ไผ่ที่ใหญ่เทียวเกี่ยวข้องกัน ฉันใด.

[๖๗๗] ชื่อว่าบุตร ในอุเทศว่า ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา ดังนี้ บุตรมี ๔ จำพวก คือ บุตรที่เกิดแต่ตน ๑ บุตรที่เกิดในเขต ๑ บุตรที่เขาให้ ๑ บุตรที่อยู่ในสำนัก ๑. ภรรยาท่านกล่าวว่า ทาระ. ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า อเปกฺขา. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตัณหาในบุตรและภรรยาทั้งหลาย.

[๖๗๘] พุ่มไม้ไผ่ ท่านกล่าวว่า ไม้ไผ่ ในอุเทศว่า วํสกฬิโรว อสชฺชมาโน ดังนี้. หน่อไม้อ่อนทั้งหลายในพุ่มไม้ไผ่ ไม่เกี่ยวข้อง ไม่ติด ไม่ขัด ไม่พัวพัน ออกไป สละออกไป พ้นไป ฉันใด.

ความขัดข้องมี ๒ อย่าง คือ ความขัดข้องด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความขัดข้องด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความขัดข้อด้วยอำนาจตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความขัดข้องด้วยอำนาจทิฏฐิ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ละความขัดข้องด้วยอำนาจตัณหา สละคืนความขัดข้องด้วยอำนาจทิฏฐิเสียแล้ว เพราะเป็นผู้ละความขัดข้องด้วยอำนาจตัณหา เพราะเป็นผู้สละคืนความขัดข้องด้วยอำนาจทิฏฐิ. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงไม่ข้องในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ไม่ข้อง ไม่ยึดถือ ไม่พัวพัน ในสกุล คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และในธรรมที่พึงจะรู้แจ้ง ออกไป สลัดออกไป พ้นไป ไม่เกี่ยวข้อง มีจิตอันทำไม่ให้มีเขตแดนอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ขัดข้องเหมือนหน่อไม้ไผ่ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

พุ่มไม้ไผ่ใหญ่เทียวเกี่ยวข้องกัน ฉันใด ตัณหาในบุตรและภรรยา
ทั้งหลาย กว้างขวางเกี่ยวข้องกัน ฉันนั้น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า
ไม่ขัดข้องเหมือนหน่อไม้ไผ่ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๖๗๙] มฤคในป่า อันเครื่องผูกอะไรมิได้ผูกไว้ ย่อมไปเพื่อหาอาหาร
ตามความประสงค์ ฉันใด นรชนที่เป็นวิญญู เมื่อเห็นธรรมอัน
ให้ถึงความเสรี พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๘๐] เนื้อ ๒ ชนิด คือ เนื้อทราย ๑ เนื้อสมัน ๑ ชื่อว่ามฤค ในอุเทศว่า มิโค อรญฺญมฺหิ ยถา อพทฺโธ เยนิจฺฉกํ คจฺฉติ โคจราย ดังนี้.

เนื้อที่อาศัยอยู่ในป่า ปราศจากการระแวงภัยเดินไป ปราศจากการระแวงภัยยืนอยู่ ปราศจากการระแวงภัยนั่งอยู่ ปราศจากการระแวงภัยนอนอยู่ ฉันใด.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เนื้อที่อาศัยป่าเที่ยวไปในป่าใหญ่ ปราศจากรังเกียจเดินไป ปราศจากรังเกียจยืนอยู่ ปราศจากรังเกียจนอนอยู่. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเนื้อนั้นมิได้ไปในทางของพราน ฉันใด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ได้ทำมารให้เป็นผู้บอด กำจัดมารให้เป็นผู้ไม่มีทาง ไปแล้วสู่สถานที่ที่มารผู้ลามกมองหาไม่เห็น.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุทุติยฌาน อันมีความผ่องใส แห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ ... ไปแล้วสู่สถานที่ที่มารผู้ลามกมองหาไม่เห็น.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายเพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ... ไปแล้วสู่สถานที่ที่มารมองหาไม่เห็น.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ ... ไปแล้วสู่สถานที่ที่มารผู้ลามกมองหาไม่เห็น.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุ เพราะล่วงรูปสัญญา เพราะดับปฏิฆสัญญา เพราะ ไม่มนสิการถึงนานัตตสัญญา โดยประการทั้งปวง บรรลุอากาสานัญจายตนฌานด้วยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ ... ไปแล้วสู่สถานที่ที่มารมองหาไม่เห็น.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุล่วงอากาสานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงแล้ว บรรลุวิญญาณัญจายตนฌานด้วยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ ล่วงวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงแล้ว บรรลุอากิญจัญญายตนฌานด้วยมนสิการว่า อะไรๆ น้อยหนึ่งมิได้มี ล่วงอากิญจัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวงแล้ว บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌานด้วยมนสิการว่า นี้สงบนี้ประณีต ล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวงแล้ว บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่. และอาสวะทั้งหลายของเธอสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ได้ทำมารให้เป็นผู้บอด กำจัดมารให้เป็นผู้ไม่มีทาง ไปแล้วสู่สถานที่ที่มารมองหาไม่เห็น. ภิกษุนั้นข้ามตัณหาอันเกี่ยวข้องในโลกแล้ว เป็นผู้ปราศจากการระแวงภัยเดินไป. ปราศจากการระแวง

ภัยยืนอยู่ ปราศจากการระแวงภัยนั่งอยู่ ปราศจากการระแวงภัยนอนอยู่. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะภิกษุไม่อยู่ในทางของมารผู้ลามก ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เนื้อในป่า อันเครื่องผูกอะไรๆ ไม่ผูกแล้ว ย่อมไปเพื่อหาอาหารตามความประสงค์ ฉันใด.

[๖๘๑] คำว่า วิญญู ในอุเทศว่า วิญฺญู นโร เสริต เปกฺขมาโน ดังนี้ ความว่า ผู้รู้แจ้ง เป็นบัณฑิตผู้มีปัญญา มีปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาเครื่องทำลายกิเลส.

คำว่า นรชน ได้แก่สัตว์ มาณพ โปสชน บุคคล ชีวชน ชาตุชน ชันตุชน อินทคูชน (ชนผู้ดำเนินโดยกรรมใหญ่) มนุชะ. ชื่อว่า เสรี ได้แก่เสรี ๒ อย่าง คือ ธรรมเสรี ๑ บุคคลเสรี ๑.

ธรรมเสรีเป็นไฉน? สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ชื่อว่าธรรมเสรี.

บุคคลเสรีเป็นไฉน? บุคคลใดประกอบด้วยเสรีธรรมนี้ บุคคลนั้นท่านกล่าวว่า บุคคลเสรี.

คำว่า นรชนที่เป็นวิญญู เมื่อเห็นธรรมอันถึงความเป็นเสรี ความว่า นรชนที่เป็นวิญญู เมื่อเห็น เมื่อตรวจดู เมื่อเพ่งดู เมื่อพิจารณาดู ซึ่งธรรมอันถึงความเป็นเสรี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนที่เป็นวิญญู เมื่อเห็นธรรมอันถึงความเป็นเสรี พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

มฤคในป่า อันเครื่องผูกอะไรมิได้ผูกแล้ว ย่อมไปเพื่อหาอาหาร
ตามความประสงค์ ฉันใด นรชนที่เป็นวิญญู เมื่อเห็นธรรมอัน
ให้ถึงความเป็นเสรี พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๘๒] ในท่ามกลางสหาย จำต้องมีการปรึกษาทั้งในที่อยู่ ที่ยืน ที่เดิน
และที่เที่ยวไป. บุคคลผู้เห็นการบรรพชาอันให้ถึงความเป็นเสรี
ที่พวกคนชั่วไม่ปรารถนา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๘๓] การไปสบาย การมาสบาย ... การปราศรัยสบายกับบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่าใดท่านกล่าวว่า สหาย ในอุเทศว่า อามนฺตนา โหติ สหายมชฺเฌ วาเส ฐาเน คมเน จาริกาย ดังนี้.

คำว่า ในท่ามกลางสหาย จำต้องมีการปรึกษาทั้งในที่อยู่ ที่ยืน ที่เดิน และที่เที่ยวไป. ความว่า ในท่ามกลางสหาย จำต้องมีการปรึกษาประโยชน์ตน การปรึกษาประโยชน์ผู้อื่น การปรึกษาประโยชน์ทั้งสองฝ่าย การปรึกษาประโยชน์ปัจจุบัน การปรึกษาประโยชน์ภายหน้า การปรึกษาปรมัตถประโยชน์ แม้ในที่อยู่ แม้ในที่ยืน แม้ในที่เดิน แม้ในที่เที่ยวไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ในท่ามกลางสหาย จำต้องมีการปรึกษาทั้งในที่อยู่ ที่ยืน ที่เดิน และที่เที่ยวไป.

[๖๘๔] คำว่า บุคคลเมื่อเห็นบรรพชาอันให้ถึงความเป็นเสรี ที่พวกคนชั่วไม่ปรารถนา ความว่า สิ่งนี้ คือ การครองผ้ากาสายะที่เป็นบริขาร อันพวกคนพาล คือ พวกเดียรถีย์และสาวกของเดียรถีย์ ผู้เป็นอสัตบุรุษ ไม่ปรารถนา. สิ่งนี้ คือ การครองผ้ากาสายะที่เป็นบริขาร อันบัณฑิต คือ พระพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นสัตบุรุษ ปรารถนาแล้ว.

ชื่อว่า เสรี ได้แก่เสรี ๒ อย่าง คือ ธรรมเสรี ๑ บุคคลเสรี ๑.

ธรรมเสรีเป็นไฉน? สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘. นี้ชื่อว่าธรรมเสรี.

บุคคลเสรีเป็นไฉน? บุคคลใดประกอบแล้วด้วยธรรมเสรีนี้ บุคคลนั้น ท่านกล่าวว่า บุคคลเสรี.

คำว่า บุคคลเมื่อเห็นบรรพชาอันให้ถึงความเป็นเสรี ที่พวกคนชั่วไม่ปรารถนา ความว่า บุคคลเมื่อเห็น เมื่อตรวจดู เมื่อเพ่งดู เมื่อพิจารณาดู ซึ่งบรรพชาอันให้ถึงความเป็นเสรี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลเมื่อเห็นบรรพชาอันให้ถึงความเป็นเสรี ที่พวกคนชั่วไม่ปรารถนา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

ในท่ามกลางสหาย จำต้องมีการปรึกษาทั้งในที่อยู่ ที่ยืน ที่เดิน
และที่เที่ยวไป. บุคคลผู้เห็นการบรรพชาอันให้ถึงเป็นเสรี ที่
พวกคนชั่วไม่ปรารถนา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๘๕] การเล่น ความยินดี มีอยู่ในท่ามกลางแห่งสหาย แต่ความรัก
ในบุตรทั้งหลายมีมาก. บุคคลเมื่อเกลียดความพลัดพรากจากของ
ที่รัก พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๘๖] ชื่อว่า การเล่น ในอุเทศว่า ขิฑฺฑา รติ โหติ สหายมชฺเฌ ดังนี้ ได้แก่การเล่น ๒ อย่าง คือ การเล่นทางกาย ๑ การเล่นทางวาจา ๑.

การเล่นทางกายเป็นไฉน? ชนทั้งหลายเล่นช้างบ้าง เล่นม้าบ้าง เล่นรถบ้าง เล่นธนูบ้าง เล่นหมากรุกบ้าง เล่นสะกาบ้าง เล่นหมากเก็บบ้าง เล่นชิงนางบ้าง เล่นหมากไหวบ้าง เล่นโยนบ่วงบ้าง เล่นไม้หึ่งบ้าง เล่นฟาดให้เป็นรูปต่างๆ บ้าง เล่นตีคลีบ้าง เล่นเป่าใบไม้บ้าง เล่นไถน้อยๆ บ้าง เล่นหกคะเมนบ้าง เล่นกังหันบ้าง เล่นตวงทรายบ้าง เล่นรถน้อยๆ บ้าง เล่นธนูน้อยๆ บ้าง เล่นเขียนทายกันบ้าง เล่นทายใจกันบ้าง เล่นเลียนคนพิการบ้าง. นี้ชื่อว่าการเล่นทางกาย.

การเล่นทางวาจาเป็นไฉน? เล่นตีกลองด้วยปาก เล่นรัวกลองด้วยปาก เล่นแกว่งบัณเฑาะว์ด้วยปาก เล่นผิวปาก เล่นเป่าปาก เล่นตีตะโพนด้วยปาก เล่นร้องรำ เล่นโห่ร้อง เล่นขับเพลง เล่นหัวเราะ. นี้ชื่อว่าการเล่นทางวาจา.

คำว่า ความยินดี ในคำว่า รติ นั้น เป็นเครื่องกล่าวถึงความกระสัน. การไปสบาย การมาสบาย ... การปราศรัยสบาย กับบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นท่านกล่าวว่า สหาย ในอุเทศว่า สหายมชฺเฌ ดังนี้.

คำว่า การเล่น ความยินดี มีอยู่ในท่ามกลางสหาย ความว่า การเล่น และความยินดีย่อมมีในท่ามกลางสหาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า การเล่น ความยินดี มีอยู่ในท่ามกลางสหาย.

[๖๘๗] ชื่อว่า บุตร ในอุเทศว่า ปุตฺเตสุ จ วิปุลํ โหติ เปมํ ดังนี้ ได้แก่บุตร ๔ จำพวก คือ บุตรที่เกิดแต่ตน ๑ บุตรที่เกิดในเขต ๑ บุตรที่เขาให้ ๑ บุตรที่อยู่ในสำนัก ๑.

คำว่า แต่ความรักในบุตรทั้งหลายมีมาก ความว่า ความรักในบุตรทั้งหลายมีประมาณยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แต่ความรักในบุตรทั้งหลายมีมาก.

[๖๘๘] ของที่รัก ในอุเทศว่า ปิยวิปฺปโยคํ วิชิคุจฺฉมาโน ดังนี้ มี ๒ อย่าง คือ สัตว์อันเป็นที่รัก ๑ สังขารอันเป็นที่รัก ๑.

สัตว์อันเป็นที่รักเป็นไฉน? ชนเหล่าใดมีอยู่ในโลกนี้ เป็นมารดาก็ดี บิดาก็ดี พี่น้องชายก็ดี พี่น้องหญิงก็ดี บุตรก็ดี ธิดาก็ดี มิตรก็ดี พวกพ้องก็ดี ญาติก็ดี สาโลหิตก็ดี เป็นผู้หวังประโยชน์ หวังความเกื้อกูล หวังความสบาย หวังความปลอดโปร่ง จากโยคกิเลสแก่บุคคลนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่าสัตว์อันเป็นที่รัก.

สังขารอันเป็นที่รักเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ส่วนที่ชอบใจ. สิ่งเหล่านี้ ชื่อว่าสังขารอันเป็นที่รัก.

คำว่า เมื่อเกลียดความพลัดพรากจากของที่รัก ความว่า เมื่อเกลียด เมื่ออึดอัด เมื่อเบื่อซึ่งความพลัดพรากจากของที่รัก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อเกลียดความพลัดพรากจากของที่รักพึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

การเล่น ความยินดี มีอยู่ในท่ามกลางแห่งสหาย. แต่
ความรักในบุตรทั้งหลายมีมาก. บุคคลเมื่อเกลียดความพลัด
พรากจากของที่รัก พึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๘๙] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น มีปกติอยู่ตามสบายในทิศ ๔
ไม่มีความขัดเคือง ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ครอบงำ
อันตรายทั้งหลาย ไม่มีความหวาดเสียว พึงเที่ยวไปผู้เดียว
เหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๙๐] คำว่า มีปกติอยู่ตามสบายในทิศ ๔ ในอุเทศว่า จาตุทฺทิโส อปฺปฏิโฆ จ โหติ ดังนี้ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีใจประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่สอง ทิศที่สาม ทิศที่สี่ ก็เหมือนกัน โดยนัยนี้ ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง มีใจประกอบด้วยเมตตา เป็นจิตกว้างขวาง ถึงความเป็นใหญ่ มีสัตว์หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน แผ่ไปตลอดโลก ทั่วสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน มีใจประกอบด้วยกรุณา ... มีใจประกอบด้วยมุทิตา ... มีใจประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่สอง ทิศที่สาม ทิศที่สี่ ก็เหมือนกัน โดยนัยนี้ ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง มีใจประกอบด้วยอุเบกขา เป็นจิตกว้างขวาง ถึงความเป็นใหญ่ มีสัตว์หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนแผ่ไปตลอดโลก ทั่วสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน.

คำว่า มีปกติอยู่ตามสบายในทิศ ๔ ไม่มีความขัดเคือง ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เพราะเป็นผู้เจริญเมตตา จึงไม่มีความเกลียดชังสัตว์ทั้งหลายในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศใต้ ในทิศเหนือ ในทิศอาคเณย์ ในทิศหรดี ในทิศพายัพ ในทิศอีสาน ในทิศเบื้องต่ำ ในทิศเบื้องบน ในทิศใหญ่ ในทิศน้อย เพราะเป็นผู้เจริญกรุณา เพราะเป็นผู้เจริญมุทิตา เพราะเป็นผู้เจริญอุเบกขา จึงไม่มีความเกลียดชังสัตว์ทั้งหลายในทิศตะวันออก ฯลฯ ในทิศน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีปกติอยู่ตามสบายในทิศ ๔ ไม่มีความขัดเคือง.

[๖๘๑] คำว่า ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้สันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้ ทั้งกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยจีวรตามมีความได้ และไม่ถึงความแสวงหาผิด อันไม่สมควรเพราะเหตุแห่งจีวร เมื่อไม่ได้จีวรก็ไม่สะดุ้ง (ไม่ขวนขวาย) เมื่อได้จีวรแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลงใหล ไม่พัวพัน มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกบริโภค ทั้งไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้นั้น. ก็พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าใดเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้าน มีความรู้สึกตัว มีสติอยู่ ในจีวรสันโดษนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านี้ ท่านกล่าวว่า ดำรงอยู่ในวงศ์ของพระอริยะ ที่ทราบกันว่า เป็นวงศ์เลิศอันมีมาแต่โบราณสมัย. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ... เป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ ... เป็นผู้สันโดษด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้ ทั้งกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้ และไม่ถึงความแสวงหาผิดอันไม่สมควรเพราะเหตุแห่งคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เมื่อไม่ได้คิลานปัจจัยเภสัชบริขารก็ไม่สะดุ้ง เมื่อได้คิลานปัจจัยเภสัชบริขารก็เป็นผู้ไม่ติดใจ ไม่หลงใหล ไม่พัวพัน มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกบริโภค ทั้งไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้นั้น. ก็พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าใดเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้าน มีความรู้สึกตัว มีสติอยู่ ในคิลานปัจจัยเภสัชบริขารสันโดษนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ท่านกล่าวว่าดำรงอยู่ในวงศ์ของพระอริยะ ที่ทราบกันว่าเป็นวงศ์เลิศ อันมีมาแต่โบราณสมัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้.

[๖๘๒] ชื่อว่า อันตราย ในอุเทศว่า ปริสฺสยานํ สหิตา อฉมฺภี ดังนี้ ได้แก่อันตราย ๒ อย่าง คือ อันตรายปรากฏ ๑ อันตรายปกปิด ๑.

อันตรายปรากฏเป็นไฉน? ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี เสือดาว หมาป่า โค กระบือ ช้าง งู แมลงป่อง ตะขาบ พวกโจร พวกคนที่ทำกรรมแล้วหรือที่ยังไม่ได้ทำกรรม โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคหู โรคปาก โรคฟัน โรคไอ โรคเรอ โรคมองคร่อ โรคร้อนใน โรคผอม โรคในท้อง โรคลมวิงเวียน โรคลงแดง โรคจุกเสียด โรคลงท้อง โรคเรื้อน ฝี โรคกลาก โรคหืด โรคลมบ้าหมู หิดด้าน หิดเปื่อย โรคคัน ขี้เรื้อนกวาง โรคคุดทะราด โรคลักปิดลักเปิด โรคดี โรคเบาหวาน โรคริดสีดวง โรคต่อมแดง บานทะโรค อาพาธเกิดแต่ดี อาพาธเกิดแต่เสมหะ อาพาธเกิดแต่ลม อาพาธมีดีเป็นต้น

ประชุมกัน อาพาธเกิดเพราะฤดูแปรไป อาพาธเกิดเพราะเปลี่ยนอิริยาบถไม่เท่ากัน อาพาธเกิดเพราะความเพียร อาพาธเกิดเพราะผลกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ หรือว่าสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เสือกคลาน. อันตรายเหล่านี้ท่านกล่าวว่า อันตรายปรากฏ.

อันตรายปกปิดเป็นไฉน? กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กามฉันทนิวรณ์ พยาบาทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ วิจิกิจฉานิวรณ์ ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุสลาภิสังขารทั้งปวง. อันตรายเหล่านี้ท่านกล่าวว่า อันตรายปกปิด.

อันตรายชื่อว่า ปริสฺสยา เพราะอรรถว่ากระไร? อรรถว่าครอบงำ. ว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม. ว่าอกุศลธรรมทั้งหลายอยู่อาศัยในอัตภาพนั้น.

ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าครอบงำอย่างไร? อันตรายเหล่านั้นย่อมครอบงำ ย่อมทับ ย่อมท่วมทับ ย่อมเบียดเบียนบุคคลนั้น. ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าครอบงำอย่างนี้.

ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อมอย่างไร? อันตรายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่ออันตราย เพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย อันตรายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่ออันตราย เพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลายเหล่าไหน? อันตรายเหล่านั้นย่อมเป็นไปเพื่ออันตราย เพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมเหล่านี้ คือ ความปฏิบัติชอบ ความปฏิบัติสมควร ความปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ความปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ ความปฏิบัติโดยสมควรแก่ธรรม ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ การประกอบความเพียร สติสัมปชัญญชะ ความหมั่นในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘. ชื่อว่าอันตรายเพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อมอย่างนี้.

ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอกุศลธรรมทั้งหลายอาศัยอยู่ในอัตภาพนั้นอย่างไร? อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น อาศัยอัตภาพ ย่อมเกิดขึ้นในอัตภาพนั้น. เหล่าสัตว์ผู้อาศัยโพรง ย่อมอยู่ในโพรง เหล่าสัตว์ผู้อาศัยน้ำ ย่อมอยู่ในน้ำ เหล่าสัตว์ผู้อาศัยป่า ย่อมอยู่ในป่า เหล่าสัตว์

ที่อาศัยต้นไม้ ย่อมอยู่ที่ต้นไม้ฉันใด อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น อาศัยอัตภาพ ย่อมเกิดขึ้นในอัตภาพ ฉันนั้นเหมือนกัน. ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอกุศลธรรมทั้งหลายอาศัยอยู่ในอัตภาพอย่างนี้.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอันเตวาสิก ผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นทุกข์ไม่ผาสุก. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอันเตวาสิก ย่อมอยู่เป็นทุกข์ไม่ผาสุกอย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเห็นรูปด้วยตา อกุศลธรรมอันลามกเหล่าใด ที่ดำริด้วยความระลึกถึงอันเกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนานี้ อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น ย่อมอยู่ ย่อมซ่านไปภายในจิตของภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้นั้น ภิกษุนั้นเราจึงกล่าวว่า ผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอันเตวาสิก. อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้นย่อมปกครองภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้นั้น ภิกษุนั้นเราจึงกล่าวว่า ผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอาจารย์.

อีกประการหนึ่ง เพราะฟังเสียงด้วยหู เพราะดมกลิ่นด้วยจมูก เพราะลิ้มรสด้วยลิ้น เพราะถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย เพราะรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ อกุศลธรรมอันลามกเหล่าใด ที่ดำริด้วยความระลึก อันเกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุ อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น ย่อมอยู่ ย่อมซ่านไปภายในจิตของภิกษุนั้น. เพราะเหตุดังนี้นั้น ภิกษุนั้นเราจึงกล่าวว่า ผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอันเตวาสิก. อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น ย่อมปกครองภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้นั้น ภิกษุนั้นเราจึงกล่าวว่า ผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอาจารย์. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอันเตวาสิก ผู้อยู่ร่วมกับกิเลสที่เป็นอาจารย์ย่อมอยู่เป็นทุกข์ไม่ผาสุกอย่างนี้แล. ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอกุศลธรรมทั้งหลายอาศัยอยู่ในอัตภาพนั้นแม้อย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้ เป็นมลทินในระหว่าง เป็นไพรีในระหว่าง เป็นศัตรูในระหว่าง เป็นผู้ฆ่าในระหว่าง เป็นข้าศึกในระหว่าง. ๓ ประการเป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย โลภะเป็นมลทินในระหว่าง เป็นไพรีในระหว่าง เป็นศัตรูในระหว่าง เป็นผู้ฆ่าในระหว่าง เป็นข้าศึกในระหว่าง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทสะ ฯลฯ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โมหะเป็นมลทินในระหว่าง เป็นไพรีในระหว่าง เป็นศัตรูใน

ระหว่าง เป็นข้าศึกในระหว่าง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้แล เป็นมลทินในระหว่าง เป็นไพรีในระหว่าง เป็นศัตรูในระหว่าง เป็นผู้ฆ่าในระหว่าง เป็นข้าศึกในระหว่าง.

โลภะยังโทษอันไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด. โลภะยังจิตให้กำเริบ.
ภัยเกิดภายในจิต. คนพาลย่อมไม่รู้สึกถึงภัยนั้น. คนโลภย่อม
ไม่รู้จักอรรถ. คนโลภย่อมไม่เห็นธรรม. โลภะย่อมครอบงำนรชน
ในขณะใด ความมืดตื้อย่อมมีในขณะนั้น. โทสะยังโทษอัน
ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด. โทสะยังจิตให้กำเริบ. ภัยเกิดภายในจิต
คนพาลย่อมไม่รู้สึกถึงภัยนั้น. คนโกรธย่อมไม่รู้จักอรรถ. คน
โกรธย่อมไม่เห็นธรรม. โทสะย่อมครอบงำนรชนในขณะใด
ความมืดตื้อย่อมมีในขณะนั้น. โมหะยังโทษอันไม่เป็นประโยชน์
ให้เกิด. โมหะยังจิตให้กำเริบ. ภัยเกิดภายในจิต. คนพาลย่อม
ไม่รู้สึกถึงภัยนั้น. คนหลงย่อมไม่รู้จักอรรถ. คนหลงย่อมไม่เห็น
ธรรม. โมหะย่อมครอบงำนรชนในขณะใด ความมืดตื้อย่อมมี
ในขณะนั้น.

ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่า อกุศลธรรมทั้งหลายอาศัยอยู่ในอัตภาพนั้นแม้อย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรมหาบพิตร ธรรมอันกระทำอันตราย ๓ ประการแล เมื่อเกิดในภายใน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก. ธรรมอันกระทำอันตราย ๓ ประการเป็นไฉน? ดูกรมหาบพิตร ธรรมอันกระทำอันตราย คือ โลภะแล เมื่อเกิดขึ้นในภายใน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความไม่ผาสุก. ดูกรมหาบพิตร ธรรมอันกระทำอันตราย คือ โทสะแล ฯลฯ. ดูกรมหาบพิตร ธรรมอันกระทำอันตราย คือ โมหะแล เมื่อเกิดขึ้นในภายใน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก. ดูกรมหาบพิตร ธรรมอันกระทำอันตราย ๓ ประการนี้แล เมื่อเกิดขึ้นในภายใน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก.

โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นในตน ย่อมเบียดเบียนบุรุษ
ผู้มีจิตลามก เหมือนขุยของตนเบียดเบียนไม้ไผ่ ฉะนั้น.

ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอกุศลธรรมทั้งหลายอยู่อาศัยในอัตภาพนั้น แม้อย่างนี้.

และสมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ราคะ โทสะ โมหะ ความไม่ยินดี ความยินดี ความเป็นผู้
ขนลุกขนพอง มีอัตภาพนี้เป็นเหตุ เกิดแต่อัตภาพนี้ ความตรึก
ในใจตั้งขึ้นแต่อัตภาพนี้ ย่อมผูกสัตว์ไว้ เหมือนพวกเด็กๆ ผูก
กาไว้ ฉะนั้น.

ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอกุศลธรรมทั้งหลายอาศัยอยู่ในอัตภาพนั้น แม้อย่างนี้.

คำว่า ครอบงำอันตรายทั้งหลาย ความว่า ครอบงำ คือ ไม่ยินดี ท่วมทับ บีบคั้น กำจัด ซึ่งอันตรายทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ครอบงำอันตรายทั้งหลาย.

คำว่า ผู้ไม่มีความหวาดเสียว ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ไม่ขลาด ไม่มีความหวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่หนี เป็นผู้ละความกลัวความขลาดแล้ว ปราศจากความเป็นผู้ขนลุกขนพองอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ครอบงำอันตรายทั้งหลาย ไม่มีความหวาดเสียว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น มีปกติอยู่ตามสบายในทิศ ๔ ไม่มี
ความขัดเคือง ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ครอบงำอันตราย
ทั้งหลาย ไม่มีความหวาดเสียว พึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือน
นอแรด ฉะนั้น.

[๖๙๓] แม้บรรพชิตพวกหนึ่ง และพวกคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน เป็นผู้อัน
คนอื่นสงเคราะห์ยาก. บุคคลพึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยใน
ผู้อื่นและบุตรทั้งหลาย พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๙๔] คำว่า แม้บรรพชิตพวกหนึ่ง ... เป็นผู้อันคนอื่นสงเคราะห์ยาก ความว่า แม้บรรพชิตบางพวกในศาสนานี้ เมื่อคนอื่นให้นิสัยก็ดี ให้อุเทศก็ดี ให้ปริปุจฉาก็ดี ให้จีวรก็ดี ให้บาตรก็ดี ให้ภาชนะที่ทำด้วยโลหะก็ดี ให้ธมกรกก็ดี ให้ผ้ากรองน้ำก็ดี ให้ลูกดานก็ดี ให้

รองเท้าก็ดี ให้ประคดเอวก็ดี ย่อมไม่ฟัง ไม่ตั้งโสตลงสดับ ไม่ตั้งจิตเพื่อจะรู้ เป็นผู้ไม่ฟัง ไม่ทำตามคำ เป็นผู้ประพฤติหยาบ เบือนหน้าไปโดยอาการอื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า แม้บรรพชิตพวกหนึ่ง ... เป็นผู้อันคนอื่นสงเคราะห์ยาก.

[๖๙๕] คำว่า และพวกคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน ความว่า แม้คฤหัสถ์บางพวกในโลกนี้ เมื่อคนอื่นให้ช้างก็ดี ให้รถก็ดี ให้นาก็ดี ให้ที่ดินก็ดี ให้เงินก็ดี ให้ทองก็ดี ให้บ้านก็ดี ให้นครก็ดี ให้ชนบทก็ดี ย่อมไม่ฟัง ไม่ตั้งโสตลงสดับ ไม่ตั้งจิตเพื่อจะรู้ เป็นผู้ไม่ฟัง ไม่ทำตามคำ เป็นผู้ประพฤติหยาบ ย่อมเบือนหน้าไปโดยอาการอื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า และพวกคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน.

[๖๙๖] ชนทั้งปวงยกตนเสีย ท่านกล่าวในอรรถนี้ว่า พึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยในผู้อื่นและบุตรทั้งหลาย.

คำว่า พึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยในผู้อื่นและบุตรทั้งหลาย ความว่า พึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย คือ พึงเป็นผู้ไม่ใส่ใจ พึงเป็นผู้ไม่ห่วงใย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยในผู้อื่นและบุตรทั้งหลาย พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

แม้บรรพชิตพวกหนึ่ง และพวกคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน เป็นผู้อัน
คนอื่นสงเคราะห์ยาก, บุคคลพึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยใน
ผู้อื่นและบุตรทั้งหลาย พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๖๙๗] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าผู้เป็นวีรชน ปลงเสียแล้วซึ่งเครื่องหมาย
แห่งคฤหัสถ์ ตัดเครื่องผูกของคฤหัสถ์แล้ว เหมือนต้นทองหลาง
มีใบร่วงหล่นแล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น,

[๖๙๘] ผม หนวด ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ เครื่องแต่งตัว เครื่องประดับ ผ้า ผ้าห่ม ผ้าโพก เครื่องอบ เครื่องนวด เครื่องอาบน้ำ เครื่องดัด คันฉ่อง เครื่องหยอดตา ดอกไม้ เครื่องไล้ทา เครื่องผัดหน้า เครื่องทาปาก เครื่องประดับมือ เครื่องถูกมวยผม ไม้เท้า กล้อง ดาบ ร่ม รองเท้า กรอบหน้า ดาบเพชร (หรือเครื่องประดับข้อมือ) พัดขนสัตว์ ผ้าขาว ผ้าชายยาว ดังนี้เป็นตัวอย่าง ท่านกล่าวว่า เครื่องหมายแห่งคฤหัสถ์ ในอุเทศว่า โวโรปยิตฺวา คิหิพฺยญฺชนานิ ดังนี้.

คำว่า ปลงเสียแล้วซึ่งเครื่องหมายแห่งคฤหัสถ์ ความว่า ปลงเสียแล้ว คือ วางแล้ว ทิ้งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปลงเสียแล้วซึ่งเครื่องหมายแห่งคฤหัสถ์.

[๖๙๙] คำว่า เหมือนต้นทองหลางมีใบร่วงหล่นแล้ว ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ตัดเครื่องหมายคฤหัสถ์ให้ตกไปแล้ว เหมือนต้นทองหลางมีใบเหลืองร่วงหล่นไปแล้วฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนต้นทองหลางมีใบร่วงหล่นไปแล้ว.

[๗๐๐] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าชื่อว่าเป็นวีรชน ในอุเทศว่า เฉตฺวาน ธีโร คิหิพนฺธนานิ ดังนี้ เพราะอรรถว่า มีความเพียร ว่าผู้อาจ ว่าผู้องอาจ ว่าผู้สามารถ ว่าผู้แกล้วกล้า ผู้ก้าวหน้า ผู้ไม่ขลาด ผู้ไม่หวาดเสียว ผู้ไม่สะดุ้ง ผู้ไม่หนี ผู้ละความกลัว ความขลาดแล้ว ผู้ปราศจากขนลุกขนพอง.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ท่านเว้นแล้วจากความชั่วทั้งปวง
ในโลกนี้นี่แหละ ล่วงพ้นทุกข์ในนรกเสียแล้ว อยู่ด้วย
ความเพียร มีความเป็นผู้กล้า มีความเพียร ท่านกล่าวว่า
เป็นวีรชน ผู้คงที่ มีจิตเที่ยง.

บุตร ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แว่นแคว้น ชนบท ฉาง คลัง และวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดทุกชนิด ท่านกล่าวว่า เครื่องผูกแห่งคฤหัสถ์.

คำว่า เป็นวีรชน ... ตัดเครื่องผูกแห่งคฤหัสถ์แล้ว ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นวีรชน ตัด ตัดขาด ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งเครื่องผูกแห่งคฤหัสถ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นวีรชน ... ตัดเครื่องผูกแห่งคฤหัสถ์แล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นวีรชน ปลงเสียแล้วซึ่งเครื่องหมาย
แห่งคฤหัสถ์ ตัดเครื่องผูกของคฤหัสถ์แล้ว เหมือนต้น
ทองหลางมีใบร่วงหล่นแล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๗๐๑] ถ้าพึงได้สหายผู้มีปัญญา ผู้เที่ยวไปด้วยกัน มีปกติอยู่ด้วย
กรรมดี เป็นนักปราชญ์ ครอบงำอันตรายทั้งปวงแล้ว พึง
ปลื้มใจ มีสติเที่ยวไปกับสหายนั้น.

[๗๐๒] คำว่า ถ้าพึงได้สหายผู้มีปัญญา ความว่า ถ้าพึงได้ คือ พึงได้เฉพาะ พึงประสบ พึงพบ ซึ่งสหายผู้มีปัญญา คือ เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถึงพึงได้สหายผู้มีปัญญา.

[๗๐๓] คำว่า เที่ยวไปด้วยกัน ในอุเทศว่า สทฺธึจรํ สาธุวิหาริ ธีรํ ดังนี้ ความว่า เที่ยวไปร่วมกัน.

คำว่า มีปกติอยู่ด้วยกรรมดี ความว่า อยู่ด้วยกรรมดีแม้ด้วยปฐมฌาน แม้ด้วยทุติยฌาน แม้ด้วยตติยฌาน แม้ด้วยจตุตถฌาน อยู่ด้วยกรรมดี แม้ด้วยเมตตาเจโตวิมุติ แม้ด้วยกรุณาเจโตวิมุติ แม้ด้วยมุทิตาเจโตวิมุติ แม้ด้วยอุเบกขาเจโตวิมุติ อยู่ด้วยกรรมดีแม้ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ แม้ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ แม้ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ แม้ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อยู่ด้วยกรรมดีแม้ด้วยนิโรธสมาบัติ อยู่ด้วยกรรมดีแม้ด้วยผลสมาบัติ.

คำว่า เป็นนักปราชญ์ คือ เป็นผู้มีปัญญาทรงจำ เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้เที่ยวไปด้วยกัน มีปกติอยู่ด้วยกรรมดี เป็นนักปราชญ์.

[๗๐๔] ชื่อว่า อันตราย ในอุเทศว่า อภิภุยฺย สพฺพานิ ปริสฺสยานิ ดังนี้ ได้แก่ อันตราย ๒ อย่าง คือ อันตรายปรากฏ ๑ อันตรายปกปิด ๑. ฯลฯ เหล่านี้ ท่านกล่าวว่า อันตรายปรากฏ. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า อันตรายปกปิด.

คำว่า ครอบงำอันตรายทั้งปวงแล้ว ความว่า ครอบงำ ย่ำยี ท่วมทับ กำจัดอันตรายทั้งปวงแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ครอบงำอันตรายทั้งปวงแล้ว.

[๗๐๕] คำว่า พึงปลื้มใจมีสติเที่ยวไปกับสหายนั้น ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น พึงเป็นผู้ปลื้มใจ มีใจยินดี มีใจร่าเริง มีใจชื่นชม มีใจปีติกล้า มีใจเบิกบาน เที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ รักษา บำรุง เยียวยา ไปกับสหายผู้มีปัญญา คือ เป็นบัณฑิต

มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลสนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าพึงปลื้มใจเที่ยวไปกับสหายนั้น.

คำว่า มีสติ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้มีสติ คือ ประกอบด้วยสติแก่กล้าอย่างยิ่ง เป็นผู้ระลึก ตามระลึกได้ซึ่งกรรมที่ทำ และคำที่พูดแล้วแม้นานได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงเป็นผู้ปลื้มใจมีสติเที่ยวไปกับสหายนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

ถ้าพึงได้สหายผู้มีปัญญา ผู้เที่ยวไปด้วยกัน มีปกติอยู่ด้วย
กรรมดี เป็นนักปราชญ์ ครอบงำอันตรายทั้งปวงแล้ว
พึงปลื้มใจมีสติเที่ยวไป กับสหายนั้น.

[๓๐๖] ถ้าไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญา ผู้เที่ยวไปด้วยกัน มีปกติอยู่ด้วย
กรรมดี เป็นนักปราชญ์ ก็พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ดังพระราชา ทรงละแว่นแคว้นที่ทรงชนะแล้ว เสด็จเที่ยว
ไปพระองค์เดียว ฉะนั้น.

[๓๐๗] คำว่า ถ้าไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญา ความว่า ถ้าไม่พึงได้ ไม่พึงได้เฉพาะ ไม่พึงประสบ ไม่พึงพบ ซึ่งสหายผู้มีปัญญา คือ ที่เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถ้าไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญา.

[๓๐๘] คำว่า เที่ยวไปด้วยกัน ในอุเทศว่า สทฺธึจรํ สาธุวิหาริ ธีรํ ดังนี้ ความว่า เที่ยวไปร่วมกัน.

คำว่า มีปกติอยู่ด้วยกรรมดี ความว่า มีปกติอยู่ด้วยกรรมดี แม้ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ด้วยกรรมดีแม้ด้วยนิโรธสมาบัติ อยู่ด้วยกรรมดีแม้ด้วยผลสมาบัติ.

คำว่า เป็นนักปราชญ์ ความว่า เป็นผู้มีปัญญาทรงจำ คือ เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้เที่ยวไปด้วยกัน มีปกติอยู่ด้วยกรรมดี เป็นนักปราชญ์.

[๓๐๙] คำว่า ดังพระราชาทรงละแว่นแคว้นที่ชนะแล้วเสด็จเที่ยวไปพระองค์เดียว ความว่า พระราชาผู้เป็นกษัตริย์ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงชนะสงคราม กำจัดข้าศึกแล้ว ได้

ความเป็นใหญ่ มีคลังบริบูรณ์ ทรงสละแล้วซึ่งแว่นแคว้น ชนบท คลัง เงิน ทอง เป็นอันมาก และนคร ทรงปลงพระเกศา พระมัสสุแล้ว ทรงผ้ากาสายะ เสด็จออกผนวชเป็นบรรพชิต เข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีกังวล เสด็จเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว เดินไป พักผ่อน รักษา บำรุง เยียวยา ไปผู้เดียว ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นก็ฉันนั้น ตัดกังวลในฆราวาสทั้งหมด ตัดกังวลในบุตรและภรรยา ตัดกังวลในญาติ ตัดกังวลในมิตรและพวกพ้องแล้ว ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะ ออกบวชเป็นบรรพชิต เข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีกังวล เที่ยวไป เดินไป พักผ่อน เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา ไปผู้เดียว ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดังพระราชาทรงละแว่นแคว้นที่ทรงชนะแล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

ถ้าไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญา ผู้เที่ยวไปด้วยกัน มีปกติอยู่ด้วย
กรรมดี เป็นนักปราชญ์ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ดังพระราชาทรงละแว่นแคว้นที่ทรงชนะแล้ว เสด็จเที่ยว
ไปพระองค์เดียว ฉะนั้น.

[๓๑๐] เราทั้งหลายย่อมสรรเสริญสหาย ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมโดยแท้.
ควรเสพแต่สหายที่ประเสริฐกว่า หรือที่เสมอกัน (เท่านั้น).
เมื่อไม่ได้สหาย เหล่านั้น ก็ควรบริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๑๑] คำว่า อทฺธา ในอุเทศว่า อทฺธา ปสํสาม สหายสมฺปทํ ดังนี้ เป็นเครื่องกล่าวโดยส่วนเดียว เป็นเครื่องกล่าวโดยไม่สงสัย เป็นเครื่องกล่าวโดยไม่เคลือบแคลง เป็นเครื่องกล่าวไม่เป็นสองส่วน เป็นเครื่องกล่าวไม่เป็นสองแยก เป็นเครื่องกล่าวไม่เป็นสองทาง เป็นเครื่องกล่าวไม่ผิด. คำว่า อทฺธา นี้ เป็นเครื่องกล่าวแน่นอน. สหายผู้ใดเป็นผู้ประกอบด้วยศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ อันเป็นของพระอเสขะ สหายผู้นั้นท่านกล่าวว่า สหายผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ในคำว่า สหายสมฺปทํ ดังนี้.

คำว่า ย่อมสรรเสริญซึ่งสหายผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ความว่า ย่อมสรรเสริญ คือ ย่อมชมเชย ยกย่อง พรรณนาคุณ ซึ่งสหายผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมสรรเสริญ ซึ่งสหายผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมโดยแท้.

[๗๑๒] คำว่า ควรเสพแต่สหายที่ประเสริฐกว่าหรือที่เสมอกัน ความว่า สหายทั้งหลายเป็นผู้ประเสริฐกว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุตติญาณทัสสนะ สหายทั้งหลายเป็นผู้เสมอกันด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุตติญาณทัสสนะควรเสพ คือ ควรคบ ควรนั่งใกล้ ควรไต่ถาม ควรสอบถาม สหายที่ประเสริฐกว่าหรือสหายที่เสมอกัน (เท่านั้น) เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ควรเสพสหายที่ประเสริฐกว่าหรือที่เสมอกัน (เท่านั้น).

[๗๑๓] พึงทราบวินิจฉัย ในอุเทศว่า เมื่อไม่ได้สหายเหล่านั้นก็ควรบริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ ดังต่อไปนี้ บุคคลผู้บริโภคปัจจัยอันมีโทษก็มี ผู้บริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษก็มี.

ก็บุคคลผู้บริโภคปัจจัยอันมีโทษเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้ คือ ได้ ได้รับประสบ ได้มาซึ่งปัจจัย ด้วยการหลอกลวง ด้วยการพูดเลียบเคียง ด้วยความเป็นหมอดู ด้วยความเป็นคนเล่นกล ด้วยการแสวงหาลาภด้วยลาภ ด้วยการให้ไม้จริง ด้วยการให้ไม้ไผ่ ด้วยการให้ใบไม้ ด้วยการให้ดอกไม้ ด้วยการให้เครื่องอาบน้ำ ด้วยการให้จุรณ ด้วยการให้ดินด้วยการให้ไม้สีฟัน ด้วยการให้น้ำบ้วนปาก ด้วยความเป็นผู้ใคร่ให้ปรากฏ ด้วยความพูดเหลวไหลเหมือนแกงถั่ว (ไม่สุกทั้งหมด) ด้วยความประจบเขา ด้วยการขอมาก ดังที่พูดกันว่ากินเนื้อหลังผู้อื่น ด้วยวิชาดูพื้นที่ ด้วยติรัจฉานวิชา ด้วยวิชาทำนายอวัยวะ ด้วยวิชาดูฤกษ์ยาม ด้วยการเป็นทูต ด้วยการเดินรับใช้ ด้วยการเดินสาส์น ด้วยเวชกรรม ด้วยทูตกรรม ด้วยการให้บิณฑบาตตอบแก่บิณฑบาต ด้วยการเพิ่มให้แก่การให้โดยผิดธรรม โดยไม่สม่ำเสมอ ครั้นแล้วก็สำเร็จความเป็นอยู่. บุคคลนี้ท่านกล่าวว่า ผู้บริโภคปัจจัยอันมีโทษ.

ก็บุคคลผู้บริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้ คือ ได้ ได้รับประสบ ได้มาซึ่งปัจจัย ด้วยการไม่หลอกลวง ด้วยการไม่พูดเลียบเคียง ด้วยความไม่เป็นคนเล่นกล ด้วยการไม่แสวงหาลาภด้วยลาภ ไม่ใช่ด้วยการให้ไม้จริง ไม่ใช่ด้วยการให้ไม้ไผ่ ไม่ใช่ด้วยการให้ใบไม้ ไม่ใช่ด้วยการให้ดอกไม้ ไม่ใช่ด้วยการให้เครื่องอาบน้ำ ไม่ใช่ด้วยการให้จุรณไม่ใช่ด้วยการให้ดิน ไม่ใช่ด้วยการให้ไม้สีฟัน ไม่ใช่ด้วยการให้น้ำบ้วนปาก ไม่ใช่ด้วยความเป็นผู้ใคร่ให้ปรากฏ ไม่ใช่ด้วยความพูดเหลวไหลเหมือนแกงถั่ว ไม่ใช่ด้วยความประจบเขาไม่ใช่ด้วยการขอมากดังที่พูดกันว่ากินเนื้อหลังผู้อื่น ไม่ใช่ด้วยวิชาดูพื้นที่ ไม่ใช่ด้วยติรัจฉานวิชา

ไม่ใช่ด้วยวิชาทำนายอวัยวะ ไม่ใช่ด้วยวิชาดูฤกษ์ยาม ไม่ใช่ด้วยการเดินเป็นทูต ไม่ใช่ด้วยการเดินรับใช้ ไม่ใช่ด้วยการเดินสาส์น ไม่ใช่ด้วยเวชกรรม ไม่ใช่ด้วยทูตกรรม ไม่ใช่ด้วยการให้บิณฑบาตตอบแก่บิณฑบาต ไม่ใช่ด้วยการเพิ่มให้แก่การให้ โดยธรรม โดยสม่ำเสมอ ครั้นแล้วก็สำเร็จความเป็นอยู่. บุคคลนี้ท่านกล่าวว่า ผู้บริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ.

คำว่า เมื่อไม่ได้สหายเหล่านั้นก็ควรบริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ ความว่า เมื่อไม่ได้ ไม่ประสบ ไม่ได้เฉพาะ ไม่พบ ไม่ปะสหายเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อไม่ได้สหายเหล่านั้น ก็ควรบริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ พึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

เราทั้งหลายย่อมสรรเสริญสหาย ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมโดยแท้.
ควรเสพแต่สหายที่ประเสริฐกว่าหรือที่เสมอกัน (เท่านั้น).
เมื่อไม่ได้สหายเหล่านั้น ก็ควรบริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๑๔] บุคคลเห็นซึ่งกำไลทองสองวงอันสุกปลั่ง ที่นายช่างทองให้
สำเร็จดีแล้ว เสียดสีกันที่มือ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๗๑๕] คำว่า เห็นซึ่งกำไลทองอันสุกปลั่ง ความว่า เห็น เห็นแจ้ง เทียบเคียง พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏ.

คำว่า สุวณฺณสฺส คือ ทองคำ. คำว่า สุกปลั่ง คือ บริสุทธิ์ เปล่งปลั่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เห็นซึ่งกำไลทองอันสุกปลั่ง.

[๗๑๖] ช่างทอง ท่านกล่าวว่า กัมมารบุตร ในอุเทศว่า กมฺมารปุตฺเตน สุนิฏฺฐิตานิ ดังนี้.

คำว่า ที่นายช่างทองให้สำเร็จดีแล้ว ความว่า ที่นายช่างทองให้สำเร็จดีแล้ว ทำดีแล้ว มีบริกรรมดี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ที่นายช่างทองให้สำเร็จดีแล้ว.

[๗๑๗] ข้อมือ ท่านกล่าวว่า ภุชะ ในอุเทศว่า สงฺฆฏฺฏยนฺตานิ ทุเว ภุชสฺมึ ดังนี้. กำไลมือสองวงในมือข้างหนึ่ง ย่อมเสียดสีกัน ฉันใด สัตว์ทั้งหลายย่อมกระทบกระทั่งกันด้วย

สามารถแห่งตัณหา สืบต่อไปกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ในเปรตวิสัย ในมนุษยโลก ในเทวโลก สืบต่อคติด้วยคติ สืบต่ออุปบัติด้วยอุปบัติ สืบต่อปฏิสนธิด้วยปฏิสนธิ สืบต่อภพด้วยภพ สืบต่อสงสารด้วยสงสาร สืบต่อวัฏฏะด้วยวัฏฏะ เที่ยวไป อยู่ ผลัดเปลี่ยน เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สองวงในข้อมือข้างหนึ่ง เสียดสีกันอยู่ พึงเที่ยวไป ผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

บุคคลเห็นซึ่งกำไลทองสองวงอันสุกปลั่ง ที่นายช่างทอง
ให้สำเร็จดีแล้ว เสียดสีกันที่มือ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
นอแรด ฉะนั้น.

[๓๑๘] การพูดด้วยวาจาก็ดี ความเกี่ยวข้องก็ดี กับสหาย พึงมี
แก่เราอย่างนี้. บุคคลเมื่อเห็นภัยนี้ต่อไป พึงเที่ยวไปผู้เดียว
เหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๑๙] คำว่า กับสหาย พึงมีแก่เราอย่างนี้ ความว่า ด้วยตัณหาเป็นสหาย. ตัณหาเป็นสหายมีอยู่. บุคคลเป็นสหายมีอยู่. ตัณหาเป็นสหายอย่างไร? รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา. ผู้ใดยังละตัณหานี้ไม่ได้ ผู้นั้นท่านกล่าวว่า มีตัณหาเป็นสหาย.

บุรุษมีตัณหาเป็นสหาย ท่องเที่ยวไปตลอดกาลนาน ย่อม
ไม่ล่วงสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้ และมีความเป็นอย่างอื่น
ไปได้.

ตัณหาเป็นสหายอย่างนี้.

บุคคลเป็นสหายอย่างไร? บุคคลบางคนในโลกนี้ ฟุ้งซ่านมิใช่เพราะเหตุของตน มิใช่เพราะเหตุแห่งผู้อื่นให้ทำ มีจิตไม่สงบ คนเดียวกลายเป็นคนที่สองบ้าง สองคนกลายเป็นคนที่สามบ้าง สามคนกลายเป็นคนที่สี่บ้าง ย่อมกล่าวคำเพ้อเจ้อมากในที่ที่ตนไปนั้น คือ พูดเรื่องพระราชา เรื่องโจร เรื่องมหาอำมาตย์ เรื่องกองทัพ เรื่องภัย เรื่องรบ เรื่องข้าว เรื่องน้ำ เรื่องผ้า เรื่องดอกไม้ เรื่องญาติ เรื่องยาน เรื่องบ้าน เรื่องนิคม เรื่องนคร เรื่องชนบท เรื่องสตรี เรื่องบุรุษ เรื่องคนกล้า เรื่องตรอก เรื่องท่าน้ำ เรื่องโลก เรื่องทะเล เรื่องความเจริญและ

ความเสื่อมด้วยประการดังนี้. บุคคลเป็นสหายอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กับสหายพึงมีแก่เราอย่างนี้.

[๗๒๐] ติรัจฉานกถา ๓๒ คือ เรื่องพระราชา เรื่องโจร ฯลฯ เรื่องความเจริญและความเสื่อมด้วยประการนั้น ท่านกล่าวว่า การพูดด้วยวาจา ในอุเทศว่า วาจาภิลาโป อภิสชฺชนา วา ดังนี้. ชื่อว่า ความเกี่ยวข้อง ได้แก่ ความเกี่ยวข้อง ๒ อย่าง คือ ความเกี่ยวข้องด้วยตัณหา ๑ ความเกี่ยวข้องด้วยทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความเกี่ยวข้องด้วยตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความเกี่ยวข้องด้วยทิฏฐิ. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า การพูดด้วยวาจาก็ดี ความเกี่ยวข้องก็ดี.

[๗๒๑] ชื่อว่า ภัย ในอุเทศว่า เอตํ ภยํ อายตึ เปกฺขมาโน ดังนี้ คือ ชาติภัย ชราภัย พยาธิภัย มรณภัย ราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย ภัยคือการติเตียนตน ภัยคือการติเตียนผู้อื่น ภัยคืออาชญา ภัยคือทุคติ ภัยแต่ลูกคลื่น ภัยแต่จระเข้ ภัยแต่น้ำวน ภัยแต่ปลาร้าย ภัยแต่การแสวงหาเครื่องบำรุงชีพ ภัยแต่ความติเตียน ภัยคือความครั่นคร้ามในประชุมชน เหตุที่น่ากลัว ความหวาดเสียว ขนลุกขนพอง ความที่จิตสะดุ้ง ความที่จิตหวั่นหวาด.

คำว่า เมื่อเห็นภัยนี้ต่อไป ความว่า เมื่อเห็น เมื่อแลเห็น เมื่อตรวจดู เมื่อเพ่งดู เมื่อพิจารณา ซึ่งภัยนี้ต่อไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อเห็นภัยนี้ต่อไป พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

> การพูดด้วยวาจาก็ดี ความเกี่ยวข้องก็ดี กับสหาย พึงมีแก่เรา
> อย่างนี้. บุคคลเมื่อเห็นภัยนี้ต่อไป พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
> นอแรด ฉะนั้น.

[๗๒๒] ก็กามทั้งหลายอันวิจิตร มีรสอร่อย น่ารื่นรมย์ใจ ย่อมย่ำยีจิต
> ด้วยอารมณ์มีชนิดต่างๆ. บุคคลเห็นโทษในกามคุณทั้งหลาย
> แล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๒๓] โดยอุทานว่า กาม ในอุเทศว่า กามา หิ จิตฺรา มธุรา มโนรมา ดังนี้ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่าวัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่ากิเลสกาม.

คำว่า อันวิจิตร ความว่า มีรูปชนิดต่างๆ มีเสียงชนิดต่างๆ มีกลิ่นชนิดต่างๆ มีรสชนิดต่างๆ มีโผฏฐัพพะชนิดต่างๆ.

คำว่า มีรสอร่อย ความว่า สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้. ๕ ประการเป็นไฉน? รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด เสียงที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก รสที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งด้วยกาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้แล. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขโสมนัสใด อาศัยกามคุณ ๕ ประการนี้เกิดขึ้น สุขโสมนัสนี้ เรากล่าวว่า เป็นกามสุข เป็นสุขเจือด้วยอุจจาระ เป็นสุขของปุถุชน ไม่ใช่สุขของพระอริยะ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรให้เจริญ ไม่ควรทำให้มาก. เราย่อมกล่าวว่า ควรกลัวต่อความสุขนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ก็กามทั้งหลายอันวิจิตรมีรสอร่อย.

จิต ใจ มนัส หทัย จิตขาว มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่วิญญาณขันธ์นั้น ชื่อว่า มนะ ในอุเทศว่า มโนรมา ดังนี้.

[๗๒๔] คำว่า ย่อมย่ำยีจิตด้วยอารมณ์ชนิดต่างๆ ความว่า ย่อมย่ำยีจิต คือ ย่อมให้จิตสะดุ้ง ให้เสื่อม ให้เสีย ด้วยรูปชนิดต่างๆ ฯลฯ ด้วยโผฏฐัพพะชนิดต่างๆ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมย่ำยีจิตด้วยอารมณ์ชนิดต่างๆ.

[๗๒๕] พึงทราบวินิจฉัย ในอุเทศว่า อาทีนวํ กามคุเณสุ ทิสฺวา ดังต่อไปนี้ สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็โทษแห่งกามเป็นอย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรในโลกนี้ เลี้ยงชีวิตด้วยที่ตั้งแห่งศิลปะ คือ การนับนิ้วมือ การคำนวณ การประมาณ กสิกรรม พาณิชกรรม โครักขกรรม เป็นนักรบ เป็นข้าราชการ หรือด้วยกิจอื่นซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งศิลปะ ทนต่อความหนาว ทนต่อความร้อน ถูกเหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เสือกคลาน เบียดเบียน ต้องตายเพราะความหิวกระหาย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามนี้ เห็นกันได้เอง เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้นหมั่นเพียรพยายามอยู่อย่างนั้น โภคสมบัติเหล่านั้นย่อมไม่เจริญขึ้น. กุลบุตรนั้นก็เศร้าโศก ลำบากใจ รำพันเพ้อ ทุบอกคร่ำครวญถึงความหลงใหลว่า ความหมั่นของเราเป็นหมันหนอ ความพยายามของเราไร้ผลหนอ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ เห็นกันได้เอง เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามนั่นเอง. ดูกร

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้นหมั่นเพียรพยายามอยู่ โภคสมบัติเหล่านั้นย่อมเจริญขึ้น. กุลบุตรนั้นก็ได้เสวยทุกขโทมนัส เพราะเหตุรักษาโภคทรัพย์เหล่านั้นด้วยคิดว่า อุบายอะไร โภคสมบัติของเราจึงจะไม่ถูกพระราชาริบไป โจรจะไม่ลักไปได้ ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่ท่วม พวกทายาทผู้ไม่เป็นที่รักจะไม่ขนเอาไปได้. เมื่อกุลบุตรนั้นรักษาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้นถูกพระราชาริบเอาไป ถูกโจรลักเอาไป ถูกไฟไหม้ ถูกน้ำท่วม หรือถูกทายาทผู้ไม่เป็นที่รักขนเอาไป. กุลบุตรนั้นย่อมเศร้าโศก ฯลฯ ถึงความหลงใหลว่า เรามีทรัพย์สิ่งใด แม้ทรัพย์สิ่งนั้นหมดไปหนอ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ เห็นกันได้เอง เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระราชาวิวาทกับพระราชาก็ดี กษัตริย์วิวาทกับกษัตริย์ก็ดี พราหมณ์วิวาทกับพราหมณ์ก็ดี คฤหบดีวิวาทกับคฤหบดีก็ดี มารดาวิวาทกับบุตรก็ดี บุตรวิวาทกับมารดาก็ดี บิดาวิวาทกับบุตรก็ดี บุตรวิวาทกับบิดาก็ดี พี่น้องชายวิวาทกับพี่น้องหญิงก็ดี พี่น้องหญิงวิวาทกับพี่น้องชายก็ดี สหายวิวาทกับสหายก็ดี ก็เพราะมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง. ชนเหล่านั้นทะเลาะวิวาทกันเพราะเหตุแห่งกามนั้น ประหารกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศาตราบ้าง. ชนเหล่านั้นย่อมถึงความตายบ้าง ถึงความทุกข์ปางตายบ้าง เพราะการประหารกันนั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ เห็นกันได้เอง เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง คนทั้งหลายถือดาบและโล่ห์จับธนูสอดใส่แล่งแล้ว ย่อมเข้าสู่สงครามที่กำลังประชิดกันทั้งสองฝ่าย. เมื่อคนทั้งสองฝ่ายยิงลูกศรไปบ้าง พุ่งหอกไปบ้าง ฟันดาบบ้าง คนเหล่านั้นยิงด้วยลูกศรก็มี พุ่งด้วยหอกก็มี และย่อมตัดศีรษะกันด้วยดาบในสงครามนั้น ก็เพราะมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง. คนเหล่านั้นย่อมถึงความตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้างในสงครามนั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ เห็นกันได้เอง เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง คนทั้งหลายถือดาบและโล่ห์จับธนูสอดใส่แล่งแล้ว เข้าไปสู่ป้อมอันมีปูนเป็นเครื่องฉาบทาข้างบ้าง. เมื่อคนทั้งสองฝ่ายยิงลูกศรไปบ้าง พุ่งหอกไปบ้าง

ฟันดาบบ้าง คนเหล่านั้นยิงด้วยลูกศรก็มี พุ่งด้วยหอกก็มี รดด้วยโคมัยที่น่าเกลียดก็มี ทับด้วยฟ้าทับเหวก็มี ตัดศีรษะกันด้วยดาบก็มี ในสงครามนั้น ก็เพราะมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง. คนเหล่านั้นย่อมถึงความตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ในสงครามนั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ เห็นกันได้เอง เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง โจรทั้งหลายย่อมตัดที่ต่อบ้าง ปล้นเรือนทุกหลังบ้าง ปล้นเฉพาะเรือนหลังเดียวบ้าง ดักตีชิงในทางเปลี่ยวบ้าง คบชู้ภรรยาของชายอื่นบ้าง ก็เพราะมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง. พวกราชบุรุษจับโจรเหล่านั้นได้แล้ว ให้ทำกรรมกรณ์ต่างๆ คือ เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง เฆี่ยนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยพลองสั้นบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ฯลฯ ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง โจรเหล่านั้นย่อมถึงความตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง เพราะกรรมกรณ์นั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ เห็นกันได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ชนทั้งหลายย่อมประพฤติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ก็เพราะมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง. ชนเหล่านั้นครั้นประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตแล้ว เมื่อแตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งกามแม้นี้ มีในสัมปรายภพ เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นนิทาน มีกามเป็นอธิกรณ์ เป็นเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง.

คำว่า เห็นโทษในกามคุณทั้งหลายแล้ว ความว่า พบเห็น เทียบเคียง พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งโทษในกามคุณทั้งหลายแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เห็นโทษในกามคุณทั้งหลายแล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

> ก็กามทั้งหลายอันวิจิตร มีรสอร่อย น่ารื่นรมย์ใจ ย่อมย่ำยีจิต
> ด้วยอารมณ์ชนิดต่างๆ. บุคคลเห็นโทษในกามคุณทั้งหลาย
> แล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๒๖] คำว่า กามนี้เป็นเสนียด เป็นดังฝี เป็นอุบาทว์ เป็นโรค
เป็นลูกศร เป็นภัย. บุคคลเห็นภัยนี้ ในกามคุณทั้งหลายแล้ว
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๒๗] พึงทราบในวินิจฉัย ในอุเทศว่า กามทั้งหลายเป็นเสนียด เป็นดังฝี เป็นอุบาทว์ เป็นโรค เป็นลูกศร เป็นภัย ดังต่อไปนี้

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า เป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังฝี เป็นความข้อง เป็นสัตว์ เป็นเปือกตม เป็นครรภ์ ล้วนแล้วเป็นชื่อของกาม. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุใด คำว่า เป็นภัย จึงเป็นชื่อของกาม? ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์นี้กำหนัดด้วยกามราคะ อันฉันทราคะผูกพัน ย่อมไม่พ้นไปจากภัยแม้อันมีในปัจจุบัน ย่อมไม่พ้นไปจากภัยแม้อันมีในสัมปรายภพ เพราะเหตุนั้น คำว่า เป็นภัย นี้ จึงเป็นชื่อของกาม. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุใด คำว่า เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังฝี เป็นความข้อง เป็นสัตว์ เป็นเปือกตม เป็นครรภ์ จึงชื่อของกาม? ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์นี้กำหนัดด้วยกามราคะ อันฉันทราคะผูกพัน ย่อมไม่พ้นไปจากครรภ์แม้อันมีในปัจจุบัน ย่อมไม่พ้นไปจากครรภ์แม้อันมีในสัมปรายภพ เพราะเหตุนั้น คำว่า เป็นครรภ์ นี้ จึงเป็นชื่อของกาม.

สัตว์ที่เป็นปุถุชนหยั่งลงแล้วด้วยราคะอันน่ายินดี ย่อมเข้าถึง
ความเป็นสัตว์เกิดในครรภ์ เพราะกามเหล่าใด กามเหล่านั้น
บัณฑิตกล่าวว่า เป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังฝี
เป็นความข้อง เป็นสัตว์ เป็นเปือกตม และเป็นครรภ์.
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อใด ภิกษุไม่ละฌาน เมื่อนั้น
ภิกษุนั้นล่วงกามอันเป็นดังทางมีเปือกตม ข้ามได้ยาก ย่อม
เห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นอย่างนั้น เข้าถึงชาติและชรา ดิ้นรนอยู่.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า คำว่า กามนี้ เป็นเสนียด เป็นดังฝี เป็นอุบาทว์ เป็นโรค เป็นลูกศร เป็นภัย.

[๗๒๘] คำว่า เห็นภัยนี้ในกามคุณทั้งหลายแล้ว ความว่า เห็นเทียบเคียง พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งภัยนี้ในกามคุณทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เห็นภัยนี้ใน

กามคุณทั้งหลายแล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

คำว่ากามนี้ เป็นเสนียด เป็นดังฝี เป็นอุบาทว์ เป็นโรค
เป็นลูกศร เป็นภัย. บุคคลเห็นภัยนี้ ในกามคุณทั้งหลายแล้ว
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๒๙] บุคคลครอบงำแม้ภัยทั้งปวงแม้นี้ คือ ความหนาว ความร้อน
ความหิว ความกระหาย ลม แดด เหลือบและสัตว์
เสือกคลาน แล้วพึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๓๐] ความหนาว ในอุเทศว่า สีตญฺจ อุณฺหญฺจ ขุทฺทํ ปิปาสํ ดังนี้ ย่อมมีด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ความหนาวย่อมมีด้วยสามารถแห่งธาตุภายในกำเริบ ๑ ความหนาวย่อมมีด้วยสามารถแห่งฤดูภายนอก ๑. ความร้อนในคำว่า อุณฺหํ ดังนี้ ย่อมมีด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ความร้อนย่อมมีด้วยสามารถแห่งธาตุภายในกำเริบ ๑ ความร้อนย่อมมีด้วยสามารถแห่งฤดูภายนอก ๑. ความหิว ท่านกล่าวว่า ขุทฺทา. ความอยากน้ำ ท่านกล่าวว่า ปิปาสา. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย.

[๗๓๑] ชื่อว่า ลม ในอุเทศว่า วาตาตเป ฑํสสิรึสเป จ ดังนี้ คือ ลมทิศตะวันออก ลมทิศตะวันตก ลมทิศเหนือ ลมทิศใต้ ลมมีธุลี ลมหนาว ลมร้อน ลมน้อย ลมมาก ลมบ้าหมู ลมแต่ครุฑ ลมแต่ใบตาล แต่แต่พัด. ความร้อนแต่ดวงอาทิตย์ท่านกล่าวว่าแดด. แมลงตาเหลืองท่านกล่าวว่าเหลือบ. งูท่านกล่าวว่าสัตว์เสือกคลาน. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ลม แดด เหลือบและสัตว์เสือกคลาน.

[๗๓๒] คำว่า ครอบงำแม้ภัยทั้งปวงนั้น ความว่า ครอบงำ ปราบปราม กำจัด ย่ำยีแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ครอบงำแม้ภัยทั้งปวงนี้ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

บุคคลครอบงำแม้ภัยทั้งปวงแม้นี้ คือ ความหนาว ความร้อน
ความหิว ความกระหาย ลม แดด เหลือบและสัตว์
เสือกคลาน แล้วพึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๓๓] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละแล้วซึ่งหมู่ทั้งหลาย มีขันธ์เกิด
ดีแล้ว มีธรรมดังดอกบัว เป็นผู้ยิ่ง ย่อมอยู่ในป่าตามอภิรมย์
เหมือนนาคละแล้วซึ่งโขลงทั้งหลาย มีขันธ์เกิดพร้อมแล้ว
มีตัวดังดอกบัว เป็นผู้ยิ่ง อยู่ในป่าตามอภิรมย์ พึงเที่ยวไป
ผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๓๔] ช้างตัวประเสริฐท่านกล่าวว่า นาค ในอุเทศว่า นาโค ว ยูถานิ วิวชฺชยิตฺวา ดังนี้.

แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็ชื่อว่าเป็นนาค. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่ทำความชั่ว เพราะเหตุว่าไม่ถึง เพราะเหตุว่าไม่มา. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่ทำความชั่วอย่างไร? อกุศลธรรมอันลามก ทำให้มีความเศร้าหมองให้เกิดในภพใหม่ ให้มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติชราและมรณะต่อไป ท่านกล่าวว่า ความชั่ว.

พระขีณาสพย่อมไม่ทำความชั่วอะไรๆ ในโลกเลย สละแล้ว
ซึ่งสังโยชน์ทั้งปวงและเครื่องผูกทั้งหลาย เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว
ย่อมไม่เกาะเกี่ยวในธรรมทั้งปวง ท่านกล่าวว่า เป็นนาค
ผู้คงที่ มีตนเป็นอย่างนั้น.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่ทำความชั่วอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่ถึงอย่างไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นไม่ถึงฉันทาคติ ไม่ถึงโทสาคติ ไม่ถึงโมหาคติ ไม่ถึงภยาคติ ไม่ถึงด้วยอำนาจราคะ ไม่ถึงด้วยอำนาจโทสะ ไม่ถึงด้วยอำนาจโมหะ ไม่ถึงด้วยอำนาจมานะ ไม่ถึงด้วยอำนาจทิฏฐิ ไม่ถึงด้วยอำนาจอุทธัจจะ ไม่ถึงด้วยอำนาจวิจิกิจฉา ไม่ถึงด้วยอำนาจอนุสัย ไม่ดำเนินออกเลื่อนเคลื่อนไปด้วยธรรมทั้งหลายอันให้เป็นพวก. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่ถึงอย่างนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่มาอย่างไร? พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมา สู่กิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค ด้วยสกทาคามิมรรค ด้วยอนาคามิมรรค ด้วยอรหัตมรรค. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นชื่อว่าเป็นนาค เพราะเหตุว่าไม่มาอย่างนี้.

คำว่า เหมือนนาคละแล้วซึ่งโขลงทั้งหลาย ความว่า ช้างตัวประเสริฐนั้น ละ เว้น ปล่อยแล้วซึ่งโขลงทั้งหลาย เป็นผู้เดียว ย่างเข้าไปท่ามกลางป่า ย่อมเที่ยวไป เดินไป พักผ่อน ย่อมเป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา ไปในป่า ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็ฉันนั้น ละ เว้น ปล่อยแล้วซึ่งหมู่ เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด คือ อาศัยเสพเสนาสนะอันสงัด เป็นป่ารกชัฏ มีเสียงน้อย ไม่มีเสียงกึกก้อง ปราศจากลมแต่หมู่ชน เป็นที่ควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่การหลีกเร้น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เดินผู้เดียว ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เข้าบ้านเพื่อบิณฑบาตผู้เดียว กลับผู้เดียว นั่งในที่ลับผู้เดียว อธิษฐานจงกรมผู้เดียว เป็นผู้เดียวเที่ยวไป เดินไป ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ พักผ่อน เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนนาคละแล้วซึ่งโขลงทั้งหลาย.

[๗๓๕] คำว่า มีขันธ์เกิดพร้อมแล้ว มีตัวดังดอกบัว เป็นผู้ยิ่ง ความว่า ช้างตัวประเสริฐนั้น มีขันธ์เกิดพร้อมแล้ว คือ เป็นช้างสูง ๗ ศอกหรือ ๘ ศอก ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นก็เหมือนกันฉันนั้น มีขันธ์เกิดพร้อมแล้วด้วยศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์อันเป็นของพระอเสขะ. ช้างตัวประเสริฐนั้นเป็นช้างมีตัวดังดอกบัว ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็ฉันนั้น มีธรรมดังดอกบัว ด้วยดอกบัว คือ โพชฌงค์ ๗ ประการ คือ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์. ช้างตัวประเสริฐนั้นเป็นช้างยิ่งด้วยเรี่ยวแรง ด้วยกำลัง ด้วยความเร็ว ด้วยความกล้า ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็ฉันนั้น เป็นผู้ยิ่งด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุตติญาณทัสสนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีขันธ์เกิดพร้อมแล้ว มีตัวดังดอกบัว เป็นผู้ยิ่ง.

[๗๓๖] คำว่า ย่อมอยู่ในป่าตามอภิรมย์ว่า ความว่า ช้างตัวประเสริฐนั้น ย่อมอยู่ในป่าตามอภิรมย์ ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นก็ฉันนั้น ย่อมอยู่ในป่าตามอภิรมย์ คือ อยู่

ในป่าตามอภิรมย์ ด้วยปฐมฌานบ้าง ทุติยฌานบ้าง ตติยฌานบ้าง จตุตถฌานบ้าง อยู่ในป่าตามอภิรมย์ด้วยเมตตาเจโตวิมุติบ้าง กรุณาเจโตวิมุติบ้าง มุทิตาเจโตวิมุติบ้าง อุเบกขาเจโตวิมุติบ้าง อยู่ในป่าตามอภิรมย์ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติบ้าง วิญญาณัญจายตนสมาบัติบ้าง อากิญจัญญายตนสมาบัติบ้าง เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติบ้าง ผลสมาบัติบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อยู่ในป่าตามอภิรมย์ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละแล้วซึ่งหมู่ทั้งหลาย มีขันธ์เกิดดีแล้ว
มีธรรมดังดอกบัว เป็นผู้ยิ่ง ย่อมอยู่ในป่าตามอภิรมย์ เหมือน
นาคแล้วซึ่งโขลงทั้งหลาย มีขันธ์เกิดพร้อมแล้ว มีตัว
ดังดอกบัว เป็นผู้ยิ่ง อยู่ในป่าตามอภิรมย์ พึงเที่ยวไปผู้เดียว
เหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๓๗] บุคคลพึงถูกต้องวิมุติอันมีในสมัยด้วยเหตุใด เหตุนั้น
เป็นอัฏฐานะของบุคคลผู้ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่. บุคคล
ได้ฟังแล้วซึ่งถ้อยคำของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์
แห่งพระอาทิตย์ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๓๘] พึงทราบวินิจฉัยในอุเทศว่า บุคคลพึงถูกต้องวิมุติอันมีในสมัยด้วยเหตุใด เหตุนั้นเป็นอัฏฐานะของบุคคลผู้ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่ ดังต่อไปนี้

สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรอานนท์ ภิกษุชอบความคลุกคลีด้วยหมู่ ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่ ประกอบเนืองๆ ซึ่งความคลุกคลีด้วยหมู่ ชอบหมู่ยินดีในหมู่ บันเทิงในหมู่ ประกอบเนืองๆ ซึ่งความชอบหมู่ จักเป็นผู้ได้ตามประสงค์ ได้โดยไม่ยาก ได้ไม่ลำบาก ซึ่งสุขในเนกขัมมะ สุขในความสงัด สุขคือความสงบ สุขในความตรัสรู้ ข้อนั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ดูกรอานนท์ ส่วนภิกษุใด หลีกออกจากหมู่อยู่ผู้เดียว ภิกษุนั้นพึงได้สุขนั้นสมหวัง คือ จักได้ตามประสงค์ ได้โดยไม่ยาก ได้ไม่ลำบาก ซึ่งสุขในเนกขัมมะ สุขในความสงัด สุขคือความสงบ สุขในความตรัสรู้ ข้อนั้นเป็นฐานะที่จะมีได้.

ดูกรอานนท์ ภิกษุชอบความคลุกคลีด้วยหมู่ ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่ ประกอบเนืองๆ ซึ่งความเป็นผู้ชอบความคลุกคลีด้วยหมู่ ชอบหมู่ ยินดีในหมู่ บันเทิงในหมู่ ประกอบเนืองๆ ซึ่งความชอบหมู่ จักบรรลุซึ่งเจโตวิมุติอันมีในสมัยหรือซึ่งโลกุตรมรรคอันไม่กำเริบ อันไม่มีในสมัย ข้อนั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ดูกรอานนท์ ส่วนภิกษุใด หลีกออกจากหมู่อยู่ผู้เดียว ภิกษุนั้นพึงได้สุขนั้นสมหวัง คือ จักบรรลุซึ่งเจโตวิมุติอันมีในสมัยหรือซึ่งโลกุตรมรรคอันไม่กำเริบ อันไม่มีในสมัย ข้อนั้นเป็นฐานะที่จะมีได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลพึงถูกต้องวิมุติอันมีในสมัยด้วยเหตุใด เหตุนั้นเป็นอัฏฐานะของบุคคลผู้ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่.

[๓๓๙] พระสุริยะ ท่านกล่าวว่า พระอาทิตย์ ในอุเทศว่า อาทิจฺจพนฺธุสฺส วโจ นิสมฺม ดังนี้. พระอาทิตย์นั้นเป็นโคดมโดยโคตร. แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็เป็นโคดมโดยโคตร แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็เป็นญาติ เป็นเผ่าพันธุ์ โดยโคตรแห่งพระอาทิตย์. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า จึงชื่อว่า เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์.

คำว่า ได้ฟังแล้วซึ่งถ้อยคำของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์ ความว่า ได้ฟัง ได้ยิน ศึกษา ทรงจำ เข้าไปกำหนดแล้ว ซึ่งถ้อยคำ คือ คำเป็นทาง เทศนา อนุสนธิ ของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ได้ฟังแล้วซึ่งถ้อยคำของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

บุคคลพึงถูกต้องวิมุติอันมีในสมัยด้วยเหตุใด เหตุนั้นเป็น
อัฏฐานะของบุคคลผู้ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่. บุคคลได้
ฟังแล้ว ซึ่งถ้อยคำของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์
แห่งพระอาทิตย์ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๔๐] เราล่วงเสียแล้วซึ่งทิฏฐิอันเป็นเสี้ยนหนามทั้งหลาย ถึงแล้ว
ซึ่งมรรคนิยาม มีมรรคอันได้เฉพาะแล้ว เป็นผู้มีญาณเกิด
ขึ้นแล้ว อันผู้อื่นไม่ต้องแนะนำ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
นอแรด ฉะนั้น.

[๓๔๑] สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ท่านกล่าวว่าทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนาม ในอุเทศว่า ทิฏฐิวิสูกานิ อุปาติวตฺโต ดังนี้. ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับในโลกนี้ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปในความเป็นตนบ้าง เห็นตนว่ามีรูปบ้าง เห็นรูปในตนบ้าง เห็นตนในรูปบ้าง เห็นเวทนาโดยความเป็นตน ... เห็นสัญญาโดยความเป็นตน ... เห็นสังขารโดยความเป็นตน ... เห็นวิญญาณโดยความเป็นตนบ้าง เห็นตนว่ามีวิญญาณบ้าง เห็นวิญญาณในตนบ้าง เห็นตนในวิญญาณบ้าง. ทิฏฐิเห็นปานนี้ ทิฏฐิไปแล้ว ทิฏฐิอันรกชัฏ ทิฏฐิกันดาร ทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนาม ทิฏฐิกวัดแกว่ง ทิฏฐิเป็นสังโยชน์ ความถือ ความถือเฉพาะ ความถือมั่น ความลูบคลำ ทางชั่ว ทางผิด ความเป็นผิด ลัทธิแห่งเดียรถีย์ ความถือด้วยความแสวงหาผิด ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือว่าจริงในเรื่องอันไม่จริง ทิฏฐิ ๖๒. เหล่านี้ เป็นทิฏฐิเสี้ยนหนาม.

คำว่า ล่วงเสียแล้ว ความว่า ล่วงเสียแล้ว ก้าวล่วงแล้ว ล่วงเลยแล้ว เป็นไปล่วงแล้ว ซึ่งทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนามทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ล่วงเสียแล้วซึ่งทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนามทั้งหลาย.

[๓๔๒] มรรค ๔ และอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ ... สัมมาสมาธิ ท่านกล่าวว่า มรรคนิยาม ในอุเทศว่า ปตฺโต นิยามํ ปฏิลทฺธมคฺโค ดังนี้. เราประกอบแล้ว ถึงพร้อมแล้ว บรรลุแล้ว ถูกต้องแล้ว ทำให้แจ้งแล้วด้วยอริยมรรค ๔ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถึงแล้วซึ่งมรรคนิยาม.

คำว่า มีมรรคอันได้เฉพาะแล้ว ความว่า มีมรรคอันได้แล้ว มีมรรคอันได้เฉพาะแล้ว มีมรรคอันบรรลุแล้ว มีมรรคอันถูกต้องแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถึงแล้วซึ่งมรรคนิยาม มีมรรคอันได้เฉพาะแล้ว.

[๓๔๓] คำว่า เป็นผู้มีญาณเกิดขึ้นแล้ว อันผู้อื่นไม่ต้องแนะนำ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีญาณเกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏแล้ว คือ มีญาณเกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีญาณเกิดขึ้นแล้ว.

คำว่า อันผู้อื่นไม่ต้องแนะนำ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น อันผู้อื่นไม่ต้องแนะนำ คือ ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย ไม่ไปด้วยญาณอันเนื่องด้วยผู้อื่น เป็นผู้ไม่หลงใหล มีสติสัมปชัญญะ ย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นจริงว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีญาณเกิดขึ้นแล้ว อันผู้อื่นไม่ต้องแนะนำ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

เราล่วงเสียแล้วซึ่งทิฏฐิอันเป็นเสี้ยนหนามทั้งหลาย ถึงแล้ว
ซึ่งมรรคนิยาม มีมรรคอันได้เฉพาะแล้ว เป็นผู้มีญาณเกิดขึ้น
แล้ว อันผู้อื่นไม่ต้องแนะนำ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
นอแรด ฉะนั้น.

[๗๔๔] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ไม่โลภ ไม่โกหก ไม่กระหาย
ไม่มีความลบหลู่ มีบาปธรรมดังรสฝาดและโมหะอันกำจัด
แล้ว ไม่มีความหวังในโลกทั้งปวง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
นอแรด ฉะนั้น.

[๗๔๕] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความโลภในอุเทศว่า นิลฺโลลุโป นิกฺกุโห นิปฺปิปาโส ดังนี้.

ตัณหาอันเป็นความโลภนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังต้นตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าจึงเป็นผู้ไม่มีความโลภ. วัตถุแห่งความโกหก ในคำว่า ไม่โกหก มี ๓ อย่าง คือ วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งการเสพปัจจัย ๑ วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งอิริยาบถ ๑ วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งการพูดอิงธรรม ๑.

วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งการเสพปัจจัยเป็นไฉน? พวกคฤหบดีในโลกนี้ ย่อมนิมนต์ภิกษุด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร. ภิกษุนั้นมีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความต้องการด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร มุ่งความเป็นผู้ใคร่ได้มาก บอกเลิกรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ

คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร. เธอพูดอย่างนี้ว่า สมณะจะประสงค์อะไรด้วยจีวรมีค่ามาก สมณะควรจะเที่ยวเลือกเก็บผ้าเก่าๆ จากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อบ้าง จากตลาดบ้าง แล้วทำสังฆาฏิบริโภค นั่นเป็นความสมควร. สมณะจะประสงค์อะไรด้วยบิณฑบาตมีค่ามาก สมณะควรเลี้ยงชีพด้วยอาหารที่ได้มาด้วยปลีแข้ง โดยการเที่ยวแสวงหา นั่นเป็นความสมควร. สมณะจะประสงค์อะไรด้วยเสนาสนะมีค่ามาก สมณะพึงอยู่ที่โคนต้นไม้หรือพึงอยู่ในที่แจ้ง นั่นเป็นความสมควร. สมณะจะประสงค์อะไรด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารอันมีค่ามาก สมณะควรทำยาด้วยมูตรเน่าบ้าง ด้วยชิ้นลูกสมอบ้าง นั่นเป็นความสมควร. เธอมุ่งความเป็นผู้ใคร่ได้มาก ก็บริโภคจีวรที่เศร้าหมอง ฉันบิณฑบาตที่เศร้าหมอง ใช้สอยเสนาสนะที่เศร้าหมอง เสพคิลานปัจจัยเภสัชบริขารที่เศร้าหมอง. พวกคฤหบดีก็รู้จักภิกษุรูปนั้นอย่างนี้ว่า สมณะรูปนี้มีความปรารถนาน้อย เป็นผู้สันโดษ ชอบวิเวก ไม่เกี่ยวข้อง ปรารภความเพียร เป็นผู้มีวาทะอันขจัดแล้ว ก็นิมนต์มากไปด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร. ภิกษุนั้นก็กล่าวอย่างนี้ว่า กุลบุตรผู้มีศรัทธาจะประสบบุญเป็นอันมากก็เพราะมีปัจจัย ๓ อย่าง พร้อมหน้ากัน คือ กุลบุตรผู้มีศรัทธา จะประสบบุญเป็นอันมาก เพราะมีศรัทธาพร้อมหน้า ๑ เพราะมีไทยธรรมพร้อมหน้า ๑ เพราะมีทักขิไณยบุคคลพร้อมหน้า ๑. ท่านทั้งหลายก็มีศรัทธานี้อยู่ ไทยธรรมก็ปรากฏอยู่ และอาตมาผู้เป็นปฏิคาหกก็มีอยู่. ถ้าอาตมาจักไม่รับ ด้วยเหตุที่อาตมาไม่รับ ท่านทั้งหลายก็จักเสื่อมบุญ. อาตมาไม่มีความประสงค์ด้วยปัจจัยนี้ ก็แต่ว่า อาตมาจักรับเพื่ออนุเคราะห์แก่ท่านทั้งหลาย. ภิกษุนั้นมุ่งความเป็นผู้อยากได้มาก ก็รับจีวรมาก รับบิณฑบาตมาก รับเสนาสนะมาก รับคิลานปัจจัยเภสัชบริขารมาก. ความสยิ้วหน้า ความเป็นผู้สยิ้วหน้า ความโกหก กิริยาที่โกหก ความเป็นผู้โกหก เห็นปานนี้ ท่านกล่าวว่า วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งการเสพปัจจัย.

วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งอิริยาบถเป็นไฉน? ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำ ประสงค์จะให้เขาสรรเสริญ ดำริว่า ประชุมชนจะสรรเสริญเราโดยอิริยาบถอย่างนี้ จึงสำรวมเดิน สำรวมยืน สำรวมนั่ง สำรวมนอน มุ่งเดิน มุ่งยืน มุ่งนั่ง มุ่งนอน เดินเหมือนภิกษุมีสมาธิ ยืนเหมือนภิกษุมีสมาธิ นั่งเหมือนภิกษุมีสมาธิ นอนเหมือนภิกษุมีสมาธิ ย่อมเป็นเหมือนดังเจริญฌานต่อหน้าพวกมนุษย์. ความเริ่มตั้ง ความตั้ง ความสำรวมอิริยาบถ ความเป็นผู้สยิ้วหน้า ความโกหก กิริยาที่โกหก ความเป็นผู้โกหก เห็นปานนี้ ท่านกล่าวว่า วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งอิริยาบถ.

วัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งการพูดอิงธรรมเป็นไฉน? ภิกษุบางรูปในศาสนานี้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำ มีความประสงค์จะให้เขาสรรเสริญ ดำริว่า ประชุมชนจะสรรเสริญเราด้วยการพูดอย่างนี้ จึงกล่าววาจาอิงอริยธรรม คือ พูดว่า สมณะที่ใช้จีวรเห็นปานนี้ มีอานุภาพมาก สมณะที่ใช้บาตรเห็นปานนี้ ใช้ภาชนะโลหะเห็นปานนี้ ใช้ธรรมกรกเห็นปานนี้ ใช้ผ้ากรองน้ำเห็นปานนี้ ใช้ลูกดานเห็นปานนี้ ใช้รองเท้าเห็นปานนี้ ใช้ประคดเอวเห็นปานนี้ ใช้สายโยคเห็นปานนี้ มีอานุภาพมาก. และพูดว่า สมณะที่มีพระอุปัชฌายะเห็นปานนี้มีอานุภาพมาก สมณะที่มีพระอาจารย์เห็นปานนี้ มีพวกร่วมพระอุปัชฌายะเห็นปานนี้ มีพวกร่วมพระอาจารย์เห็นปานนี้ มีพวกมีไมตรีกันเห็นปานนี้ มีมิตรที่เห็นกันมาเห็นปานนี้ มีมิตรที่คบกันมาเห็นปานนี้ มีสหายเห็นปานนี้ มีอานุภาพมาก. และพูดว่า สมณะที่อยู่ในวิหารเห็นปานนี้ มีอานุภาพมาก ผู้อยู่ในเพิงมีหลังคาแถบเดียวเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในเรือนโล้นเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในถ้ำเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในกุฎีเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในเรือนยอดเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในป้อมเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในโรงเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในที่พักเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในโรงฉันเห็นปานนี้ ผู้อยู่ในมณฑปเห็นปานนี้ ผู้อยู่ที่โคนต้นไม้เห็นปานนี้ มีอานุภาพมาก, อนึ่ง ภิกษุผู้ก้มหน้ากว่าคนที่ก้มหน้า ผู้สยิ้วหน้ากว่าคนสยิ้วหน้า ผู้โกหกกว่าคนที่โกหก ผู้พูดมากกว่าคนพูดมาก ผู้ที่คนอื่นสรรเสริญตามปากของคน กล่าวถ้อยคำอันปฏิสังยุตด้วยโลกุตระและนิพพานเช่นนั้น อันลึกซึ้ง ละเอียด ที่วิญญูชนปิดบังว่า สมณะนี้ได้วิหารสมาบัติอันสงบเห็นปานนี้. ความสยิ้วหน้า ความเป็นผู้สยิ้วหน้า ความโกหก กิริยาที่โกหก ความเป็นผู้โกหกเห็นปานนี้ ท่านกล่าวว่าวัตถุแห่งความโกหกเป็นส่วนแห่งการพูดอิงธรรม.

วัตถุแห่งความโกหก ๓ อย่างนี้ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ละเสียแล้ว ตัดขาดเสียแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นไม่โกหก. ตัณหา ราคะ สราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความกระหาย ในคำว่า ไม่มีความกระหาย. ตัณหาอันเป็นเหตุให้กระหายนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละแล้ว ตัดรากขาดแล้ว ไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงไม่มีความกระหาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่มีความโลภ ไม่โกหก ไม่มีความกระหาย.

[๓๔๖] ความลบหลู่ กิริยาที่ลบหลู่ ความเป็นผู้ลบหลู่ ความเป็นผู้ริษยา ชื่อว่าความลบหลู่ ในอุเทศว่า ไม่มีความลบหลู่ มีบาปธรรมดังรสฝาดและโมหะอันกำจัดแล้ว ดังนี้.

ชื่อว่าบาปธรรมดังรสฝาด คือ ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความตีเสมอ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง เป็นดังรสฝาด (แต่ละอย่าง). ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนเบื้องต้น ความไม่รู้ในส่วนเบื้องปลาย ความไม่รู้ทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายอันอาศัยกันเกิดขึ้น คือความที่สังขาราทิธรรมนี้เป็นปัจจัยแห่งกันและกัน ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ถึงพร้อมเฉพาะ ความไม่ตรัสรู้ ความไม่ตรัสรู้พร้อม ความไม่แทงตลอด ความไม่ถึงพร้อม ความไม่กำหนดถือเอา ความไม่เห็นพร้อม ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความหมดจดยาก ความเป็นพาล ความไม่รู้ทั่วพร้อม ความหลง ความหลงเสมอ อวิชชาเป็นโอฆะ อวิชชาเป็นโยคะ อวิชชาเป็นอนุสัย อวิชชาเป็นปริยุฏฐาน อวิชชาเป็นข่าย อวิชชาเป็นบ่วง โมหะ อกุศลมูล ชื่อว่า โมหะ.

ความลบหลู่ บาปธรรมดังรสฝาดและโมหะ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น สำรอกแล้ว กำจัดแล้ว ละเสียแล้ว ตัดขาดแล้ว สงบแล้ว ระงับแล้ว ทำไม่ให้อาจเกิดขึ้น เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงไม่มีความลบหลู่ มีบาปธรรมดังรสฝาดและโมหะอันกำจัดแล้ว.

[๓๔๗] ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า ความหวัง ในอุเทศว่า เป็นผู้ไม่มีความหวังในโลกทั้งปวง ดังนี้.

คำว่า ในโลกทั้งปวง คือ ในอบายโลกทั้งปวง ในมนุษยโลกทั้งปวง ในเทวโลกทั้งปวง ในขันธโลกทั้งปวง ในธาตุโลกทั้งปวง ในอายตนโลกทั้งปวง.

คำว่า เป็นผู้ไม่มีความหวังในโลกทั้งปวง ความว่า เป็นผู้ไม่มีความหวัง คือ เป็นผู้ไม่มีตัณหา เป็นผู้ไม่มีความกระหายในโลกทั้งปวง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ไม่มีความหวังในในโลกทั้งปวง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรดฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ไม่โลภ ไม่โกหก ไม่กระหาย ไม่มี
ความลบหลู่ มีบาปธรรมดังรสฝาดและโมหะอันกำจัดแล้ว ไม่มี
ความหวังในโลกทั้งปวง พึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๓๔๘] พึงละเว้นสหายชั่ว ผู้ไม่เห็นประโยชน์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอัน
ไม่เสมอ ไม่ควรเสพคนผู้ขวนขวายและคนประมาทด้วยตนเอง
พึงเที่ยวไปเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๔๙] สหายชั่ว ในอุเทศว่า ปาปํ สหายํ ปริวชฺชเยถ ดังนี้ ที่บัณฑิตกล่าวไว้ว่า สหายผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิวัตถุ ๑๐ ว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี เหล่าสัตว์ที่ผุดขึ้นเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยความรู้ยิ่งเองแล้วประกาศให้ทราบ ไม่มีในโลก ดังนี้. สหายนี้ชื่อว่า สหายชั่ว.

คำว่า พึงละเว้นสหายชั่ว ความว่า พึงละ พึงเว้น พึงหลีกเลี่ยงสหายชั่ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงละเว้นสหายชั่ว.

[๓๕๐] สหายผู้ไม่เห็นประโยชน์ ในอุเทศว่า อนตฺถทสฺสึ วิสเม นิวิฏฺฐํ ดังนี้ ที่บัณฑิตกล่าวไว้ว่า สหายผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ ว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยความรู้ยิ่งเองแล้วประกาศให้ทราบ ไม่มีในโลก ดังนี้. สหายนี้ ชื่อว่าผู้ไม่เห็นประโยชน์.

คำว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันไม่เสมอ ความว่า ผู้ตั้งอยู่ในกายกรรมอันไม่เสมอ ในวจีกรรมอันไม่เสมอ ในมโนกรรมอันไม่เสมอ ในปาณาติบาตอันไม่เสมอ ในอทินนาทานอันไม่เสมอ ในกาเมสุมิจฉาจารอันไม่เสมอ ในมุสาวาทอันไม่เสมอ ในปิสุณาวาจาอันไม่เสมอ ในผรุสวาจาอันไม่เสมอ ในสัมผัปปลาปอันไม่เสมอ ในอภิชฌาอันไม่เสมอ ในพยาบาทอันไม่เสมอ ในมิจฉาทิฏฐิอันไม่เสมอ ในสังขารอันไม่เสมอ ผู้ตั้งอยู่ ข้องอยู่ แอบอยู่ เข้าถึงอยู่ ติดใจ น้อมใจไปในเบญจกามคุณอันไม่เสมอ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ไม่เห็นประโยชน์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันไม่เสมอ.

[๗๕๑] คำว่า ผู้ขวนขวาย ในอุเทศว่า สยํ น เสเว ปสุตํ ปมตฺตํ ดังนี้ ความว่า ผู้ใดย่อมแสวงหา เสาะหา ค้นหากาม เป็นผู้ประพฤติอยู่ในกาม มักมากอยู่ในกาม หนักอยู่ในกาม เอนไปในกาม โอนไปในกาม อ่อนไปในกาม น้อมใจไปในกาม มุ่งกามเป็นใหญ่ แม้ผู้นั้นชื่อว่าผู้ขวนขวายในกาม. ผู้ใดเสาะหารูป ได้รูป บริโภครูป ด้วยสามารถตัณหา เป็นผู้ประพฤติอยู่ในรูป มักมากในรูป หนักอยู่ในรูป เอนไปในรูป โอนไปในรูป อ่อนไปในรูป น้อมใจไปในรูป มุ่งรูปเป็นใหญ่ แม้ผู้นั้นก็ชื่อว่าผู้ขวนขวายในกาม. ผู้ใดเสาะหาเสียง ... ผู้ใดเสาะหากลิ่น ... ผู้ใดเสาะหารส ... ผู้ใดเสาะหาโผฏฐัพพะ ได้โผฏฐัพพะ บริโภคโผฏฐัพพะด้วยสามารถตัณหา เป็นผู้ประพฤติอยู่ในโผฏฐัพพะ มักมากในโผฏฐัพพะ หนักอยู่ในโผฏฐัพพะ เอนไปในโผฏฐัพพะ โอนไปในโผฏฐัพพะ อ่อนไปในโผฏฐัพพะ น้อมใจไปในโผฏฐัพพะ มุ่งโผฏฐัพพะเป็นใหญ่ แม้ผู้นั้นก็ชื่อว่าผู้ขวนขวายในกาม.

พึงกล่าวความประมาท ในคำว่า ปมตฺตํ ดังต่อไปนี้ ความปล่อยจิตไป ความตามเพิ่มการปล่อยจิตไป ในกายทุจริตก็ดี ในวจีทุจริตก็ดี ในมโนทุจริตก็ดี ในเบญจกามคุณก็ดี หรือความทำโดยไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่ทำเนืองๆ ความทำหยุดๆ ความประพฤติย่อหย่อน ความปลงฉันทะ ความทอดธุระ ความไม่เสพ ความไม่เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจ ความไม่ประกอบเนืองๆ ในการบำเพ็ญธรรมทั้งหลายฝ่ายกุศล ความประมาท กิริยาที่ประมาท ความเป็นผู้ประมาท เห็นปานนี้ ท่านกล่าวว่า ความประมาท.

คำว่า ไม่ควรเสพคนผู้ขวนขวายและคนผู้ประมาทด้วยตนเอง ความว่า ไม่ควรเสพ ไม่ควรอาศัยเสพ ไม่ควรร่วมเสพ ไม่ควรส้องเสพ ไม่ควรเอื้อเฟื้อประพฤติ ไม่ควรเต็มใจประพฤติ ไม่ควรสมาทานประพฤติ กะคนผู้ขวนขวายและคนประมาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ควรเสพคนผู้ขวนขวายและคนผู้ประมาทด้วยตนเอง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

พึงละเว้นสหายชั่ว ผู้ไม่เห็นประโยชน์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันไม่เสมอ
ไม่ควรเสพคนผู้ขวนขวายและคนประมาทด้วยตนเอง พึงเที่ยวไป
ผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๕๒] ควรคบมิตรผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม มีคุณยิ่ง มีปฏิภาณ
รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว กำจัดความสงสัยเสีย พึงเที่ยว
ไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๕๓] คำว่า ผู้เป็นพหูสูต ในอุเทศว่า พหุสฺสุตํ ธมฺมธรํ ภเชถ ดังนี้ ความว่า เป็นผู้ได้สดับมาก เป็นผู้ทรงธรรมที่ได้สดับมาแล้ว สั่งสมธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ธรรมเห็นปานนั้น เป็นธรรมที่มิตรนั้นสดับมาก ทรงจำไว้คล่องปาก ขึ้นใจ แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ.

คำว่า ธมฺมธรํ ความว่า ผู้ทรงธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ.

คำว่า ควรคบมิตรเป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม ความว่า ควรคบ ควรเสพ ควรเข้าไปเสพ ควรร่วมเสพ ควรส้องเสพ ซึ่งมิตรผู้เป็นพหูสูตและผู้ทรงธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ควรคบมิตรผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม.

[๓๕๔] มิตรเป็นผู้ยิ่งด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุตติญาณทัสสนะ ในอุเทศว่า มิตฺตํ อุฬารํ ปฏิภาณวนฺตํ ดังนี้.

บุคคลผู้มีปฏิภาณ ในคำว่า ปฏิภาณวนฺตํ นี้ มี ๓ ประเภท คือ ผู้มีปฏิภาณเพราะอาศัยปริยัติ ๑ ผู้มีปฏิภาณเพราะอาศัยปริปุจฉา ๑ ผู้มีปฏิภาณโดยการบรรลุ ๑.

บุคคลผู้มีปฏิภาณเพราะอาศัยปริยัติเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เล่าเรียนพระพุทธพจน์ คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ. พระพุทธวจนะย่อมแจ่มแจ้งแก่บุคคลนั้น เพราะอาศัยการเล่าเรียน. บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้มีปฏิภาณเพราะอาศัยปริยัติ.

บุคคลผู้มีปฏิภาณเพราะอาศัยปริปุจฉาเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไต่ถามในอรหัตผล ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ในอนิจจตาทิลักษณะ ในเหตุ ในฐานะและอฐานะ. พระพุทธพจน์ ย่อมแจ่มแจ้งแก่บุคคลนั้น เพราะอาศัยการไต่ถาม. บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้มีปฏิภาณเพราะอาศัยปริปุจฉา.

บุคคลผู้มีปฏิภาณโดยการบรรลุเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้บรรลุสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖. บุคคลนั้นรู้อรรถ รู้ธรรม รู้นิรุติ. เมื่อรู้อรรถ อรรถก็แจ่มแจ้ง เมื่อรู้ธรรม ธรรมก็แจ่มแจ้ง เมื่อรู้นิรุติ นิรุติก็แจ่มแจ้ง. ญาณในปฏิสัมภิทา ๓ ประการนี้ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบแล้วด้วยปฏิภาณปฏิสัมภิทานี้ เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงชื่อว่ามีปฏิภาณ. ผู้ใดไม่มีปริยัติ ไม่มีปริปุจฉา ไม่มีอธิคม บทธรรมอะไรจักแจ่มแจ้งแก่บุคคลนั้นเล่า เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ซึ่งมิตรมีคุณยิ่ง มีปฏิภาณ.

[๓๕๕] คำว่า รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว พึงกำจัดความสงสัยเสีย ความว่า รู้ทั่วถึง รู้ยิ่ง ทราบ เทียบเคียง พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในสัมปรายภพ พึงกำจัด พึงปราบ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความสงสัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว พึงกำจัดความสงสัย พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

> ควรคบมิตรผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม มีคุณยิ่ง มีปฏิภาณ
> รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว กำจัดความสงสัยเสีย พึง
> เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๕๖] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่ทำความพอใจซึ่งการเล่น ความ
> ยินดี และกามสุขในโลก ไม่อาลัย เว้นจากฐานะแห่ง
> เครื่องประดับ เป็นผู้พูดจริง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
> นอแรด ฉะนั้น.

[๓๕๗] ชื่อว่า การเล่น ในอุเทศว่า ขิฑฺฑา รตี กามสุขญฺจ โลเก ดังนี้ ได้แก่การเล่น ๒ อย่าง คือ การเล่นทางกาย ๑ การเล่นทางวาจา ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าการเล่นทางกาย. ฯลฯ นี้ชื่อว่าการเล่นทางวาจา.

คำว่า ความยินดี นี้ เป็นเครื่องกล่าวถึงความเป็นผู้ไม่กระสัน.

คำว่า กามสุข ความว่า สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้. ๕ ประการเป็นไฉน? คือ รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยตา อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด เสียงที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก รสที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งด้วยกาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้แล. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขโสมนัสใดแล อาศัยกามคุณ ๕ ประการนี้ เกิดขึ้น สุขโสมนัสนี้เรากล่าวว่า กามสุข เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กามสุข.

คำว่า ในโลก คือ ในมนุษย์โลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ... ความเล่น ความยินดีและกามสุขในโลก.

[๓๕๘] คำว่า ไม่ทำความพอใจ ไม่อาลัย ความว่า ไม่ทำความพอใจ ซึ่งการเล่น ความยินดี และกามสุขในโลก เป็นผู้ไม่มีความอาลัย คือ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ทำความพอใจ ไม่อาลัย.

[๓๕๙] ชื่อว่า เครื่องประดับ ในอุเทศว่า วิภูสนฏฺฐานา วิรโต สจฺจวาที ดังนี้ ได้แก่เครื่องประดับ ๒ อย่าง คือ เครื่องประดับของคฤหัสถ์อย่าง ๑ เครื่องประดับของบรรพชิตอย่าง ๑.

เครื่องประดับของคฤหัสถ์เป็นไฉน? ผม หนวด ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ เครื่องประดับ เครื่องแต่งตัว ผ้า เครื่องประดับศีรษะ ผ้าโพก เครื่องอบ เครื่องนวด เครื่องอาบน้ำ เครื่องตัด กระจกเงา เครื่องหยอดตา ดอกไม้ เครื่องไล้ทา เครื่องทาปาก เครื่องผัดหน้า เครื่องผูกข้อมือ เครื่องผูกมวยผม ไม้เท้า กล้องยา ดาบ ร่ม รองเท้า กรอบหน้า พัดขนสัตว์ ผ้าขาว ผ้ามีชายยาว เครื่องประดับดังกล่าวมานี้ เป็นเครื่องประดับของคฤหัสถ์.

เครื่องประดับของบรรพชิตเป็นไฉน? การประดับจีวร การประดับบาตร การประดับเสนาสนะ การประดับ การตกแต่ง การเล่น การเล่นรอบ ความกำหนัด ความพลิกแพลง ความเป็นผู้พลิกแพลง ซึ่งกายอันเปื่อยเน่านี้ หรือซึ่งบริขารอันเป็นภายนอก. การประดับนี้เป็นการประดับของบรรพชิต.

คำว่า เป็นผู้พูดจริง ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้พูดจริง เชื่อมคำสัตย์ มีถ้อยคำเป็นหลักฐาน ควรเชื่อได้ ไม่กล่าวให้เคลื่อนคลาดแก่โลก เว้นทั่ว งดเว้น ออกไป

สลัดออกไป หลุดพ้น พรากออกไป จากฐานะแห่งเครื่องประดับ มีใจปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เว้นแล้วจากฐานะแห่งเครื่องประดับ เป็นผู้พูดจริง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่ทำความพอใจซึ่งการเล่น ความ
ยินดี และกามสุขในโลก ไม่อาลัย เว้นจากฐานะแห่ง
เครื่องประดับ เป็นผู้พูดจริง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือน
นอแรด ฉะนั้น.

[๗๖๐] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละบุตร ทาระ บิดา มารดา ทรัพย์
ธัญชาติ พวกพ้อง และกามทั้งหลายตามส่วน พึงเที่ยว
ไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๖๑] บุตร ในคำว่า ปุตฺตํ ในอุเทศว่า ปุตฺตญฺจ ทารํ ปิตรญฺจ มาตรํ ดังนี้ มี ๔ คือ บุตรที่เกิดแต่ตน ๑ บุตรที่เกิดในเขต ๑ บุตรที่เขาให้ ๑ บุตรที่อยู่ในสำนัก ๑. ภรรยาท่านกล่าวว่า ทาระ. บุรุษผู้ให้บุตรเกิดชื่อว่าบิดา สตรีผู้ให้บุตรเกิดชื่อว่ามารดา. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุตร ทาระ บิดา มารดา.

[๗๖๒] แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์ ศิลา แก้วประพาฬ เงิน ทอง แก้วทับทิม แก้วลาย ท่านกล่าวว่า ทรัพย์ ในอุเทศว่า ธนานิ ธญฺญานิ จ พนฺธวานิ ดังนี้. ของที่กินก่อน ของที่กินทีหลัง ท่านกล่าวว่า ธัญชาติ. ข้าวสาลี ข้าวจ้าว ข้าวเหนียว ข้าวฟ่าง ลูกเดือย หญ้ากับแก้ ชื่อว่าของที่กินก่อน. เครื่องแกงชื่อว่าของที่กินทีหลัง พวกพ้อง ในคำว่า พนฺธวานิ มี ๔ จำพวก คือ พวกพ้องโดยเป็นญาติ ๑ พวกพ้องโดยโคตร ๑ พวกพ้องโดยความเป็นมิตร ๑ พวกพ้องเนื่องด้วยศิลป ๑ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรัพย์ ธัญชาติ พวกพ้อง.

[๗๖๓] ชื่อว่า กาม ในอุเทศว่า หิตฺวาน กามานิ ยโถธกานิ ดังนี้ โดยอุทานได้แก่กาม ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่าวัตถุกาม. ฯลฯ เหล่านี้ท่านกล่าวว่ากิเลสกาม.

คำว่า ละกามทั้งหลาย ความว่า กำหนดรู้วัตถุกามแล้ว ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งกิเลสกาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละกามทั้งหลาย.

คำว่า ตามส่วน ความว่า ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสที่ละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสที่ละได้แล้วด้วยสกทาคามิมรรค ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสที่ละได้แล้วด้วยอนาคามิมรรค ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสที่ละได้แล้วด้วยอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละแล้วซึ่งกามทั้งหลายตามส่วน พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละบุตร ทาระ บิดา มารดา ทรัพย์
ธัญชาติ พวกพ้อง และกามทั้งหลายตามส่วน พึงเที่ยว
ไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๖๔] กามนี้เป็นเครื่องข้อง มีความสุขน้อย มีความยินดีน้อย มี
ทุกข์มาก. บุคคลผู้มีปัญญารู้ว่า กามนี้เป็นดังฝี ดังนี้แล้ว
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๖๕] คำว่า เครื่องข้องก็ดี ว่าเบ็ดก็ดี ว่าเหยื่อก็ดี ว่าเกี่ยวข้องก็ดี ว่าพัวพันก็ดี นี้เป็นชื่อแห่งเบญจกามคุณ ในอุเทศว่า สงฺโค เอโส ปริตฺตเมตฺถ โสขฺยํ ดังนี้.

คำว่า กามนี้มีความสุขน้อย ความว่า สมจริงตามพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้. ๕ ประการเป็นไฉน? คือ รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยตา อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด เสียงที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก รสที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งด้วยกาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้แล. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขโสมนัสใดแล อาศัยกามคุณ ๕ ประการนี้เกิดขึ้น สุขโสมนัสนั้นแลเรากล่าวว่า กามสุข. กามสุขนี้มีน้อย กามสุขนี้เลว กามสุขนี้ลามก กามสุขนี้ให้เกิดทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กามนี้เป็นเครื่องข้อง มีความสุขน้อย.

[๗๖๖] คำว่า กามนี้มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก ความว่า กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษมาก. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนโครงกระดูก. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนชิ้นเนื้อ. กาม

ทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนคบเพลิง. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนหลุมถ่านเพลิง. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนความฝัน. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนของที่ยืมเขามา. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนผลไม้. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนดาบและสุนัขไล่เนื้อ. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนหอกและหลาว. กามทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหมือนศีรษะงูเห่า มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กามนี้มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก.

[๗๖๗] คำว่า ดังฝีก็ดี ว่าเบ็ดก็ดี ว่าเหยื่อก็ดี ว่าความข้องก็ดี ว่าความกังวลก็ดี เป็นชื่อของเบญจกามคุณ ในอุเทศว่า คณฺโฑ เอโส อิติ ญตฺวา มติมา ดังนี้.

บทว่า อิติ เป็นบทสนธิ เป็นบทเกี่ยวข้อง เป็นบทบริบูรณ์ เป็นที่ประชุมแห่งอักขระ เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ. บทว่า อิติ นี้ เป็นไปตามลำดับบท.

คำว่า บุคคลผู้มีปัญญารู้แล้วว่า กามนี้เป็นดังฝี ความว่า บุคคลผู้มีปัญญา เป็นบัณฑิต มีความรู้ มีความตรัสรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส รู้แล้ว คือ เทียบเคียง พิจารณา ให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏว่า กามนี้เป็นดังฝี เป็นเบ็ด เป็นเหยื่อ เป็นความข้อง เป็นความกังวล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลผู้มีปัญญารู้แล้วว่า กามนี้เป็นดังฝี พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

กามนี้เป็นเครื่องข้อง มีความสุขน้อย มีความยินดีน้อย
มีทุกข์มาก. บุคคลผู้มีปัญญารู้ว่า กามนี้เป็นดังฝี ดังนี้แล้ว
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๖๘] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ทำลายแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย
เหมือนปลาทำลายข่าย และเหมือนไฟที่ไหม้ลามไปมิได้
กลับมา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๖๙] สังโยชน์ ในอุเทศว่า สนฺทาลยิตฺวาน สญฺโญชนานิ ดังนี้ มี ๑๐ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์.

คำว่า ทำลายแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย ความว่า ทำลาย ทำลายพร้อม ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งสังโยชน์ ๑๐ ประการ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทำลายแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย.

[๗๗๐] ข่ายที่ทำด้วยด้าย ท่านกล่าวว่า ข่าย ในอุเทศว่า ชาลํว เภตฺวา สลิลมฺพุจารี ดังนี้. น้ำท่านกล่าวว่า สลิละ. ปลาท่านกล่าวว่า อัมพุจารี สัตว์เที่ยวอยู่ในน้ำ. ปลาทำลาย ฉีก แหวกข่ายขาดลอดออกแล้ว เที่ยวว่ายแหวกไป รักษา บำรุง เยียวยา.

ข่ายมี ๒ ชนิด คือ ข่ายคือตัณหา ๑ ข่ายคือทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่า ข่ายคือตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่า ข่ายคือทิฏฐิ. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละข่ายคือตัณหา สละคืนข่ายคือทิฏฐิเสียแล้วเหมือนฉะนั้น เพราะเป็นผู้ละข่ายคือตัณหา สละคืนข่ายคือ ทิฏฐิเสียแล้ว. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงไม่ข้อง ไม่ติด ไม่พัวพันในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้ง เป็นผู้ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจอันทำไม่ให้มีเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนปลาที่ทำลายข่ายฉะนั้น.

[๗๗๑] คำว่า เหมือนไฟไหม้ลามไปมิได้กลับมา ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมา สู่กิเลส ที่ละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมา สู่กิเลสที่ละได้แล้วด้วยสกทาคามิมรรค ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมา สู่กิเลสที่ละแล้วด้วยอนาคามิมรรค ไม่มาอีก ไม่ย้อนมา ไม่กลับมา สู่กิเลสที่ละได้แล้วด้วยอรหัตมรรค เหมือนไฟไหม้เชื้อหญ้าและไม้ลามไปมิได้กลับมา ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนไฟไหม้ลามไปมิได้กลับมา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ทำลายแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย
เหมือนปลาทำลายข่าย และเหมือนไฟที่ไหม้ลามไปมิได้
กลับมา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๗๒] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า เป็นผู้มีจักษุอันทอดลง ไม่เหลวไหล
เพราะเท้า คุ้มครองอินทรีย์ มีใจอันรักษาแล้ว กิเลสมิได้ชุ่ม
ไฟกิเลสมิได้เผา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๗๓] พึงทราบวินิจฉัย ในอุเทศว่า โอกฺขิตฺตจกฺขุ น จ ปาทโลโล ดังนี้ ภิกษุเป็นผู้ไม่สำรวมจักษุอย่างไร? ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้เหลวไหลเพราะจักษุ ประกอบด้วยความเป็นผู้เหลวไหลเพราะจักษุ ด้วยความดำริว่า เราจะดูรูปที่ไม่เคยดู จะผ่านเลยรูปที่เคยดูแล้ว จึงออกจากอารามนี้ไปยังอารามโน้น จากสวนนี้ไปยังสวนโน้น จากบ้านนี้ไปยังบ้านโน้น จากนิคมนี้ไปยังนิคมโน้น จากนครนี้ไปยังนครโน้น จากรัฐนี้ไปยังรัฐโน้น จากชนบทนี้ไปยังชนบทโน้น เป็นผู้ขวนขวายความเที่ยวนาน เที่ยวไปไม่หยุด เพื่อจะดูรูป. ภิกษุเป็นผู้ไม่สำรวมจักษุอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน ไม่สำรวมเดินดูกองทัพช้าง ดูกองทัพม้า ดูกองทัพรถ ดูกองทัพเดินเท้า ดูพวกกุมาร ดูพวกกุมารี ดูพวกสตรี ดูพวกบุรุษ ดูร้านตลาด ดูประตูบ้าน ดูข้างบน ดูข้างล่าง ดูทิศใหญ่ทิศน้อย เดินไป. ภิกษุเป็นผู้ไม่สำรวมจักษุแม้อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ถือนิมิต ถืออนุพยัญชนะ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้ว พึงเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์. ภิกษุเป็นผู้ไม่สำรวมจักษุแม้อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนท่านสมณพราหมณ์บางจำพวก ฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว เป็นผู้ขวนขวายดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล เห็นปานนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง การประโคม มหรสพมีการรำเป็นต้น การเล่านิยาย เพลงปรบมือ การเล่นปลุกผี การเล่นตีกลอง ฉากภาพบ้านเมืองที่สวยงาม การเล่นของคนจัณฑาล การเล่นไต่ราว การเล่นหน้าศพ ชนช้าง ชนม้า ชนกระบือ ชนโค ชนแพะ ชนแกะ ชนไก่ รบนกกระทา รำกระบี่กระบอง มวยชก มวยปล้ำ การรบ การตรวจพล การจัดกระบวนทัพ กองทัพ. ภิกษุเป็นผู้ไม่สำรวมจักษุแม้อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนนเป็นผู้สำรวม ไม่ดูกองทัพช้าง ไม่ดูกองทัพม้า ไม่ดูกองทัพรถ ไม่ดูกองทัพเดินเท้า ไม่ดูพวกกุมาร ไม่ดูพวกกุมารี ไม่ดูพวกสตรี ไม่ดูพวกบุรุษ ไม่ดูร้านตลาด ไม่ดูประตูบ้าน ไม่ดูข้างบน ไม่ดูข้างล่าง ไม่ดูทิศใหญ่ทิศน้อย เดินไป. ภิกษุเป็นผู้สำรวมจักษุแม้อย่างนี้.

ภิกษุเป็นผู้สำรวมจักษุอย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไม่เป็นผู้เหลวไหลเพราะจักษุ ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้เหลวไหลเพราะจักษุ ด้วยความไม่ดำริว่าเราจะดูรูปที่ไม่เคยดู จะผ่านเลยรูปที่เคยดูแล้ว ไม่ออกจากอารามนี้ไปยังอารามโน้น ไม่จากสวนนี้ไปยังสวนโน้น ไม่จากบ้านนี้ไปยังบ้านโน้น ไม่จากนิคมนี้ไปยังนิคมโน้น ไม่จากนครนี้ไปยังนครโน้น ไม่จากรัฐนี้ไปยังรัฐโน้น ไม่จากชนบทนี้ไปยังชนบทโน้น ไม่ขวนขวายการเที่ยวนาน เที่ยวไปหยุด เพื่อจะดูรูป. ภิกษุเป็นผู้สำรวมจักษุอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่ถือนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้ว พึงเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์. ภิกษุเป็นผู้สำรวมจักษุแม้อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนท่านสมณพราหมณ์บางจำพวก ฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วเป็นผู้ไม่ขวนขวายดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศลธรรมเห็นปานนี้ คือ การฟ้อน การขับ การประโคม ฯลฯ การดูกองทัพ ภิกษุเป็นผู้งดเว้นจากการขวนขวายดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศลเห็นปานนี้. ภิกษุเป็นผู้สำรวมจักษุแม้อย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในอุเทศว่า ไม่เหลวไหลเพราะเท้า ดังต่อไปนี้ ภิกษุเป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้าอย่างไร? ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้า ประกอบด้วยความเป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้า ออกจากอารามนี้ไปยังอารามโน้น ... จากชนบทนี้ไปยังชนบทโน้น เป็นผู้ขวนขวายการเที่ยวไปนาน เที่ยวไปไม่หยุด. ภิกษุเป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้าแม้อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้าภายในสังฆาราม ฟุ้งซ่าน มีจิตไม่สงบ มิใช่เพราะเหตุแห่งประโยชน์ มิใช่เพราะเหตุที่ถูกใช้ ออกจากบริเวณนี้ไปยังบริเวณโน้น จากวิหารนี้ไปยังวิหารโน้น จากเพิงนี้ไปยังเพิงโน้น จากปราสาทนี้ไปยังปราสาทโน้น จากเรือนโล้นหลังนี้ไปยังเรือนโล้นหลังโน้น จากถ้ำนี้ไปยังถ้ำโน้น จากที่เร้นนี้ไปยังที่เร้นโน้น จากกระท่อมนี้ไปยังกระท่อมโน้น จากเรือนยอดหลังนี้ไปยังเรือนยอดหลังโน้น จากป้อมนี้ไปยังป้อมโน้น จากโรงนี้ไปยังโรงโน้น จากที่พักแห่งนี้ไปยังที่พักแห่งโน้น จากโรง

เก็บของแห่งนี้ไปยังโรงเก็บของแห่งโน้น จากโรงฉันแห่งนี้ไปยังโรงฉันแห่งโน้น จากมณฑปนี้ไปยังมณฑปแห่งโน้น จากโคนไม้ต้นนี้ไปยังโคนไม้ต้นโน้น ในสถานที่ที่ภิกษุนั่งกันอยู่หรือกำลังเดินไป มีรูปเดียวก็รวมเป็นรูปที่สอง มีสองรูปก็เป็นรูปที่สาม หรือมีสามรูปก็เป็นรูปที่สี่ ย่อมพูดคำเพ้อเจ้อมากในที่นั้น คือ พูดเรื่องพระราชา เรื่องโจร ฯลฯ เรื่องความเจริญความเสื่อม. ภิกษุเป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้าแม้อย่างนี้.

คำว่า ไม่เหลวไหลเพราะเท้า ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้เว้น เว้นขาดออกไป สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง ด้วยความเป็นผู้เหลวไหลเพราะเท้า มีจิตอันทำไม่ให้มีเขตแดนอยู่ ชอบในความสงัด ยินดีในความสงัด ประกอบความสงบจิต ณ ภายในเนืองๆ มีฌานมิได้ห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา พอกพูนสุญญาคาร เพ่งฌาน ยินดีในฌาน หมั่นประกอบเอกีภาพ หนักอยู่ในประโยชน์ตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้สำรวมจักษุและไม่เหลวไหลเพราะเท้า.

[๓๗๔] คำว่า เป็นผู้คุ้มครองอินทรีย์ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่ถือนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้ว พึงเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามก คืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ย่อมถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงด้วยหู ดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่ถือนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมมนินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้ว พึงเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษามนินทรีย์ ย่อมถึงความสำรวมในมนินทรีย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้คุ้มครองอินทรีย์.

คำว่า มีใจอันรักษาแล้ว ความว่า มีใจคุ้มครองแล้ว คือ มีจิตรักษาแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีอินทรีย์อันคุ้มครองแล้ว มีใจอันรักษาแล้ว.

[๓๗๕] คำว่า กิเลสมิได้ชุ่ม ในอุเทศว่า อนวสฺสุโต อปริฑยฺหมาโน ดังนี้ ความว่า สมจริงตามเถรภาษิตที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เราจักแสดงอวัสสุตปริยายสูตรและอนวัสสุตปริยายสูตรแก่ท่านทั้งหลาย. ท่านทั้งหลายจงฟังเทศนานั้น จง

ใส่ใจให้ดี. เราจักกล่าว. ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระมหาโมคคัลลานะว่า อย่างนั้นท่านผู้มีอายุ ดังนี้แล้ว ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้อันกิเลสชุ่มแล้วอย่างไร? ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมยินดีในรูปที่น่ารัก ย่อมยินร้ายในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ไม่ตั้งมั่นกายคตาสติ มีธรรมในใจน้อย และภิกษุนั้นย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันเป็นที่ดังโดยไม่เหลือแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วแก่เธอ ฟังเสียงด้วยหู ดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมยินดีในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ย่อมยินร้ายในธรรมารมณ์ที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ไม่ตั้งมั่นกายคตาสติ มีธรรมในใจน้อย และภิกษุนั้นย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วแก่เธอ. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่า ผู้อันกิเลสชุ่มแล้ว ในรูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยตา ในเสียงที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู ฯลฯ ในธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางตา มารก็ได้ช่องได้ปัจจัย ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางหู ฯลฯ ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางใจ มารก็ได้ช่องได้ปัจจัย. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเรือนที่ทำด้วยไม้อ้อ หรือเรือนที่ทำด้วยหญ้าแห้งเกราะฝนรั่วรดได้ ถ้าแม้บุรุษเอาคบหญ้าที่ติดไฟแล้วเข้าไปจุดเรือนนั้นทางทิศตะวันออก ไฟก็ได้ช่องได้ปัจจัย ถ้าแม้บุรุษเอาคบหญ้าที่ติดไฟแล้วเข้าไปจุดเรือนนั้นทางทิศตะวันตก ทางทิศเหนือ ทางทิศใต้ ทางเบื้องหลัง ทางเบื้องบน แม้ทางทิศไหนๆ ไฟก็ได้ช่องได้ปัจจัย ฉันใด ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางตา มารก็ได้ช่องได้ปัจจัย ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางหู ฯลฯ ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางใจ มารก็ได้ช่องได้ปัจจัย. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ รูปย่อมครอบงำได้ ภิกษุครอบงำรูปไม่ได้ เสียงครอบงำภิกษุได้ ภิกษุครอบงำเสียงไม่ได้ กลิ่นครอบงำภิกษุได้ ภิกษุครอบงำกลิ่นไม่ได้ รสครอบงำภิกษุได้ ภิกษุครอบงำรสไม่ได้ โผฏฐัพพะครอบงำภิกษุได้ ภิกษุครอบงำโผฏฐัพพะไม่ได้ ธรรมารมณ์ครอบงำภิกษุได้ ภิกษุครอบงำธรรมารมณ์ไม่ได้. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่า ถูกรูปครอบงำ ถูกเสียงครอบงำ ถูกกลิ่นครอบงำ ถูกรสครอบงำ

ถูกโผฏฐัพพะครอบงำ ถูกกิเลสเหล่านั้นครอบงำ ภิกษุเหล่านั้นไม่ครอบงำอกุศลธรรมอันลามก อันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ ให้มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไป ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้อันกิเลสชุ่มแล้วอย่างนี้แล.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้อันกิเลสไม่ชุ่มแล้วอย่างไร? ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่ยินดีในรูปที่น่ารัก ไม่ยินร้ายในรูปที่ไม่น่ารัก ตั้งมั่นกายคตาสติ มีใจประกอบด้วยธรรมหาประมาณมิได้ และภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วแก่เธอ ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่ยินดีในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ตั้งมั่นกายคตาสติ มีใจประกอบด้วยธรรมหาประมาณมิได้ และภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วแก่เธอ. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่าไม่ถูกกิเลสชุ่มแล้ว ในรูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยตา ในเสียงที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู ฯลฯ ในธารมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางตา มารก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางหู มารก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย ฯลฯ ถ้าแม้มารเข้ามาหาภิกษุนั้นทางใจ มารก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนกูฏาคารศาลา หรือสันถาคารศาลา มีดินหนา มีเครื่องฉาบทาอันเปียก ถึงแม้บุรุษจะเอาคบหญ้าที่ติดไฟโชนแล้วเข้าไปจุดเรือนนั้นทางทิศตะวันออก ไฟก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย ถึงแม้บุรุษจะเอาคบหญ้าที่ติดไฟโชนแล้วเข้าไปจุดเรือนนั้นทางทิศตะวันตก ทางทิศเหนือ ทางทิศใต้ ทางเบื้องหลัง ทางเบื้องบน ถึงแม้โดยทางไหนๆ ไฟก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย ฉันใด ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ถึงแม้มารจะเข้ามาหาภิกษุนั้นทางตา มารก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย ถึงแม้มารจะเข้ามาหาภิกษุนั้นทางหู ฯลฯ ถึงแม้มารจะเข้ามาหาภิกษุนั้นทางใจ มารก็ไม่ได้ช่องไม่ได้ปัจจัย. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ รูปย่อมครอบงำไม่ได้ ภิกษุครอบงำรูปได้ เสียงครอบงำภิกษุไม่ได้ ภิกษุครอบงำเสียงได้ กลิ่นครอบงำภิกษุไม่ได้ ภิกษุครอบงำกลิ่นได้ รสครอบงำภิกษุไม่ได้ ภิกษุครอบงำรสได้ โผฏฐัพพะครอบงำภิกษุไม่ได้

ภิกษุครอบงำโผฏฐัพพะได้ ธรรมารมณ์ครอบงำภิกษุไม่ได้ ภิกษุครอบงำธรรมารมณ์ได้. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่า ครอบงำรูป ครอบงำเสียง ครอบงำกลิ่น ครอบงำรส ครอบงำโผฏฐัพพะ ครอบงำธรรมารมณ์. กิเลสเหล่านั้นครอบงำภิกษุไม่ได้ ภิกษุครอบงำอกุศลธรรมอันลามก อันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ ให้มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติชราและมรณะต่อไป. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ไม่ถูกกิเลสชุ่มแล้วอย่างนี้แล เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้อันกิเลสไม่ชุ่มแล้ว.

คำว่า ไฟกิเลสไม่เผา ความว่า ผู้อันไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ไม่แผดเผา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้อันกิเลสไม่ชุ่มแล้ว ไฟกิเลสไม่เผา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรดฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า เป็นผู้มีจักษุอันทอดลง ไม่เหลวไหล
เพราะเท้า คุ้มครองอินทรีย์ มีใจอันรักษาแล้ว กิเลสมิได้ชุ่ม
ไฟกิเลสมิได้เผา พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๗๖] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า นำลงแล้วซึ่งเครื่องหมายของคฤหัสถ์
ครองผ้าย้อมน้ำฝาดออกบวช เหมือนต้นปาริฉัตตกะมีใบทึบ
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๗๗] ผมและหนวด ฯลฯ ผ้ามีชายยาว ท่านกล่าวว่า เครื่องหมายของคฤหัสถ์ ในอุเทศว่า โอหารยิตฺวา คีหิพยญฺชนานิ ดังนี้.

คำว่า นำลงแล้วซึ่งเครื่องหมายของคฤหัสถ์ ความว่า ปลงลงแล้ว คือ ละทิ้ง ระงับแล้วซึ่งเครื่องหมายของคฤหัสถ์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า นำลงแล้วซึ่งเครื่องหมายของคฤหัสถ์.

[๗๗๘] คำว่า เหมือนต้นปาริฉัตตกะมีใบทึบ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นทรงบาตรและจีวรครบ เหมือนต้นปาริฉัตตกะ คือ ต้นทองหลาง มีใบหนา มีร่มเงาชิด ฉะนั้นเพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนต้นปาริฉัตตกะมีใบทึบ.

[๗๗๙] คำว่า ครองผ้าย้อมน้ำฝาดออกบวช ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ตัดกังวลในฆราวาสทั้งหมด ตัดกังวลในบุตรและภรรยา ตัดกังวลในญาติ ตัดกังวลในความสั่งสมปลงผมและหนวดแล้ว ครองผ้ากาสายะ ออกบวชเป็นบรรพชิต เข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีความกังวล เป็นผู้เดียวเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว ดำเนิน เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น

จึงชื่อว่า ครองผ้าย้อมน้ำฝาดออกบวช พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า นำลงแล้วซึ่งเครื่องหมายของคฤหัสถ์
ครองผ้าย้อมน้ำฝาดออกบวช เหมือนต้นปาริฉัตตกะมีใบทึบ พึง
เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๘๐] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ไม่ทำความติดใจ ในรสทั้งหลาย ไม่มี
ตัณหาอันเป็นเหตุให้เหลวไหล ไม่เลี้ยงผู้อื่น เที่ยวไปตามลำดับ
ตรอก มีจิตไม่พัวพันในสกุล พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๓๘๑] คำว่า ในรสทั้งหลาย ในอุเทศว่า รเสสุ เคธํ อกรํ อโลโล ดังนี้ คือ รสที่ราก รสที่ต้น รสที่เปลือก รสที่ใบ รสที่ดอก รสที่ผล รสเปรี้ยว รสหวาน รสขม รสเผ็ดร้อน รสเค็ม รสปร่า รสเฝื่อน รสฝาด รสอร่อย รสไม่อร่อย รสเย็น รสร้อน.

สมณพราหมณ์ผู้ติดใจในรสมีอยู่ในโลก. สมณพราหมณ์เหล่านั้น เที่ยวแสวงหารสด้วยปลายลิ้น ได้รสเปรี้ยวแล้วก็แสวงหารสไม่เปรี้ยว ได้รสไม่เปรี้ยวแล้วก็แสวงหารสเปรี้ยว ได้รสหวานแล้วก็แสวงหารสไม่หวาน ได้รสไม่หวานแล้วก็แสวงหารสหวาน ได้รสขมแล้วก็แสวงหารสไม่ขม ได้รสไม่ขมแล้วก็แสวงหารสขม ได้รสเผ็ดร้อนแล้วก็แสวงหารสไม่เผ็ดร้อน ได้รสไม่เผ็ดร้อนแล้วก็แสวงหารสเผ็ดร้อน ได้รสเค็มแล้วก็แสวงหารสไม่เค็ม ได้รสไม่เค็มแล้วก็แสวงหารสเค็ม ได้รสปร่าแล้วก็แสวงหารสไม่ปร่า ได้รสไม่ปร่าแล้วก็แสวงหารสปร่า ได้รสเฝื่อนแล้วก็แสวงหารสฝาด ได้รสฝาดแล้วก็แสวงหารสเฝื่อน ได้รสอร่อยแล้วก็แสวงหารสไม่อร่อย ได้รสไม่อร่อยแล้วก็แสวงหารสอร่อย ได้รสเย็นแล้วก็แสวงหารสร้อน ได้รสร้อนแล้วก็แสวงหารสเย็น. สมณพราหมณ์เหล่านั้นได้รสใดๆ ก็ไม่ยินดีด้วยรสนั้นๆ แสวงหารสอื่นต่อไป ย่อมเป็นผู้ยินดี ติดใจ ชอบใจ หลงใหล ซบเซา ข้อง เกี่ยวข้อง พัวพัน ในรสทั้งหลาย. ตัณหาในรสนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำไม่ให้มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น พิจารณาโดยอุบายอันแยบคายแล้วจึงฉันอาหาร ไม่ฉันเพื่อเล่น ไม่ฉันเพื่อความมัวเมา ไม่ฉันเพื่อประดับ ไม่ฉันเพื่อตกแต่ง ฉันเพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ เพื่อให้กายนี้เป็นไป เพื่อบำบัดความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์ ด้วยมนสิการว่า เราจะ

กำจัดทุกขเวทนาเก่า จักไม่ให้ทุกขเวทนาใหม่เกิดขึ้น จักเป็นไปได้สะดวก จักไม่มีโทษ จักอยู่ผาสุก ด้วยการฉันอาหารเพียงกำหนดเท่านั้น. คนทาแผลเพื่อประโยชน์จะให้งอกเป็นกำหนดเท่านั้น หรือพวกเกวียนหยอดเพลาเกวียน เพื่อประโยชน์แก่การขนภาระออกเป็นกำหนดเท่านั้น หรือคนกินเนื้อบุตร เพื่อประโยชน์แก่จะออกจากทางกันดารเป็นกำหนดเท่านั้น ฉันใด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาโดยอุบายแล้วจึงฉันอาหาร ไม่ฉันเพื่อเล่น ไม่ฉันเพื่อมัวเมา ... จักอยู่ผาสุก ด้วยการฉันอาหารเพียงกำหนดเท่านั้น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นผู้งดเว้น เว้นขาด ออกไป สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง ด้วยตัณหาในรส มีจิตอันทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่ทำความติดใจในรสทั้งหลาย.

คำว่า ไม่มีตัณหาอันเป็นเหตุให้เหลวไหล ความว่า ตัณหา ราคะ สาราคะ ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ท่านกล่าวว่า เป็นเหตุให้โลเล หรือว่า เป็นเหตุให้เหลวไหล. ตัณหาอันเป็นเหตุให้โลเลเหลวไหลนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้วทำให้ไม่มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา. เพราะเหตุนั้นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงชื่อว่า ไม่มีตัณหา อันเป็นเหตุให้เหลวไหล. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่ทำความติดใจในรสทั้งหลาย ไม่มีตัณหา อันเป็นเหตุให้เหลวไหล

[๗๘๒] คำว่า ไม่เลี้ยงผู้อื่น ในอุเทศว่า อนญฺญโปสี สปทานจารี ดังนี้ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เลี้ยงแต่ตนเท่านั้น มิได้เลี้ยงผู้อื่น

เราเรียกบุคคลผู้ไม่เลี้ยงผู้อื่น ปรากฏอยู่ ตั้งมั่นคงดีแล้วใน
สารธรรม มีอาสวะสิ้นแล้ว คายโทษออกแล้วนั้นว่า เป็นพราหมณ์

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้ไม่เลี้ยงผู้อื่น.

คำว่า ผู้เที่ยวไปตามลำดับตรอก ความว่า เวลาเช้า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นนุ่งสบงแล้ว ถือบาตรและจีวร เข้าไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต มีกายวาจาจิตอันรักษาแล้ว มีสติตั้งมั่น มีอินทรีย์อันสำรวมแล้ว สำรวมจักษุถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ ออกจากสกุลหนึ่งไปสู่สกุลหนึ่งเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่เลี้ยงผู้อื่น เที่ยวไปตามลำดับตรอก.

[๗๘๓] คำว่า มีจิตไม่พัวพันในสกุล ความว่า ภิกษุเป็นผู้มีจิตพัวพันด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เป็นผู้ตั้งตนไว้ต่ำตั้งผู้อื่นไว้สูง มีจิตพัวพัน ๑ เป็นผู้ตั้งตนไว้สูงตั้งผู้อื่นไว้ต่ำ มีจิตพัวพัน ๑.

ภิกษุเป็นผู้ตั้งตนไว้ต่ำตั้งผู้อื่นไว้สูงมีจิตพัวพันอย่างไร? ภิกษุกล่าวว่า ท่านทั้งหลายมีอุปการะแก่อาตมามาก. อาตมาได้ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เพราะอาศัยท่านทั้งหลาย คนอื่นๆ อาศัยท่านทั้งหลาย เห็นแก่ท่านทั้งหลาย จึงสำคัญเพื่อจะให้หรือเพื่อจะทำแก่อาตมา. ชื่อและวงศ์สกุลของโยมมารดาโยมบิดาเก่าของอาตมาเสื่อมไปแล้ว. อาตมาย่อมได้ว่า เราเป็นกุลุปกะของอุบาสกโน้น เราเป็นกุลุปกะของอุบาสิกาโน้น เพราะท่านทั้งหลาย. ภิกษุเป็นผู้ตั้งตนไว้ต่ำตั้งผู้อื่นไว้สูงมีจิตพัวพันอย่างนี้.

ภิกษุเป็นผู้ตั้งตนไว้สูงตั้งผู้อื่นไว้ต่ำมีจิตพัวพันอย่างไร? ภิกษุกล่าวว่า อาตมามีอุปการะมากแก่ท่านทั้งหลาย. ท่านทั้งหลายอาศัยอาตมาจึงได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ และการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท. อาตมาให้อุเทศ ให้ปริปุจฉา บอกอุโบสถ อธิษฐานนวกรรม แก่ท่านทั้งหลาย. ก็เมื่อเป็นดังนั้น ท่านทั้งหลายสละอาตมาแล้ว ย่อมสักการะเคารพนับถือบูชาผู้อื่น. ภิกษุเป็นผู้ตั้งตนไว้สูงตั้งผู้อื่นไว้ต่ำ มีจิตพัวพันอย่างนี้.

คำว่า มีจิตไม่พัวพันในสกุล ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น มีจิตไม่พัวพันด้วยความกังวลในสกุล คณะ อาวาส จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีจิตไม่พัวพันในสกุล พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่ทำความติดใจในรสทั้งหลาย ไม่มีตัณหา
อันเป็นเหตุให้เหลวไหล ไม่เลี้ยงผู้อื่น เที่ยวไปตามลำดับตรอก
มีจิตไม่พัวพันในสกุล พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๘๔] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละแล้วซึ่งเครื่องกั้นจิต ๕ ประการ สลัด
เสียแล้วซึ่งกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งปวง อันตัณหาและทิฏฐิ
ไม่อาศัย ตัดเสียแล้วซึ่งความรักและความชัง พึงเที่ยวไปผู้เดียว
เหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๘๕] คำว่า ละแล้วซึ่งเครื่องกั้นจิต ๕ ประการ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ละ สละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีซึ่งกามฉันทนิวรณ์ พยาบาทนิวรณ์ ถิ่นมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ วิจิกิจฉานิวรณ์ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน

มีวิตกวิจาร มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ละแล้วซึ่งเครื่องกั้นจิต ๕ ประการ.

[๗๘๖] ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ฯลฯ อกุสลาภิสังขารทั้งปวง (แต่ละอย่าง) ชื่อว่า เครื่องเศร้าหมองของจิต ในอุเทศว่า อุปกฺกิเลส พฺยปนุชฺช สพฺเพ ดังนี้.

คำว่า สลัดเสียแล้วซึ่งกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งปวง ความว่า สลัด บรรเทา ละ กำจัด ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงของจิต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สลัดเสียแล้วซึ่งกิเลสเครื่องเศร้าหมองของจิตทั้งปวง.

[๗๘๗] นิสัย ในคำว่า ผู้อันตัณหาทิฏฐิไม่อาศัย ในอุเทศว่า อนิสฺสิโต เฉตฺวา เสนฺหโทสํ ดังนี้ มี ๒ อย่าง คือ ตัณหานิสัย ๑ ทิฏฐินิสัย ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าตัณหานิสัย. ฯลฯ นี้ชื่อว่าทิฏฐินิสัย. ชื่อว่า ความรัก ได้แก่ความรัก ๒ อย่าง คือ ความรักด้วยอำนาจตัณหา ๑ ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ. ชื่อว่า ความชัง คือ ความปองร้าย ความมุ่งร้าย ความขัดเคือง ความโกรธตอบ ความเคือง ความเคืองทั่วไป ความเคืองเสมอ ความชัง ความชังทั่วไป ความชังเสมอแห่งจิต ความพยาบาทแห่งจิต ความประทุษร้ายในใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ความเป็นผู้โกรธ ความชัง กิริยาที่ชัง ความเป็นผู้ชัง ความพยาบาท กิริยาที่พยาบาท ความเป็นผู้พยาบาท ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความเป็นผู้ดุร้าย ความแค้นใจถึงน้ำตาไหล ความไม่พอใจ.

คำว่า อันตัณหาทิฏฐิไม่อาศัย ตัดแล้วซึ่งความรักและความชัง ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ตัด ตัดขาด ตัดขาดสิ้น บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งความรักด้วยอำนาจตัณหา ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ และความชัง อันตัณหาทิฏฐิ ไม่อาศัยตา ไม่อาศัยหู ฯลฯ ไม่อาศัยรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้ง ไม่พัวพัน ไม่เข้าถึง ไม่ติดใจ ไม่น้อมใจไป ออกไป สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจอันทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตัณหาทิฏฐิไม่อาศัย ตัดแล้วซึ่งความรักและความชัง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ละแล้วซึ่งเครื่องกั้นจิต ๕ ประการ
สลัดเสียแล้วซึ่งกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งปวง อันตัณหา
ทิฏฐิไม่อาศัย ตัดเสียแล้วซึ่งความรักและความชัง พึงเที่ยว
ไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๘๘] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละสุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัส
ก่อนๆ แล้ว ได้อุเบกขาและสมถะอันหมดจดวิเศษแล้ว
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๘๙] คำว่า ละสุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัสก่อนๆ แล้ว ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น บรรลุจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข ละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละสุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัสก่อนๆ แล้ว.

[๗๙๐] ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย กิริยาที่หยุดเฉย ความที่จิตระงับ ความที่จิตเป็นกลาง ในจตุตถฌาน ชื่อว่า อุเบกขา ในอุเทศว่า ลทฺธานุเปกฺขํ สมถํ วิสุทฺธํ ดังนี้.

ความตั้งอยู่ ความดำรงอยู่ ความหยุดอยู่ ความไม่ส่าย ความไม่ฟุ้งแห่งจิต ความแน่วแน่ ความสงบ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ชื่อว่าสมถะ.

อุเบกขาในจตุตถฌาน และสมถะเป็นความหมดจด เป็นความหมดจดวิเศษ เป็นความขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่นถึงความไม่หวั่นไหว.

คำว่า ได้อุเบกขาและสมถะอันหมดจดวิเศษ ความว่า ได้ ได้แล้วซึ่งอุเบกขาในจตุตถฌานและสมถะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ได้อุเบกขาและสมถะอันหมดจดวิเศษ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ละสุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัส
ก่อนๆ แล้ว ได้อุเบกขาและสมถะอันหมดจดวิเศษแล้ว
พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๙๑] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ปรารภความเพียร เพื่อถึงปรมัตถ
ประโยชน์ มีจิตมิได้ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน
มีความพยายามมั่นคง เข้าถึงด้วยเรี่ยวแรงและกำลัง พึง
เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๙๒] อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่า ปรมัตถประโยชน์ ในอุเทศว่า อารทฺธวิริโย ปรมตฺถปตฺติยา ดังนี้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นปรารภความเพียร เพื่อถึง คือ เพื่อได้ เพื่อได้เฉพาะ เพื่อบรรลุ เพื่อถูกต้อง เพื่อทำให้แจ้ง ซึ่งปรมัตถประโยชน์ มีเรี่ยวแรง มีความบากบั่นมั่นคง เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรม ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ปรารภความเพียรเพื่อถึงปรมัตถประโยชน์.

[๗๙๓] คำว่า มีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่นไม่ฟั่นเฟือน เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้านด้วยอาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า เนื้อและเลือดจงเหือดแห้งไป จะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ตามที เรายังไม่ได้บรรลุอิฐผลที่การกบุคคลจะพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียรเลย. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ ตราบเท่าเวลาที่จิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถือมั่น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า

เราจักไม่กิน จักไม่ดื่ม ไม่ออกจากวิหารและจักไม่เอนข้าง
ลงนอน เมื่อยังถอนลูกศรคือตัณหาไม่ได้.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า เราจะไม่ลุกจากอาสนะนี้ ตราบเท่าเวลาที่จิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า เราจักไม่ลงจากที่จงกรมนี้ จักไม่ออกจากวิหารนี้ จักไม่ออกจากเพิงนี้ จักไม่ออกจากปราสาทนี้ จักไม่ออกจากเรือนโล้นนี้ จักไม่ออกจากถ้ำนี้ จักไม่ออกจากที่เร้นนี้ จักไม่ออกจากกระท่อมนี้ จักไม่ออกจากเรือนยอดนี้ จักไม่ออกจากไม้แคร่นี้. จักไม่ออกจากโรงนี้ จักไม่ออกจากที่พักนี้ จักไม่ออกจากหอฉันนี้ จักไม่ออกจากมณฑปนี้ จักไม่ออกจากโคนไม้นี้ ตราบเท่าเวลาที่จิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า ในเช้าวันนี้นี่แหละ เราจักนำมา จักนำมาด้วยดี จักบรรลุ จักถูกต้อง จักทำให้แจ้งซึ่งอริยธรรม. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ประคองจิตตั้งจิตไว้ว่า ในเที่ยงวันนี้นี่แหละ ในเย็นวันนี้นี่แหละ ในเวลาก่อนอาหารวันนี้นี่แหละ ในเวลาหลังอาหารวันนี้นี่แหละ ในยามต้นนี้แหละ ในยามกลางนี้แหละ ในยามหลังนี้แหละ ในข้างแรมนี้แหละ ในข้างขึ้นนี้แหละ ในฤดูฝนนี้แหละ ในฤดูหนาวนี้แหละ ในฤดูร้อนนี้แหละ ในตอนวัยต้นนี้แหละ ในตอนวัยกลางนี้แหละ ในตอนวัยหลังนี้แหละ เราจักนำมา จักนำมาด้วยดี จักบรรลุ จักถูกต้อง จักทำให้แจ้งซึ่งอริยธรรม พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่ามีจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

[๗๘๔] คำว่า มีความพยายามมั่นคง ในอุเทศว่า ทฬฺหนิกฺกโม ถามพลูปปนฺโน ดังนี้ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีสมาทานมั่น มีสมาทานแน่วแน่ ในกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ในกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต การแจกทาน การสมาทานศีล การรักษาอุโบสถ ความเป็นผู้เกื้อกูลแก่มารดา ความเป็นผู้เกื้อกูลแก่บิดา ความเป็นผู้เกื้อกูลแก่สมณะ ความเป็นผู้

เกื้อกูลแก่พราหมณ์ ความประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล และในกุศลธรรมอื่นๆ ที่ยิ่งขึ้นไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความพยายามมั่นคง.

คำว่า เข้าถึงด้วยเรี่ยวแรงและกำลัง ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยเรี่ยวแรง กำลัง ความเพียร ความบากบั่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความพยายาม มั่นคง มีความเข้าถึงด้วยเรี่ยวแรงและกำลัง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ปรารภความเพียร เพื่อถึงปรมัตถ
ประโยชน์ มีจิตมิได้ย่อหย่อน มีความประพฤติมิได้
เกียจคร้าน มีความพยายามมั่นคง เข้าถึงด้วยเรี่ยวแรงและ
กำลัง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๙๕] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ไม่ละวิเวกและฌาน ประพฤติธรรม
สมควร ในธรรมทั้งหลายเป็นนิตย์ พิจารณาเห็นโทษในภพ
ทั้งหลาย พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๓๙๖] คำว่า ไม่ละวิเวกและฌาน ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้ชอบวิเวก ยินดีในวิเวก ประกอบความสงบจิต ณ ภายในเนืองๆ ไม่ห่างจากฌาน ไม่ละฌาน คือ ประกอบ ประกอบทั่ว ประกอบพร้อม หมั่นประกอบ หมั่นประกอบพร้อม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งปฐมฌานที่ยังไม่เกิดขึ้น เพื่อความเกิดขึ้นแห่งทุติยฌานที่ยังไม่เกิดขึ้น เพื่อความเกิดขึ้นแห่งตติยฌานที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งจตุตถฌานที่ยังไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าจึงชื่อว่า ไม่ละฌานด้วยอาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มาก ซึ่งปฐมฌานที่เกิดขึ้นแล้ว ทุติยฌานที่เกิดขึ้นแล้ว ตติยฌานที่เกิดขึ้นแล้ว หรือจตุตถฌานที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าจึงชื่อว่า ไม่ละฌานแม้ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ละวิเวกและฌาน.

[๗๙๗] สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ ท่านกล่าวว่า ธรรมในอุเทศว่า ธมฺเมสุ นิจฺจํ อนุธมฺมจารี ดังนี้.

ธรรมอันสมควรเป็นไฉน? ความปฏิบัติชอบ ความปฏิบัติสมควร ความปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ความปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ ความปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ ความประกอบเนืองๆ ในความเป็นผู้ตื่น สติสัมปชัญญะ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า ธรรมอันสมควร.

คำว่า ประพฤติธรรมอันสมควรในธรรมทั้งหลายเป็นนิตย์ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ประพฤติ ปฏิบัติ ดำเนิน เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา ในธรรมทั้งหลายตลอดกาลเป็นนิตย์ คือ ติดต่อเนืองๆ ต่อลำดับไม่สับสน เนื่องกันกระทบกัน เหมือนละลอกน้ำเป็นคลื่นสืบต่อกระทบเนื่องกันไป ในเวลาก่อนอาหาร ในเวลาหลังอาหาร ในยามต้น ในยามกลาง ในยามหลัง ในข้างแรม ในข้างขึ้น ในฤดูฝน ในฤดูหนาว ในฤดูร้อน ในตอนวัยต้น ในตอนวัยกลาง ในตอนวัยหลัง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ประพฤติธรรมอันสมควรในธรรมทั้งหลายตลอดกาลเป็นนิตย์.

[๗๙๘] คำว่า พิจารณาเห็นโทษในภพทั้งหลาย ความว่า พิจารณาเห็นโทษในภพทั้งหลายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พิจารณาเห็นโทษในภพทั้งหลายพึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่ละวิเวกและฌาน ประพฤติธรรม
สมควร ในธรรมทั้งหลายเป็นนิตย์ พิจารณาเห็นโทษในภพ
ทั้งหลาย พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๗๙๙] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าปรารถนาความสิ้นตัณหา ไม่ประมาท
ไม่โง่เขลา มีสุตะ มีสติ มีธรรมอันนับพร้อมแล้ว มีธรรม
อันแน่นอน มีความเพียร พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๘๐๐] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ชื่อว่า ตัณหา ในอุเทศว่า ตณฺหกฺขยํ ปตฺถยํ อปฺปมตฺโต ดังนี้.

คำว่า ปรารถนาความสิ้นตัณหา ความว่า ปรารถนา จำนง ประสงค์ซึ่งความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ความสิ้นคติ ความสิ้นอุปบัติ ความสิ้นปฏิสนธิ ความสิ้นภพ ความสิ้นสงสาร ความสิ้นวัฏฏะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปรารถนาความสิ้นตัณหา.

คำว่า ไม่ประมาท ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ทำโดยเอื้อเฟื้อ ทำโดยติดต่อ ฯลฯ ไม่ประมาทในกุศลธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปรารถนา ความสิ้นตัณหา ไม่ประมาท.

[๘๐๑] คำว่า ไม่โง่เขลา ในอุเทศว่า อเนลมูโค สุตฺวา สติมา ดังนี้ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นบัณฑิต มีปัญญา มีปัญญาเป็นเครื่องรู้ มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาทำลายกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่โง่เขลา.

คำว่า มีสุตะ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นพหุสูต ทรงไว้ซึ่งสุตะ สั่งสมสุตะ คือ เป็นผู้ได้สดับมามาก ทรงจำไว้ คล่องปาก ขึ้นใจ แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ ซึ่งธรรมทั้งหลายอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีสุตะ.

คำว่า มีสติ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติรอบคอบอย่างยิ่ง ระลึกถึงกิจที่ทำและคำที่พูดแล้ว แม้นานได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่โง่เขลา มีสุตะ มีสติ.

[๘๐๒] ญาณ ปัญญา ความรู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ท่านกล่าวว่า สังขตธรรม ในอุเทศว่า สงฺขตธมฺโม นิยโต ปธานวา ดังนี้.

คำว่า มีธรรมอันนับพร้อมแล้ว ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีธรรมอันนับพร้อมแล้ว มีธรรมอันรู้แล้ว มีธรรมอันเทียบเคียงแล้ว มีธรรมอันพิจารณาแล้ว มีธรรมอันเป็นแจ้งแล้ว มีธรรมแจ่มแจ้งแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา.

อีกอย่างหนึ่ง พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นพิจารณาขันธ์แล้ว พิจารณาธาตุแล้ว พิจารณาอายตนะแล้ว พิจารณาคติแล้ว พิจารณาอุปบัติแล้ว พิจารณาปฏิสนธิแล้ว พิจารณาภพแล้ว พิจารณาสังขารแล้ว พิจารณาวัฏฏะแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าตั้งอยู่ในขันธ์เป็นที่สุด ในธาตุเป็นที่สุด ในอายตนะเป็นที่สุด ในคติเป็นที่สุด ในอุปบัติเป็นที่สุด ในปฏิสนธิเป็นที่สุด ในภพเป็นที่สุด ในสงสารเป็นที่สุด ในวัฏฏะเป็นที่สุด ในสังขารเป็นที่สุด ในภพที่สุด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด.

พระขีณาสพใดมีภพเป็นที่สุด มีอัตภาพ มีสงสารคือชาติ
ชราและมรณะ ครั้งหลังสุด พระขีณาสพนั้นไม่มีในภพ
ใหม่.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีธรรมอันนับพร้อมแล้ว.

อริยมรรค ๔ ท่านกล่าวว่า ธรรมอันแน่นอน ในคำว่า นิยโต นี้ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าประกอบด้วยอริยมรรค ๔ ชื่อว่ามีธรรมอันแน่นอน คือ ถึงพร้อม ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ซึ่งนิยามธรรมด้วยอริยมรรคทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีธรรมอันแน่นอน.

ความเพียร ความปรารภความเพียร ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความหมั่น ความเป็นผู้มีความหมั่น เรี่ยวแรง ความพยายามแห่งจิต ความบากบั่นอันไม่ย่อหย่อน ความเป็นผู้ไม่ทอดฉันทะ ความเป็นผู้ไม่ทอดธุระ ความประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ ท่านกล่าวว่า ปธาน ในคำว่า ปธานวา.

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยความเพียรนี้ เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงชื่อว่า มีความเพียร. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีธรรมอันนับพร้อมแล้ว มีธรรมอันแน่นอน มีความเพียร พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าปรารถนาความสิ้นตัณหา ไม่ประมาท
ไม่โง่เขลา มีสุตะ มีสติ มีธรรมอันนับพร้อมแล้ว มีธรรม
อันแน่นอน มีความเพียร พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด
ฉะนั้น.

[๘๐๓] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ไม่สะดุ้งในเพราะเสียงเหมือนสีหะ
ไม่ข้อง เหมือนลมไม่ติดที่ตาข่าย ไม่ติดอยู่ เหมือนดอก
บัวอันน้ำไม่ติด พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๐๔] คำว่า ไม่สะดุ้งในเพราะเสียง เหมือนสีหะ ความว่า สีหมฤคราชไม่หวาดหวั่น ไม่ครั่นคร้าน ไม่สะทกสะท้าน ไม่ตกใจ ไม่สยดสยอง ไม่สะดุ้ง ไม่ขลาด ไม่พรั่นพรึง ไม่หวาดเสียว ไม่หนีไปในเพราะเสียงทั้งหลาย ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าก็ฉันนั้น เป็นผู้ไม่หวาดหวั่น ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะทกสะท้าน ไม่ตกใจ ไม่สยดสยอง ไม่สะดุ้ง ไม่ขลาด ไม่มีความพรั่นพรึง ไม่หวาดเสียว ไม่หนี ละความกลัวความขลาดแล้ว ปราศจากขนลุกขนพองอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่สะดุ้งในเพราะเสียง เหมือนสีหะ.

[๘๐๕] ลมทิศตะวันออก ลมทิศตะวันตก ลมทิศเหนือ ลมทิศใต้ ลมมีธุลี ลมเย็น ลมร้อน ลมน้อย ลมมาก ลมพัดตามกาล ลมหัวด้วน ลมแต่ปีกนก ลมแต่ครุฑ ลมแต่ใบตาล ลมแต่พัด ชื่อว่า ลม ในอุเทศว่า วาโตว ชาลมฺหิ อสชฺชมาโน ดังนี้.

ข่ายที่ทำด้วยด้าย ท่านกล่าวว่า ชาละ. ลมไม่ข้อง ไม่ติด ไม่ขัด ไม่เกาะที่ตาข่าย ฉันใด ข่าย ๒ อย่าง คือ ข่ายตัณหา ๑ ข่ายทิฏฐิ ๑. ฯลฯ ชื่อว่าข่ายตัณหา. นี้ชื่อว่าข่ายทิฏฐิ. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละข่ายตัณหา สละคืนข่ายทิฏฐิแล้ว. เพราะละข่ายตัณหา เพราะสละคืนข่ายทิฏฐิแล้ว พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงไม่ข้อง ไม่ติด ไม่ขัด ไม่เกาะ ในรูป เสียง ฯลฯ ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้ง เป็นผู้ออกไป สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจอันทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ข้อง เหมือนลมไม่ข้องอยู่ที่ตาข่าย.

[๘๐๖] ดอกบัว ท่านกล่าวว่า ปทุมํ ในอุเทศว่า ปทุมํ ว โตเยน อลิมฺปมาโน ดังนี้. น้ำท่านกล่าวว่า โตยะ. ดอกปทุมอันน้ำย่อมไม่ติด ไม่เอิบอาบ ไม่ซึมซาบ ฉันใด. ความติด ๒ อย่าง คือ ความติดด้วยตัณหา ๑ ความติดด้วยทิฏฐิ ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความติดด้วยตัณหา. ฯลฯ นี้ชื่อว่าความติดด้วยทิฏฐิ. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละความติดด้วยตัณหา สละคืนความติดด้วยทิฏฐิเสียแล้ว. เพราะละความติดด้วยตัณหา เพราะสละคืนความติดด้วยทิฏฐิ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า

นั้นจึงไม่ติด ไม่เข้าไปติด ไม่ฉาบ ไม่เข้าไปฉาบ ในรูป เสียง ฯลฯ ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้ง เป็นผู้ออกไป สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจอันทำให้ปราศจากเขตแดนอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ติดเหมือนดอกบัวอันน้ำไม่ติด พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าไม่สะดุ้งในเพราะเสียง เหมือนสีหะ
ไม่ข้อง เหมือนลมไม่ติดตาข่าย ไม่ติดเหมือนดอกบัวอัน
น้ำไม่ติด พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๐๗] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้ามีปัญญาเป็นกำลัง ข่มขี่ครอบงำสัตว์
ทั้งหลายเที่ยวไป เหมือนสีหราช มีเขี้ยวเป็นกำลัง ปราบ
ปรามครอบงำเนื้อทั้งหลายเที่ยวไป ฉะนั้น. พระปัจเจก
สัมพุทธเจ้านั้น พึงเสพซึ่งเสนาสนะอันสงัด พึงเที่ยวไป
ผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๐๘] คำว่า เหมือนสีหราชมีเขี้ยวเป็นกำลัง ปราบปรามครอบงำเนื้อทั้งหลายเที่ยวไป ความว่า สีหมฤคราชมีเขี้ยวเป็นกำลัง คือ มีเขี้ยวเป็นอาวุธ ข่มขี่ ครอบงำ ปราบปราม กำจัด ย่ำยีซึ่งสัตว์ดิรัจฉานทั้งปวง เที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ดำเนิน เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีปัญญาเป็นกำลัง คือ มีปัญญาเป็นอาวุธ ข่มขี่ครอบงำ ปราบปราม กำจัด ย่ำยี ซึ่งสัตว์ทั้งปวงด้วยปัญญาเที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ดำเนินไป เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนสีหราชมีเขี้ยวเป็นกำลัง ปราบปรามครอบงำเนื้อทั้งหลายเที่ยวไป.

[๘๐๙] คำว่า พึงเสพเสนาสนะอันสงัด ความว่า สีหมฤคราชเข้าไปสู่ราวป่าอันสงัดเที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ดำเนินไป เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา ฉันใด แม้พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ส้องเสพเสนาสนะอันเป็นป่ารกชัฏ สงัด เงียบสงัด ไม่มีเสียงกึกก้อง ปราศจากคนสัญจรไปมา ควรแก่การทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่การหลีกออกเร้น. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเดินผู้เดียว ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เข้าบ้านบิณฑบาตผู้เดียว

กลับผู้เดียว นั่งในที่ลับผู้เดียว อธิษฐานจงกรมผู้เดียว เป็นผู้เดียวเที่ยวไป ท่องเที่ยวไป ดำเนินไป เป็นไป รักษา บำรุง เยียวยา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงเสพเสนาสนะอันสงัด พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้ามีปัญญาเป็นกำลัง ข่มขี่ ครอบงำสัตว์
ทั้งหลายเที่ยวไป เหมือนสีหราชมีเขี้ยวเป็นกำลัง ปราบ
ปรามครอบงำเนื้อทั้งหลายเที่ยวไป ฉะนั้น พระปัจเจก
สัมพุทธเจ้านั้น พึงเสพเสนาสนะอันสงัด พึงเที่ยวไปผู้เดียว
เหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๑๐] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ส้องเสพเมตตา กรุณา มุทิตาและ
อุเบกขาอันเป็นวิมุติ ตลอดเวลา อันสัตว์โลกทั้งมวลมิได้
เกลียดชัง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๑๑] คำว่า ส้องเสพเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาอันเป็นวิมุติ ตลอดเวลา ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีใจประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปตลอดทิศที่หนึ่งอยู่ ทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนกัน ตามนัยนี้ ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง แผ่ไปตลอดโลก ทั่วสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตาอันไพบูลย์ ถึงความเป็นใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นมีใจประกอบด้วยกรุณา ... มีใจประกอบด้วยมุทิตา ... มีใจประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศที่หนึ่งอยู่ ทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนกัน ตามนัยนี้ ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง แผ่ไปตลอดโลก ทั่วสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยอุเบกขาอันไพบูลย์ ถึงความเป็นใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ส้องเสพเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาอันเป็นวิมุติ ตลอดเวลา.

[๘๑๒] พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า อันสัตว์โลกทั้งมวลมิได้เกลียดชังดังต่อไปนี้ เพราะเป็นผู้เจริญเมตตาเป็นต้น สัตว์ทั้งหลายในทิศตะวันออกจึงไม่เกลียดชัง สัตว์ทั้งหลายในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศอาคเนย์ ในทิศพายัพ ในทิศอีสาน ในทิศหรดี ในทิศเบื้องล่าง ในทิศเบื้องบน ในทิศน้อยทิศใหญ่ทั้ง ๑๐ ทิศ ไม่เกลียดชัง.

คำว่า อันสัตว์โลกทั้งมวลมิได้เกลียดชัง ความว่า อันสัตว์โลกทั้งหมดมิได้เกลียด มิได้โกรธ มิได้เสียดสี มิได้กระทบกระทั่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันสัตว์โลกทั้งมวลมิได้เกลียดชัง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ส้องเสพเมตตา กรุณา มุทิตา และ
อุเบกขาอันเป็นวิมุติ ตลอดเวลา อันสัตว์โลกทั้งมวลมิได้
เกลียดชัง พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๑๓] พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละแล้วซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ทำลาย
เสียแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย ไม่สะดุ้งในเวลาสิ้นชีวิต พึง
เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๑๔] ความกำหนัด ความกำหนัดหนัก ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล ชื่อว่า ราคะ ในอุเทศว่า ราคญฺจ โทสญฺจ ปหาย โมหํ ดังนี้. จิตอาฆาต ฯลฯ ความเป็นผู้ดุร้าย ความแค้นใจจนถึงน้ำตาไหล ความไม่พอใจ ชื่อว่า โทสะ. ความไม่รู้ทุกข์ ฯลฯ อวิชชาเป็นบ่วง ความหลงใหล อกุศลมูล ชื่อว่า โมหะ. คำว่า ละแล้วซึ่งราคะ โทสะ และโมหะ ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละ สละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งราคะ โทสะ และโมหะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ละแล้วซึ่งราคะ โทสะ และโมหะ.

[๘๑๕] สังโยชน์ ในอุเทศว่า ทำลายเสียแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย ดังนี้ มี ๑๐ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ฯลฯ อวิชชาสังโยชน์. คำว่า ทำลายเสียแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย ความว่า ทำลาย ทำลายทั่ว ทำลายพร้อม ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทำลายเสียแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย.

[๘๑๖] คำว่า ไม่สะดุ้งในเวลาสิ้นชีวิต ความว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นไม่หวาดเสียว ไม่หวาดหวั่น ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะดุ้ง ไม่ตกใจ ไม่สยดสยอง ไม่พรั่น ไม่กลัว ไม่สะทกสะท้าน ไม่หนี ละความกลัวความขลาดแล้ว ปราศจากขนลุกขนพอง ในเวลาสิ้นสุดชีวิต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่สะดุ้งในเวลาสิ้นชีวิต พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละแล้วซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ทำลาย
เสียแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลาย ไม่สะดุ้งในเวลาสิ้นชีวิต พึง
เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๑๗] มิตรทั้งหลายมีประโยชน์เป็นเหตุ จึงจะคบหาสมาคมด้วย.
มิตรในวันนี้ไม่มีเหตุหาได้ยาก. มนุษย์ทั้งหลายมีปัญญามุ่ง
ประโยชน์ตน เป็นคนไม่สะอาด. (เพราะฉะนั้น) พึง
เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

[๘๑๘] คำว่า มิตรทั้งหลายมีประโยชน์เป็นเหตุ จึงจะคบหาสมาคมด้วย ความว่า มิตรทั้งหลายมีประโยชน์ตนเป็นเหตุ มีประโยชน์ผู้อื่นเป็นเหตุ มีประโยชน์ทั้งสองฝ่ายเป็นเหตุ มีประโยชน์ในปัจจุบันเป็นเหตุ มีประโยชน์ในสัมปรายภพเป็นเหตุ มีประโยชน์อย่างยิ่งเป็นเหตุ จึงจะคบหา สมคบ เสพ สมาคมด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มิตรทั้งหลายมีประโยชน์เป็นเหตุ จึงจะคบหาสมาคมด้วย.

[๘๑๙] มิตร ในอุเทศว่า มิตรในวันนี้ ไม่มีเหตุหาได้ยาก มี ๒ จำพวก คือ มิตรคฤหัสถ์ ๑ มิตรบรรพชิต ๑. ฯลฯ นี้ชื่อว่ามิตรคฤหัสถ์. ฯลฯ นี้ชื่อว่ามิตรบรรพชิต. คำว่า มิตรในวันนี้ ไม่มีเหตุหาได้ยาก ความว่า มิตร ๒ จำพวกนี้ ไม่มีการณะ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยหาได้ยาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มิตรในวันนี้ ไม่มีเหตุหาได้ยาก.

[๘๒๐] คำว่า มีปัญญามุ่งประโยชน์ตน ในอุเทศว่า อตฺตตฺถปญฺญา อสุจี มนุสฺสา ดังนี้ ความว่า มนุษย์ทั้งหลายย่อมคบ สมคบ เสพ เสพด้วย ส้องเสพ เอื้อเฟื้อ ประพฤติเอื้อเฟื้อ เข้านั่งใกล้ ไต่ถาม สอบถาม เพื่อประโยชน์ตน เพราะเหตุแห่งตน เพราะปัจจัยแห่งตน เพราะการณะแห่งตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีปัญญามุ่งประโยชน์ตน.

คำว่า มนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้ไม่สะอาด ความว่า มนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรมอันไม่สะอาด วจีกรรมอันไม่สะอาด มโนกรรมอันไม่สะอาด ปาณาติบาตอันไม่สะอาด อทินนาทานอันไม่สะอาด กาเมสุมิจฉาจารอันไม่สะอาด มุสาวาทอันไม่สะอาด ปิสุณาวาจาอันไม่สะอาด ผรุสวาจาอันไม่สะอาด สัมผัปปลาปะอันไม่สะอาด อภิชฌานอันไม่สะอาด พยาบาท

อันไม่สะอาด มิจฉาทิฏฐิอันไม่สะอาด เจตนาอันไม่สะอาด ความปรารถนาอันไม่สะอาด ความตั้งใจอันไม่สะอาด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้ไม่สะอาด คือ เป็นคนเลว เลวลง เป็นคนทราม ต่ำช้า ลามก ชั่วช้า ชาติชั่ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มนุษย์ทั้งหลายมีปัญญามุ่งประโยชน์ตนเป็นคนไม่สะอาด.

[๘๒๑] คำว่า ผู้เดียว ในอุเทศว่า เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป ดังนี้ ฯลฯ. จริยา (การเที่ยวไป) ในคำว่า จเร ดังนี้ มี ๘ อย่าง ฯลฯ. ชื่อว่าพึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรดฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

มิตรทั้งหลายมีประโยชน์เป็นเหตุ จึงคบหาสมาคมด้วย.
มิตรในวันนี้ไม่มีเหตุ หาได้ยาก. มนุษย์ทั้งหลายมีปัญญามุ่ง
ประโยชน์ตน เป็นคนไม่สะอาด. (เพราะฉะนั้น) พึงเที่ยว
ไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

จบ ขัคควิสาณสุตตนิทเทส.

ก็แหละนิทเทสแห่งพราหมณ์ผู้ถึงฝั่งในศาสนา ๑๖ คนนี้ คือ
อชิตพราหมณ์ ๑ ติสสเมตเตยยพราหมณ์ ๑ ปุณณก
พราหมณ์ ๑ เมตตคูพราหมณ์ ๑ โธตกพราหมณ์ ๑
อุปสีวพราหมณ์ ๑ นันทพราหมณ์ ๑ เหมกพราหมณ์ ๑
โตเทยยพราหมณ์ ๑ กัปปพราหมณ์ ๑ ชตุกัณณีพราหมณ์
ผู้เป็นบัณฑิต ๑ ภัทราวุธพราหมณ์ ๑ อุทยพราหมณ์ ๑
โปสาลพราหมณ์ ๑ โมฆราชพราหมณ์ผู้นักปราชญ์ ๑
ปิงคิยพราหมณ์ผู้แสวงหาคุณใหญ่ ๑ รวมเป็น ๑๖ นิทเทส
และในปารายนวรรคนั้น ยังมีขัคควิสาณสุตตนิทเทสอีก ๑
นิทเทส ๒ อย่างควรรู้ บริบูรณ์ ท่านลิขิตไว้เรียบร้อยดี.

จบ สุตตนิทเทสบริบูรณ์.
